

Ó és Új
DIAETETICA

az az:
AZ ÉLETNEK és EGÉSSÉGNEK
fenn-tartására és gyámolgatására,
I S T E N T Ő L

adattatott nevezetesebb Természeti Esz-
közöknek a' szerint való elé-számlálása, a' mint
azokra reá kaptak, és eleitől fogva mind ez ideig ma-
gok károokra vagy hasznokra vélek éltek
az emberek.

M e l l y b e n.
H A T D A R A B O K R A

i n t é z v e,
a' maga elébbi Diaeteticájának Első Darab-
ját bővebben ki-magyarázta; és sok ide tartozó
régí Szokásokkal 's jeles történetekkel meg-világosítot-
ta, 's egyszer'smind a' Termézetnek Szentséges helyei-
re-is maga Feleinek sok helyyeken a' jeget meg-
törte; úgy hogy, ennyi részben, e' munka

TERMÉSZET' HISTORIÁJA

gyanánt-is szolgálhason,

K. MÁTYUS ISTVÁN. M. D.

Nemes Küküllő és Maros-Székből egyesült
Vármegyének R. Physicusa.

S Y M B O L V M ' S Ó L T. CIV.

E L S Ó D A R A B.

P O S O N Y B A N,

F U S K Ú T I L A N D E R E R M I H Á L Y
költségével, és betuivel.

M. DCC. LXXXVII.

1787

Imprimatur.

**E Regio Magni Transilvaniae
Principatûs Gubernio. Ci-
binii die 8ra Mensis Maji.
Anno 1784.**

Extradatum

**Per Stephanum Kofzta m. p.
Secretarium Gubernialem.**

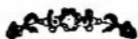
A Z O L V A S Ó H O Z .

Hogy fokkal ne terheljelek K. O. megmondom rövideden, mi vitt-légyen engemet e' jelen való Munkának ki-adására. El-kelvén t. i. reménységem felett, igen hamar, elébbi *Diaeticám*' első Darabjának minden *Exemplumai*; 's azután annak meg-fszerzésében még többen kezdvén szorgalmatoskodni, mint az előtt. Jó Uraim, Barátim, annak újjabb ki-nyomtatását fok-felől sürgették; 's egyszer'smind pedig barátságoson jelentették, hogy, főként az Éltető-égről és az Eledelekről való beszéltetés, a'ban igen rövidnek, és e'

miatt, nem-is annyira hafznosnak tettzenék. Úgy-is van. Láttam én ezt a'koris: de nem lévén nagyobb Könyvnek ki-nyomtatására tehetségem, jóval bővebben készült iráfomat, nem kevés fáradsággal, kéntelenítetttem egybe-fzorítani. Es ez az oka, hogy most azt újra elé-venni, és, itéletem fzerint már egész készülettel, köz-jóra ajánlani bátorkodtam.

Tzélom az egész Munkában, Feleim-nek e' részben lehető építése volt. Melly-re nézve, a' Természet' nyomdokain, a' Józson-okofságnak és a' tselekedetbéli történeteknek világánál mindenütt úgy igyekeztem járni, hogy, mind a' közönséges Életnek könnyebbítésére, mind az Elmének gyönyörködtetésére szolgálhassak. Innen következett, hogy a' szélesebb hafznu dolgok' le-írásával, sok helyyt, feles leveleket kellett bé-töltenem. És, mint-hogy Munkámnak nagy részét, a' régi és újabb választott Tudófoknak fel-jegyzett bólts

bölcs tapasztalásai, elmés okoskodásai és fontos mondásai tévzik; az e'féléket-is, rész szerint az ő tiszteletekre, rész szerint magam beszédeimnek nagyobb hitelére, fok *materiakban* Deákul és Magyarul szóról szóra által-írtam; vagy pedig a' rövidség' kedvéért csak Magyarul tettem-fel; a' Görög Irók' szavait a' Deák fordításból, mint-hogy ezek-is nálunk csak Deák nyelven olvastatnak. Az Irók' neveit-is, az eredeti formában, a' mint ők magokat fel-tették, meg-hagyni, helyesebbnek itéltem, mint sem Magyaroson vezeték-neveket elől tenni, és rendes neveket el-változtatni; mint-hogy ilyen formában, másutt, hiába keresnék. A' Holnapok' neveit-is Deákul tettem-fel, esméretefebbek lévén így a' Magyarok közt-is, mint a' Magyar el-nevezés szerint. A' hol pedig a' Deák mondások fordítatlan maradtak, az olyanok' értelmét elébb ki-beszéllvén, újra helyet foglalni véle nem kívántam. Az újabbak

aránt nem annyira szorgalmatoskodtam, minthogy azok közönségefebbek: de úgy is tapasztaljuk, hogy többire a' Régiek' tudós találmányiból és fok köröm-rágással készült fontos írásaiból kapdosván-ki, mint egy futtokban, holmiket, azokat árulják új portékák gyanánt. A' Természet Bibliája bizony, majd nyóltz ezer esztendőök alatt, azon módon, mint most, nyitva áll. Mitsoda hüfzkeség vólna tehát fel-tenni, hogy a' Régiek, a' kiknek hiuzi látáfokat, virágzó szép elméjeket, mélységeket járó gondolataikat, képtelen szorgalmatofságokat egyebekben tsudáljuk, és ha tsak távúl-ról követhetjük-is, magunkat igen szereztséfeknek tartjuk; ezekben restefek lettek-vólna? Sőt inkább, meg-vallják azt minden a'hoz értő Emberek, hogy a' *Diaetát* néző dolgokhoz, GALENVS' idejétől fogva mind ez ideig, az újjabbaknak minden szorgalmatofsága alig ragaszthatott valamit, kivált nálunk, a' hol fejetlen lábság vólt eleitől-

itől-fogva, e' részben-is, minden leg-jobb igyekezet-is.

Tudom ugyan én jól, melly unalmas légyen fok gyenge Olvasók előtt az ilyen idegen Neveknek és Könyveknek ottan-ottan való emlegetése, mint a' melly nékik az olvasásban akadályt szerzene, ha sz-not pedig semmit nem tenne: annyival inkább, hogy azok a' Könyvek többire más nyelveken költek; a' kik közülök azokat meg-érthetnék-is, a' dolgoknak olly gondos fel-keresgélésekre és nyomozásokra ritkán nyerhetnek vagy kedvet vagy időt. De azt-is hiszem, hogy olyan tudós Emberek' kezén-is fog meg-fordúlni ezen Könyvem, a' kik az emlegetett Könyveket-is esmérik, 's örömeft kívánnak a' kút-fejek-re vizfza-menni; sőt tolem, ezekben első Magyar Irótól minden jussal meg-is kívánják. Akármint essenek ezek, bizonyos, hogy az e'féle historia formán le-hozott dolgokban, az eredeti Iróknak ki-nevezése, az

Értelmesebbek előtt, mindenkor nagyon kedves volt; és egyébként is majd fele tudományt téfzen. Ezeknek azért kedvekért, szándékozom, ha addig élek, a' Könyv' végére egy kis Laistromot tenni, mellyből ki-tefsék, hogy az itt elé-forgó Irok, kik? 's mitsoda rendbéli emberek vóltanak? hol? és mikor éltenek? és mennyi hitelt érdemelhetnek? nem lévén a' Magyar nyelven olyan Könyveink, mellyből ennek jól végére mehetnének.

Lehet, hogy némellyek azt-is hibául fogják tulajdonítani, 1.) Hogy fok Deák szót elegyítettem a' Magyar beszéd közi. De, ha a' régi bölts Romaiak, a' magok Deák nyelvek közi, a' tudós Görög nyelvből, mellyből vették-vala a' nemesebb Tudományokat, a' jelesebb ki-fejező szók közül olly fokot által-vinni nem szégyellették; mi kissebbségünkre szolgálhat nekünk Magyarokúl, a' kiknek eredeti nyelvünk, ha igazat kell vallanunk, a' házi és mezei kö-

közönséges dolgokon kívül alig terjedett, ha imitt-amott Deák szókkal élünk-is? A' beszédnek egész tzielja, hogy a' formált hangokkal, a' magunk gondolatit másokkal meg-értetsük: és ez, egy Nemzettel sem születt különösen, hanem az Értelme-
febbek nagy munkával jutottak a'ra, míg a' fellyebb járó gondolatokat-is ki-fejezni meg-tanúlták. Mi oktalan büszkeség volna tehát bennünk, a' kiknek a' jelesebb Tudományok most kezdenek fel-virradni, e' részben nyelvünk' fogyatkozását meg-nem esmérni? és a' már szinte közönséges szokásba ment értelmes Deák szókat meg-vetvén, magunk képzelődésünk szerint, holmi idétlen, tekeres fatsáros, értelem nélkül való hangzáfokat tojni-bé a' szép Tudományokba? A' Frantziák bizony, (vagy régi nevek szerint *Francusok*, a' kik Német nemzetek valának) a' kiknek egyébként a' Deák nyelvel semmi közösülések nem vala, a' magok nyelvét

számtalan Deák szókkal bővíteni igen illendőnek tartották: 's vették-is hafznát. Vethetik szememre talám 2-/zor azt-is, hogy mint az Aesopvs' szajkója, máfok' tollaival tzifráskodom, a' magam újjítását pedig ritkán láthatják. Ezeknek tsak azt felelem: Értelmefek' számára írtam. Elég volna tőlem, ha semmit egyebet nem tsináltam-vólna-is, hanem, a' más tudós nemzetbéli nagy Emberek' neveit és értelmeit meg-esmértetem vólna. A' Tudományt fenki annya' hasából nem hozza, sem az újjaiból nem szopja. A' mit tudunk, Könyvekből és jó Mestereinktől tanuljuk: mellyben a' mi Erdélyünk még eddig *Censzorságot* magának nem igen tulajdoníthat. Én részemről az értelmes Olvasóktól kikérem; tetsék jól meg-nézni íráfotskáimat: reméllem, találnak felefen olyan dolgokra, mellyeket valóságofon enyimeknek lenni meg-esmérnek, ha szinte azokra tzégért nem kötöttem-is. Leg-alább enyim az,

hogy

hogy azokat a' jó Irókat meg-szerzettem, meg-ólvaftam, azokból, tzélom fzerint, a' mit hafznosnak találtam, ki-vettem, és a' Magyar Olvasókkal ingyen közlöttem. Mondhatják a' tzivódók 3-fzor, hogy a' *Diaeteticának* határait itt-is amott-is által-hágván, néhol fokot *physicáltam*, máfutt az Orvosló mesterségbe elegyedtem. Ezeknek tsak azt mondom: Mit árt véle, ha ki egy munkával két, három-féle hafz-not-is tehet? A' *Physica* vagy Terméfzeti Tudomány ezen mi tanuságunknak a' Lelke: e' nélkül, értelem nélkül esik itt minden okoskodás. Azért, minthogy e're, előre való kézzületét kevés Magyar Olvasónak gondoltam; fzükségesnek tartottam, az ide tartozó fundamentomofabb Terméfzeti igafságokat-is egy hével-lével bé-tenni, és ezekkel a' *Diaetetica* régulákat keményebb lábakra állítani. Az Orvosló mesterség, a' *Diaetának* folyamatja: egyik a' másik nélkül, a' mint ezután jobban-is által-

által fogjuk látni, el-nem lehet. Másként-
 is tudni való dolog, melly igen széles-
 légyenek ki-terjedve az Egészség' határai;
 és hogy fokban légyenek, a' kik a' köz-
 mondás fzerint, alig húzhatják a' leplet,
 még sem adják betegnek ki magokat, an-
 nyival-is inkább Orvofokhoz, Patikákhoz
 nem folyamodnak, szemek előtt forogván
 (*quam sit miserum medice vivere*) melly
 nyomorúlt állapot légyen az Orvofok' ke-
 zéből enni innya: hanem az otthon talál-
 tató házi eszközökkel igyekeznek, valamig
 tsak lehet, tántorgó egészségeket gyámol-
 gatni. Így szü'etett vólt hajdon a' *Medi-*
cina, és addig-is vólt nagyobb betsületben,
 mig ezeket a' határokat által nem hágtá.
 E' vólna ma-is minden Jóknak kívánsága,
 ha még egyszer a'ra a' lábra vizsgálza lehet-
 ne állítani. Nagyon ditséri CELSVS *in*
Praefat. ad L. V. de Medicina, ASCLEPI-
 ADESnek, *Bichyniai* fzerentsétlen *Orator-*
bói, Romában hirtelen fzerentséfsé lett

Orvosnak tselekedetét, hogy az Orvosi mesterségből majd minden orvofságokat kivetvén, mint a' mellyek a' gyomrot megsértik, és magokban-is rozsféle nedveséggel birnak, az egész *Curát* a' *Diaetára* által-vitte. Miképen vették vólt pedig ezt az ő tselekedetét a' fok babonás, és szép szín alatt titkolt orvofságoktól elirtózott jobb-jobb szívü Emberek, ki-kerekedett ennek az új Orvosnak Romában lett el-hirefedésével. Azt írja t. i. róla *PLINIVS L. XXVI. c. 3.* hogy ez, a' Nagy *Pompejus'* idejében, *medicinam ad causas revocando*, az orvofságot, a' nyavalyát-szerző eszközökre, az az, a' mint *HIPPOCRATES L. de Nat. Hom. §. 63.* meghatározta, az ételnek és itálnak módjára és a' Levegő-égre, mellyet bé-szívunk visszavivén, mellyeket mindenek magoktól is könnyen véghez-vihető dolognak lenni értenének, úgy mint a' borra, vizre, a' testnek dörgölésére és gyakorlására, a' mint

van

van CELSVSNÁL *L. II. c. 14.* e'vel *universum prope humanum genus*, a' PLINIVS' ki-fejezése szerint, *circumegit in se non alio modo, quam si e coelo missus advenisset*, úgy magához foglalta csak nem az egész Embéri nemzetet, mintha épen az Égből küldetve érkezett-vólna közükbe. Úgy tartja ő maga CELSVS-is *L. III. c. 1. Natura repugnante, Medicina nihil proficit*, hogy a' Természet' irtózásával, az Orvosság semmit nem tehet. Sokkal tanátsofabb volna azért a' betegek körül ma-is az olyan házi eszközökkel próbálni, mellyek az ő ínyekkel és természetekkel közelebbről egyeznek. - Ha elégségesek azok helyes éléssel az egészséget fenn-tartani, helytelen éléssel pedig el-rontani; miért nem lehetne a' helytelen *Diaetának* meg-változtatásával és ellenkező helyesebb életnek követésével azon akármi állapotban segíteni? én ugyan 'által nem láthatom. A' Természet maga a' fő Orvos, a' melly

min-

minden erőszaktól irtózik, szerezet pedig kényez szerint *tractáltatni*. Egyébként-is kifogást nem szenvedhető régula ez, az Orvosi tudományban, minden értelmes Orvokok' itélete szerint: *Domestica exoticis, nativa praeparatis, simplicia compositis, vulgaria pretiosis, probata minus probatis, si isdem polleant viribus, semper anteferenda esse.* az az: A' házi eszközök az idegeneknél, a' magok természeti állapotjokban lévők a' mesterséggel készülteknél, az egyfélék az egybe-zavartaknál, az oltsók a' drágáknál, a' próbáltak a' bizonytalanoknál, ha azon erővel bírnak, mindenkor előbb betsüitetnek. PYTHAGORAS, a' mint JAMBlichvs az ő életében *artic. 163, 244,* feljegyzette, az Orvosi tudománynak főképen azt a' részét követte, melly a' *Dieta*t igazgatja: mellynek helyyes elrendelésével, vagy a' maga verseivel és flastro-maival mindeneket tsudálatoson meggyógyított. Es ezen az úton, az Orvosi tu-

dománynak betsületét annyira vitte-vala, hogy azt az ő Követői, *rem divinissimam*, felette istenes dolognak, *rem in rebus humanis sapientissimam*, az emberi dolgok közt leg-bóltsebb dolognak nevezni nem kételkedtenek. Ma-is bizony, az, az Orvosokban-is, a' kik akármi kitsiny dologban, akármelley szegény embernek egyéb tanátsot nem tudnak adni, hanem mindjárt a' Patikákba egy-egy hofzszu *Receptet* ír-
nak, vastag tudatlanságnak, vagy tsalárd lélek' jelének tartatik. *Qui potest mederi simplicibus, dolose composita quaerit*, régi *Canon* az Orvosi mesterségben. Ezeket azért hivatalomnak egész folytatásában szemem előtt viselvén, ezen Munkátskában különös tzielomnak tartottam, valahol alkalmatofságom vólt, a' le-írt konyhai szereknek könnyebben követhető orvosi hasznait-is egy két szóval meg-említeni.

Mind ezek együvé járúlván, a' Munka nagyobbra szaporodott, mint sem az
eléb-

elébbi fel-olvasás el-fogadhatta-vólna. E nézve a' Könyvek' és Részek' számát m kellett szaporítanom : a' §-jokat pe a' szerint neg-hagytam , úgy lévén tézve ezen újjabb pótolék , hogy az ki-jegyzett §-joknak mindenütt a' vég tétettsék.

Munkátsámnak szerentsés vagy szerentsétlen H-menetele aránt , én-is a' határoztam-neg elmémet, hogy ha ki Aesopvs' szemetén vakartsáló kakafsáva árpa-szemet a' drága gyöngynél keveset betsólni akirja, azzal épen nem tzivód Légyen ő magának. Én Értelmefel beszéllek. De ezekre nézve-is azt í Könyvetsém' eleire, a' mit írt a' mag nak GALINVS L. XII. de Vsu Part. C hum. c. 6. *Non Liber hic Lectorum po habere delectum, aut iudicium; nequ indocto quidem fugiet, docti vero mai se inseret. Quin et Opifex nostri cum minum eiusmodi ingratitude habere*

dománynak betsületét annyira vitte-vala, hogy azt az ő Követői, *rem divinissimam*, felette istenes dolognak, *rem in rebus humanis sapientissimam*, az emberi dolgok közt leg-bőltsebb dolognak nevezni nem kételkedtenek. Ma-is bizony, az, az Orvosokban-is, a' kik akármi kitsiny dologban, akármelly szegény embernek egyéb tanátsot nem tudnak adni, hanem mindjárt a' Patikákba egy-egy hofzszu *Receptet* ír-
nak, vastag tudatlanságnak, vagy tsalárd lélek' jelének tartatik. *Qui potest mederi simplicibus, dolose composita quaerit*, régi *Canon* az Orvosi mesterségben. Ezeket azért hivatalomnak egész folytatásában szemem előtt vífelvén, ezen Munkátskában különös tzéломnak tartottam, valahol alkalmatofságom vólt, a' le-írt konyhai szereknek könnyebben követhető orvosi hafznait-is egy két szóval meg-emplíteni.

Mind ezek együvé járúlván, a' Munka nagyobbra szaporodott, mint sem az
eléb-

elébbi fel-oltság el-fogadhatta-vólna. E're nézve a' Könyvek' és Részek' számát meg-kellett szaporítanom : a' §-fókat pedig a' szerint meg-hagytam , úgy lévén intézve ezen újjabb pótolék , hogy az ott ki-jegyzett §-fóknak mindenütt a' végére tétettsék.

Munkátskámnak szerentsés vagy szerentsétlen ki-menetele aránt, én-is a'ban határozta-meg elmémet, hogy ha ki az Aesopvs' szemeten vakartsáló kakafsával az árpa-szemet a' drága gyöngynél kevesebbre betsülni akarja, azzal épen nem tzi-vódom. Légyen ő magának. Én Értelmefekkel beszélek. De ezekre nézve-is azt írom Könyvetském' eleire, a' mit írt a' magájénak GALENVS L. XII. *de Vsu Part. Corp. hum. c. 6. Non Liber hic Lectorum poterit habere delectum, aut iudicium; neque ab indocto quidem fugiet, docti vero manibus se inseret. Quin et Opifex nostri cum hominum eiusmodi ingratitude haberet ex-*

ploratissimam, non tamen a sua fabrica est deductus. Praeterea Sol ipse horas anni efficit, fructusque perficit, non curans (opinor) neque Diagorae, neque Anaxagorae, neque Epicuri, neque alterius cuiusvis calumnias. Nemo enim bonus quisquam invidet, sed omnia iuvare atque exornare solet. Pari modo et nos cum compertum haberemus Librum hunc in sexcentorum hominum reprehensiones ac calumnias incursum, non aliter, quam puerum orphanum, qui in manus hominum ebriorum prae stultitia et intemperantia inciderit: scribere tamen paucorum illorum causa aggredimur, qui ea, quae dicuntur, accipere recte et diiudicare possunt: atque ad eos praesens sermo pertinebit.

Kivántam azt-is tudtokra adni az Olvasóknak, hogy a' mik a' §-ok' elein nagyobbatska betűkkel nyomtatódtak, azok, az elébbi Munkámból jöttek-által ide, egy két helyt holmikben változtatva 's néhány

rendel pótolgatva. A' mellyek pedig ezek után apróbb betűkkel vagynak , azok most újjonába tétettetnek közönségesé.

A' beszédnek darabofságáról, a' helytelenül tett vagy el-hagyott *virgulákról*; *accentusokról*, *punctumokról*, nagyobb és kisebb formájú betűkről, és a' mellyek fok helyeken tisztán ki nem jöttek, az egyenes indulatu Olvasóktól nagy betsülettel engedelmet kérek. Tapasztalhatták, a' kik e'féle dolgokban forgottak, melly nehéz legyen első kézsülettel, kivált illy fok-féle elegyedésekben mindeneket tökéletes állapotra vinni. Reméllem mindazáltal, hogy mind ezek-is az Értelmefeknek nem fognak nagy akadályt fzerzeni. A' terhefebb hibázásokról, a' Könyv' végén tétetik igazítás.

Óh mint akarnám, ha e' Hazának-is egyebekben illy bölts Fiai, egyszer a'ra mehetnének, hogy egészségekre, e're a' fő dologra nézve-is, mint egyéb dolgaik-

ban, olly alá-való és hozzájok képeft fél-
 eszü, tsalárd, büszke orvofotskáktól és tu-
 datlan borbélyoktól vakok' módjára vezet-
 tetni ne kéntelenítettnek. És épen e'
 vólt tsekély Munkámnak-is főbb tzélja.
 Adná az UR ISTEN, hogy igyekezetem
 akármí kevés részében tellyesfedhetnék!

Én magamra nézve. meg-nyugfzom fá-
 radtságomnak nemes tzéljában, és elmém-
 nek ezekben talált gyönyörködésében, a'
 ki PLVTARCHVSfal *Praecept. Salubr.* azt tar-
 tom: *Artium ingenuarum. Medicina nulli*
cedit, quae plus nitoris, splendoris et ob-
lectamenti habeat, tum mercedem studiosis
sui magnam, salutem et sanitatem largi-
tur. Te K. O. élj mind ezekkel magad
 tettzése szerint.

Költ Maros-Vásárhellyt.
 M. DCC. LXXXIV. 13-dik
 April.

Ez Első Darabban találtató

nevezetesebb Dolgok'

L A I S T R O M A.

E L S Ő K Ö N Y V.

A' *Diætáról* közönségesen.

E L S Ő R É S Z.

. A' *Diætának szükséges vóltáról.*

	Levél.
A' <i>Diætának</i> szükséges vóltáról és eredetiről .	1
PLATO' itélete és törvényei ezekben . . .	9
Mi-féle? és hány dolgokra terjed-ki a' <i>Diæta</i> ?	14

M Á S O D I K R É S Z.

Az Életről és Egéségről.

Az Élet közönségesen miből áll? .	16
Annak öt különös nemei: mindenik hogy támad? hogy nevededik? .	20-23
Miként végeződik az Élet? vagy; hogy hal meg az Ember? .	23-38
Az Egészség miből áll? . . .	39
Mennyiben van az Élet a' mi hatalmunkban? .	42 .
Az Orvosi tudomány ezekre miként terjed-ki? .	45

Nevezetesebb dolgok'

	Levél.
A' hofzfu Életnek külső jeleiről	47
Az ajtó előtt álló betegségeknek közönségefebb jeleiről	58

H A R M A D I K R É S Z.

Az Emberi Test' Alkotmányáról és Természetiről.

Az Emberi testnek különös méltóságáról 's tsudálatos alkotmányáról	67
A' Testnek eredeti <i>materiájáról</i> , és itt kezdődett nyavalyáiról	71-74
A' Belső Rézcek neveiről, helyeiről és hasznairól	75
Az Első útakról, ú. m. Gyomorról, Belekről, Tejes erekről	80
Az Étel' eméztésnek módjáról	82
E'ben esni szokott hibákról	91
Az Ehségről és Szomjuságról	91
A' Szívről és a' vérnek edényeiről	93
Mi különbség van a' fel-verő és vért tartó erek közt?	100
A' Vér-kerengésének módjáról és okáról	101
A' Viz-erek mik? és mire valók?	105-106
Az Inakról és azoknak hasznairól	107
Az Agy-velőről és annak hasznairól	109
A' Vérről és egyéb testbéli nedveségekről	113
A' Vérnek meg-hibázásairól 's az ezekből támadó nyavalyákról	115-125
Az öt Érzékenységekről és a' belső emberről	126-129
A' Tapasztalásról	130
Az Íz-ézésről	133
A' Szaglásról	135
A' Hallásról	138

T a i s t r o m a.

A' Látásról	141
A' beiső érzésről, vagy a' Léleknek ideiről'sa't.	144
Az Emberi természetéről	147

N E G Y E D I K R É S Z.

A' Temperamentumokról, Különös Természetről és Szokásról.

A' Temperamentumokról való tudománynak historiája	149
A' Cholér. Temper. az az: Száraz és forró Természetről	151
A' Phlegmat. Temper. az az: Hideg és nedves Természetről	154
A' Sanguin. Temper. az az: Véres pi'sgás Természetről	158
A' Melanch. Temper. az az: Fekete-sáros vagy vastag vérü Természetről	161
A' Temperamentumok' elegyedéséről	163
A' Különös Természetről	164
A' Szokásról: ennek erejéről, széles hatáiról, változtatásáról	166-176

M A S O D I K K Ö N Y V.

Az Aérről vagy Éltető-Égről.

E L S Ó R É S Z.

Az Éltető-Égnek hasznairól.

Az Éltető-Égnek vagy Aérnek lételiről, mivoltáról, közönséges, és az Eletre tartozó különös hasznairól	177
--	-----

Nevezetesebb dolgok'

	Levél.
Az Aërnek természeti különös tulajdonságáról, mind ki-terjedett, mind a' <i>fixus</i> vagy meg-köttetett állapotjában .	182
Az Aërnek kívülről vett minémüségeiről .	185
Az ezeket ki-mutató mesterséges eszközökről: ú. m. az <i>Antliáról</i> , <i>Thermometrumból</i> , <i>Barometrumból</i> , <i>Manometrumból</i> , <i>Eudiometrumból</i> .	185-192
Az Aërnek melegségéről: ennek szerző okairól, a' Napra, Föld-golyóbisára, helységek' fekvésére és a' föld' terméizetire nézve .	193
A' Föld' gyomrában szüntelen égő belső tüzekre nézve .	197
A' házi vagy mesterséggel szerzett tüzre nézve .	199
Az Aër' melegségének mértéke mennyiben hordozza az Életet és Egészséget? .	201
Mikor van az Aër' melegsége leg-jobban mér-sékelve? .	205
Az Aërnek hidegségéről: ennek szerző okairól, a' Napra, Föld' golyóbisára, helységek' fekvése vagy állása, és a' föld-nek természetire nézve .	207
A' Helvetiai jég-hegyekről és tengerekről .	211
Az Erdély Országai hidegről .	213
Az Aër' hidegségének mértéke mennyiben hordozza az Életet és Egészséget? .	214
Az Aërnek hidegről melegre, melegről hidegre hirtelen lett változása miatt ellenkez-nek annyira az Élettel és Egészséggel? .	219
Az eleitől -való hozzá szokás ezekben mit téstzen? .	221
Az időnek minémü járása egyez leg-jobban az Egészséggel? .	223

M Á S O D I K R É S Z.

*Az Éltető-Égnek Nedvességéről, Könnyűségéről,
Szárzságáról és Nehezégéről.*

Az Aërnek nedvessége és szárzsága miből leszi?	225
Mennyi víz elegyedhetik az Aërbe, és az, az Egészség' dolgába mennyiben tsúsz-bé?	226
A' nagyon szárzs Aër miként árt?	230
A' nedves és egyszer'smind meleg Aër miért olyan veszedelmes?	233
Ennek példái	235
Meg-nehezédését vagy könnyebbülését az Aërnek miből tanulhatjuk-ki?	240
Természeti nehezége az Aërnek mennyi?	240
Miktől nehezedik vagy könnyül az Aër?	243
Ezen változásai mennyiben változtatják az Egészséget?	244

H A R ' M A D I K R É S Z.

*Az Éltető-Égnek Tisztátalanságairól és Dögle-
letességéről.*

Mennyiben mondatik az Aër tisztának vagy tisztátalannak?	248
Ártalmos tisztátalanságai az Aërnek a' minerás gőzöktől	249
A' Kénkönek füsttől és Égi-háboruktól	250
Az avas fagygyutól, olajtól, és füstölgő gergyától	252
Az eleven szénnek gőzítől	253
A'	A'

Nevezetesebb dolgok'

	<i>Level.</i>
A' kénköves vezett gőzt botsátó barlangoktól	255
Föld-omlásoktól: Hegyekbe mélyen bé-fzolgáló lyukaktól	258
c Bé-zárva állott Vermeektől, Kútaktól, Bányáktól, Pervátáktól, veteményes Pirtzéktől	259
Mérges harmatoktól és rogya-esőktől	259
Az újonnan épült és ki-melzelt házak' gőzitől	263
Némelly Élő-fáknak, fűveknek, virágoknak, fzott vizes kendernek és Élő-állatoknak szagos gőzitől	261
Az Embernek tulajdon maga ki-gőzölésétől	263
Ispotályok', tömlőtzők' gőzitől	264
c Frantzós, Bél-poklos Emberek' gőzitől	266
'Siros nagy konyhák és büfzhödt mivekkel háncó Mester-emberek' muv-helyeiktől	267
Az uttzák' tisztátalanságaitól	268
(A' régi Romaiak' szorgalmatosága az uttzák' tisztán való tartásában és az e' végre kézzifett Cloacáknak tsudálatos alkotmányairól	270
A' Tem. tkező kryptáktól és Tzintermeektől	273
A' Föld' izinén el-fenyvédt holt testektől	280
A' meleg nedves Aerben el-fzaporodott férgectől	281
A' PESTISnek vagy Dögletnek természetéről	282
Az e' körül tartandó Caustiokról	285

N E G Y E D I K R E S Z.

Az Égi Testek' Influxusairól.

A' Planeták vagy Bujdosó Tsillagok mi-féle Égi testek?	289
	A'

L a i s t r o m a.

	Level.
A' XII. Egi Jegyek 's azok közt a' Nap' útja hogy és mikor lettek? . . .	290
Ezekből az <i>Astrologia</i> hogy és mikor született? . . .	294
Ennek képzelt fundamentomai a' <i>Planeták</i> ' ter- mészeteiből, Házaiból, <i>Aspectusaikból</i> . . .	296-299
A' Napnak nagyobb házaiból . . .	300
A' <i>Horoſcopus</i> tsillagból . . .	301
Ezekből formált jövendőléfeknek okai és módjai . . .	302
Mennyit lehet ennek az egész mesterségnek tu- lajdonítani? . . .	307.
Az Üstökös tsillagokról mit lehet tartani? . . .	308
A' Nap maga mennyiben <i>influa</i> l e' földi dolgokba? . . .	310
Az <i>Aequinoctiumok</i> és <i>Solſtitiumok</i> mit mivelnek? . . .	311
A' Hóldnak munkája e' földi dolgokba? . . .	312

Ö T Ö D I K R É S Z.

A' Szelek' Erejéről.

A' Szelek miből léfznek? hogy útnak? . . .	318
Miként változtatják az Egéſséget? . . .	322
Ártalmok miktől van? . . .	323

H A T O D I K R É S Z.

A' Leg-egéſségesebb Aérről.

Az egéſséges tiszta Aerre mik kívántatnak? . . .	327
Hol lehet ilyen Aert keresni? . . .	328
Az Erdély Országai Aerről mit lehet tartani? . . .	329

H E T E D I K R É S Z.

A' Hideg Aérnek ártalmait ellen való segítségéről.

Az Aér' ártalmának az Ember minden állatok felett ki-van tétetve — Ennek oka	330
A' hozzá szokás e' részben-is mit tehet ?	330
A' Házra hogy? és mikor kaptak az emberek?	335
A' Sátorozás hogy jött-bé az Emberek közi ?	336
Az Építésnek első mesterei	337
Régi Romai pompás házak' részei, készületei és bé-melegítéseknek módjai	338
Mi-féle <i>materiák</i> szokták a' házakat meg-melegíteni ?	340
A' Fa' szükiben jól szolgál a' száraz marha-ganáj	340
A' Kő-szén	341
A' fuvány Fa-szén	344
A' Törff vagy Turfa	348
Nálunk hol lehet e'féléit keresni ?	351
A' Ruházat az Emberi természethez okvetetlen szükséges volt mindenkor	352
Ennek első fel-találója ki volt? Bőrből	354
Poztóból	356
Lenből	357
Selyemből	359
Gyapottból	361
Kenderből	364
A' Régiek' Ruhái mitsoda formák voltak? 's mikből állottak?	365
A' Toga mi? és hány-féle volt a' Romaiaknál?	367
A' Tunica mi volt?	370
A' Stola, Paenula, Chlamys, Laena, Byrrus mi-féle köntösök voltak?	372
A' Főnek bé-fedezése, kivált a' süveg-viselés a' Régieknél ritka helyt volt szokásban	375
A' régi Süvegek mi formák voltak?	37
A' nagy Haj és nyirett Haj-viselésnek fok <i>szokásai</i> az idő' és nemzetek' szokásai szerint	380
A' Szakálluak hasonló történetei	390

	<i>Levél.</i>
Régen, mind mezitláb jártak az Emberek .	394
Mikor kezdtek elébb lábaikat bé-kötözni? .	395
A' régi Lábbeliek mi formák és hány-félék voltak? .	395
A' Kesztyük a' Lábbeliekkel egy eredetűek .	402
Házi, Inuepi, Szolgai, Nyári és Téli Ruhák a' Régieknél mik voltak? .	403
A' Köntös mennyiben melegít? .	406
A' nyári Ruhákat a' téliekkel, a' télieket a' nyá- riakkal mikor tanácsos fel-tserélni? .	407
A' Testnek tagjai közt melyek kívánnak leg- gondosabb melegengetést? .	409
Lábainkat miért kell a' hidegtől védelmezni? .	410
Kiknek kell főképen e'ben gondoskodni? .	411
A' Főt mennyiben szükség melegenben tartani? .	413
A' Főnek hideg vízzel való mosása mennyiben? és kiktől gyakoroltattathatik? .	414
A' hideg ellen a' <i>Commotio</i> mit használ? .	419
Az Eledelek és Italok közül tétre melyek al- kalmatosabbak? .	421
A' Bor, Égett-bor, hideg ellen mit használnak? .	422
A' nehezebb emészthető durva ételek tétre mi- ért szolgálnak jobban? .	423
A' házakat mi móddal egészségesebb bé-fűtteni? .	425
A' Vas-fűtők mennyiben alkalmatlanok? .	426
A' Hideg' meg-tsipésétől hogy lehet a' tagakat védelmezni? .	427
A' Hideg-vette részeket hogy kell orvosolni? .	429
A' hideg <i>fluxusok</i> ' kínos fájdalmát mi okozza? Mikkel lehet rajta segíteni? .	431 432
A' hidegtől meg-fagyottakon mitsoda próbákat lehetne véghez vinni, hogy újra meg- éledjenek? .	433

Nevezetesebb dolgok' *Laislroma.*

Levél.

• N Y Ó L T Z A D I K R É S Z.

- A' meleg Aërnek ártalmi ellen való segítségéről.*
A' Diaeta' rendiben mire illő vigyázni, mikor nagy hévségek uralkodnak? . . . 436
A' Napnak erőssen sütő sugárai mit ártanak? és mikkel orvofoltattatnak? . . . 439

K I L E N T Z E D I K R É S Z.

- A' Dögletes Aërnek ártalmi ellen való segítségéről.*
Az Aërnek dögleteségét mikkel kellene orvofolni? . . . 440
Oda hagyni leg-jobb . . . 442
Hová kellene ollyankor menni? . . . 442
Az Emberi igyekezet ezeknek orvoslásában mit vitt véghez eleitől fogva? . . . 443
A' Diaeta tehet-é ezekhez valamit? . . . 451
A' valóságos Pestisben mire szükség leg-inkább vigyázni? . . . 455
A' hójagos Himlőnek el-ragadása az Aërtől mennyiben függ? . . . 457

T I Z E D I K R É S Z.

Az Aër' változtatásnak basznairól.

- Ez eleitől fogva gyakoroltatott* . . . 460
Kiknek szükséges? . . . 461
Mire illő e'ben vigyázni? . . . 461

A' NAGY MÉLTÓSÁGU
R. SZ. B. GRÓFNAK
S Z É K I

TELEKI JÓSEF
Ú R N A K.

A' TSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI FELSÉG
A R A N Y K O L T S O S.

K A M A R Á S H I V E N E K.

NEMES MAGYAR ORSZAGON

A' T A N I T Ó K É S T A N U L Ó K
E G Y I K

F O I G A Z G A T Ó J A N A K.

I S T E N E , K I R A L L Y A É S H A Z Á J A

E G Y E N E S I N D U L A T T A L
E G Y Ü T T M U N K Á L K O D Ó

N A G Y H A Z A F I Á N A K.

A' M E N N Y E I É S V I L A G I
S Z É P T U D O M Á N Y O K

E L E V E N
T Á R H Á Z Á N A K.

K Ü L Ö N Ö S Ö N

A' T E R M É S Z E T Ö R V E N Y E I M É L Y S É G E I T
B Á T R O N E L - J Á R Ó É S M E G - V I S G A L Ó

R I T K A
B U V Á R Á N A K,

É S A Z E Z E K R Ö L ' S E G Y E B E K R Ö L

K I - A D A T O T T
K Ö Z Ö N S É G É S I R Á S O K
L E G - G O N D O S A B B

M E G - O L V A S Ó

É S L E G - E G Y E N E S E B B

M E G - I T E L Ő B I R Á J A N A K.

RÉGEN ÉS SOK IZBEN TAPASZTALT.
KEGYES INDULATAIBAN VALÓ
BIZTÁBAN.

EZEN MAGA TSEKÉLY MUNKÁTSKÁJÁT
ANNYI RÉSZBEN,
HA MI JÓ LÉSZEN
A' KÖZÖNSÉGES HASZONRA
B E N N E.

MAGA ÖRÖKÖS TISZTELETÉNEK
MEG-BIZONYÍTÁSÁRA.

BÁTORKODIK
ALÁZATOSON AJÁNLANI.
ÉS HATHATÓS VÉDELME
ELŐRE KI-KÉRNI.

Maros-Vásárhelyt létiben

M. DCC. LXXXVI.

Karácson Havának 27-dik Napján.

Egyik hív Szolgája
Matyus István.
Orv. Doct.

ELSŐ KÖNYV.

A' DIAETÁRÓL KÖZÖNSÉGESEN.

ELSŐ RÉSZ.

A' Diaetának szükséges Vóltáról.

§. I.

HA ki a' Teremtetett dolgoknak rendit egy kevésbé fel-nyiltabb szemmel nézi, tsudálkozva szemlélheti, hogy a' leg-alább való férgetske-is a' maga életének fenn-tartására szükséges eledelt, melly szorgalmatossággal keresi-fel és választja-ki az előtte lévő fok-féle *materialák* közül; és hogy a' reá tzelőző veszedelem előtt mint fut, mint húzza egybe magát, mint tekerreg, mint fatsarog, és a' maga életét a' Természettől néki adatott fegyverrel miként igyekezi mindenik óltalmazni. Ha azért a' leg alább való férgetskének a' maga életére illy nagy gondja van, gyon, mennyivel inkább lenni kell az embernek, a' kit CICERO *de Legibus L. I. c. 7.* igen szépen nevez, *Okossággal és Tanáttsal tellyes Istenni*

ni Leikes állatnak. Gondjának kell pedig minden Embernek a' maga életének meg-tartására lenni azért-is, hogy a' néki adatott okos Lélekhez épen nem illik a' Teremtőnek olly remek munkáját a' minémü az ő teste (mellyet ugyan néki készülve formált 1 Mos. I. 5. 26. holott egyebeknek csak szólott, hogy légyenek, és azonnal lettenek) el-rontatni vagy el-romolni engedje. De közelebb gondjának kell lenni az életből önnön magára következő haszonra és gyönyörűségre nezeve-is. Keserü bizony mindnyájunk előtt a' Halálnak emlékezete, SIRAK XLI. 1. édes pedig az égnek látása, bódogtalannak és bódognak egy aránt, mint ékesen énekli ezt EURIPIDES in *Hippolyto* καλυπτομένη, Stobaeusnál *Sermon.* CXVI.

*O! splendide aether, & diei sacra lux:
Quam suavis est aspectus hic, felicibus
Juxta ac miseris!*

A' melly magyarul így esik:

Oh! áldott nap, 's fényes Egek
Látástokra mint örvendüek
Bóldog, 's szegény rendüek.

Az emberi Test Természetszerint-is romlan-
A' Diae- dó; de a' külső erőszakos történeteknek-is hideg-
ta tartás- nek, melegnek, esésnek, ütésnek, sértésnek, éhség-
nak ere- nek, szomjúságnak eleitől fogva fokképen ki-volt
deti, tétettetve; mellyek ellen magát gondos szorgalmatofszággal kellett mindenkor védelmeznie. Hihető ugyan, hogy Első Szüléink az ő eredeti ártatlan együgyűségekre nézve, hogy a' vak próbálgatás által a' magok Hasoknak olly hirtelen Martyri ne lennének, egyéb dolgok közt, mellyek az életre szükségesek valának az Eledelek aránt-is nyertek - vala bizonyos
Iste:

Isteni jelentést. Az Isteni Jósnak meg-gondolása bizony magával ezt hozza, Lásd 1 Mos. I. 29, 30. Mellyet ha a' józon okofságnak segítség mellett illendő szemérséggel követtek volna, hihető, hogy nyavalyát, sőt talám halált-is nem kostoltak volna. Annyival inkább hihető dolog volna ez, ha némely Tudófnak itélete Izerint, az *Életfájának* gyümöltse-is, mint Szent János szavai JELEN. XXII. 2. egybe vetve 1 Mos III. 22. mutatják, az ő meg-erősített állapotjokba minden egészségbéli változások egy pillanatra meg-orvosló *panácek* lettenek volna. Akárhogy voltak azok, elég, hogy az *Ejet ártal*, néhány napok, vagy hetek múlva, az az eredeti boldogság homályba borúla: az *Életfájától* a' Kérubok és villogó két éli fegyver által szegény *Első Szüleink* el-rekesztetének, a' Föld meg-átkoztaték, hogy töviset és bogáts kórót teremne, és az ember a' maga eledelét a' mezőnek füvei közül, életének minden napjaiban, nagy fáradsággal, és Ortzájának verejtékével keresné, 1 Mos. III. 17, 18, 19. Es attól fogva, kétség kívül csak tapogatózva, sok félelmes kostolgatások által, gyakran magok kárával-is kellett az embereknek újra tanulgatni, mellyek légyenek a' Termézetben az ő élelmekre alkalmasok, mellyek ártalmosok. Ugyan csak, úgy láttzik, hogy még *Első Szüleink* nem sokára reá akadtanak volt a' józon és egészséges életnek *fetes modjaira*. Mert Abel juhokat kezdett pásztortlani, hihetőképen, hogy mikor kellene azoknak téjével élhete: Kain pedig föld mivélésre adta magát, hogy a' hasznosabb füveket és gyümöltöket a' tövis és bogáts kóró elne lojthassák, 1 Mos. IV. 2. Így osztán idővel, a' gyakor próbák és tapasztalások által bizonyos régulákat-is tsinálgtak az emberek az élet folytatása körül magoknak; mellyeket az Atyák a' magok Gye:mekeiknek. mint-hogy Irás még a'kor nem volt, szóval jó ele-

ve által - adtak : segitvén őket e' részben az életnek a' kori holzfzu vólta, úgy hogy, Adám Lámekkel, Lámek Nőével és Semmel, Sem Abrahammal a' Szent Írás ízámlálása szerint, egyéb dolgok közt az élet' módjáról-is személyesen beszélhettek. Innen vólta kétség kívül, hogy az egészséges és okos életnek rendi, elein-is a' Patriárkák Házaiban, azután is a' 'Sidó nemzet között más Nemzetek felett virágzott ; mint azt, ha a' Szent Írásbéli Historiákat egyéb Nemzetek eredetit le - író Historiákkal egybe - vetjük, világosan láthatjuk.

§. II.

Úgy-is tapasztaljuk, hogy nem csak megtartására a' mi életünknek, hanem annak mind nagyobb tökéletességre és boldogságra való emelésére - is magától a' minnen magunk természetitől-is szüntelen ösztönöztetünk : De mi légyen az a' valóságos tökéletesség és boldogság, melyre ösztönöztetünk, nem mindnyájan egy aránt értvén, e' részben a' tzelt fokban el-vétik. *Thales*, egy ama régi híres hét Görög Böltsék közül, kérdvén, kit tartana ő ez életben leg-boldogabbnak : *Axt*, úgy mond, a' ki testében egészséges, elméjében bölts. Az elmés *Poeta HORATIVS* bizony a' jó egészséget minden királyi gazdagságok felett helyhez teti : *L. I. Epist. XII. v. 5, 6.*

*Si ventri bene, si lateri est, pedibusque tuis, nil
Divitiarum poterunt regales addere majus.*

Az az :

Ha hasod, oldalod, fejed, lábod nem fáj,
Királyok tárházán nints okod mért kapdáj.
MAR-

MARTIALIS L. IV. Epigr. 70. a' betegséget életnek sem tartja. JANUS PANNONIUS a' XV-dik Százban Pétsi Püspökséget viselt igen nevezetes és elmés Magyar Úrésjeles Deák *Poëta*, a' kit a' régi leg-első rangu *Poëtákkal* méltán egybevetetni, midön egykor 32, esztendő's korában, *Martiusban* hosszszafon betegeskedett volna, ilyen panaszra fakada, L. I. *Eleg. x.*

Ergo ego quae nobis fuerint data tempora vitae:

Infelix inter tot mala semper agam? cet.

Tollite me potius, nec in hos servate labores:

O si quos tangunt inferiora, Dei!

His ego cum poenis vel Croesi regna recusem.

His ego cum poenis nec Deus esse velim. cet.

Vita valetudo est; jugi qui peste laborat

Non vivit, lenta sed magis morte perit.

A' mellyek magyarul illy formán esnek:

Ez é hát a' vége egész életemnek,

Hogy tárgyává légyen ennyi gyötrelmek?

Istenek! ha vagyon e' földre gondotok,

Élet helyett Halál nekem jobb 'soldotok.

Illy kinok közt nem kell se Kresus országa,

Se Istenségteknek égi méltósága.

A' ki jól van, az él; a' beteg félig holt.

Azt sem tudja hogy élt, élvén hol ki?'s mi vólt?

Úgy hitte ezt a' Bölts SIRAK-is R. xxx. 5.

15, 17. Drágább, úgy mond, a' jó egészség az arany-
nál, és az erős test végbetetlen gazdagságoknál.

Jobb a' Halál a' keferü életnél, és a' hosszszafon
tartó betegeskedésnél. Mások sem igen hozzák azt

kéttségben, hogy a' jó egészség ez életben igen
drága kints ne légyen; de többire mindnyájan
olly bóldogtalauok vagyunk, hogy a' birtokunk-

ban lévő jót, míg el-nem veszjtük, betségelni nem tudjuk. Így bánunk az egészséggel-is: mit érjen az, gyakrabban a' betegség szokott reá meg-tanítani. Siratjuk osztán, de későn, vakmerő bolondságunkat; e küszünk, hogy ha még egyszer szert tehetnénk ez el-vesztett drága kintsre, valójában meg-betségelnők, és jobb gondját viselnők. Fához, fihöz ragaszkodunk, kapunk a' reménységnek még csak árnyekához-is; de oh melly hijában esnek fokszor mind ezek! Erezzük innen nyavalyáinknak számtalan fok, és még ki-beszélni sem tudható sérelmit: Képzeljük a' fok izetlen orvosságoknak kevés házuu és kétséges erejét: gondoljuk egy-felől a' jó Orvosoknak kevés számát; és azoknak-is a' nyavalyák számtalan völtához, és mélységes titkos okaihoz képest tsekély tudományokat. Hát ha el-nézzük más-felől a' szegény boldogtalan beteget az orvoslásnak színe alatt pénzekkel együtt fokszor életektől-is meg-fosztó tudatlan gonosz lelkü *Hárpiáknak* véghetetlen számát, épen nem vólna tsuda ha a' félelmesebbeket életék és meggyógyulások felől kétségben esni latnók-is. Hogy vakmerő bolondságokkal okozott nyavalyájok miatt Istenekhez, Hazájokhoz és Felebarátjokhoz való köteleltségeknék el-mulatásán való bánatjokat a' jobb szíviüknek itt elé ne hozzam.

A' Jób Ördöge, mint esméretes példa-beszédet úgy veti (JOB. II. 4.) Isten eleibe: *Az ember bört ad a' bört, és mindent valamine vagy, az ő életéért adja.* Sőt többre-is mégyen 5. és így mérészel Istennek Jóbról, a'ról az erős hitü bölts Atyáról szólani: *Buzsásd reü, kerlek, a' Te kezeget es verd-meg ötet magát, es az ő Testét, es meg-lá'od, ha szem'öl szembe meg-nem átkoz Tégedet!* Szörnyü dolog!

dolog! de mire vivék még-is e kegyes Embert a' nagy fájdalomok, irtózza olvafluk ugyan ott a' III-dik Kézfben. Ha a' nyersfán ez előtt, mit remélhet a' pozdorja! Fel-borzadunk bizony ma is gyakran, fok egyébként Istenfélő embereknek, a' nyavalyák fulya alatt ki-fakadott békételen beszédeikre.

§. III.

Az elme Bóltsefségét a' mi illeti: nem lehet bizony azt annak a' ki nem kostolta még tsak képzeln-i-is, mit teheffen a' *Bóltsefség* az emberi életnek bóldogságára. Napoknak hoszszú vóltát és fok esztendő életet hoz az békefességgel egyetemben, PÉLD. III. 2. Az oktan állatok közül az Istenek köz-i emeli az embert, és az Istenekkel egy tárfaságban helyhez-teti CICERO *de Legib. L. I. c. 7.* HORATIUS, a' Bóltsefséget tsak az egy Jupiter Isten-nél tartja kissebbnek; és szabadnak, betsületesnek, szépnak, gazdagnak, és királyok királyának nevezi, *L. I. Epist. I. v. 106, sq.*

*Ad summam, sapiens uno minor est Jove: dives,
Liber, bonoratus, pulcher, rex denique regum.*

De ha ezen elmehéli bóldogságnak-is fundamentomit vizgálni kezdjük, nem utolsónak találjuk ezek közt-is a' jó egészséget. Ugyan-is, a' mint bóltsefséget meg-jegyzi HIPPOCRATES *L. I. de Diaet. de Nat. hom.* és DEMOCRITUS *Epist. ad Hipp.* nevedek a' Bóltsefség a' jó egészségnak idején; ha pedig a' Test beteg, nints a' kor az elmének is semmi kedve a' jó dolgokról való gondolkodásra. CARTESIUS-is *de Meth. S. 6.* úgy gondolkodott, hogy ha valami eszközt lehetne fel-találni, mellyel az elme bóltsebbnek tétettének,

azt nem másutt, hanem az Orvosi tudományba kellene keresni. De az Orvosi tudomány nem egyéb, hanem a' jó egészség meg-tartásának és helyre állításának mestersége. Ezekből tehát utoljára a' kerekedik-ki, hogy a' jó egészség ez életbéli boldogságoknak summája 's következésképen olly drága kints, mellynek meg-szerzésére és meg-tartására minden okos Lélekkel fel-ruházott ember a' Természettől főképen köteleztetik.

§. IV.

Alig-is forgott eleitől-fogva egy kérdés az Emberek szájában gyakrabban, mint az, Míodon lehetne az egészséget állandóvá tenni? A' régi Pogányok ezt emberi erő felett való dolognak tartván, egyenesen az Istenektől kérik-vala. Nevezetesen imádták e' végre amaz Orvosi tudományáért Istennek tartatott *Æsculapius*nak *Hygia* nevü Leányát, vagy mások szerint Feleségét, a' kiről az egészséget tanító Tudomány ma is *Hygiene* nevet visel. A' Romaiak azt, *Salus* név alatt, a' magok Istenei közü számlálták, és fokképen kivánták magokhoz, 's gyermekeikhez édesgetni. Lásd *ROSIN. Antiq. Rom. L. II. c. 38.* De *Democritus Hippocrate*ffel egy időben élt és első találkozásokkal ugyan tőle az *AELIANUS* bizonyítása szerint *Var. Hist. L. IV. c. 20.* bolondnak tartatott: de együtt való beszélgetések után tsudára méltó böltsnek ítéltetett *Philosophus*, a' *HIPPOCRATES* meg-jegyzése szerint *Epist. ad Damaget.* elmésen nevette az embereket, hogy ők azt az Istenektől kérnék a' mi az ő hatalmokban van, és mértékletlen életekkel ő magok

ron-

rontják azt el. Igaz ugyan-is, a' mit egy nem tudom mitsoda *Poeta* mondott:

Vivere naturae si convenienter amarent

Mortales, medica nŕl opus esset ope. az az:

Haaz Emberek a' Természettel meg-egyező mód-ra kívánnának élni, *Doctorra* és orvofságra szükségek nem vólna. Példák a' Természet' útján járó oktalan állatok, a' kik ez okból ritkán-is betegeskednek. De az embereknek eszelős kevélysége e' természettől tanúlt egészséges életnek nemit annak együgyü könnyüségéért meg-útálván *virtust* kezdett a'ban keresni, ha ezzel egészen ellenkező életnek módját követhet; mellyel a' jó *Dieta*nak annyira eszit vesztette, hogy tsak hamar *a posteriori* a' hátul ütő páltzától, az az, a' rajta meg-esett kártól, vagy (a' melly ritkában történik) haszontól kenyszeritetett az egészség meg-tartására tzelozó regulákat gyűjtögetni. Innen *CICERO* már régen az egészség meg-tartásáról való tudományt a' nekünk használni és ártani szokott dolgok esméretiben helyhezette.

Igy irt t. i. ő *de Offic. L. II. c 24. Valerudo sustentatur notitia sui Corporis, & observatione eorum rerum, quae res aut prodesse sŕeant, aut obesse; & Continentia in victu omni, atque cultu Corporis tuend: causa; & praetermittendis voluptatibus; postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent.*

PLATO Lib. de 'Repub. five de Juslo Dialog. III. Op. p. 231. Úgy tartván, hogy valamint az Elmének minden hibái, jó és rosz *Erköltsei*, úgy a' teltnék-is minden nysvalyái a' *Henyességből*, és az *Etel Italbéli mértékletlenség*-ből jötteinek-bé e' világra, 's azután-is ezek által tenyésztenek ennyire, azt írja, hogy akármelley *Városban* az ottan ura'kodó

rosz és vízfsza-fordúlt életet senmiből bizonyosabban észre- venni nem lehet, mint az Orvosok' és Bírák' fokságából, kivált ha ottan nem csak a' tudatlan paraszt és kézi mives emberek szoktak az Orvosok' 's Bírák' segítségéhez folyamodni, hanem az olyanok is, a' kik úgy kívánnak tartatni, mint a' kik a' fellyebb emelkedett nemefebb Tudományokban-is jártafok. Ez, úgy mond, az ő rossz neveltetéseknek tsalhatatlan jele és rédjok nézve igen illő 's méltó büntetés, hogy t. i. hanem tettzett nékik azt eleinten megtanulni, miként leheffen a' jó embernek maga' *Virtus*-sából jól és szabadon élni; tetsék már az Orvosok és Bírák' parantsolatitól szolgai módon függeni. Föként pedig azt képtelen utálatofságnak mondja, midőn az emberek, nem csak a' sebektől, és a' Levegő-égnek ártalmas változásiból kapott nyava'yákat, hanem a' magok' Tunyaságokkal, és torkos nyalánkságokkal szerzett szopornyitzákat, belső részeik' meg-dugulárait, fel-puffasztó szeleit 's a' t. orvosoltatják. Mellyre nézve nagyon ditséri az *Æskulapius'* fiait, a' kiket *Midasi* kintsekkel sem lehetett a'ra venni, hogy az e' féle pefeteges Beteghez el-menjenek. Magát pedig *Æskulapiust* az *Apolló* Isten' fiát, épen nem sajnálja, hogy *Jupiter* mennykővel agyon ütötte, midőn ő Isten' fia lévén (ha igazak a' *Tragedusok'*, és *Pindarus'* Iráisi) egy gazdag ember' fok arannyától el-tsábitatván, annak ilyen színü nyavalyájának orvoslásához fogott. Roszszúl szól *Herodicusról*-is az *Hippocrates'* Mesteréről, hogy ő a' *Gymnastica*, vagy - is a' Testnek gyakorlatit tanító mestersége által utat mutatott az ilyen kornyadozó beteges Személyeknek a' magok' életének hoszizabb időkre való nyújtására. Mert úgy mond, az ilyenek, nem csak hogy szüntelen-való panaszfszaik, és nyegodéseik miatt, magok-is felette únalmotok és akadályul vagynak másoknak: de valami Jónak a' *Respublica* hasznára léjen-

léjendö ki-gondolására, annyival-is inkább véghez vitelére tellyességgel elégtelenek; tsak a' lévén szüntelen fejekbe, hogy lehetne a' magok' omló - félben lévő Testeket a' végső romlástól szabadítani: e' felett magzatokkal-is a' *Respublicát* magokhoz hasonló betegesekkel tehelik.

Ellenben, nagyon próbálja a' Kovátsok, és más e' féle erös dologgal élő Emberek' szokását, a' kik ha valami nyavalyában esnek tsak azt kívánják az Orvosoktól, hogy öket hánytatás, has-tisztítás, vágás, vagy égetés által szapcórán meg-gyógyítsák; ha pedig valamely hoszfzas *Diätát*, fő polálgatást, 's egyéb e' félét rendelnek, oda hagyják öket, és a' magok régi szokásokra visszsa térnek; azt adván okúl, hogy nékik a' betegeskedésre nintsen idejek, azért inkább kívánnak nyavalyájokon izibe vagy ide, vagy tova egy úttal által e-ni.

Utóljára pedig magába szálván a' böls *Philosophus* meg-adja, hogy a' Világ' korhelysége e' részben-is már orvosolhatatlan, 's e're nézve, egyébként nem meg-vetendő hagyásait, így rekefzti-bé pogány módra: *Nonne igitur et medicinum, qualem diximus in Civitate, una cum bujusmodi judiciaria aequitate, lege constitues! qui quidem eos Cives, qui natura, tum animo, tum corpore bene se habent, enutriant; eos vero, qui tales non sunt, quocumque corpore deficiunt, mori sinant, quocumque autem malo ingenio procreati, insanabiles sunt, morte mulcent?*

HERODOTUS in *Tbulia*, i. e. Lib. III. c. 99, 100. Ed. *Wesseling*. in fol. *Amsterd.* 1763. Jegyzésbe hagyta a' *Padæunus Indusok*ról, hogy ha azok közt valaki meg-betegült, a' Szomszédja mindjárt meg-ölte, ha szinte tagadta is betegségét: a' sérjfiakat a' sérjfiak, az afzszonyokat az afzszonyok, mig t. i. húfokat el-vezztenék, és meg-ették, nem lévén az az ember-

ember egyébre többé hasznos. Mellyre nézete
TIBULLUS-is *Lib. IV. I. 154.* ezekben:

*Impia nec faevis celebrans convivia mensis,
Vt ima vicinus Phoebus tenet arua Padacus.*

Mellytől félvén a' betegek, mihelyt roszszúl
kezdették érezni magokat, titkon a' puszta'ba
el-rejtettek, a' hol minden gondviseles nélkül
meg holtak, vagy idővel meg-gyógyulván is-
mét haza mentek.

Ezeket réiz szerint ugyan ritkaságokért,
(kevés emberek kezében fordulván-meg az em-
lített könyvek) de inkább azért jegyzém itt
fel, hogy ezekből-is ki-tettzenék, mellyigen
nevezetes és szükséges része volt a' *Diaeta* ele-
itől fogva az emberi Tudománynak.

§. V.

Jóllehet ugyan ez az Egészség meg-tartásá-
ra igen darabos és hosszú út, úgy hogy, a' *Ti-
berius* Tsászár *Computusa* szerint ennek el-vége-
zésére leg-alább harmincz Esztendő kívántafsek.
De ugyan-tsak, sok példák mutatják, hogy
az okos szemes Emberek rövidebb idő alatt-is
jó rendin ki-tanulták mimódon leheffen a' terhe-
sebb nyavalyákat el-kerülni. A' nyavalyák töb-
bire a' rosz *Diaetából* úgy erednek, mint a' ham-
mu alatt lappangó szikrátskából a' nagy égések;
Es valamint ezt eleinten könnyü lesz' vala ki-ól-
tani, úgy a' nyavalyákat is mikor kezdődnek
-tsak a' *Diaeta* változtatásával-is meg-orvosolhatni.
Sok gyenge testü és változó egészséggel bíró
emberek féltvén életeket a' nagyobb romlástól,
a' minek egyszer ártalmát tapasztalták, hallották,
vagy olvasták, azt szorgalmason el-kerülvén,
és ha miben hibázni találtak-is, azt minden ha-
ladék nélkül meg-jobbitván, a' magok tántorgó
egés-

egességeket olly fokáig el-támogatták, hogy a gyenge egészségnek hoszszu életet ígérő haszna régen példa beszéddé lett. Ellenben, fok erős vas természetü, és tökéletes egészségü Férjfiak, látván hogy nekik azok a' mitől mások annyira félnek, keveset árthatnak, 's a'ban kezdvén bátorságokat és vitézi erejeket másokkal tsudáltatni, ha életüket a' Böltsektől szabott és követni szokott régulák ellen folytatják, a' fok erőszakkal, (jöllehet, ha jó Diatát tartottak volna, ha örökké vagy ezerekig nem-is, mert ez természet szerint lehetetlen, de száz 's több Elzteni-döket jó erőben el-élliettek volna) életüket szornyü kinok és fájdalnok közt, még idejeknek közepe előtt el-rontották; sőt másokat-is, fok éretlen elméjü Ifjakat, a' magok példájának követésére hajtván, életeknek virágjában koporsóba szállítottak. Oh nagy böldoctalanság! és azoknak kiknek agyok jobb sárból formáltatott, méltán nagyobb vigyázásra serkentő szomorú példák! Nem szégyenlik fokban e' mi Nemzetünkben a' magok dobzodó életüket szemtelenül Magyar Természetnek nevezni; és e' szép szin alatt magoknak 's másoknak-is nem szünnek-meg gyalázatot, veszedelmet munkálódni. A' Magyar Természet bizony a' részegeskedést és dobzódást magával nem hozza.

SVETONIUS in Vita Tiberii c. 8. TACIT. Annal. L. VI. 46. írják, hogy nevetni szokta - vala Tiberius Császár az olyan embereket, a' kik 30, elzteni-dős korokon túl-is, az Orvosoktól kérdezik, mi légyen nékiek egélséges? mi ártalmas? PLUTARCHUS szerint pedig in Opusc. An jeni sit tract. Resp. a' hatvan elzteni-dősökbe igen rut dolognak tartotta, midön *pujok* próbálása végett kezeiket a' Medicusnak nyújtották.

§. VI.

A' ki ezeket így el-gondolja, nem kétlem hogy (kivált e' mi Nemzetünkben) ha valami-ről e' világon, az egészségnek jobb móddal való meg-tartásáról egy kevésé goudofabban értekezödni igen szükséges dolognak ne tartsa. Ez, és nem valami haszontalan tekiutet keresés vitt engem-is arra, hogy született Nyelvemen, talám leg-először, ezen *Materiáról* Könyvet irjak. A' könyvet pedig, mint-hogy a' jó egészségnek meg-tartásáról való tudomány, ha illendöképen elő kellett adni, szélesebben kiterjed mint sem egy kézben forogni szokott könyvetske magában foglalhatná, két darabokra osztottam. Az *Első Darabban* szóllok I.) Az *Életről és Egészségről*. De minthogy ezeket vólta-képen tsak azokkal lehet meg-értetni, a' kik előtt az emberi Testnek alkotmánya előre avagy tsak valami részből esméretes vólt. II.) Az emberi Testnek alkotmányáról, munkáiról, és természetiről téfzek valami jegyzéseket; remélvén, hogy így osztán az életnek 's egészségnek meg-tartására rendeltetett eszközök erejét-is világofabban ki-beszélhetem. Ugyan ez okból III.) le-írom az élő Testnek Négy szélesebben ki terjedett *Temperamentumait*, szokásait és különös természetit, mellyet a' Görögök után a' Deákok-is *Idiosyncrasziának* nevezuek. Így osztán IV.) fogok a' Régiektől így neveztetett, *Hat Nem-Természeti dolgoknak*, mellyek által tudniillik a' jó egészség fenn-tartatik és el-is rontatik, ki-beszélléséhez. Illyen (1) az *Aér*, az az, Levegő vagy Éltető ég. (2) az *Étel* és az *Ital*. (3.) a' *Mozgás* és a' *Nyugodalom*. (4.) az *Álom* és a' *Vigyázás*.

(5.) A' Testből ki-tisztulni való *materiák*. (6) Az elmének indulatai. Utoljára, tódaléku, a' Testnek külső tisztaságáról-is, a' mennyiben az egészségre némünémü részben ez is meg-kivántatik, belzélgetek.

Pythagoras Krístus születése előtt 500, *Hogy* esztendő tájba virágzott híres *Philosophus* és kezdőött *Medicus* az egészség meg-tartása körül való és nevek-foglalatoságot csak az *Etel és Italbéli mérték-dett ez a' tetefséghen helybeztette*. Az után 170, esztendő T u á o - dökkel *Herodicus*, a' *Hippocrates Praeceptor*, mány? mellé tette a' *Gymnasticat*, az az a' Testnek munka által való gyakorlását. *Hippocrates*, a' ki a' Krístus születése előtt 357, esztendővel holt-meg, az egészségre nézve igen szükségesnek ítélte az *elmének Indulatira*-is vigyázni: az *Aért* pedig mindenek felett való dolognak tartotta. Az egészségnék ezen említett négy költsaihoz K. születeése után 137, esztendő tájban hozzá adta *Galenus* az *ötöüiket* és *batodikat*, u. m. az *Almor* és *Vigyázást*, és a' Testnek szükséges tisztulásait: és nevezte mind együtt: *Sex Res non naturales*, az az; *Hat nem-természeti dolgoknak*; minthogy ezek az Emberi Test természetének, magokba gondoltatva, nem részei; hanem kívülről járulnak annak fenn-tartására, és el-rontására. *Qui sanitatem vult restituere* (igy ír a' *MacKenzie* utasítása szerint *Clafs. VII. L. de Ocul. P. 3. c. 2.*) *debet investigare septem res naturales, quae sunt Elementa, Complexiones, Humores, Membra, Virtutes, Spiritus & operationes; & Res non naturales, quae sunt Sex; Aer, Cibus & Potus; Inanitio & repletio, motus & quies, somnus & vigilia & accidentia Animi; & Res extra naturam, quae sunt tres; Morbus, Causa Morbi, & accidentia morborum comitantia.*

BOERHAAVE Instit. Med. §. 744. mind ezeket négy dologba foglalta, *Ingesta, Gestá, Retenta, Applicata*, az az: a' miket bé-vészünk, a' miket mivel-

mivekink, a' miket magunkba tartunk, és a' mik kívül tétetnek a' mi Testünkre. De bátor e' négy szám alatt az egész Orvosi mester-ség elmélen bé-foglaltsásék, mi mindazáltal a' *Diaeta* rendit Munkánk ezen első Darabjába a' *Galenus Classifjai* szerint venni-fel jobbnak itélvén, most is a' mellett maradunk.

A' *Második Darabban* ha Isten életünknek kedvez, 's alkalmatosságot parantsol, szólni fogunk külön külön a' Szüz Leányoknak, viselős és gyermek ágyat fekvő Afzszonyoknak, szoptató Dajkáknak, kis Gyermekeknek, Ifjú Legényeknek, Katonáknak, Tanuló Embereknek, Véneknek, Betegeknek és Betegeseknek *Diaetájáról*; és a' hosszú életnek a' jó *Diaeta* által lehető megnyeréséről: bé-rekesztvén munkámat az iránt való Tanáts-adással, miképen leheffen az egészség-körül esett változásoknak, míg nagyobb nyavalyákká nem válnak, könnyen eleit venni.

MÁSODIK RÉSZ.

Az Életről és Egészségről.

§. VII.

MI légyen az ÉLET azt jól meg-határozni nem olyan könnyü, mint első tekintettel láttzik. Ugyan-is sokan valósággal régen meg-hóltanak, kiket élni gondolt a' község; eltek ellenben sokan, kiket bizonyoson meg-hóltnak tartott. Példák e're sok *hysterica* Afzszonyok és *hypochondriacus* Férfiak; a' kik erősen el-
ájul-

ájulván (a' tudatlanok itélete szerint el-rejtez-
ven.) élni alig láttattak, sőt fokszor egészen meg-
hóltak tettven bontó kés alá vagy koporsóba
tétettek; de kevés idő múlva önként vagy vala-
mi külső eszközökkel fegettven mindenek tsu-
dájára ismét meg-elevenedtenek. Ide valók
azok a' vízben holt, fel-akasztattatott, gutta
ütött, és a' forró nyavalyákban mélyen el-ájult
Emberek, kik azután fel-támasztattak. A' ki
valósággal meg-hólt, azt bizony az egy Élő Iste-
nen kívül, a' ki Életnek és Halálnak Úra, senki
fel nem támasztja. De maradt -vólt mind ezekben
az életnek még valami szikrátskája, mellyből
azt újra fel-lehetett gerjeszteni. Illyenek a' ma-
gok rejték-helyeikben egész télen mintegy hal-
va nyugovó madarak és egyéb állatok, mellye-
ket a' tavaszi meleg meg-fzokott eleveníteni.
Ez az oka, hogy a' Belgák a' magok halottyai-
kat többire öt hat napokig el-fzokták tartani;
és hogy ditsőségesen uralkodó Felséges Királyné
Aszfzonyunk Bétsben és más Német Tartományi-
ban egy halottat sem enged 48, oráig fel-bontatni,
vagy el-temettetni.

Ellenben haszontalan babona, hogy az-
ollyan valósággal meg-hólt személlyek, kiknek
vérek azután fokáig higon és melegen találta-
tott, 's ortzájok-is piros pi'sgás vólt, tsak meg-
hóltaknak tettetnek magokat, de valósággal meg-
nem hóltak vólna, hanem a' föld alól a' sirból
etjzaka ki-járnának, és holmi járovány forró nya-
valyákban haló Embereket 's Gyermeket azok
öldöklenék, és azoknak vérekkel élnének. Meg-
hóltak vólt bizony azok; hanem, hogy vérek
higon 's melegen maradt, 's ortzájok-is piros
pi'sgás vólt, oka az, hogy igen egészséges és

veres állapotokban, olyan forró nyavalyában, melly a' vért egybe - alunni nem engedi, hirtelen történvén halálok, 's hideg télbe holmi hives agyagos földben szaporán el-is temettvén, addig el-nem rothadhattanak 's meg-fem változhattanak, míg tavaszszal a' meleg a' rajtok fekvő földet által nem melegítette. 'S ez - is az oka, hogy se nyárba, se őzszel, e'féle firtól ki-járó, *Vampirus* Emberek soha nem találtattanak. Ezekből meg-tettzik, hogy az Életnek és Halálnak nem olyan könnyü igaz le-írását adni mint némellyek gondolják. *Élni tartatbatik mind addig az Ember míg olyan állapotba van, hogy ő benne a' Test az Elmének, az Eme viszont a' Testnek, avagy tsak valami részből, szolgálatjára vagyon, vagy lebet.*

Hogy ennek a' titkos dolognak jobbatska értelmére juthassunk, szükség léfzen gondolatunkat valamivel fellyebből hozni-le.

•Az Életnek eredete.
Az *Elet*, mozgásból és mozgásra való erőből vagy tehetségéből áll. Valahol tehát magát mozdítható erő nintsen, ott életet gondolni nem lehet; mint p. o. az orában.

Ha e' Világi dolgokat egy kevésbé felnyiltabb szemmel vizsgáljuk, minden tapasztalható mozgásoknak első okait az *Elemantumok*nak vagy testeket tévő első részetskének egy-mással és egy-máshoz való szeretetekben és tufakodásokban találjuk. A' *Tüz*, mellynek leg-vékonyabb és tisztább része *Spiritus*nak mondatik, igyekezi magát szüntelen kiterjeszteni, és fel-felé siet; 's e' miatt soha nem-is nyugszik. Az *Aer*, *Víz*, *Föld*, ellenben, kiki a' maga felekezetivel minél szorosabban lehet özfve - veri és kaptsolja magát; és így iparkodik a' föld golyobífsának közép pontjára örökös nyugodalomra le-szállani.

Az első erő vagy-is élet ezekben, a' mennyibe t. i. egymáshoz az *Elementumok* annyira ragalzkodnak, *mutua attractionak*; a' *tumokéle-* másik, a' mint azoknak részetskéi, ha külső te. erő által széllyel vagyfélre-vonattattak, vagy egybe-nyomattattak-is, mihellyt attól annyira menekedtek, igyekeznek régi helyekre visszafiztanni magokat, *elaternek* vagy *elasticitasnak*, az az, rugó vagy pattanó eronek; a' harmadik, a' mint a' föld golyobífsának *Centrumára* az az közép pontjára le-sietnek *gravitasnak*, nehézségnek neveztetik. Ez a' nehézség az *aerben* leg-kevesebb, a' *vizben* több, a' *földben* leg-több mértékben tapasztaltatik. Mindenikben annál nagyobb mértékben minél tömöttebben egybe-verték magokat annak részei.

Ezen kívül, látunk az *Elementumok* közt némü némü barátságot és ellenkezést, az az, olyan erőt hogy egyik a' másikhoz különös indulattal ragalzkodjék, és azzal kívánjon egyesülni, a' mástól pedig el-fusszon és külön váljon. Így a' föld a' vizet, a' viz az *aert*, az *aer* a' tüzet mások felett szereti: a' tűz pedig a' viznek, a' viz-is a' tüznek halálos ellensége. A' Tűz, a' mint maga nem nyugszik, a' többinek-is, a' mennyire ki-terjed, nyugodalmot nem enged, és, ha bir vélek, széllyel hányja, fel-vizzi és fustbe repíti őket; ha kevesebb ereje van, hig folyó *materiavá* téfzi. A' Föld, mint helyt-tartó nehéz *materia*, mindeneket meg-köt, és itt alatt magába tart; ha pedig azokkal belsőképen egyesülhet, kemény testekké formálja, mellyeknek a' köziben elegyedett *aer elasticitást* vagy visszafiz-rugó erőt ad. Nem vizsgálom már én itt *Democritus*sal azt, magok természetekből légyenek-é ezek az erők az *Elementumokban*, vagy másfunnan adattak beléjük. Én úgy hiszem hogy annak köszönhetik ezt-is, a' ki az ólételeket adta. Midőn azért a' Természetnek Bölts Meistere és hatalmas Ura, minden

Tesztok
élete

den testeket e' négy -féle természetü *Elementumok*nak bizonyos Izámmal, mértékkel és terhel lött egybe -elegyítéséből formált és rendelt. el külömb-külob végekre, míg azokban e'ből az eredeti elegyítésből támadott mozgás és mozgásra való tehetség fenn-marad, a' maga módja szerint mindenik, a' leg durvább ki és keményebb ertz-is elni és munkálódni mondatik. Az Orás mesterek tsupán tsak a' függő és ingó terhekkal, és vízszá-rugó atzél pléhekkal a' magok' machindtskáit szinte megjelkelitik. Ennek az életnek, a' melly megkülömböztetve a' többitől, *Vita corporum*, *Vita physica*, Testi vagy Természeti élet nevet vífel, munkáságából foly továbbá, hogy, a' mint az *Elementumok* közül mindenik kívülről is az ő természetekkel egyező idegen *Elementumok*at magokhoz vonják, és avál egyesülnek, azokból az újabb újabb testek-is önként születtessenek, 's táplálódjanak.

Minek-utánna pedig ezekből a' külömb-külob erővel fel-ruházott testekből tettett a' Fő Böltsétségnek nagyobb alkotmányt-is készíteni, tsudálkozva szemléljük miként mozgatják annak részei, vonásokkal, tojásokkal, nyomásokkal, emelésekkel, feizítésekkel, szorításokkal 's a' t. bizonyos régulák és végek szerint el-intézve, egymást. A' mellyből ismét újabb mozgás, 's következésképen az Életnek újabb neve születtett. A' melly-is, *Vita mechanica*, *machinai* Élet nével tzierezte-tett.

Leg-nagyobb gyönyörüségét találta ez a' Nagy Mester a' *Machinának* a'ba a' nemébe melly *Hydraulicának* és *Pneumaticának* mondatik; a'hol bizonyos tsévekbe úgy foglaltatnak a' folyó *materiák*, hogy a' magok tuztól vett folyásokkal, és ide 's amoda való rohanásokkal annak részeit mozgatják és elevenítsék. Illyen készültek van már a' plántáknak; mellyekben meg-foghatatlan mesterséggel számtalan kisebb és nagyobb nyilású tsévek és töm-

tömlötskék úgy szerkeztettek - egybe, hogy azok a' magok gyöker szál rostjaikon, a' kül-ő melegnek fegetsége által, a' foldból az ő fenn-állásokra és nevededésekre elégséges nedvességet szívjanak-bé. A' mellyet a' magok száraikon vagy derekaikon, a' hajokra és leveleikre ki-terjelztvén ott úgy el-készítenek, úgy meg-tisztogatnak és ki-palléroznak, hogy a'ból, azon *Machinának* készüllete által, a' magok helyein a' fának, hajnak, levélnek, virágnak, magnak 's a' t. tápláltatásokra szükséges részek ki-váljanak, és a' tziel szerint való hafznokra forduljanak. Ezt, minthogy a' *machinai* életnél jóval többet láttanak benne, *Vitam mechanico-vegetabilem*, tápláló és nevelő *machinai* életnek nevezték a' Természet vizsgálók. Hol határozódik meg ez a' tápláló és nevelő élet, ki-tanulni nem lehet. Mert látunk olyan gyenge, kényes természetű plántákat, minémüek *Linnaeusnál Mimosa Casta*, *Sentiiva*, *Pudica*, hogy az ő leveleik vagy virágjok midőn hozzájuk akarunk nyúlni, mintha tőlünk irtoznának, magokat öfzve húzzák, egymásra lapulnak; és ha tőlek távozzunk, meg-bizván mintegy magokat, mint vóltanak elébb, a' tzerint ki-terjelzkednek. *Sensibilitasnak* vagy *irritabilitasnak*, az az, ébredhető vagy irtozható erőnek mondjuk ezt a' tulajdonságot ő henek, meg-kulömböztetve az *elasticitastól*, minthogy az tsak a' magánál nagyobb erőtől való öfzve szorittatás után mutatja - ki magát. Itt már látni kezdjük szemünke'-is az *Életet*; minthogy az öfztönnék meg-érzése, az életnek kéttség kívül való jele. De egyfzer'smind annál nagyobb tsuda fog-el. Mert az érzés másutt a' Lélek tehettségei közü számláltatik: ki merné pedig ezfize venni hogy a' plántáknak-is Lelkek légyen? Bizony némelly alá való élő-állatokban, minémüek a' vízi *polypusok* vagy takony forma férgek, földi geleszták és nyúvek, ennél a' *sensibilitasnál* és *irritabilitasnál* a' mozgásnak,

's következésképen az életnek-is alig vehetjük egyéb okát észre. A' honnan ez azokban, *Vita sensitiva*, érzésből álló életnek mondatik.

Lelkes élet Nevekedik, nem - is ok nélkül, mi-ben-nünk ez a' tsudálkozás, midőn a' nemesebb élő-állatokban számtalan mesterséges mozgásokat látunk olyanokat-is, a' mellyek minden ösztönnek közben-járulása nélkül, tsak valamely belső titkos indításból önként támadnak; még pedig a' tőlek távol lévő dolgoknak mivóltokhoz intézve. Ezeket, minthogy semmi testi okokból ki nem magyarázhatjuk, valami benne lakó Isteni erőnek, mellyet *Leleknek* nevezünk, szoktuk tulajdonítani. És innen az Életnek ez a' neme *Vita animalis* **Természeti élet.** Lelkes életnek, *Vita brutorum* oktalán állatok' életének-is neveztetik; az ilyen élő-állatok pedig magok *Lelkes állatoknak* mondatnak. Nem kevésbé tsudálatos ereje még ennek a' természeti Életnek az, hogy, minekutánna maga tökéletes állapotra jutott, az az, növést el-végezte, magából a' maga természete szerint való más ujjabb életet szüljön. A' plánták magvaiban épen olyan plánták vagynak bé-zárva a' minémükök magok. Az élő-fák rügyei és ágai mind meg-annyi új élő-fák. Az állatok tojásaiban-is magokhoz hasonlő élő állatok vagynak, mint azoknak ki-kelesek vagy születések ki-mutatja. Hogy mennyenek ezek véghez, emberi értelem felett való dolog. Közelebb látratik a' valósághoz lenni az a' vélekedés, melly szerint a' plántáknak *machinajiban* sok rendbéli kissébb megkissébb hasonló *machinátskákot* gondolunk, még a' teremtés kezdetiben el-rejtetve lenni, a' mellyek osztán az életnek munkál-ága által, rendel úgy polálódnak-ki egymásból.

Lelki vagy okos élet. Az Ember ezen négy rendbéli életéken kívül öződittel-is fel-ruházott. Tapasztalunk ugyan-is magunkba az oktalán állatok felett még olyan erőt, hogy nem tsak a' jelen lévő dolgok szerint, a' mint azoknak képei távulról

vulról a' mi érzékenységeinket érdeklik, tehetjük a' mozgásokat, hanem a' külső érzékenységeknek minden segítsége nélkül-is a' régi dolgoknak képeit sok idő múlva-is elégségek vagyunk meg-ujjítani, tettzésünk szerint fel-osztani 's meg egybe-rakni; a' magunk mostani vagy jövődobéli állapotunkra alkalmaztatni; mi haszon vagy kár következhetnék azokból mi reánk, előre ki-tsinálni; azok körül hofszafon okoskodni 's a' t. és a' szerint testünknek mozgásait bizonyos régulák mellé szorítani. Mind ezek hogy a' Lelkes test *influxusa* nélkül folyanak, ki-tettzik a'ból, hogy mikor az Elme e'be a' munkába jól be-
 lé-elegyedett, láttatik a' testől egészen megválni, és mintha különös élő-állat volna, a' főben úgy dolgozni. A' honnan a' régiek ezt az okoskodó erőt, más, nem tudom mitoda Lelki testnek tulajdonították, és halhatatlanuak-is tartották. Belső embernek nevezi SYDENHAM *Op. p. m. 496.* Én itt helyebb e'be a' vizsgálódásba nem erefzkedem. Lészen alább, midőn az Erzékenységekről szóllok alkalmaztóságom e'ről még holmiket meg-jegyzeni. E're az életnek sokságára láttatik tzelezni MOSES is, midőn 1. K. II. 7. 7. így szóll az eredeti nyelvnek tartása szerint: *Formálta - vala pedig az Isten az Embert a' földnek porából; és lebellett - vala az ő orrába életeknek lebelletit; és úgy lett az ember élő lélekké.*

Belső,
vagy em-
beri élet.

Meg-jegyzést érdemel e'ben, az Emberi élet dolgában az, hogy többire a' szerint szokott el-romolni, és az ő eredetire le-szállani a' mint egymáson épült - vala, hol sietőbb, hol kéfedelmezőbb lépésekkel. Es hogy e're igen szükséges légyen vigyázással lenni, a' mint ezt már meg-jegyazette - vala *Democritus* CELSUS-nál L. II. c. 6. ne hogy az egyképen hólnak tetző embert mindjárt mindenképen meg-hólnak állítsuk, vagy a' valósággal meg-hólnak élete aránt ok nélkül sokáig reméljünk. Minde-
 nikben sokak a' példák, hogy hol ez hol ama

A' halál-
nak álla-
potját ne-
bész meg-
határoz-
ni.

rétzről meg-tsalták magokat az egyébként értelmes emberek-is. A' kik mélyen el-alusznak, vagy gutta ütésben esnek, a' melly-is *el-aluttak*, az álomnak leg-mélyebb része, minden külső érzékenységeket egy ideig úgy el-vesztik, hogy a' *macbinai* életnél egyéb benne fenn nem marad. De attól még-is fokan, minek-utánna az álom-közben a' *Spiritusok* benne újra meg-gyűltek, vagy erősebb ösztönözés által fel-lerkentettek ifjút fel-ebredtek, és meg-elevenültek; fokan örök álomba maradtak. *Epimenides*, egy a' régi híresebb Görög *Poëtik* közül, *Créta* szigetében egy barlangba 57, esztendeig; az Efesusbéli hét atyafiak ott közel egy közsikla lyukába *Decius Imp.* parantsolatjából bé-zárattatva. 196, esztendeig való aluvások után a' *II. Theodosius Imp.* idejében ebredének-fel, *GREGOR. TURON.* szerint, *L. I. de Gloria Martyr c. 95. Paulus Diaconus*ból írja *H. KORNMANUS de Mirac. Mort. L. I. c. 42.* hogy Német Országoknak északi végső részén, a' tenger part mellett, egy közsikla öbliben öt régi Romai emberek a' mint az öltözetek mutatja, minden emlékezet felett való időtől fogva alusznak, a' kiknek fel-ebredéseket naponként lesik az ott körül lakók. Bizonyosabb a' mit ír *L. B. van SVIETEN Ur Comm. Tom. III. p. 427.* egy erős, egészséges, 25, esztendő *Isjuról*, hogy az egykor minden tudható ok nélkül szörnyü mélyen el-aluván semmiképen fel nem ebredhettek, hanem egy hólnap múlva magától ebredett - fel és fel-öltözvén követte szokott munkáit azután két esztendővel ismét 17, hetekig hasonló módon alutt; jollehet az alatt eret vágta rajta, meg-köppölyözték, hójag szívó flastromokat raktak reá, melly hószasz aluvását önként lött fel-ferkenése után nem lehetett egyébként véte el-hitetni, hanem hogy a' vetéskor aluván - el az alatt az aratás bé-következett. Esztendő múlva azután még mélyebben el-alutt, mellyet egy elmés Orvos találásának gondol-

ván lenni, az óltatlan mézszel készült leg-
erősebb szalamia *Spiritust* nem csak az orra alá
tette, hanem egy egész lótot a'ból bé-
töltött az orra lyukába, a' felett teli dugta az
orrát fejr zázpa porral: de ezekre sem fer-
kent-fel, ha szinte azoktól az orra más napra
felette meg-tuzesült és dagadott légyen-is,
mig több idő múlva magától fel nem ebredett.
Ezek bizony úgy mutatják, hogy az álom
nem egyéb, hanem a' Lelkes életnek ideig
tartó halála. Ezen közben tapasztaljuk, hogy
ettől, ha egyéb veszedelem közbe nem já-
rult, a' *machinai* élet semmit nem szenved;
sőt, mint a' szabadabb, tágasabb és egyen-
lőbb *pulsus*' éslélekzet vétel mutatják. erőssedik. *El-ájultak.*

Az *el-ájulásban*, melly, ha hosszafabban
és nagyobb mértékbe tart, *el-rejtezésnek*-is
mondatik, a' *machinai* élet-is láttatik vesze-
delemben forogni; a' mennyiben itt mind a'
pulsus, mind a' lélekzet vétel meg-szűnnek;
úgy hogy e'ben az állapotban mint valóság-
gal meg-hóltakat fokakat el-is temettek. Így
temették vala-el, a' *VERULAMIUS*
bizonyítása szerint *Hist. Vitae et Mort. Oper p.*
560, a' szolgálja otthon nem létiben, nem tudván
a' körülette levők az ő *Catalepsiáját* azt a' ször-
szál halogató hires *Philosophus Job. Scorus*t
mint ki áfattatván azután, ezen állapotja meg-
tudódott: Így temetteté-el *ZONARAS* szerint
Annal. L. XIV. §. 2. Ariadne-is részegen
vagy holmi kínos nyavalyában *el-ájulva* meg-
únt Férjét *Zeno Imperator*t; a' ki kevés idő
múlva fel-éledvén koporsójából keservefen ki-
áltozott-ki, de meg-lévén tiltva hogy senki
fel-bontani azt ne mérészelné, ott végképen
meg-kellett hálnia; a' mikor fel-bontatván a'
koporsó, látták hogy k'njában a' két vállait-
is mind egybe rágta-vala. Illyen *el-ájult* álla-
potba esett vala a' maga menyegzőjének nap-
ján, *Nero Tsászár* idejében, az az *Uri Lé-*
ányzó, a' kit *Apollonius Tyaneus*, tsuda ra-
valzságu *Medicus* és nagy *Agyrta*, Romába,

midőn keferves szívé szüléi és atyafiai a' temető sír-felé kísérnének, mintha csak történetből találkozott volna vélek, le-tétetvén, a' koporsóból ki-vétele, és reá puzmogván, mindenek láttára fel-támaszta. Mellyet, a' mint EUSEBIUS *Contr. Hierocl.* írja, a' Kristus tsudateteleivel vetvén-egybe az emberek. a' kerefzyén vallásról a' Pogány vallásra való vizsza - állásra fokoknak szolgáltatott okot. Gyenge esőtske vala t. i. a'kor, a' *Philostratus* Pogány író meg-jegyzése szerint, mellytől meg-nedvedvén és hivesedvén az el-ájult Leányzó ábrázatja, 'meg-elevenedék. Illyen állapotban kellett lenni CELSUSnál L. II. c. 6. annak a' halottnak-is a' kívül találkozáván *Asclepiades* felkiáltra hogy az élne. VESALIUS a' XVIIk Százban virágzott híres Belga *Medicus* és nagy *Anatomicus* IIk Filep Spanyol Királynak Udvari Orvosa, midőn egy nyavalyában meg-hólt Spanyol Úri embernek testét lokak láttára bontzolgatná, észre-vészik hogy a' szíve még meleg és dobog, a' maga életét a' gyilkoságnak büntetésétől, a' király engedelméből, Jérusálembé téjendő utazással szabadítá meg; de ezen útjába vizsza jöve telekor *Zacynthus* szigetébe, minden jó emberek fajnálásával, meg-hala.

Vizbe fulladtak. Illyen hólt állapotba lehet gondolni azokat a' vizben fulladt embereket-is, a' kikben a' lélekzetnek nem vehetése miatt, a' vér kerengése egészen meg-állott-vala; mindazáltal még is lokan, idejénkorán való segítség által meg-elevenitettek. *Ant. de HAEN* a' Bétsi régen virágzó *Universitás*ban hajdon engemet-is tanított nagy érdemű első *Med. Professor* írja *Rat. Med. T. XIII. c. 3. §. 9. Ed. Vienn. 1769,* hogy 1771-be, mikor ezeket írta 14 hólnapok alatt az így meg-hóltak Bataviában húszon hozattattak-vizsza az életre. Azután ismét T. XV. c. I. §. I. nagy dicsérettel említi hogy az Amsterdami lakosok társasága, minden vizben fulladt személyek meg-elevenítésé.

nitéséért hat aranyat tévén - ki jutalomul, 37, embereket hozatott - vissza ez életre. Ő maga pedig HAEN Úr bizonyoson tudja, hogy itt is amott is négy öt esztendő alatt 153, vízben fulladott emberek támasztattak - fel idejénkorán való segítség által. De a' mint T. XIII. §. 7. T. XV. §. 3. írja többire mind olyanok, a' kik csak néhány minutakig, vagy egy, két fertály óráig voltak a' víz alatt. Említ ugyan az elébb nevezett helyen néhány példákat, mint igen tsudálatosokat és ritkákat, hogy 1, 2, 3, 8, órákig sőt 3, 7, napokig víz alatt hevert személyek is meg-elevenedtek. Két nevezetes történetet jegyzett fel e'ről UNZER a' maga *Der Arzt* névű munkájában B. III. p. 437. egyet egy Svétziai kertész, a' ki 16, órákig, mást egy 17, esztendős gyermeket, a' ki hét hetekig volt a' vízbe, 's még is meg-elevenedett, A' kikeről ő úgy gondolkodik, hogy előre el-ájulva és meg-hidegülve merültek - vala a' víz alá, mint télre a' fetskék; 's a' volna az oka hogy lélekzet vétel, 's étel ital nélkül annyi ideig ott lehettek. HAEN Úr pedig csak azt hozza ezekből - ki, hogy, ha egyéb rosz jeleket nem látunk az ilyen vízbe holt személyek körül, az időre nézve nem kell magunkat el-ijeszteni azoknak fel-támaszthatások aránt, ha szinte a' szájokban nyál, tajték volna is; mellyet mint az halálnak valóságos jelét úgy tészén - fel HIPPOCRATES *Apb.* 43. §. II. A' próbák, mellyekből itt valamit remélhetünk, *A' víz-* mindenek itélete szerint, ezekből állanak: 1.) *be fullad-* Külső melengetés, rázás, súrlás, dörgölés, *takombogy* *Spiritusokkal* való kenés, mellyek a' szinte *keel* jegiki-aluvó meleget benne újra fel-költik; a' *zeni?* vért a' tovább való egybe aluvástól tartoztatják, és folyá ba indítják. 2.) Az orrába való erős bé-luvás. és meleg bé-lehellés, a' szájat bé-fogva; mellyek a' szívről jövő vérnek a' tüdőkön útat nyitnak. 3.) Minden-féle ki gondolható külső, belső öztönözések, mellyek

lyek az inakat és *muscularis fibrákat* öfzve vonódásra kényszerítik; hogy azok a' benne és köztök meg-üledett nedveségeket megmozdítsák. *Brabanziában* egy jeles Ifjú, a' kiből egyedül áll - vala régi virágzó *Familiája*, történetből a vízbe eívén, oda hal. ki-húzzák idővel meg-hidegült testét; melly-is örökké hólton marad-vala, ha egy *Physicához* érto ember ott nem lefz' vala; a' ki, hordóra fektetvén a' holtat, azon keményen rázatni kezdé; az utolján-is fuvóval versenként szelet futata-bé; 's ezekkel addig *vexálá*, mig lélekzteni kezdvén a' *Legény*, a' halálból szépen meg-elevenedék, és azután jó egészségesen fok eíztendőt éle. *Helvetziában* - is egy más *Legényt* néhány órák múlva, szalamia *Spiritust* töltvén az orrában új életre hozának, **BOER-**

Fel - a - **HAAVE** *Comm. ad Insl. Med. §. 42.* Vólt **rafztattat-** **Angliában**, a' *Verulamius* idejében egy *Orvos*, a' ki a' fel-akasztott embert-is fél óra múlva, dörögölésekkel és meleg feredökkel fel-támasztotta, ha t. i. a' nyaka tsigája a' le-tafzítás közben el nem tört - vólt. Ugyan ott írja **BOERHAAVE**, hogy a' *Belgák* *Amerikai* *Coloniajában* egy afzfzonymnak kissébbik kedves *Leánya* forró

Forró **nyavalyá-** **ban el hól-** **zat.** **nyavalyában** meg-hal: oda fut a' nagy sirásra egy *Angolanus* szolga, 's igéri hogy ő azt fel-támasztja; mellyet véghez-is vőve; holmi erős tsipős füveket rágván - meg, és azt a' száját bé-fogva, az orra lyukaiban pökdös-vén. Mezitelen vagynak t. i. az érzo inak nagy helyen ki-terjedve az orr lyukakban, mellyek a' füveknek erős tsipésére mind a' szívet, mind a' tüdőt meg-mozdították; és ezzel a' vérnek kerengését a' testben újra elkezdték.

Télen dl- **állatok,** **állatok,** **békák** a' mezei madaraknak nagy része, evet, *Murmeltbier* 's a' t. öfzfzel, ki ide ki tova el-rejtezve, nem álommal, mellyben a lélekzelés és vér kerengés fenn-marad, hanem minden belső mozgás és érzékenység nélkül

nélkül egész télen által, mint a' holtak úgy hevernek; csak valami kis szikrátskája tsillá-moldogalván mint egy a' hámnu alatt, az életető melegnek az ő szívekben (mellytől meg-fem merevednek) míg a' tavaszi külső nagyobb meleg segítségével által fel-éledvén; újra meg-elevenedhetnek.

Majd ilyen állapotban lehet gondolni a' plánták' magvaiban és az állatok' tojásaiban elrejtetett *Stameneket* vagy *tzirákat*- is: a' mellyek az ő természeti életetskéjek mellett örök halálba maradnának, ha valami külső hathatós *Spiritusnak* vagy tűznek hozzájuk járuló erejétől az élet fel nem támasztatnék bennük. A' hernyók és sok egyéb férgek a' magok *Chrysalis*okban vagy kérges hajokban, mellybe őszszel magokat bé-tsinálták - vala, mint - egy kis hús morfalék (*Nymphának* hívják) egész télen úgy mulatnak, míg a' tavaszi melegben apró nyilv formába, meg-elevenednek. A' felyem eresztő bogarak' tojásfai, ha hives helyen tartják, néhány esztendőig el-állanak, midőn ha melegre tészik azonnal ki-kelnek. Gyönyörködve szemlélték ezt, el-hízem, MALPIGHIVS, LANCISIUS és HALLER a' tyúkok' tojásaiban, midőn látnák hogy annyi melegbe mint van a' tyúkoknak életető melege, negyven órák múlva, a'ban a' fényesebb és világosabb takonyban, melly Deákul *Cicatrixnak*, Magyarúl szemnek mondatik (és az alatt, a' tojásnak hegyesebb végéről, a' hól szokott lenni, a' butább végére által került) egy mák szemnyi veres *punctum* támadott, és mint a' forrás, buzogni kezdett; a' honnan *punctum saliens* nevet adtak néki, a' melly, a' mint azután ki-tanulták, a' tsirkének szíve vala; miként terjedtek a'ból ki holmi veres szálak; mellyek a' szívből széllyel menő élő erek valának s a' t. miglen osztán húsz napok alatt a' tsirkének egész teste ki-formálódott: mint ezeket alább a' tojáról

A' Sta-
menek' a-
vagy tzi-
rák' álla-
potja.

való

való beszélgetésünkben bővebben-is szándéko-
zunk le-rajzolni.

Igy mégyen e' véghez az elevenen szülő
állatok méhében - is, annyi külömb-éggel,
hogy ezeknek tojásai benne, a' férfi magnak
spiritussától meg-elevenítetvén, költek - ki, és
nevedtek az anyák vériből annyira, hogy
a' magok hártványait ki-hasítván mezitelen szü-
letniek kellefsék.

Az élet
miként é-
lejtetik és
zartatik
fenn?

De tartsuk - meg, hogy az így egyszer
fel-éledett kis élet tovább-is fenn - állhasson és
magára gyarapodhassék, kívülről kell ahhoz új-
jabb és bővebb *materianak*, még pedig az ő
természetivel egyezőnek, járulni. E' végre,
más rendbéli alkotmányoknak-is kellett ez előbbi
alkotmánnyal egybe köttetni, melly által azok
a' külső *materiak* előre úgy el-készüljenek és
meg-tisztitassanak, hogy a' mi eredeti ned-
vefségeinkhez épen hasonlók légyenek, és az
életnek kú - fejeit szüntelen öntözhesék. A'
szívből támad ugyan-is, minden mozgás a'
testben. Ha a' szív nem mozoghat, ki-alu-
szik mind a' meleg, mind a' mozgás az egész
machinából. Nem mozoghat a' szív ha az agy-
velőről beléje szolgáló inakon *spiritussal* szün-
telen nem élejtetik; mint ki - tettik a'ból,
hogy ha ezeket az inakat meg-kötik vagy el-
vagják azonnal oda léfzen a' szívből a' ma-
gát egybe húzó erő. A' *spiritusokat* az agy-
velő készíti a' főre ment vérből; a' vért a'
szív tojja - fel oda a' maga bal gyomrából; a'
melly oda a' tüdőkön a' jobb gyomrából ke-
rült - vala által, midőn a' bé-lélekezés közben
az erek ki - tágasultak A' szívnek jobb gyom-
rába pedig a' vér erek öntötték vala azt. De
hogy a' vér ezekből az erekből el ne fogy-
jon *Chylus*sal kell potoltatnia. A' *Chylus* a'
ízáj, gyomor, belek s a' t. készítik az étel-
ből és italból. Ezek tehát, hogy az élet
fenn - állhasson a'ra mind meg - kívántatnak.
Innen vagyon hogy étel, ital nélkül épen
úgy el-nem élhetünk mint vér nélkül; gyomor
nél-

nélkül, mint szív nélkül 's a' t. El kell úgy-
is veszni, a' melly újjabb meg-jegyzés, az
élő állatoknak ba ezek az utak valahol el-re-
kedtek, a' szájtól fogva a' szívnek húsos rost-
jáig el-gondolva.

A' tagok nem annyira az életre mint az
életbéli munkáságra rendeltettek. Innen va- Néha
gyon hogy, az életnek veszedelme nélkül, amaz melly kis
irtoztató fene nyavalyában, mellynek neve szikán a-
a' Németeknél *Griebel-krankheit*, azok néha kad - meg
úgy el-húlnak, hogy mint a' tsutak a' dere- az élet?
kával 's fejével él a' szegény ember. De a'
föbe és derékba zárt eszközei-is az élet-
nek, melly nagy romlásfokon mehetnek által
migaz élet folydogal, annak-is fok tsudála-
tos példáit olvassuk. A' békák, minek-utánna
sziveket egészen ki-vették, még jó dara-
big el-éltek. *Jordanus*ból említi *Tb. BARTHO-*
LINVS Anat. L. II. c. 6. hogy ő egy fokáig
síndett emberbe a' szívet mint az aszfu kört-
vélyt ollyannak találta. *TILESIVS* másba egé-
szen meg-izáradva. *SPIGELIUS* egy *Strutz* ma-
dárba a' szív helyet egy tsomó kövérséget
kapott, mellybe alig akadhatott magára a'
szívre. Ugyan ő *GALENUS* után mondja, hogy az
áldozat, szive ki-vétele után-is, bögött. Egy,
hitetlenségnek vétkében lélezett *Britannus*,
a' *VERULAMIUS* bizonyítása szerint *Oper. omn.*
p. 55. *Ed. Hafn. 1694.* azután-is, hogy az
ott való törvény ízerint a' szívet elevenen a'
hóhér ki-vágta és kezébe tartotta, még há-
rom vagy négy szót a' könyörgésből el-mon-
dott. A' szarvak, nyúlak sziveknek egész
által-lyukasztásával fokszor jó megszűs el-
futottak. *REDI*, Neapolisi híres *Medicus* és
jeles *Philosophus* a' Tekenős békának agy-
velejét egészen ki-vévén, azt így-is hat
napokig élni látta: másnak a' fejét vágta-el,
a' melly nem mozgott ugyan, de érzett, és
a' szive dobogni meg-nem szűnt. *Drelincurt-*
ról írja *BOERHAAVE Praet. ad Inst. Med. §.*
591, hogy ő a' kutyákat, midőn agyak
vele-

velejétől meg-fojtotta volna, minden érzékenység és mozgás nélkül, a' planták módja szerint, még egy darabig élni tapasztalta. Történetek az emberekben-is olyan példák, hogy az ő agyak-veleje élve úgy el-iziradott hogy holtok után alig láttatott annak valami nyoma a' fejekbe. *Aut. de HAEN* írja *Pathol. T. I. p. 61*, hogy 1738-ban 16, Febr. Haga Várofsába egy áts mester ember igen szép felesége holzfzas vajulzása után egy olyan Leány gyermeket szült, a' kinek a' szemmin fellyül femmi koponyája nem vólt, hanem ott a' kereftül fekvő tsontok hoportsaiban holmi fonnyatt veres hártya láttatott; mellyet ő maga - is egy más öreg *Medicus*sal nem kevés tsudálkozással szemlélt, a' melly állapotba még-is élt ez a' gyermek 25 1/2 órákig 's ez alatt fokát sirt. Más illyen példatis emlit *Stalpaartból van der WIEL* Hágai derék Orvos jegyzéseiből a' melly 1678-ban 6, Maji történt, hogy t. i. egy Tsizinadiának gyermeke, az ő és más két *Medicusok* 's *Cbirurgus*' szemek láttára minden agy-velő nélkül 24, órákig élt. A' minémü történeteket, a' mint írja ugyan ott, mások-is néhányon tapasztaltak. Hogy lépek 's májok egészen lett megkövesedésével és genetségeledésével fokban fokáig el-éltek az emberek közt elégségek a' példák. *BOERHAAVE* maga, egy *Pleuritis*ből száraz betegségben esett gyermek mejjében egy kis dionál nagyobb tüdőt nem talált, a' több ürege genetséggel lévén teli; a' ki, párnákkal fel-támogatva, a' fejeről feles napokat élt. Maradtak vólt t. i. ezekben-is-fenn valami ágatskák, mellyeken a' nedveségek kerengése az életnek főbb *Organumin* egy ideig véghez meudegelt. Az útnak egész meg-szakadása után pedig addig élnek az állatok mig az a' rész vér a' melly egylzer ki-lövődött-vala, az edényeknek szoritása és természeti nyeresége által, az alkotmányon végig menni kén-

teleni-

telenítetik. A kigyónak, gyéknek el-vágott farka, az angolnának darabokra vagdalt teste, a póknak ki-fizakasztott lába mozogni fokáig meg-nem szűnnek. Mellynek oka a nedves-ségeknek benne való lassu folyása. A tyúk-ok, pu kák fejek' el-vágattatása után-is mitso-da ugrásokat és vergődéieket nem tésznek? mig t. i. az egyfzer útba iudult vérnek és *Spiritus*oknak folyása a tagokban ki-aluúzik. Éfzre vehetjuk ezekböl utoljára már azt - is, hogy légyen, *egész*, légyen, *resz jzerint való*, légyen, *nagyobb* légyen, *kisebb élet*, mellyböl, úgy hogy halál ne kövélle, semmit többé el-venni nem lehet.

Ezek valának a mellyeket előre botosátni kívántam, hogy az életnek és halálnak okát 's módját, 's ezekhez alkalmaztatva, osztán az *egészségnek* mivóltát-is az Olvaloknak jobb móddal izemek' eleiben terjeszthessem. Közelebbről pedig hogy meg-érteillen, miért határozottam-vólt elébbi Munkámban az ember' életét a'ra az állapotra, mellyben a' test az elmenek, az *eime vízront a' testnek szolgálatajra* vagyon vagy lehet, az az, egyik a' málikat mozgathatja: és miért ragasztottam-vala hozzá: *avagy tsak valami részből*. Mert, a' mint látók, az életnek néhány nemei és mind l-fzálva mind fel hágva fok léptsői vagnak, Más élete van magának a' testnek mint *materiának*, más mint *macbindnak*, a' melly t. i. a' anaga részeit maga erejéből, a' léleknak közben-járu ífa nélkül-is, mozgathatja; más mint *Lekes oktan állatnak*, mellyben a' test a' lélekkal együtt munkáiódik, de magától a' lélek semmit véghoz nem vihet. más mint *okos lekés dlla'nak*, a' ból, a' lélekhordozza az elsőséget, mint az emberben, a' kiben a' lélek olyan tehetségekkel bír, mellyekkel fok dolgait a' test' szolgálatajra nélkül-is folytathatja. Es ez az a' melly benne *felső*, az az, az oktan állatokén fellyul lévő *teljeségnek*, rovidebben *elmenek* és *okosságnak* inondatik.

Az em-
beri éle-
nek bö-
vebb meg-
határo-
zása.

Kettős
módja.

Az álmokban járók, beszélgetők és egyéb tsudálatos dolgokat követők, mellyekre fél-ebredve öök femmit nem tudnak, fok terhes gondolatokra szolgáltathatnak e' részben nekünk alkalmatofsfágot. Nevezetes példája vála az emberi lélek meg-különözett munkájának a'ban a' 20, efsztendős, leányban, mellyet SAUVAGES de la CROIX Úr, a' Párisi *Académie*nak híftoriájába fél-jegyzett, és onnan UNZER a' maga *Der Artzt* nevű munkájába B. II. p. 302, által-írt. Ez, úgy mond, előre meg álmosodván, a'ban az állásában testinek a' mint a'kor taláztatott ülve, álva, vagy feküve, minden érzékenységet és mozgáát elvesztette, és miut a' bálvány úgy meg-merevedett, hogy egy helyböl másba mint a' fát úgy lehetett tenni, venni, mellyben ő femmit nem tudott: azután néhány *minuták* múlva meg-lágyult, áfítani kezdett, az ágyba fél-ült, és szokatlan elevenséggel azokról a' dolgokról, mellyeket félbe hagyott - vála, vagy az előtt való estve hallott- vála, nyersen, okofon, beszélteni kezdett. Gyakron a' házban lévő efméretefebbeket-is meg szollítja - vála, és kinyílt szemmel 's olyan maga vífeléffél mint estve félben hagyta - vála, vélek való beszédét folytatja - vála; neveket el-titkolva, az erköltsi tudományból öket vagdalja - vála. Hogy pedig ő ez alatt ebren nem vólt, ki-tettzett a'ból, hogy ha a' szeméhez tsapdostak 's szúrták-is, a' izeme - haját nem mozdította, se fejét félre nem fordította, se beszédét félbe nem hagyta; ha az égő gyertyát olly közel tartották-is szeméhez, hogy a' szeme - szórit meg - perfelte, úgy fem pillantott egyet-is, sőt a'ra fem, ha az eros sepró égett - bort vagy szalamia *Spiritust* a' szemibe öntötték. Ha a' Spanyol tabákat az orrába fél-lútták, testét tövel szurdalták, ujjait tekerték, a' szeme-fényét tollval seprették, vagy az ujjokkal hozzá értek, ezekre fem mutatta leg-kissebb érzékenységet - is. Azon - közben,

mind

mind keményebben beszéllett, most éneklött, most nevetett, és az ágyból felkelni igyekezett, végre fel-is szökött, örömmel nagyot kiáltott az ágy kívül való üres helyeken minden tapogatózás és tántorgás nélkül, mintha vigyázva lett-vólna, olly helyesén járt, semmibe meg nem utközett; körül járván a' házat, az ágyhoz vizsgálta-tért, oda le-feküött és magát be-takarta; mellyel ismét mint elébb meg-me-revedett, és ofztán, úgy szerkent-fel mintha az alatt csak mély álomban lett vólna. A' melly változás rajta e' szerint ötven ízben-is meg-esett: 's mikor vette-észre, hogy reája fogna jöni ez a' baj, az előtt egész nap sirt; nem tudhatván a'ban ő semmit mi mégyen-véghez az alatt rajta és körülette. Innen, az emberi testet és az elmét, mint két különös személyeket LEIBNITZ és más némelly Tudó-fok úgy gondolják, a' mellyeknek vilzontagló szolgálatok vagy (*harmonicus*) melyékest egyez munkájok tenné egyebektől meg-különböztetve, az emberi életet. Valami részből, tehát, azért tétetődött-vött elébb ide, hogy sokszor esnek, a' mint látók a' testnek ollyan hibái, mellyek miatt ő-is az elmének keveset szolgálhat (mint p. o. ha meg-vakul, meg-süketül, alulzik, el-ájul 's a' t.) úgy az elme-is van ollyan állapotban, p. o. mikor mélyen el-gondolkodik, hogy a' test' szükségéről, sőt létéről-is egészen el-felejtkezik; de attól az emberi élet még-is fenn-áll. Melly vékony szőr-szálon áll ott a' test' élete, a' hol egészen meg-hülve, érzékenységeitől és mozgálaitól meg-fosztatva hever, az elme pedig a' maga okoskodálait a'kor folytatja tisztábban, midön végtére, vidám,kegyes, bölts beszélgetések közbe, mint a' gyertyának utolsó villámása, úgy repul-ki, tsendes ohajtás közben ez a' halhatatlan rész a' porrá léjendő testből, az el-mondattakból képzelhetni.

Mint *Lelkes állat*, (hogy ezt a' nevezetes *matériát* még-is ne tágitlam,) meg-hólt az em-

El-gyeny-
güleje.

Miként
hal-meg
az ember?

ber a'kor, mikor érzékenységét és akaratja szerint való mozgását el-vesztette: mint *machina*, mikor a' *pulsus* benne ki-alutt: mint test, meg-hal úgy-is, mikor egészen meg-hült, és meg-merevedett, annyival inkább ha dög-szágot kezdett bocsátani. Többire mindazáltal, a' mint elébb-is em ítélem 's majd alább bővebben le rajzolom, a' halál fellyul a' *materia* kezdődik és úgy mégyen fel-felé az elméig vagy lélekig.

A' való-
sággal
meg-höl-
tat mikröl
lehet meg-
esmérni?

Meg-érhetjük ezekből könnyen már azt-is, miből származott vala nem régiben némely *Medicusok* közt Párisba az a' *disputatio*: *ba* ugyan légyenek-e az életnek a' haláltól való-ságos meg-kuömböztető jelei? és mit kelléssek e-ben meg-határozni? Ugyan - is, ha a' megjegyzett haláloknak minden nemeit együtt tapasztaljuk valamely testben. nints mit remélneni tovább annak életéről. Meg-elik ugyan az néha, hogy az ember élve-is mint a' jég úgy meg-hul és el-kékül, sőt, mint a' fa úgy meg-merevedik, hogy készebbek az izek el-törni mint sem meg-hajolni; 's ha erővel meg-hajtatnak, úgy-is mindjárt vízfza - pattannak, mihelyt el-botsáttatnak.

Tsudálatos példáit latjuk ennek, a' nyavalya törésnek, vagy inkább gutta-utéinek azon nemébe, melly *Tetanusnak*, *Carobenak*, vagy *Catalepsianak*, Deákul *Congelationak*, neveztetik; és az egészen meg-fagyott állatokba, a' mellyek közül mindazáltal némelleyek ló-ganéj dombba bé-temetve, vagy másként melengetve, meg-elevenedtek. A' való-ságos halálban nints ilyen ki-sefzülése az izeknek, hanem könnyebb erővel meg-lehet őket hajtani; vízfza sem pattannak mint a' *tetanusban*: a' *musculusok* sem tsozóznak-fel, és nem tézik egyenetlenné a' testnek szinét miat a' *tetanusban*, hanem mindenütt egyenlő állapotban maradnak; a' testnek szine-is itt nem éles, nem száraz mint ott, hanem lágy, nyirkos, fonnyadt, mintha fényvedni akarna: nem-is fogják

fogják ezek el a' halálba egy pillantatba az embert; hanem a' tagok kívülől rendel kezdenek meg-halni; és minek-utánna az egész test meg-hult, úgy merevedik-meg jobban-jobban; mellyet majd barnás meg-kékületek és dögszag-is követnek. Hidegsége-is a' holt testnek nem olyan szurós, mint a' meg-fagyott vagy el-ájtult testnek.

Vagynak ugyan a'ra-is példánk, hogy a' való ággal meg-holt testek-is fokáig nem hidegultek és merevedtek-meg. A' melly a'ból esik, hogy itt a' mel'g a' több részeken erőt vévén, a' nedves-éget egybe-alunni nem engedte; hanem még elevenen rothadásba kezdte - vólt a' vért vinni: a' mint ezt annak dögsös szagjából halála előtt néhány nappal fokszor észre lehetett venni. Meg-is lehet ezt a' dögszagot attól a' bűdöségtől, melly az árnyék széktől, vagy az ágnak tisztátalanságától, vagy a' fekélyes tenés sebektől, vagy a' testnek poshadt rosz gözítől (melly némely emberekbe egészséges állapotjukba-is megvagyon) az ahoz értoknek könnyen költöztetni. Mert ez titkon, nem-is olyan éles szaggal terjed-ki, mint amaz, és valóságos dögszag.

Midőn tehát a' testnek *materidját* a' mint *A' meg-halásnak rendi.* elébb-is említém, az egész testben annyira el-bomolva látjuk, hogy vagy a' melegség belőle egészen ki-fogyott, vagy erőt vévén, rothadást okozott, az életet nints ott tovább miért keressük. Minthogy pedig a' több életek-is rendel ezen tudáitattak - vala, önként következik, hogy azoknak-is szükségesképen el-kellett itt romolniok. Nyomba követi ugyan - is ezt, vagy együtt mégyen véle az *irritabilitasnak* öltön érzésnek ki-aluvása; úgy hogy, ha szinte a' hójag szívó flastromot, vagy egyéb égető eszközöket az ő tsipojekre tenék-is, verefséget nem szereznének, annyival inkább hójagot nem szívónak, se egyéb érzékenységet nem okoznának.

Ugyan ez okból *resorválódnak*, ki-tágulnak benne a testnek tisztulását tartóztató *sphincter*-ek vagy szorító *musculusok*-is. A' honnan a' baldak'ó betegnek hirtelen minden gondja alája mégyen, és a' verejtéke hidegen kezd ki-sziváigani testének ízínére, kivált a' felső részeken, nagyobb rohanása lévén azokra a' vérnek. Öregbúlvén az érzékeny-telenség, a' tagokat mozgató és merőn tartó *musculusok* rostjaiban - is ki-alufzik, hogy azok akármi ösztönre-is többé magokat egybevonni nem elégségesek; lankadni, tsüggadni kezd a' szív-is: melly miatt a' *pulsus* mind gyengébb, vékonyabb, kissébb lesz; míg egyszer egészen ki-marad. Verdegel ugyan ezután - is néha még egy ideig magába a' szív; de nem lévén ereje hogy a' vért az agy-veidő-re tojhassa, el-fogynak, egybe-alufznak az érzékenységekre szolgáló *Spiritusok*; mellytol a' látás meg-homályosul, egyéb érzékenységek-is ki-alufznak, az ábrázat meg-változik, le-esik, a' szemnek fényessége el-vész, pókháló forma, enyves, takony-szálak fogják el annak feketéjét; meg-lágyul, meg-fonnyad, bé-esik, el-lapul annak egész golyobiffa melly a' valóságos halálnak leg-utolsó és tsalhatatlan jele lesz; úgy hogy, az ilyen testet ezentúl bátron el-temethetik, vagy bontzó padra vihetik.

A' mi a' *Vampirusok*at vagy földből mások Vampi-
rusok. öklésére ki-já ni gondolt véres száju holt testeket illeti, azokról tsak ez egyet tészem még ide hogy ez többire gyermek-szülés közben meg-holt véres személyeken esett; a' kiknek a' nagy erőlkedés közbe a' tüdőjek vérel felette meg-telvé és ki-feszülvén, a' belérekedt *aernet* ki-terjedésétől meg-szakadott vala, és úgy jött-fel a' vér az ő szájukba: A' kik között találtattak olyanok-is, hogy a' koporóban hólton szültk-el a' magok' magzatjokat. *Comm. Lips. T. V. p. 19. 644.* Azt a lyukat pedig mellyen a' sírból ki járni tar-

tartattak, a' menyétek tsinálták, hogy éjjel azon a' meg-hólt ember' testére enni bé-járhasfanak. Eddig az életről és halálról közönségesen.

§. VIII.

Az EGÉSSÉG-is hasonlóképen olyan dolog, mellyet érezni jobban lehet, mint-sem kibeszelleni *Egészségesnek szoktuk mi magunkat addig mondani, míg szokott munkáinkat könnyen és nagy unalom 's bágyadtság nélkül folytatgatjuk.* De mik légyenek azok a' munkák, melyeket folytatnunk kell, hogy valósággal egészségeseknek mondhattuk magunkat, nem utolsókérdés: 's nem-is lehet azt jól ki-magyarázni addig, míg a' test' alkotmányáról valamit nem tanulunk: ugyan tsak a' külső jelekből lehet most-is azokról valamit meg-határozni. Az embernek munkái három-félék: az Életre, a' Természetre, és a' Lélekre tartozók. Az *Fletre* tartozik a' tagoknak mozgathatása, a' természeti melegség, a' ki-'s bé-lehellés, az élő-ereknek fel-ve-rese, vagy a' *pulsus*: a' *Természetre*, az ételnek és az italnak kívánása, és meg-emésztése, a' testnek tápláltatása, az emésztésbe fenn-maradt seprőléknek, ganéjnak, húgynak 's több e'féléknek ki-vetése, az álom 's vigyázás, a' nemzésre való tehetség és helyes kívánság mindenik nembe: a' *Lélekre*, az íz-ézés, szaglás, hallás, látás, tapaszta-lás, értés, ítélés, gondolkodás, képzelődés, emlékezés, a' tagoknak maga akaratja fzerint való mozgathatása 's a' t. Valamig azért ezeket könnyen és unalom nélkül folytatgatjuk, addig egészségeseknek tarthatjuk mi magunkat; még pedig annál tökéletesebb egészsége-

ségefeknek, minél tökéletesebben veghez - mennek mind ezek mi bennünk.

De jegyezd - meg, hogy az ilyen tökéletes egészséggel bíró ember e' világon igen ritka, és ha valaki egy ket oráig e' boldog állapotra fel - léphetett - is, a' ba, a' természetnek tsuda munkája ízerint fokáig nem maradhat, hanem az a' jó egészség maga el - kezdi magát rontani; úgy hogy, az egészséget bizonyos határokra kellesek ki - terjeszteniünk. Ha a' meg - nevezett munkák közül ezt, vagy amaszt nehezetskén viheted - is vegben, nem mindjárt vagy beteg; hanem ha azok közül igen fokot, igen nehezen, vagy tellyességgel véghez nem vihetsz, már beteg vagy; még pedig annál betegebb minél többeket, 's minél inkább nem viheted azokat véghez; a' *Léic*kre tartozó munkákon el - kezdvén vízfza számlálva az *Eletnek* munkáira. Ha ez utolsók is meg - kezdenek benned szünni, már a' halál - hoz közelgetsz; még - pedig annál inkább közelgetsz, minél inkább kezdenek benned meg - szünni. Ezekből látjuk már azt - is, hogy vagyon küfőbb 's nagyobb élet, vagyon küfőbb 's nagyobb nyavalya - is, de vagyon küfőbb 's nagyobb egészség - is. Sok ember egészsége a' betegségtől tsak egy lépésnyire áll; a' másé pedig attól igen távol vagyon: ennek azért nagy nyavalyát okozhat az, a' mi málnak olly módon változást sem tsinál.

Munkánk egész tzélja a' *Jó egészségnek megtartása* lévén. jó léizen itt - is az *egészségről és annak természetis*ol közönségesen előre keveset gyökerefebben étekezödnünk; mint - hogy ez, annak, megtartására olztán kézen - fogva fog vezetni bennünket. Annakutánna, hogy e' be a' tudományba ízerentséfebb elő - mene -

menetelt nyerhefsunk, egy kis rendet-is kell szabnunk, mellyen ennek titkaiba botlás nélkül bé-ereszkehdhefsunk.

Az élet, a' mint az eddig valókból kitettzett, a' természet munkája, sőt épen maga a' Természet, az egészség pedig, valamint a' gazdagság és betsület, a' szerentsének jövai közii izamlátatik: a' melly annyit téfzen, hogy ez kivulról járul az emberhez, úgy hogy, o ezt minden maga okofságával ki-tsinálni nem elégséges. Mi tehát az Egészség? avagy mástól kell-e ezt mint a' gazdagságot és betsületet várni és szerzeni? Épen nem; Nem egyéb ugyan-is ez, hanem az elébb le-írt négy vagy öt rendbéli életeknek együtt léte, 's ollyan állapotja, hogy mindenik a' maga neme szerint tökéletes légyen; és egymás kezire úgy játzodjon, hogy az ő együtt való munkálkodásokból az egész élet gyönyörűségesen virágozzék, és az elmének-is kívánsága szerint való öröme és meg-elégedése következék. És, a mennyiben ezek a' természet' el-rendeléséből önként folynának, a' szerentsének itt semmi helye nem volna. Hanem, a' mennyiben: a' machina igen composita, sok-féle különböző természetü készülletekből van egybe-alkotva; és gondatlan, tudatlan, szeles gondvifelőre van bizva, történet szerint esik inkább mint tanátsból ha mi jóvára tartozó segítségék járulnak hozzá. Nevezetefen, hogy valaki egészséges vagy beteges atyától és anyától születtsék, rea nézve nemde nem tisztá szerentse-é? Ézer példákból tapasztalt dolog hogy a' bectics, köfzvényes, arenis, torok vagy szem-fájos szülék hasonló nyavalyáknak ki-tétetett gyermekeket nemzenek.

Az egészség mennyibe szám látszik, a' szerentsének jövai közii?

Miből áll?

*Qui viret in foliis venit e radicibus humor:
Sic patrum in ra'os abeunt cum femine morbi.*

Miért-is ne önthetnék-által a' szülék a' magok egészségteienségét az ő gyermekeikbe, midőn külső formájokat sokszor olly elevenen

által-adják? A' mitsodás a' vér olyan az egészség; számtalan ártatlan gyermekek léznek bizony ezen az úton martyrjai az ó szülei' gonofságoknak és vízfza-fordult életeknek. Úgy hogy, épen nem lehet fundamentom nélkül valónak tartani a' *Plato* tanársát, a' ki az e' féle beteges nyomoru embereknek a' házalságot jónak tartotta-vólna meg nem engedni.

*Multa pater materque valent infundere natis,
Transit et in seri jura nepotis avus.*

Ki-várhatna a' hiba nélkül fogontatott tsetsemokból is egészséges gyermeket, midön az anyák magok olyan erőtlének, nyomorékok, tetétöl-fogva talpig rakvak nyavalyákkal, a' mellett még-is, egész életek *Dieta* rontásból áll? Hát a' rosz dejkák hány ezer egészségesen született gyermekeket nem rontanak-el? úgy hogy már a' tsets mellöl félig meg-hólton választatnak inkább-el, mint egészségesen. De ha kiknek eddig elé kedvezett-vólna -is a' szerentse, gyermeki telhetetlenségekkel és ifjui boldonságokkal hányon nem vesztik-el idő előtt magokat? A' meg-ért elméjü és idejü emberek-is olly számtalan történeteknek vagynak ki-tétetve, hogy valósággal inkább leheffen a' jó egészséget reájok nézve-is a' szerentse jovai közü számlálni, mint a' természet ajándékai közü; kivált midön ezek közt-is olly kevesen tudják mit kellef-ék az élet módjába követni, mit kerülni, minthogy ezt senki anyja méhébol nem hozhatja.

Erösíti ezt a' gondolatot nem kevésé az is, hogy fok j' es, frifs,tsak nem egészen egészségből álló ifjakat minden tudható ok nélkül hirtelen el-fonnyaszt és el-ragad a' halálnak fanyaru fzele: és hogy gyakran a' leg.erösfebb és jobb egészséggel bíró férjfiak idő előtt el-halnak olyan nyavalyákba, mellyeket az erőtlen nyegödö izeméilyek könnyen el-vifelnek. Felesidős embereket látunk olyanokat - is, a' kik

egész

egész életüket a' korhelységnek minden ne-
mei közt egészségben töltötték, midon mások *Lehet-é*
a' szoros *Diaeta* mellett fél idejekben el-ból-a' *Diaeta*-
tak, és egy napi jó egészséget alig kostolhattak. *nak e'ben*

Hogy essenek ezek! Avagy vak szerent-é- *valamit*
től függ-é tehát mind életünk, mind egészsé- *tulajdoni*-
günk? és, ugyan nints-é a' *Diaetának* ezekre *tani?*
nézve valami haszna? Igaz bizony az minden-
képen a' mit mond JOB, XIV. 5, hogy az
Isten határt vetett az ember életének, mellyet senki
ál al nem hígthat, és hogy az ő hólnapinak száma elöt-
te tudva legyen. És épen e're kéri SZ. DA-
VID - is az Urat 'Sólt XXXIX. 5, 6. hogy jelen-
tse - meg az ő életinek végét, és hogy az ő nap-
jainak mértéke mennyi legyen? De nem külömben igaz a' mit ugyan ő mond 'Sólt. LV 24, hogy
a' *verjzopók es álnokok az ő életeknek felét is nem*
elik meg. És épen ez okból szól így a' Bölts
SALAMON - is Préd. Könyv. VII. 17. *Ne legy*
felettebb gonosz es ne legy balgatag; miért bal-
nál-meg időd előtt? Fellyebb 7. 12. a' bölts-
ségnek tudománya *betsületesb, melly életet ad az*
ő Urainak. Így értett e'ről a' bölts CICERO-
is de Senect. c. 19. *Quod cuique temporis ad*
vivendum datur, eo debet esse contentus. És
SENECA Cons. ad Marciam. c. 20. *Nemo nimis*
cito moritur, qui victurus diutius, quam vixit,
non fuit: fixus est cuique terminus: manebit sem-
per ubi positus est: nec illum ulterius diligentia aut
gratia promovebit. De azonközbe még-is a' maga
szívesebb jó barátinak semmit leveleiben gyak-
rabban nem joval CICERO, mint, *Cura ut valeas:*
Valetud nem tuam cura diligenter, hogy a' ma-
gok' egészségekre szorgalmatos gondot viselje-
nek. SENECA - is Nat. Q. L. II. c. 38. a' maga
szavait így magyarázza - meg: *Cum sanitas vi-*
deatur esse de fato, debetur & Medico, quia ad
nos beneficium fieri per hujus manus venit. az
az: Ha szinte az egészség Isteni változhatatlan
végezésből láttatik-is lenni, tulajdonithatjuk
mindazáltal az Orvosnak-is, mert az ő keze
által adja, azt a' hasznot az Isteni végezés.
Meg-

Meg-mondja módjait-is CICERO *L. II. de Off.*
A' Dia- c. 24. miből álljon az egészségnek meg-tartása
tetica mi- hogy t. i. „meg-kivántassék e're a' magunk
ket foglat „teltének esmérése, és azoknak a' dolgoknak
magaba? „mellyek nekünk használni, vagy ártani
 „szoktak meg-jegyzése, az ételben 's italban
 „való magunk mérseklése, testünkre való jó
 „gondviselés, halzontalan testi gyönyörüsé-
 „geknek vagy bujálkodásnak el-távoztatása:
 „Utoljára annak a' mesteriségnek - is értése,
 „melly ezeket tanítja, „Fe lyebb az ő tulajdon
 Deák beszédit-is fel jegyeztük-va. Mit vár-
 hatuánk azért a' SENECA tanásából, az Orvo-
 sok kezéből-is jobbat, ők - is mit közölhet-
 nek velünk hasznosabbat, mintha minket a'ra
 a' mesteriségre meg-tanítanak, melly szerint
 a' magunk egészségét meg-tartjuk, 's ha el-
 veltettük. Újja meg-szerezhetjük?

Hi gy vitték elein az Orvosi mesteriség-
 nek fel-állításával ezt az oktatást a' Természet-
 nek vizsgálói a' HIPPOCRATES idejéig, az az,
 K. Sz. előtt mintegy 350, Világ teremtetése
 után 3584. esztendőig, nem igen tudhatjuk.
 Hanem a'kor tájba az említett böits Orvos
 ezekről fe es Iratokat készített; mellyeknek
 jobb része ma-is meg- van. Ezekből sok szép
 tanácsokat olvaiunk; de félylyel hintve,
 úgy hogy felettébb nehéz legyen, előre való
 út-ítás nélkül hasznokat vennünk. Nem régi-
 ben igyekezte ezeket rendbe venni *James*
MACALANZIE nagy érdemu Anglus *Doctör* egy
 munkájába, mellyet öregségének nyugod-
 talmodabb napjaiban Anglus nyelven különös
 szorgaimatossággal készített; és az *Egészség*, 's
 annak meg-tartása *Historiájának* neve alatt 1758-
 ban *Edinburghba* világra borsátott-va, a'
 melly 1762-ben Németre fordítva *Altemburgba*
 közönségesebbé tétetett. De ez-is inkább
 az Orvotoknak, mint a' kik ennek a' mester-
 ségnek fundamentomit már másunnan fel-ve-
 tették, bővebb tanitásokra van intézve, mint
 a' köz népnek oktatására. Sokat kell bizony
 annak

annak előre tudni, a' ki az egészség meg-tartására izabott régulákat fundamentomódon akarja meg-érteni.

E' végre, nem-is ugratnak e'be egyenesen *Hogylép-* bé az Orvosok. Hanem öt részekre izokták nek - által ezen magok' mesterségét, világofabb értelem-az Orvos- nek okáért fel-oztani. Az elsőben az egészsé-*sok* e're a- get és egészséges tettet írják le: melyet nevez- *Tud-* nek *Physiologiának*. A' másodikban azt adják *mányra* a' elé: hogy? és miktől izokott az egészség el- *Medica* romolni? és ezt a' szenvedésekről hívják *Patho-* *logianak*. A' *harmadikban* azokat a' jeleket *nek* *rendi* számlálják - elé, mellyek által meg-lehet elmér-*szerint?* ni, miben legyen a' testnek állapotja? egészsé- ges é, vagy beteg? ha egészséges; félhet - é valami betegségtől vagy nem? ha beteg; an- nak mitsoda ki-menetelét rejnélheti? melly- nek *Semiotica* nevet adtak. Ugy mennek *oz-* tán *negyedikbe* által azokra az elzközökre, mellyekkel való helyyes éléssel, az egészség tenn izokott tartatni, helyytelen éléssel el-*szo-* kott rontatni, hol *Diaereticu*, hol *Hygiene* név alatt. *Utoljára* izóllanak a' betegek' gyógyi- tásáról, melyet, ha belső elzközök által lé- *szen* *Pbarmaceuticanak* 's *Therapeuticanak* mon- danak: ha kézzel vizzik-véghez, *Chirurgiának* nevezik. Innen mi-is a' *Physiologiának* és *Pathologiának* nému-némü képét, alább a' *harmadik* *Részben* szándékozunk elébb mig a' *Diaereticaba* bé erefzkednének, ki árnyékoz- ni. A' *Semioticaról* pedig most előre tsak azt jegyezzük-meg, hogy ez épen a' *Diaereticának* költsa, a' melly utat nyit nekünk az egészségnék és betegségnék titkofabb helyyeibe-is. Fel-véizi t. i. rendel elébb a' tettet *materiájára* nézve, mikből tarthatjuk azt egészségesnek? úgymint, ha az, tapalztás szerint le nem igen meleg, le nem igen hideg, le nem igen lágy, le nem igen izáraz, le nem igen kövér, le nem igen sovány; külső *szine*-is egyenlő, sima, nem tseges bo- gos, nem-is felettébb érzékeny, nem-is nagyon túnya, nem-is rend kívül ferény, nem-

is reft; reá tekintve, nyers, eleven nézése van 's a' t. 2.) A' tselekedetekre nézve, ha a' ban a' *Physiologia* rendi szerint mindenek aka-

Az Egés-dály nélkül folynak-é? Nevezetesen az elébb fel-
ségnek ne-tett munkák, az Életre, Testre, Lélekre nézve
mei bogy helyefen, unalom nélkül véghez mennek-é?
külömböz-Le-írja 3.) az egészségnek különös jeleit az
nek egy-ember' idejéhez képest-is, a' mint t. i. tsetse-
mástól? mó, gyermek, meg-állapodott idejü, vagy
 meg-vénhedett. Egészséges a' tsetsemö; ha az
 ő tagjaiban semmi félszég nintsen, szüléihez
 és idejéhez képest elég nagy, tellyes, sima, kövér,
 meleg, jól szopik, azt ki nem hányja, nem
 szomjuzik, versenként fokot, tsendefen, mé-
 lyen alufzik, vidámul ferken-fel, jádzik, nevet,
 a' hafa gyakran lágyat és sárgást tisztul, erős
 sírása 's kiáltása van, jól nov 's a' t. A'
 gyermek; ha jó színben van, nem potrohos,
 jó kedvü, serény, gyakran éhezik, fokot jád-
 zik, egy végtibe holzfazon, tsendefen alufzik,
 nem mérges, nem ostoba 's a' t. A' meg-ál-
 lapodott idejüek; ha jól ehetnek, jól ihatnak,
 a' dologhoz kedvek van, nem hamar fárad-
 nak-el, kevés álomtól meg-újjúlnak, 's a' t.
 A' vén emberek; ha szinte el-soványultak és meg-
 rántzofúltak-is, 's keveset ehetnek, alhatnak
 's dolgozhatnak-is, de ha a' mit esznek és
 isznak, a' nekik jól esik, attól meg-frifsülnek,
 fájdalom nélkül ide tova járogathatnak, az ál-
 motlanságtól nem erötelenülnek, elméjek' épsé-
 ge és elevensége meg-van, magok állapotjuk
 szerint egészségfeknek mondhatják magokat:
 ha szinte az öregség magában elég nagy nya-
 valya légyen - is. Meg-külömbözteti 4.) az
 egészségnek jeleit a' két nemek, *Temperamen-*
tumok, és szoktatás szerint-is; miut-hogy az
 aszízonyi nemben fok dolgok láttatnak, mel-
 lyek ott egészséget, a' férjfiakban betegséget
 jelentenének. Ugy a' *Cholericum temperamentum*
 vagy forró természetü emberekben - is fok je-
 lek vagynak olyanok, mellyek a' *phlegmati-*
cus, hideg, taknyos természetüekben nyava-
 lyák

lyák volnának. A' szoktatás hová vihette félre az egészség' formáját, sok példákba tudálkozva szemléljük. De minthogy ezekről alább különösen-is léizen szónk, itt e'be hagyjuk.

§. IX.

Szorgalmatoskodtak eleitől fogva azon-is az emberek, hogy lehetne előre ki-tanulni, ha ez, vagy amaz embernek egészsége erős, állandó fundamentomon áll-é? és ha jó *Dietetát* tart, fokáig ei-élhet-é? vagy pedig reménysége a' hosszú élethez épen nem lehet? Azt írja BOERHAAVE *Inst. Med.* §. 885. hogy Európában hosszú és munkás *Observatiok* által úgy tapasztaltott, hogy a' kikben e' következő jelek fel-találtnak, azok mind erős egészségek, mind hosszú életek iránt nagy bizodalommal lehetnek. *Conf. HOFFMANN. Syst. Med: T. I. L. II. c. I.*

I.) A' *Fogontatás*ban: a' kik jó egészséges, virgontz, erős, meg-állapodott idejü, 's nem-is vén, a' *Venust* ritkán, de egész kivánsággal gyakorló atyáktól, és anyáktól, hajnal-felé mikor a' gyomorbéli emésztés már véghez-ment-volt, egészséges időben főként ha tavaszszal fogontattak.

II.) A' *Vifeltetés*ben: ha az anyjok az alatt mindenkor jó egészséges vólt, munkában foglalatokodott, józonen élt, tsendes vidám elméje vólt, és méhében csak egy magzatot nevelt.

III.) A' *Születés*ben: ha fogontattatások után kilentz egész hó!napokra születtek; főként ha az Karátson, Boldog-Afzszony vagy Böjt-elő havában esett.

IV.) A' *Nevedés*ben: ha lassan, és minden tagjaik mind erejekre mind nagyságokra nézve, egvaránt nevednek 25, eszteudős korokig, 's tovább is.

5.) A'

V.) A' *Testnek külső formájában*: ha mejjek és vallaik széleiek, hafok kartsu, karjaik, tsombjaik erősek, húsfok, izmosok, szőrösek, és borzofok; fejek nagy, kivált hátul-felől, kicsinynek tettvén még-is ábrázatjokról, koponyáik ép, erős, tagjaik kemény húffal, nem pedig kövérséggel rakodtak; bőrek kemény, fejer piros vagy barna-szin, nem-is forró, nem-is hideg. Ezekhez hozzá-tézi *Fr. HOFFMANN.* az eleven szemeket; fok és erős fogakat, jót formait nagy kezeket, lábokat, füleket és orrat.

VI.) A' *Nedvessegekben*: ha vére piros, vastag, melly ha a' testből ki-soly, hamar, erőssen 's enyvesen egybe -alufzik; a' több nedvessegek is bővek, enyvesek, egy kevésse, de nem rendkivül meleg, nem tsipősek, 's nem-is igen kövérek.

VII.) A' *Tselekedetekben*: ha ki-'s bé lehellek késő, nagy, könnyü, tellyes, egyenlő, nem szufzogós; *pulsusok* vagy az *elő-érnek* felverése hasonlóképen késő, nagy, tellyes, erős egyenlő, egy formálag maradó, és minden kicsiny okból nem változó; székeik minden alkalmatlanság nélkül ritkák, és többire kemények; vizelletjek nem fok 's jól meg-fött; ritkán 's nem könnyen izzadnak, álmok mély, tsendes, egyforma, és meg-ujjitó; jól ehetők, de még-is könnyen emésztenek; erejek nagy, és a' magok' testinek terhét nem érzik; minden kicsiny okból egészségek meg-nem bomlik: elméjek késő, durva, telteknek hasonló késő és durva mozgásával; az indulatok nagyok, de későre forranak-fel.

Hogy ezen elé-számlált jelek a' hosszú életre és az egészségre igen fokot tehesenek, szemeinkel-is látjuk, de az okosság - is eléggé tanítja: úgy hogy ezek, e' vagy ama személyben

nél többek és nagyobb mértékbe vagynak, az a' hofzfu életre - is annál inkább el-készítetett. Nem olyanok mindazáltal ezen jelek, hogy a' kikben ezek mind 's derekafon fel nem talátnak - is, azért fokáig el ne élhetnének, 's éltek volna, száma nélkül fokszor. Tsudálhatni bizony e' részben is az Isteni Böltsétségnek mélységét, melly szerint az egészséget-is illy külömb-külobm módon tsinálta, jegyzette-meg, és tartja-fenn az emberekben. E'ben egészséget jelent, a' mi a'ban nyavalyát mutat; ennek szemlátomást használ, a' mi a' másnak egészségét bizonyoson el-rontja: úgy hogy, fok tudós Emberek az e'féléknek szemlélése nézt e' világon minden embernek tulajdon és különös forma egészséget, tulajdonságnak, tökéletest pedig senkiben ne tartsanak.

Ezen §-ban elé számlált praesagiumai vagy jövendő állapotját jelentő jelei a' hofzfu életnek és állandó jó egészségnek mind a'ban fundátnak, hogy az olyan személy, a' kiből ezek illy rendel fel-talátnak az életnek minden nemeire nézve jól el van készülve; és olly nagy erővel bir, hogy a' külső erőszoktól - is nem könnyen tántorodik-meg. Ugyan-is, hogy rendel mindeniket illessem:

Igaz minden tapasztalásokból.) hogy az erőffek erőffektól szülnék. Kinek mije nintsen, azt nem adhatja másnak: galambnak galamb, fasnak fas fia szokott lenni. Midőn külső formájokba annyira egyeznek fok magzatok a' magok szüléikkel, bátron fel-lehet tenni hogy belső állapotjok nézve sem lehet nagy külömbség köztök. Az eört szerzi a' testben a' melegnek vagy Spiritusnak bővsége: a' nevededés vízből és földből, erőtlen materiákból léfzen. Mig tehát az állatok nevededésben vagynak, a' fok víz és föld miatt kevés belső

Hofzfu
élettel biz-
tató jelek
és azok-
nak ma-
gyarázat-
ja.

melegek lehet. A' honnan az ő nemző magvok-is kevés *Spirituust* önthet-által a' magzatnak testében; melly miatt annak teste-is gyenge meleg lévén erőtlenül marad. És ez annyival inkább meg-efik, ha az anyja-is hasonló nevedékeny és hideg természetű volt. E' lehetett egyik oka hogy a' 'Sidók, a' kik 13, esztendő korokba már házasodnak, 12, esztendő korokba férjhez mennek-va, eleitől fogva olyan *imbellis* emberek voltak. Hogy az Urak' gyermekei közül-is gyenge korokba annyira el-hullanak, az ő elein való házaságoknak lehet egy-felől tulajdonítani, Hogy tehát valakinek jó erős gyermeke légyen, annak nemzésére meg-állapodott idő kívántatik, a' mikor a' természeti meleg leg-nagyobb erőben van. E're nézett *Lycurgus*, akarván a' Sparta béliek közt az erős és jól győző katonákat szaporítani, midon a' férfiakat 30, a' leányokat 22, vagy mások szerint 25, esztendő korokig egybe-kelni törvénnyel meg-tiltotta-va. Hogy pedig annál ritkábban, és mintegy lopva, jobban el-készülve, 's hevesebb *Venus*-fal közösülnének egymással, gyalázatnak motskával bélyegzi-va a' rendes házasokat-is ha az ő együtt-léteket mások észre-vették-vólna. A' Frantziák-is régen tapasztalják, hogy a' lopott szeretettből sokkal erősebb és egészségesebb gyermekek származnak, mint a' tiszta házasok ágyas házaiból. Az ételből lett *Chylus* mindenkor meg-tölti nyers és hideg *material*-al a' vért, és el-húzza egy ideig a *Spiritus*-oknak nagy részét az inakról; melly miatt a' nemző mag is el-erőtlenül, míg reggelre a' tsendes álom által az, az alatt jól el készült vérből újabb *Spiritus*-okkal meg-gazdagítatik. A' tavaszi idő az egész természetet meg-újítja és tenyészővé téli. Az emberi *Venus* ugyan, mint a' több élő-állatoké, bizonyos időhez nem köttetett. De, a' mint BOERHAAVE írja, úgy-is a' közönséges jegyzésekből ki-világosodott, hogy a' tavaszi ae-

quinoctium vagy nap és éjj egyezés előtt három hólnapokkal született gyermekek leg - egészségebbek, és inkább meg-élnek, a' kiknek fogontatások az előtti kilentzedik hólnapra, az az, tavaszi időre esik.

II.) III.) A' *Vifeltetés és Születtetés* itt annyiban jelent, hogy az egészséges jó vérű anyától hasonló egészséges jó vérű gyermeket várhatni; az anyja vériből lévén annak fogontatásától fogva való tápláltatása. A jó egészségre pedig és jó vérré a' munka, józon élet, tsendes, vidám elme leg-többet téfzen. Hogy a' kantzáknak, teheneknek erős fajzati légyenek, már régen tanátsolta *VIRGILIUS Georg. L. III. v. 125* hogy minek-előtte egybe - erefztenék őket, munkával meg-kell soványítani: hogy így, ók magok előre meg-erősödjének. E're nézve, ortzázza *Socrates* az embereket, hogy midőn a' marhájok' fajzataira illy nagy gondjok vagyon, miért nem fordítják ezt a' izorgalmatoiságot a' magok magzataikra-is? A' bizony kétség kívül vagyon, hogy a' mezei munkával, szük eledellel élő atyáknak és anyáknak magzatjai, a' kényefesen és gazdagon élőknél fokkal erősebbek és egészségebbek. Az egyes magza-nak-is bővebb piében-dája lévén, mintha az anyák' méhében ketten vagy hármon vólnának, kivált ha az azzal kilentz egész hólnapokig szabadon élhet, melly az emberi születésnek rendes ideje, minden bizonnyal erősebbnek kell lennie és jobban el-kell készülnie Innen lehet meg-magyarázni *VERULAMIUS*nak azt a' meg-jegyzését-is, hogy a' melly emberek annyok' formáját viselik hozszabb életüek az attyok formáját viselőknél. Mert az annyok magvából a' hozszas és helyes vifeltetés alatt bővebben részesültek - vólt.

IV.) A' *Nevedésben*, az élő-állatokról-is úgy lehet gondolkodni, mint a' kövér, nedves és árnyékos helyeken hirtelen nagyat növő fákról és plántákról, a' mellyek, minthogy nagyobbára tsak vízből állanak, igen torhák

és gyengék, és hol a' melegtől, hol a' hidegtől, széltől, vagy egyéb akármelly kevés sértéstől hamar el-velznek. A' mellyek pedig el-metsevéfésztek, 's nem nőttek illendő nagyságra; vagy tápláló nedvesség' dolgában fogyatkoztak - vólt - meg, vagy az ő belső részeik hibáfsok, hogy a' táplálásra való materiát el-kéztíteni, és haszonra fordítani nem vóltak elégségelek: mellynek hasonlóképen veszedelem a' vége. *Franc. Baco Baro de VERULAMIO* azon kitsiny, de nagyon bőlt munkájában, a' mellyt nevezett *Historiam vitae et Mortis*, az az; *Élet és Halál Historiájának Oper. p. 499. seq.* Fel-véfszi rendel az élő-állatokat és meg-mutoztatja, hogy a' mellyek fogontatáfsok után kevés időre születnek, 's szaporán nagyat nőnek vagy-is meg-ért időre jutnak, mind rövid életűek. Mert az a' természetű meleg, a' melly oket olly hirtelen fel-nevelte, épen a' fzerint-is fogy-ki belőlek *BOERHAAVE* írja *Prae. ad Injt. Med. §. 825.* az önnön maga tapasztaláfsaiból, hogy a' mennyi idő alatt növ valamelly élő-állat, annyi ideig marad ért állapotban; a' melly után hanyotlani kezdvén, ismét annyi idő alatt vézf-el; ha csak valami külső erőszaktól el-nem rontatik. Így, a' melly ember 25, éltendő koráig nödegel, a' még két annyi időt ígérhet magának, az az 75, éltendőt fog élni.

V.) A' *Testnek külső formájából*-is nem egyebet hozhatunk-ki, hanem hogy a'ban az emberben minden életre tartozó részek jól el vagnak kézfülve és egész erővel bírnak. A' *széles vállak* közt eső széles mejj, a' *szívnek nagy erejét*, és ahoz alkalmaztatott nagy, kemény tudóket jelent, és így egész reménységet nyújt, hogy a' *vérnek műv-helye* jól van el-kézfülve. A' *főnek hátulso része* és izmos nyak-fzirt az agy-velőnek azt a' részét és edényeit foglalja magába, a' mellyek a' *testnek erejét* lenn - tartó 's a' belső részeket és a'

tagokat mozgató *Spiritusok*at készítik. Midőn azért ezek jó tagafok, kemények; jele, hogy az agy-velő-is ott jó nagy és kemény, mely-is bőv és jó *Spiritusok*at készíthet. A' *magos, széles bomlok* ellenbe, az agy-velő' felső lágyabb részének nagyságát mutatja; mely az érzékenységek számára készít *Spiritusok*at. Minél nagyobb tehát a' főben ez a' rész és vékonyabb a' nyak, a' más annál kissebb létezen, és így annál kevesebb éltető *Spiritusok*at-is készíthet; el-ragadtatván a' vérnek nagyobb része az érzékenységet folytató inakra. A' *testi részeinek egy forma nagyságok*, és izmos, kemény *materiajok* a' formáló erőnek vagy *Spiritusnak* bővségét és nagy tehetségét bizonyítják: a' *lok kemény szörök-is* a' belső vagy velünk született melegnek *productumi*: és mind a ra mutatnak; hogy nem fog az hamar ki-fogyni az olyan testből. A' *köveség* és *fok* lágy hideg hús, nagy has, lefüggő húfos nagy pófák 's a' t. azon természeti melegnek kevés voltát, és a' belső rézek' *fibrainak* erőtlenségeket jelentik: mely miatt azok se az eledeleket illendőképen meg-emészteni, se a' vért jól el készíteni és ki-pallérozni, se azt elegendő erővel mozgatni és keringésbe vinni nem tudták, hanem annak nyúlás kövér részét, azon nyersen, itt is, amott-is, a' hőjagos hártákba meg-ülepedni és egybe-fagyni vagy alunni engedték. Melyből világosan ki-lehet hozni, hogy az ilyen test, mint a' gomba, épen nints hofzszu életre készülve. Ugy ellenben az-is, a' melynek nedveségét a' rendinél erősebb meleg, idő előtt ki-fázasztotta a' hofzszu élethez épen nem bizhatik, mint *fok*, tsak nem születésektől fogva *bedicus* gyermekekbe és ifjakba szomorúan tapasztaljuk. Egyébként, a' sovány test, ha nem rántzos, vagy vaj színű lágy; hanem jó inas, kemény, eleven, sima, ró'sa szín, vagy kedvesen mosolygó barna szín, a' tellyes húfos kövér testeknél

fokkal tartósfabb, és inkább életre való; úgy a' kisdud vagy közép rendűek-is a' nagy Oriafoknál, vagy hús tornyoknál tartósfabbak.

VII. A' *Tsekederekben*-is, kiváltképen az erőnek mértékére vigyáznak. Nevezetesen ügyelnek a'ra, hogy mégyen a' lélekzet-vétel és a' *pulsus*. Mert ha a' lélekzet-vétel pihegős, rövid, rekedező, sípoló, rottyogó 's a' t. jele hogy a' tudóken a' vérnek útjai fok helyen meg-rekedtek: ha a' *pulsus* gyenge, szapora, akadozó, rezkető 's a' t. a' szívnek erőtlenségét, vagy a' vérnek a' tudóken való nehéz által-takarodását bizonyítja; a' mellyek nélkül az élet fenn nem állhat. De ha a' lélekzet-vétel jó, mély, vagy nagy, könnyü, egyenlő, tellyes, nem könnyen változó, a' tudóknak nagy erejét, épségét és minden részeiben tágas, szabados edényeit mutatja: úgy, a' nagy, tellyes, egyenlő, erős, nem hamar változó *pulsus*-is a' szívre nézve. Innen vagyon, úgy mond, BOERHAAVE *Pract. ad Inst. Med.* §. 885, hogy a' kik katonákat válogatnak, vagy hajós szolgákat vásárolnak, azokban, a' testnek egyéb épségén kívül, mindenek felett az ő *pulsus*okra és lélekzet-vételekre vigyáznak. Bé-fogván egy darabig az orrokat és szájakat, próbálják meddig tartoztathatják fájdalom, nyughatatlanság, és *pulsus*' változás nélkül lélekzet-vételeket; melly, ha fokáig marad, az ő tudóeknek jóságát bizonyítja. Meg számlálják tsendes állapotjokban bizonyos *minutak* alatt hányszor lélekzelenek, és hányat út a' *pulsus*; azután erőssen futtatják, énekeltetik, vagy kiáltoztatják; e' kor ismét meg számlálják mindeniket, és ha nem fokot különböz, nékik való az ember. Ugyan e' végre meg-nézik azt-is hogy alusz-nak, ha tsendes, nem szuszogós, mély álmok van, lélekzet-vételek e'kor később, szabadabb, a' *pulsus*ok tellyesebb és erősebb mint ebren, azt-is jó jelnek tartják. *Az erős nagy test* több és keményebb eledelt kíván maga táplál-tatá,

tatására, jobban - is meg-emészti és ki-szívja annak hasznos részeit. Innen, a' ritka és egybe-erődött kemény székek, mint a' mellyek a' belső részeknek nagy erejét jelentik, a' hosszú életnek és állandó jó egészségnek nem megvető jelei. Látott BOERHAAVE sok erős embereket, kiknek egészségek' minden férelme nélkül hét napba szokott - vólt egy egy székek lenni. Delft Várofsából egykor egy száz esztendő, vidám, friss öreg ember ment-vala Lejdába BOERHAAVEHOZ tsak azért hogy magát néki meg-mutassa; a' kitől egyebek közt kérdezvén azt - is, hányszor szokott egy hétbe széke lenni? azt felelte: Én mindenkor a' Belga jó gazd' aszfzonyokkal tartottam, a' kik a' magok házait minden szombatom ki-mofsák: úgy én - is egy hétbe egyszer tisztítom-ki a' magam sátorát. Maga HAEN Úr-is, a' ki ezt *Pathol* I. IV. p. 41. említi, esmért 30, esztendő alatt egy kereskedőt, a' kinek 8, 10, 12, nap, egyszer szokott-vólt széke lenni, minden alkalmatlanság nélkül, 's azonközben, ha valakinek, derekas egészsége vólt. Ugyan tsak a' hosszú életre mutató ritka és kemény székeken nem e' féléket értenek. Nem-is állatják átaljába, hogy azok közül-is a' kiknek napjában néhányszor higon mégyen a' hasok, tsak egyéb jó jelek légyenek-meg benne, fokáig el ne élhetnének. Régi tapasztalása HIPPOCRATESnek *Aph.* 20. §. II. hogy a' kiknek ifju - korokba a' hasok híg szokott lenni, vénkorokba meg-keményül, a' kiknek pedig ifju korokba kemény a' hasok, vénkorokra meghígul. Vóltak tehát eleitől fogva mind híg, mind kemény székü öreg emberek. Azt mindazáltal nem tagadhatni, hogy kivált az alkalmatlansággal és belső rágásokkal járó, fosábos, gyakor székek erőtlen belső részeket és következképen inkább tartótlan életet mutatnak.

A' vizelés és izzadás nivólta - is majd ilyen formán jelentenek, előre fel - téven a' teithez járult külső eszközöknek egyenlőségét.

A' gyakor és az italhoz képest fok vizelés vagy az erőtlenségtől, vagy a vérnek enyves fűrűségétől vagyon, hogy az ital közibe nem elegyedhetett: közelebb a' bőren lenni szokott láthatatlan ki-gőzölésnek benn-rekedése okozza ezt: a' mellyek az egészségnek mind nagyon ellenire vagynak. Az *izzads* magában-is nyavalya: és minél gyakrabban 's kevesebb okból elé-fordúl, annál nagyobb erőtlenségnek mind jele, mind oka; meg-fosztódván ezen az úton a' test a' szukséges nedveségektől. Az *álm* és az *eret* két dolgok, mellyek a' természet' munkáságából elni szokott fogatkozásokat ki-potolják. Ha azért ezek jó móddal, könnyen és akadály nélkül folytathatnak, illendő meg-újulást lehet várni belőlek, de hogy belől-is jól legyen a' testnek állapota, az az, hogy semmi alkalmatlan ösztön nem háborgatja az érző inakat; a' gyomor-is jó erős; a' tsendes, mély aluvás, és jól ehetés világos jelei.

A' *Testnek egyenlő könnyűsége és melegsége*, a' nedveségeknek minden részeken való egyenlő szabad kerengését jelenti; melly a' tökéletes egészségnek fundamentoma. De ha valaki fejének, karjainak, lábának, vagy ezek közül valamelyiknek különös terhét érzi, vagy a' teste egy helyt melegebb mint másutt, a' *pulsusok* helyein kívül-is dobog, vagy meg-tsomózott, az a' nedveségeknek azon részben lévő meg-gyűlését, restes folyását és megdugulását tanítja: mellyből könnyen nagyobb nyavalya-is lehet. A' jó jelek köziszámláltatik továbbá, ha ki étel után hamar meg-frisül, se meg nem hevül, se meg nem fázik, se fel nem fuvódik, se meg-nem pihegősül, mint-hogy ezek a' jó emésztéstől vagynak. Nem különben ha étel' kívánása, álma, hasa' tisztulása, mindennap egy idő tájban fordul-elé.

Az *Elmenek serénysege* az érző és az ezekhez szolgáló részeknek felette nagy érzékenységektől, gyenge, kényes ferénységektől és

az igen vékony, 's könnyen széllyel repülő *Spiritusoktól* vagyon. Es minél erőfőbb 's több gondolatokkal gyakoroltatik az elme, annál több *Spiritus*t emélt-meg; mellyel az éltető és természet munkáit folytató részeknek 'sirját mind inkább-inkább ki-fzívja és magára vonja. A' honnan idő előtt el-erőtlenül, el-hül, és el-founyad az ilyen ferény elméjü test. A' nagy indulatok mindenkor erőszakos háboruságot szereznek a' testben; izéllyel-vadászfzák, el-prédálják annak *Spiritus*fait, és ha tartófok, mint a' mój a' ruhát, úgy meg-eméltik az inakat. Úgy kellett ugyan a' testnek készülni, hogy az elmének indulatai annak mozdulásai-ban magokat ki-jelenthessék; de a' tselekedeteknek egybe-zavarodása nélkül. A' melly test azért minden kis indulatra fel-háborodik, és fenekeftől fel-hányja a' maga sárját; bizonyos jel benne, hogy annak mind *materid*-ja igen erőtlen, mind egybe-szerkeztetése, mint a' roz orának, hibás; melly miatt ottan-ottan meg-fzalad, és magát gyakran egybe-rontja. Innen vagyon hogy a' késő durva és buta elme, ámbár e' világi dolgok' fejtegetésébe kevelet tehesien; de állandobb egészséget és hoszfzabb életet ígérő természeteért méltán kívánatos.

Ha ki az egészségre meg-kivántató dolgoknak véghetetlen számát, csak az eddig való *A' tökéletes egés-* rövid jegyzések szerint-is fel-véfszi, nem két-*letes egés-* lem, hogy tovább hitel felett valónak tetsék *ség miatt* előtte az az állatás, hogy a' tökéletes egé-*ollyan rit-* séggel bíró ember igen ritka légyen, és ta-*ka?* lám, az egy Ádámon és Éván kívül midön ök a' Teremtő' keze alól ki-jöttek, az *egész világon siba egy sem is volt*, olyan t. i. a' ki az egészségnek minden részeire nézve minden hiba nélkül való lett-vólna. De ha visszamegyen az életnek és egészségnek első kútfejéig, az az, az *Elementumok*nak timporálaiság, mind a' kemény, mind a' folyó részekre nézve, olly fok-féle külömbégeit látja az egé-
 D 5 ségnek,

ségnek, hogy a' sem fog tudának tettezni, ha minden embernek különös forma egészséget tulajdonitunk, a' melly benne Idiosyncrasianak különös természetnek mondatik. Meg-értheti ezekből továbbá annak módját-is, miként lebesse nagyobb és kisebb, erősebb és gyengébb egészségis; a' mennyiben t. i. egészségesnek szoktuk az embert mondani, ha szinte ezer hibákkal egyébként telyes-is, míg hivatalos munkáit avagy tsak egy ideig nagy únalom és fájdalom nélkül folytathatja.

A' betegségeknél jelei az egészség jeleinek nem lételekből kerekednek-ki. És a' mi tészünkra annyiban tartoznak, hogy a' Dietaában való hibázást ezek jelentik-ki. Vagynak ezek közt-is elől-járók, vagynak ezeket követők. Az elől-járók meg annyi meg-intó mesterek hogy életünket meg-jobbítsuk. Ezek-is rész szerint közönségesek, az az, az egész testet illetők, rész szerint különösek, u. m. a' testnek bizonyos részire tartozók.

A' közönséges nyavalyáknak postájául, mint ajtó előtt álló jeleket úgy tész-fel HIPPOCRATES Soranusnál *Epist. ad Perdiccam*, a' testnek egyéb tapasztalható ok nélkül következett lankadságát, a' szokás kívül való rosz álmot és izzadást. Az ő tulajdon szavai deákra fordítva így folynak: *Ut scias, an morbus tibi immineat, debes animum advertere, an aliquid insoliti tibi acciderit? an male dormieris, meliori quieti adfuetus? an lassitudinem senseris absque casu? an sudaveris per somnum praeter consuetudinem? haec enim omnia morbum praesagiant.* Ezekhez tész GALENUS *de Med. arr. const.* c. 19. ha a' fő fájdalom, az *appetitus* elveszett, a' test vagy annak valami része meg-nehezedett, nagyon meg álmosodott. Ezeket azért hogy a' nagyobb nyavalyát el-kerülhesse, nem tanátságos az okos embernek számba nem venni: hanem haladék nélkül kerestül kell vinni a' maga gondolatját mind a' *but nem-természeti* dolgokon; és ki kell találni mibe hibázott; 's azt vizsgálja

vitzsa-jövet ellenző *Diaetával* helybe kell hozni. PLUTARCHUS, a' ki hivataljára nézve ugyan *Medicus* nem volt, de nagy *Historicus* és *Philosophus* lévén, és a' *Medicusok* könyveit-is gondofon meg-olvasván az egészségre tartozó dolgokhoz-is jól szólott, *Libr. de Praecept. Salubr.* a' tagokvégső részeinek hidegségét-is mint a' hideg lelésre mutató jelt épen nem tartja jó-nak a'ban hagyni; hanem dörgöléssel vagy másként minél hamarébb lehet jovalja fel-melegíteni. CELSUS *L. III. c. 2.* hosszszas nyavalyák készületének írja, ha az álom bizonytalan, az emésztés, mint eddig volt, alább való, a' has' tisztulása büdösebb, az érzékenységek tompábbak; az elme unalmosabb kezd lenni: hidegségek vagy melegségek futják-el a' testet, és annak színe sárgább lesz. SANCTORIUS ezekkel potolja; ha a' bőr színe szárazabb, és mint a' lúd bőr élefebb lesz. Illyenkor azért a' *Diaetának* regulái CELSUS szerint tanátsolják a nyugodalom, és az ételtől egy vagy két napig való meg tartozkodást, a' mint t. i. a' jelek kevésbé vagy inkább félelmesek. Ha nem volnának annyira ijesztők, elég leszén úgy mond, elébb tsak a' bortól fogni-el magát, és valamivel kevesebbet enni mint addig. Ha inkább ijesztenek; úgy nem leszén elég tsak vizet innya, hanem a' hús ételről-is egészen le kell mondani, kenyeret-is tsak keveset kell enni, és a' nedves vagy leves étel-ekkel, kivált a' mellyek kerti zöldségekből készültek, meg-kell elégedni. Nem-is elég, az ő itélete szerint, az ételtől való meg-tartozkodás magára, nyugodalom nélkül. Együtt pedig, alig lehet kéttség benne, hogy, ha jó elein ezeket tselekekszük, a' nyavalyát meg-ne előzhesük. Ha jobban éreznék-is magokat, elein jó lesz' még egy darabig keveset enni; és egy nap vizet, más nap bort innya. Azzal pedig, úgy mond továbbá, fokban megtsalják magokat, midőn testek lankadtságát első nap mindjárt erős *Commotioval*, vagy fe-

Mihafz-
nokat vé-
betjükezek
nek a'nya-
v a l y á k
meg-előzé
sére?

redő-

redovel, vagy *purgatio*val, vagy hánytatóval, vagy izzatóval, vagy fok erősebb bor-italal igyekezik el-üzni, mellyekkel többire veszedelmes nyavalyákba ejtik magokat. BOERHAAVE *Inst. Med.* §. 1049, így szól e'ről: Elkerüljük a' nyavalyákat, ha mibelyt azoknak első jeleit észre - vészszük, mindiárt el-fogjuk magunkat a' tsipós és durva ételektől, nyugodalomra hotsátjuk mind elménket, mind testünket: meleg vizet iszunk, egy egy kevés lassú mozgást tészünk a' gyenge izzadságnak kezdetéig; azután jól bé-takarózva hofszafon aluszunk. Mert ez által a' vastag nedveségek meg-higulnak, az edények ki-tágúlnak, az ártalmos dolgok ki-tisztulnak. MACKENZIE p. 403. azonnal két három nap meleg ágyba küldi az embereket, míg t. i. teltek bádgyadása el-ozol; és zab' vagy 'semlye' káta' levét, vagy gyenge fejer borral elegyített savót itat melegen bőven vélek. A' mi a' különös részek nyavalyáit illeti:

A' *Főbéli nyavalyáknak* a' mint régen megjegyzette-volt *Diocles Carystus*-is *A'rig* ushoz Afriának királyához írt Leveletskéjében, előjáró jelei: a' szédülés, fő-fájás, szem-hajaknak meg-nehezülése; ful-zúgás és tsangés, a' vak-szemeknek lükögése, szemnek meg-homályosodása, és reggei fel-kelelőkor való meg-puffadása, a' szaglásnak el-veszése, fog-húsnak meg-dagadása. Ilyenkor a' fejét 's nyakát tartsa az ember jobb melegbe, és mustárral főtt mézes vízzel, vagy a' mellybe ísópot és apró szöllőt főztek-meg, mossa-meg jól; és ugyan e félékkel *gargarizálja* torkát-is.

A' *Mejjbéli nyavalyákat* előre jelentik a' mejjnek izzadása, a' száznak keferü sós íze, az oldal-tsontok és lapotzkák alatt való fájalmok, az álmom után való nyughatatlanság, a' mejjnek és karoknak hidegsége, kezeknek reszketése. Ezeket egy gyenge hánytató mind el-háritja.

A' *Hus-beli nyavalyáknak* postáji a' has-
tekerés, keferü vagy etzetes fel-bőfögés,
ágyékba való merevedések, a' testben ok nél-
kül támadt repülő tájdalmok, a' tzomboknak
'sibbadási és fel-borzadási, lassu hideg-lelétek.
Mellyeket ha e'ben hagynak nem sokára vér-
has, *haemorrhoids*, vagy köszvény követi. A'
laxáló ételek sokat segitenek.

A' *Hőjagnak nyavalyáit* ki-mutatják a'
fiatulentia, nehezen menő homályos vizelet,
a' has' alsó részinek meg-dagadása. El-múlnak
a' vizeletet gyengén ösztönöző eszközökkel
való éléssel. Egyébként viz-korság, *arena*, vi-
zelet' rekedés 's a' t' léfzen belőle.

Nagyságát és veszedelmes voltát, vagy *Nagyobb*
ellenbe tsekélységét és könnyü el-olzlását a' *és kisebb*
magát jelentő nyavalyának, azok szerint le- *nyavalyát*
het meg-ítélni, a' mint az életre és egészségre *mutató je-*
meg-kivántató jelek nagyobb vagy kevesebb *lek.*
mértékbe láttatnak meg-fogyatkozni, és az élet
kút-fejéhez közelebb vagy attól távolabb lenni.
Ezeknek értéke a' *Diaetának* okoson való foly-
tatására felette szükséges. Jónak tartottam-
vólna én-is ezekről az Olvasót előre bőveb-
ben-is tudositani, ha ezzel ezen Munkának el-
intézett szoros határain kívül lépniem nem kel-
lett-vólna. Alább mindazáltal léfzen alkalma-
toságom, midőn az emberi test' alkotmányá-
ról és annak természetiről némü-némü jegy-
zésekkel téfzek, még holmiket meg-említeni.

A' *Diaetetica*, mellyet az Orvosi tudom- *A' Diae-*
tani foglalatosságunknak-is fő tzéljául tettünk- *tetica mi-*
vala, miket foglaljon magában már fellyebb *nemü dol-*
a' VI-dik §-ban meg-mondottuk. E' részben *gokra ter-*
azért oda utasítjuk vizfzta az Olvasót. *zed-ki?*
Tzél- *ja* ezen foglalatosságunknak e' három léfzen:
1.) A' jelen való egészségnek meg-tartása. 2.) A'
tzvázó vagy gerjedni kezdő nyavalyáknak mag-
vokban lejemiő ki-öltása. 3.) Az életnek minél
bojzszasabban lehet annyira való nyújtása. Mi-
ből álljon mind az élet mind az egészség, mind
a' bel-

a' belső mind a' külső jelek szerint, azt, íté-
 letem szerint, eddig elé eléggé meg határoz-
 tuk. De, a' mint fellyebb-is meg-jegyeztük-
 vala, úgy van ez a' Természetnek bölts tet-
 tzéséből mindenikre nézve el-készülve, hogy
 ha kívülről szüntelen nem újítatik, magába
 el-fojy és ki-alufzik. Ugyan - is:

Az *Eds*, yek a' nedvességnek kemény furo-
 lása miatt el-vásznak, el-szakadoznak; a' ned-
 vesse k, az erős rontsolodásban felettébb el-
 vékő ülnak és szélyel-gözölögnek, vagy, a'
 nagy melegbe el-rothaduak; úgy hogy, az élet
 és egészség maga magát kevés idő alatt ok-
 vetetlen el-rontja: még pedig annál hamarébb,
 minél tökéletesebb volt mindenik részről.
 Egy jó egészséges ember, ha 24, oráig nem
 ehetik, el ájul: egy meg-velzett vérü beteges
 ember, harmad napig-is kevés szenvedéssel kop-
 lalhat. A' honnan köz-mondásá is vált:
Morbus se ipsum alit, a' nyavalya maga táplál-
 ja magát.

Az *Eszközök*, mellyek által fenn - tartatik
 az élet és egészség, a' mint elébb is mondók-
 nem - *természeti dolgoknak* neveztetnek; és
 közönségelebben *hat* számra osztatnak: a' ket-
 teje, úgymint az *Aer*, és az *Etel*, *Ital*, *materiát*
 szolgáltat, a' más négy, úgymint, a' *Mozgás*
 's *Nyugadalom*, az *Alom* 's *Vigyázás*, a' *Tisz-
 tuldjók* és az *Elmének indulatai* mind az által-
 változtatásnak segítségére valók.

A' mi jelen való *Diaeteticank* - is azért eze-
 ket szoritja bizonyos regulák mellé, kinek?
 mikor? mennyi és minémü eledetek kívánta-fa-
 nak? és hogy kelljen azokkal élni vagy nem
 élni, hogy a' maga életét és egészségét akárki
 maga állapotja szerint fok ideig jobb moddal
 fenn-tarthassa és védelmezhesse?

Mind ezekben pedig tettzik továbbra-is
 követni elébbi kis Munkánknek rendit. Melly
 szerint szöllünk elébb keveset

Rendli e' I.) Az *Emberi Test*' alkotmányáról és *ter-
 miDiaete-mészetről*, miut az életnek és egészségnek
 kö-

közönséges fundamentomáról, annyi részben, *ticantnak*.
 a' mennyiben az a' hat *nem-természeti dolgokat*
 a' *Physiologiában* le-rajzolt rendel maga ház-
 nára szokta fordítani. A' hol, hogy azon
 egy munkával valami világot gyúlaszthassak a'
 nyavalyáknak idejénkorán való észre-vételére-
 is, meg-jegyezzük a' nevezetesebb elhibázásoknak
 okait-is, azoknak esmeretesebb jeleikkel együtt.

II.) Minthogy az eleitől fogva való gon-
 dofabb tapasztalások szerint, az egészség, már
 az első *materiában* az elegyítésnek mértéke
 és minémisége szerint fok - felé kezd menni,
 annyival-is inkább az alkotmánynak öszve-
 szerkeztetésében olly mezszze távozik egymás-
 tól, hogy az emberek magok egészségek' lé-
 relme nélkül, nem tsak különböző, hanem
 egymással egyenesen ellenkező modon élhetnek,
 's élnek-is naponként mind a' hat *nem-természeti*
dolgokkal; 's ha életeknek módját fel tserél-
 nék mindenik meg-betegednék. E're nézve,
 szükségesnek tartottuk ennek a' nagy különb-
 ségnek fundamentomait és közelebbről való
 okait-is, a' mennyire lehetett, fel-nyomozni,
 és holmi rendbe venni, hogy a' szerint osztán
 az egészség fenn-tartására annál háznofabb ré-
 gulákat szabassunk. És jóllehet ezek majd
 minden emberbe holmikbe különbözzenek-is;
 de a' nevezetesebbeket négy nagyobb szaka-
 szokra osztották-fel nem helytelenül a' Régiek;
 mellyeket *Temperamentumok*nak neveztek.

Ezeket azért mi-is a' szerint fel-vélszük,
 Azután kettőt hármot szóllunk a' személy
 szerint való különös egészségnek mi-voltáról-is,
 mellyet a' Görög Orvosok el-nevezése szerint
 a' Deákok - is *Idiosyncrasiának* mondanak.

Utoljára osztán néhány példákkal meg-vi-
 lágositjuk, melly igen tsudálatos légyen a'
 Szokásnak ereje az egészségnek dolgára nézve;
 midőn látjuk miként élnek-vissza a' magok
 egészségek' romlása nélkül fokban nem tsak a'
 hat *nem-természeti dolgokkal*, hanem az életet
 magát

magát ostromló eszközökkel-is. Ezeket előre bocsátván, által mégyünk

III.) A' *Hat nem-természeti dolgokra*. A' hol is, először az *Aert* vagy - *Éltető - eget* vizsgáljuk-fel, mint a' melly e' földi dolgokban, 's következőképen az élő - állatokban - is mintegy lélek gyanánt vagyon. Azután megvizsgálván annak mind közönséges, mind különös tulajdonságait, azokat mind halznokra mind általmokra nézve az emberekben, a' fellyebb való le-rajzolás szerint, az ő közönséges és különös egétségekre alkalmaztatjuk.

IV.) Az *Eledeleknek* szükséges vótokról, természetekről és külömbsegeikről beszélgetünk közönségefebb le-írással. Ofztán rendel, elébb nagyobb *Classisokra*, azután mindeniket személyesen kissébbekre fel-ofztva, igyekezzük értékekre adni az Olvasóknak, hogy a' magok természetek szerint, mellyikből ki-ki mi hasznot vagy kárt remélhesse magára nézve.

V.) Az *Italokban*, meg-külömböztetve azokat az eledelektől, hasonló rendet tartunk. Bé-fejezván ezekről való munkánkat

VI.) Egynehány szükségesfebb kérdésekkel és feleletekkel az éteinek és itálnak rende és módja körül. Minthogy pedig a' mint már fellyebb meg-említettük - vala, az élet mozgásból, az egétség a' mozgásoknak szabad folytatásából áll, önként következik hogy mozgás nélkül minden élő - állatok holt állatok vólnának; nem külömben az-is, hogy el-kellene vászni és afzni minden élő-állatok' testinek, ha kellete-korán ottan - ottan valami nyugodalmot-is nem nyerhetnének. Innen

VII.) A' *Mozgásnak* és *Nyugodalomnak* nemeit és mértékét írjuk - le; meg - magyarázván rendel, mellyik kinek-kinek mennyire tsúzfzon - bé az ő egétsége dolgába. Mellyről által-lépünk

VIII. A' *Leiktestell' egétségére*. A' hol olyan különös *Spiritusok*-is találunk, a' mellyek az élő-

élő - állatokban ujjabb, és különös életnek nemét, vagy más rendhéli mozgásokat tsinálnak; mellyeket *Vigyázásnak* nevezünk. Ezekről a' *Spiritusok*ról-is úgy tapasztaljuk, hogy a' szüntelen tartó mozgásban el-fogynának, vagy meg-romolnának, ha gyakran, magok természeti szerint való nyugalom által, mellyet *Atomnak* mondunk, meg nem ujittatnának. Tovább való tzelja azért ezen mi Munkánknak-is a' *Vigyázás* és *Atom* körül megtartandó hasznosabb réguláknak elé-adása léfzen.

De minthogy, nem találhatik a' Természetben semmi olyan eledel, mellynek nagy változáson és fok tisztogatáson ne kelletnék által-menni mig a'ból a' mi testünk tulajdon részeihez illő pótolék készülhet; kivált, mig utoljára a' közelebb említett éltető *Spiritusok* el-készülhetnek és ki-pallérozódhatnak, vég-hetetlen szürögetésen és tisztogatáson kell annak által-vitetni, mind szorossabb-szorossabb útakra, vagy gyakrabb, meg-gyakrabb lyuku szitákra kerülven. Melly szerint, valami durvább és tisztátalanabb résznek mindenütt ki kell a'ból válni, és hátra maradni, melly nélkül se az élet, se az egészség nem folyhatna. De ellenbe, úgy sem folyhatna, ha mig ez az ő utolsó helyére érkeznek, addig vagy magára vagy mind együtt valahol a' testből ki-takarodnék.

IX-dik Tractánk azért nekünk-is a' testnek tisztulását régulázza: a' mellyek t. i. mennyiben szolgálnak egészségünkre, 's ha el-hibáznak, mi károkat tégyenek.

X-dikben Az embert mint okos teremtett-állatot úgy veszfzük-fel: a' mennyiben néki az ő elméjének indulatait maga tettzéfe szerint hordozni hatalmában vagyon; melly az okatlan állatoknak nem adatott. A'hol, sok ezer tapasztalásokból ki-tanulván melly szörnyű és külömb-külob-mb-féle romlásfokat, sőt végső veszedelmet okoznak a' heves indulatok a'

testben, ha tágas zabolára botosáttatnak; ezeknek előbb a' mennyire lehetett, eleven színekkel való le-festésében, és az elmének szeme eleibe való terjesztésében, igyekeztük vele el-hitetni, és valójában meg-értetni, hogy egy okos embernek, holmi tsekélységekért, melly nagy idétlenség légyen így el-rontani a' maga testét; a' kit inkább szeretni és táplálni tartoznék. Azért sokkal jobb volna mindenkor magára vigyázni, és a' maga indulatit oly szorofs zabolán tartani, hogy a' testnek azoktól szenvedése ne légyen. Azon-közben ki jegyezzük a' *Diaeta* rendiből-is azokat az alkalmatosságokat, a' mellyeket távoztatnia kellek.

Ezekből áll summáson foglalatofságunk első tzelja, a' mint azt előbb fel-tettük 's előbbi kis Munkánknek első Darabjában ez előtt rövideden elé-is adtuk-va. A' más kettőről u. m. a' *tzirázni kezdő nyavalyáknak első szikrájokban való ki-öltésükről*, és az *elenek meghozszabbításiról* azon előbbi Munkátskánknek második Darabjában szóllottunk va. A' hol, hogy fel-tett végünkre egyenesebb úton el-juthassunk, az egészséget az emberi két nemnek és élet szakaszainak külömb-külob állapota szerint-is le-írtuk-va, meg-mutogatván mindenikre nézve, hol? mikor? kiknek? mire kelljen vigyázniok, hogy a' magok különös egészségeket meg-tarthassák; és azokat a' nyavalyákat, mellyeknek ők mások felett ki-téteve vagynak, el-kerülhessék, 's mind együtt, kívánatos vénségre juthassanak. Lészen-é módom és időm valaha ezeket ujjabban elé-venni, és bővebben ki-magyarázni, 's meg-pal-lérozni, Isten tudja! Addig azért e' részben magamot én-is csak azokhoz tartom. Most lássunk el-kezdett dolgunkhoz.

HARMADIK RÉSZ.

Az Emberi Test' Alkotmányáról és Természetiről.

§. X.

Valami a' mi Testünkben vagyon külső és belső részekre osztattatik. *Külső részek*, valamit a'ban szemeinkel láthatunk. *Belső részek*, mellyek a' főben, mejjben, hasban bé zároltatva vagynak. A' Főben vagyon az *Agy-velő*, kétrendbéli hárttyával bé-borittatva, mellyeket agykérgeinek vagy takaróinak hivunk. A' *Mejjben*, melly a' hastól egy jó erős húsos hárttyával záratik keresztül-el, a' nyakunkon le-menő szelelő gegéről függenek-le két felől a' két *Tüdők*; mellyeket egymástól ismét egy hárttya hozszan-le úgy el-zár, hogy egyik tüdőnek kamarájából a' másba leg-kiffebb út lintsen. Ezen mindjárt említett hárttya két rétü lévén, midön a' keresztül fekvő hárttyát majd el-érné, két-felé-válik, és úgy ragad a'hoz. Ezen közbe maradt üregbe vagyon a' *Szir*. A' *Hasban* mindjárt a' mejj alatt közből vagyon a' *Gyomor*; jobb felől a' *Máj*, bal felől a' *Lep*, alól a' *Pancreas*, vagy holmi nyelv forma hójagos húsotska. Ezen alól az ágyék-tsontokig az egész üreget a' belek töltik-meg: ezeket elől az *Omentum* vagy takaró-háj fedezi-bé. Két oldal-félt a' hol az oldal-tsontok elkezdenek fogyni, a' háthoz ragadva feküsznek a' két *Vesék*. A' beleken alól az ágyék, tsipő és kereszt-tsontok közt lévő üregben, külön rekesztetve tétettek elől a' *Vizellő-hójag*, hátul a' *Vég-bél*, közbe az aszszonyokban a' *Méb*, a'

férjfiakban a' nemző magat tartó két *Fodor - hója* gotskák, a' vizellő - hójag' oldalához forva. Ezek az elé - számlált belső részek a' magok hajlékokat olly tökéletesen meg - töltik, hogy sohol legkifibb ürekség sem marad.

Az ember - Az Emberi Test, a' mint tsak az eddigi *Test' al -* fel - tett árnyékozálokból - is sajdithattuk, olly *kománya* ki - bezzéllbetetlen mesterséggel kézzült, hogy *Istenre ve -* annak meg - fogására e' világnak minden böltsége nem elégséges. Mellyből, ha semmi egyéb nem volna - is, meg - kellene akármelly józon elméjü *Atb - u* nak győződni ennek Fő - Mesterének lételeéről, véghetetlen böltséfézéröl és hatalmáról: a' mint azt a' nagy *Frid.* HOFFMANN egy tudós *Oratio*jában *de Atheo convincendo ex artificiosissima m chinae humanae structura*, ki - togas uéikul meg - mütatta. *J. Christo.* STURMIUS és *Pbil.* THUMMIGIUS különösen a' szemet; *G. A.* HAMBERGERUS az egy szívet; *J. F.* VUCHERER az agy - velöl; *Christ.* DONATUS a' kezét; *Frid.* WALTHERUS a' lábot; mások más részeit a' testnek e're elégnék tartották.

GALENUS K. sz. után 131dik esztendőben *Asiának Pergamus* nevü Vároksából származott, de azután inkább Romában virágzott *Medicus* azon tudományal és kegyességgel tellyes munkájában, mellyet irt *de usu Partium*, a' tagoknak vagy emberi test' részeinek hasznokról, *L. III. c. 10.* midön a' láboknak és kezeknek tsudálatos kézzületét és hasznait le - írná, így szöll a' *Deák* fordítás szerint: *quo loco, qui non admiratus est artem Naturae, aut intellectu caret, aut privatim sua qu. ppiam interest.* az az; a' ki itt a' Természett' bölts mesterségét nem tsudálja, vagy értelem nélkül való, vagy néki valami különös oka van a'ra. Maga pedig, minekutánna ezekről hozzfazon beszélgetett - volna, így végzi beszédét: *Ego Conditoris nostri verum bymnum compono, existimoque in hoc*
veram

erum esse pietatem, non si taurorum hecatombas ei plurimas sacrificaverim, & casias aliaque sexcenta odoramenta ac unguenta suffumigaverim; sed si noverim ipse primus, alisque exposuerim quatenam sit ipsius sapientia, quae virtus, quae bonitas, &c. Méltónak tartám az ő bölts szavait magyarúl bővebben-is ide által-írni. „En a' mi „ Alkotónknak valóságos ditséretére éneket „ írok, és úgy tartom, hogy a' valóságos „ kegyesség e'ben áll, nem hogy néki ne- „ hány százból álló barmokat áldozzak, és „ káliából száz meg-száz jó-szagu fuzerekből „ és keneteből süstet gerjeszszek, hanem hogy „ meg-értsem elébb magam, azután mások- „ nak-is meg-beszélljem, melly nagy légyen az „ ő böltsé'sége! melly nagy ereje! melly „ nagy jó'sága! Mert, hogy mindeneket illen- „ dő módon fel-ékesített, és semmit a' maga „ jó-téteményeitől üressen nem hagyott, azt „ benne a' *leg-tökéletesebb jó'ság* munkájának „ tartom; és ezt az ő *Jó'ságát* kell nekünk ditséretekkel magasztalnunk: midőn pedig „ mindent fel-talált, miként kelle'sék leg-jobb „ móddal mindeneket fel ékesíteni, az, a' *leg- „ jobb Böltsé'ségtől* vagon. Véghez vinni „ pedig a' miket akart mindeneket, az, *meg- „ győzhetetlen és fellyül mulhatatlan Erőt* kívánt. „ Ne tsudáld tehát, *igy szóll továbbá,* a' „ napot, hódat, és az Egnek meg-foghatatlan mesterséggel el-rendelt minden seregeit, „ ne-is bámulj-el, azoknak nagyságát, vagy szépségét vagy örökké való mozgásokat, vagy bizonyos időkre szabott kerüléseket nézvé; és ne vélekedj úgy azokat látván, hogy az itt „ alatt valók tsak kitsinyek és éke'sség nélkül valók volnának, mert ezekben-is, ha „ reá ügyelsz, épen hasonló böltsé'séget, „ erőt és gondvifelé'st tapasztalhatasz. Gondold- „ meg-velem, a' *materiát* mellyből mindenik „ készült. El-hitetnéd-é magaddal, hogy a' „ havi vérből és a' nemző magból halhatatlan lelkes állat készülhetett - volna, vagy va-

„ lami olyan, a' mi változást nem szenvedő,
 „ vagy örökké mozogható, vagy olly szép és
 „ fényes (erti a' szemet) mint maga a' nap?
 's a' t. Innen a' PLATO tettéle szerint,
 az ő utánna élt *Philosophusok* a' mint fel
 jegyette *PHILO Judaeus* az embert *Micro-*
*cosmus*nak, kis világnak, vagy a' mint szóll
MACROBIUS Comment. in somnium Scipionis L.
II. c. 12, mundum magnum hominem, & homi-
nem brevem mundum, az az; e' világot nagy
 embernek, az embert rövid vagy kitsiny vi-
 lágnak nevezni méltónak itélték. *Ab. HAL-*
LER Ur, nem réjiben az emberi testről, és
 annak természetéről, *Physiologia* név alatt,
 négyes formába nyóltz darab jó vastag köny-
 veket irt; mellyeket még-is tsak *Elementum-*
oknak, kezdő munkának nevezett. Midőn te-
 hát én e' néhány leveleken e'ről ízándéko-
 zom szóllani, semmi fontos tudományt nem
 ígérhetek, hanem tsak épen a' nevezetesebb
 részeknek első készülétéről és szembe-tünőbb
 hasznairól tétel-fel holmikat: hogy azoknak
 a' kik ezt más e'hez való könyvekből meg
 nem tanulhatják, a' testnek tápláltatásáról, 's
 belső alkotmányáról mellyekben az emésztés,
Cibus, vér' és *Spiritusok'* készüléte' véghez-
 mégyen, tovább való beszédemnek jobban
 léjendő meg-értése végett, előre valami vi-
 lágot gyúlaszthassak. Ez okból, a' test' kül-
 ső belső részeinek mesterségebb fel-osztását
 és egybe-rakattatását, a' mint az a' *Medicus-*
ok oskolájában elé-fzokott adattatni, egé-
 szen el-is mellőztem.

§. XI.

Minden külső és belső részek ismét kemény
 és folyó részekre osztatnak. A' kemény részek
 közti számláltatnak a' Bőr, Tsontok, Portzogók,
 Erek, *Glandulák,* Hártyák, *Musculusok,* Inak,
 Tendok vagy Háj-nevelők, és Kövérség. A'
 folyó

folyó részek, Chylusból, vérből, vizből, takonyból, epéből, és az inakon folyó Spiritusokból állanak.

Az Elemensumoknak különös részetskéi ma- A' Test-
 gokba mind kemények, hanem az ó elegye- nek eredeti
 délekből készülnek ofztán a' kemény és hig készületé-
 vagy folyó testek. A' keményen értünk ról,
 olyanokat, mellyeknek részei egymást rakásba
 meg-tartják, és formáltatni engedik: a' bigon,
 mellynek részei tak annyira ragadtak-egybe,
 hogy a' rakásból önként széjjel folynak, ha
 fel-emelik, magoktól le-tsepegnek, 's innen
 nem-is formáltathatnak. Eredetekben mind
 a' gyenge plánták és erős tzedrus-fák, mind
 az élő-állatok egészen hig materiából, egy kis
 takonyból, állottak; azután-is e' féléből ne-
 vedtek. A' melly hig materia nagyobbára
 viz volt, kevés olajjal és tizta fejer földel
 elegy. Ez, mikor a' viz annyira fogy ben-
 ne, hogy mig el-tseppenne, hofzszafon el-
 nyúlik, kotsonyának mondatik. E'ből készül-
 nek ofztán, jobban meg-sűrűdve, a' kemény
 részek. Midőnt. i. a' szív, a' sűrűbbetske
 kotsonyából formálódott edényeknek közepén
 a' higabb részt elébb - elébb tojja, a'ból elébb
 vékony szálatseak léznek (*fibrae simplices*,)
 mellyek egymás izéltibe rakodván minden
 vastagság nélkül való sima, széles hárttyákat for-
 málnak. Szálanként háló módjára kereztül-
 kofúl szövödvé hójagos hárttyának neveztetnek:
 ha gömbölyün tzérna formán fokan egybe-ra-
 gadva nyúlnak-el, (*fibrae compositae*,) egybe-
 szerkezödött rostoknak mondatnak. Tovább men-
 vén, úgy jó-ki a' tápláltatásnak és nevededés-
 nek módjából, hogy az egyes hárttyákból mind-
 járt bizonyos tsévek formáltatnak, mellyek-
 nek közepén higabb materia foly; ezekből a'
 tsévekből ofztán, nem külömben mint elébb
 az egyes fibrákból, egyes hárttyák lettek-vala,
 más rendbéli vastagabb, sima és hójagos hárt-
 tyák

Fibrák.

Hárttyák.

Tsévek.
Edények.

tyák léfznek: ezekbol-i-mét más rendbéli nagyobb tsévek: így rendel, míg illendő vassagságok és erőf-égek léfzen: úgy hogy, elein az egész testnek tsévekbol vagy edényekbol kellett állani; hanem azután idővel, a' mint a' nagyobb edények' falait az erőszakofon beléjek tojult nedveségek, szorofabb megszorofabb helyeken menvén az ő ágaiknak egybe hegyzódó végek-felé, ki-feszítik, azon falakat formált vékonyabb edényetskéket egybe-lapítják, a' nedveséget beléjek folyani nem engedik: melly miatt rendel, a' leg-vékonyabakon el-kezdve, belől azok-is egybe forranak, és meg-annyi keményebb és izijjafabb fibrákká léfznek, mint ezt a' köldök sinorba nyilván láthatjuk, minekutánna a' születés megszövén, a' vérnek útja rólok el-fordítatott. Így léfznek apránként, a' természet tzélja szerint, a' lágy edényekbol keményebb és tömöttebb testek: minémük a' nagy edényeknek

Portzofaloi, az erős takaró bártyák, inak, portzofók.
Tsonok, a' mellyek-is nem egyebek, hanem fok rétü, sima és hójago-hártyából egybe száradt testek, mint az ő levelenként való elválások fok nyavalyákban tanítja. Hogy pedig a' tovább való meg-afzás miatt a' tsonok el-ne törnének, tettzett a' Természet' Fő-Mesterének benne üreget hagyni, és azt 'siros velovel meg-tölteni; minthogy a' 'sir vagy olaj mindeneknek szjjas keménységet ad. Ugyan ez okból fok helyeken a' hójagos hártyáknak vastagon egybe révelt közeit 's azoknak üregeit-is olajos kövérséggel megtöltötte

Hurok A' húrnak mondatott veres lágyabb rész
musculus- (musculus) kissebb meg-kissebb nyálábokként
ok. egybe-fogott, töménytelen ezer rostokból készült, számtalan véres ér-ágatskákkal és infzálakkal egybe-ízövödve. A' honnan ez az érzékenységnek 's a'ból következő munkáságnak fundamentomává-is lett a' testben. Ezek, képzelhetetlen apró nyálábokba úgy
 vagy-

vagynak egybe-foglalva, hogy a' közepek lágyon, rágalon, külön-külön, igen gyenge, sáros, hójagos hártyával bé-fedve vagyon; hogy annál érzékenyebbek légyenek, se egymáshoz ne ragadjanak, se egymást ne váslalják, könnyebben özve-is fugarodhassanak, ki-is nyúlhassanak. A' két végek pedig, ezen sáros hártyát le-vetkezve, öszvébb szorul, és olyan forma tomót csinál mint egy egér fejstől és farkastól; mellyről ezek (*musculus*-oknak, egeretskéknék - is mondattak a' régi-ektől, jóllehet fok helyt ennek alig lehet árnyékát-is találni. A' vastagabb rövidebb végek, a' melly helyt áll, főnek, a' vékonyabb s hoszszabb, a' melly viszfza-vonódik, farknak, a' közép lágy résznek, a' melly az öszve-vonódás közbe fel-póffad, hasnak mondatik. Az említett két végken, nagy része egybe lévén forva a' hasban rágón álló *fibráknak*, tomott, erős, fejér szijjakká, *tendokká* válnak. Szijjak, A' melly szijjak, midon a' *musculus*okban a' Tendok. gyakor erős mozgás, és az a'ból támadni szokott melegség, vagy a' vénség, vagy a' szük és sovány tartás a' *fibrákat* egymástól el-választó kövér hártyátskákból a' sirt kifogyatta, belyebb-belyebb harapozván, idővel az egész *musculus* egy érzékenység és mozgás nélkül való szijjuvá léfzen. A' szijjak pedig, minekutánna jobban-is meg-száradtak, tsontá változnak. Mint mind ezek láttattak a' szárazabb természetü vén szárnyas állatok' tzubókjaiban, és az el-tsigázott vén barmokban, sőt néhol magában a' szívben, és a' fel-verő nagy érnek, (*aortának* tövében-is.

Midon a' szív, a' testnek külső és belső részein, a' vért és egyéb nedvességeket az edényeknek egybe hegyzódó ágatskái ki-felé nagy erővel tojja, azoknak hártyáin, az erőszakos fenzengés közbe, a' *fibrák* vagy rostok, szélire, hoszszára, fok helyyeken meg-repedeznek, egymástól el-távoznak. Illyenkor a' vérnek kotsonyás, enyves része azo-

kat az üres helyeket mindjárt meg-töltvén, keményen oda ragad és forr: mellytől a' test, szélire, hoszfára nevedik, mind addig, miglen az edények' külső végei és falai annyira meg-keményednek, hogy a' szív erejének ellent-állhatnak. Ezután többet nem nővhet a' test; hanem a' mi a' külső belső erős furlódás és feszengés közbe az edényekről lekopik, le-válik, tsak a' potoltatik-ki. E' már az, a' mit *táplátatárnak* nevezünk. A' kikben a' szívnek ereje az edények' erejénél nagyobb, és az edények hoszfára könnyebben nyúlnak azok magoslabbanvagy hoszfára nőnek, a' kikben pedig az edények' végei hamar úgy meg-keményülnek, hogy a' szív erejének ellent-állhatnak, azok törpen, kitsinyen maradnak.

Ezen ereket szerint képzelhetjük valamennyire miként készülhessenek az egy-féle híg *materia*-ból illy sok-féle különböző természetű részek. Vehetjük továbbá azt-is észre, hogy ha a' *fibrák* vagy inkább meg-száradnak és keményülnek, vagy inkább meg-lágyúlnak és nyulósulnak, mint a' részeknek természeti és az életnek ideje kíváná, a'ból sok terhes nyavalyáknak kell lenni. Ezek azok, mellyek az Orvosoknál neveztetnek *morbi simplicissimi*; az első oktől valók *morbi fibrae rigidae et elasticae*, a' másiktól valók *morbi fibrae debilis et laxae*. A' melly hibák, minthogy a' fundamentomban vagy kút főben estek, az egész épületre, és az egészségnak minden folyamatajára ok vetetlen ki-hatnak, 's következképen a' *Diaetádnak* leg-első tzeljai lésznek.

Okozzák vagy szerzik a' *fibrákban* a' *felettebb való el-lágyulást* 1.) A' nedves meleg *acr*, lágy meleg *feredök*, a' sok meleg *vizital*, igen vizes, nyers, kövér, hideg *eledelek*, sok heverés és álom. 2.) A' belső részeknek erőtlensége, a' bé-vett *eledeleknek*, enyves, taknyos, szijjas keménységekhez képest. melly miatt azokat *llendöképen* meg-emészteni, meg-tisztítani, szűrni és a' tisztátalan, vizes, nyers

Ezen ereket, készületnek bibázáji.

Ezeknek okai, jelei, és orvos-ságai.

nyers részt ki-hajtani nem elégségek. *Esz-re lehet venni a' meg-előző okokból, és a' húsnak puffadt hideg lágyságából, melyet ha újjoddal bé-nyomsz, lyuka marad, a' melly késő-re emelkedik-fel; és a' bőrnek sárgás fejér, lágú színéről. Orvostágra léfzen az említett szeiző okoknak ellenébe tétetett *Diaeta*. Meg-szárazítják és rend kívül meg-keményítik a' fibrákat azok az eszközök, mellyek a' lágú fibrákat orvosolják, ha t. i. felettébb hoszízafon és bőv mértékbe applicatnak. Meg-esmérfszik ez-is szerző okairól, és a' testnek szigorú, száraz keménységéről, és nehéz hajladozásáról. El-hárítatik az el-lágulást szeiző eszközökkel.*

§. XII.

Hasznait ezen részeknek a' mi illeti: A' *Tsontok* a' lágúabb testeknek merőn tartó oszlopi és fundameutomi: az életre kiváltképen szükséges részeknek a' külső erők ellen óltalmazó várai; és az elmének a' tagok' mozgatasában mintegy emelő rúdjai. A' *Portzogókat* olyan helyekre tette a' természetnek Bölts Mestere, a' hol a' tsontnál hajlóbb, a' húsnál pedig keményebb *materia* kívántatik. A' *Musculusok*, vagy húsos részek a' testben lévő részeknek a' természet' rendelése, és az elme' akaratja szerint minden-selé való mozgatasára készítették. Melly-re nézve úgy-is rakattattak-el majd mindeniutt, hogy egyik a' másikkal ellenkezzék, az az, hogy ha egyik bé-horgasztja, a' másik-ki egyenesítse, és merőn tartsa a' tagokat; ha egyik jobbra, a' más balra húzza és tekerje azokat. Ugyan-is, olyan tsuda természetek vagyon a' *muscularis fibráknak*, hogy ha valami hozzájok er, mint a' geleszta, vagy a' tsigának szarva, mindjárt erőfzen egybe kutzorodnak. Innen,
egyik

egyik végek valamely meg-mozdúlhatatlan tsont-hoz, a' másik mozdúlható részhez lévén forva, midőn az inakban folyó nedveség önként, vagy az elme' parantsolatjára, e'be vagy amabba, bővebben és nagyobb sebességgel rohan, az egész *musculus* hirtelen egybe-kutzorodván, a' mozdúlható részt nagy erővel maga felé húzza. De e' felett, igen fokot segitenek a' vérnek az edényekben, kiváltképen pedig az erekben való sebésebb folyására, vékonyulására, készülésére: a' mennyiben t. i. az ő köztök és benne menő edényeket, midőn most fel-puffadnak, majd lelohadnak, szorongatják 's vatskolják. A' *Háj* és *Kövérség*, a' testet, mint valami ruházat, a' hidegtől óltalmazza, a' vér' fóságát, tsipőtségét óltja; a' bőrnek, *musculusoknak*, szem-golyóbisának, izeknek mozgását segiti; a' feltöbb részeket a' surlódástól, törődéstől óltalmazza; a' teltnek üres és gödrös helyeit meg-töltvén, annak formáját és színét ékesíti; éhségnek idejen ismét a' vér közti elegyedvén, a' testet táplálja. A' *Bőr*, szépségén kívül, az alatta lévő gyenge részeket egybe-szorítja, védelmezi; a' vérnek igen el-vékonyodott és romlott részit ki-szűri; a' tapasztalásbéli érzékenységnek eszköze. A' több részeknek hasznok rész szerint a' mi tzelunkra nem annyira szükségesek, rész szerint a' következendőköl önként ki-kerekednek.

A' *Glanduláknak* A' *Glandulák*, vagy meg-dugult és fel-dugadt állapotbéli némü-némü külső formájokról *nemei és* a' régiektől így nevezetett *matkotskák*, a' hús és kövérég közt való természetel birnak, *készületei.* és poronyó, kásás, lágy, sejtér vagy hammu színü *tsomótskák*, kívül gyenge hártyával vagy-

vagynak bé-fedve. Alkotmányok, a' menyire az újjabb Bontzoló szorgalmatosága végére mehetett, két-féle: Némellyek apró hójagotskákból (*folliculis*) állanak: mellyeknek belső részén az élő és vér-erek és az inak, képtelen vékony száakra oszolva, úgy vagnak egybe-szöve, hogy első tekintettel egészen ezekből láttarnak egybe gombolyodtaknak lenni. De valósággal benn uregek van, a' hová az élő-erek és inak nedvességet szívárognak-ki: mellyek ott, az intézett végre továbbra-is el-készülvén, egy bizonyos tsötskén, a' hová tartoznak, ki-öntetnek.

Ezek a' bőr színe alatt, és az ételnek, ártnak és vizelletrek útjain számtalanul találattanak; ott a' hörnek lágyon és nyersen való tartására viasz forma sűrű olajat, itt az utak' sikitására *mucust*, taknyos, nyúlos nedvességet készítvén és foglalván magokban. Néhol ezek az egyes hójagotskák (*glandulae simplices*) egy tsomóba fokban egy takaró hárttyával együve foglaltattak, és az ő ki-öntő tsévetskéik egy nagyobb tsévébe szolgálnak; és innen (*compositae, conglomeratae*) egybe-szerkezödött és tsomózott *glanduláknak* neveztetnek; minémüek láttatnak a' szem-hajak' vagy préme' környékin, a' nyelv alatt, a' vizelletnek tsőjin, melly a' vesékről a' hójagra szolgál, az al-selek', és szemérem test' ajjakai körül; a' hol hoimi szagos nedvességet-is készítene. A' más rendbéliek a' két-féle ercknek és inaknak vékony száalatskáikból gombolyodtak-egybe: a' honnan (*conglomeratae*) egybe-gombolyodott nevet-is vítelnek. Ezek a' táplálásra való és vékonyabb szappanos vizes részt választják-ki a' vér közül, és öntik által bizonyos tson, hol más *glandulákba*; hol a' *Clyst* vivő edényekbe; hol az ercken vízszá kerülő sűrű vér közü; hol a' vizes erekbe; hol az inakba; hol gőz formában ki-botsátják a' testnek külső belső színen. Mert valami a' vértől különböző nedvességek

gek találtnak a' testben, azoknak mind e' féle *glandulak*on kell hol egy, hol több ízbe által szürödni és meg-tisztulni. Tellyesek azért e' féle *glandulakkal* az edények' és inak' melyékei, kivált az ágazások körül, a' testnek minden részeiben. Azok a' borsók-is, melyek a' difznó húsban sokszor olly bőven találtnak; nem egyebek illyen meg-dugult *glandulak*nál. A' torokban 's egyebütt-is ezek izoktak meg-tsomózni. A' mirigyos peltisben is ezek *inflammalódnak* a' hónyok' jalyán és ágyék' hajlásokban. A' honnan a' *glandulak* köz nével nálunk *mirigynek*-is neveztetnek. Az agy-velő maga-is, a' helyefebb vélekedés szerint, tsupán e' féle milliom szoroffabb meg-szoroffabb edényekből öszve gombolyodott *glandulatskák*ból készült, mig utóljára mind együtt az inakba ki-ürefsednek. A' férjfi golyók, hogy egészen illyenek légyenek, a' széllyel áztatás kéttség kívül helyhezette. Az aszfzonyi emlők, a' máj, lép, vesék-is, mellyek különösen (*Viscera*) belső rész' nevet viselnek, nagyobbára e' félékből állanak. A' bőr-is MALPIGHIVS szerint, tellyes illyen kézületü mák-szemnyi apró *glandulatskák*kal, mellyeken által jö-ki a' ki-gőzőlő *materia.*'s a' t.

A' Bőrnek A' Bőrnek színét holmi érzékenység nélkül *szí- kül* való izáraz, vékony, kérges hártya *bone mi,* és ritja-bé mindenütt; melly az égéstől, a' hójag *mire való?* izívó flastrom alatt, és fel-törés miatt gyakran fel-hójagzik, és vízzel az alya meg-telik. Ez, jó *microscopium*mal nézve, mint az apró hal pénz ollyan kézületünek láttzik; és képzelhetetlen fok ezer apró lyukakkal tellyes, a' ki gőzőlés' kedvéért. Az orrnak, szájnak, gyomornak és egyéb belső részeknek hol külső hol belső részeit-is e' fedő-bé. A' külső részeken, *epidermis*nek, a' belsőkön *epithelion*nak mondatik. *Hajzna,* hogy a' bőrt az el-kopástól, fertődéstől, fájdalomtól és meg-izáradástól védelmezze; a' tapaszthatásbéli érzélt és ki-gőzőlélt mérsékelje.

A' Kőröknek és Szor-szálatnak külső izi- A' nor-
 nét-is ez a' hártya fedi-bé, keményen egybe-mőknek es
 forva azoknak *materiájával*: a' inellyek, a' Ször-szá-
 mint ki-szakasztáskor való tájdalmok bizonyít-
 laknak té-
 ja, hihetoképen az inaknak ki-nyúló végeiből *születi es*
 asztak-egybe. A' *szörök*, hogy ezekről-is *ku-bajznai*.
 lö-ölen egyet szölljak, holni kitsiny kövér
 bugátskából a' bőrnek alsó résziből nőnek-ki,
 és néhány rendel egybe-foglalt vékony tsé-
 vektől állanak; mint a' valtag fertékben és
 ló serényekben öregbitő üveggel láthatni, a'
 hajnak pedig 'siros nedveségéből ki-hozhat-
 ni. Ezek, a' forróbb tartományokban, és
 hevesebb természetiekben feketék, kemények,
 kondorok; a' mértékletesebb melegben gelzte-
 nye-szinüek és fargák; a' hidegtől szókék; a'
 vénségben fejeerek, melly itt a' *porusok*nak
 egybe-afzásától vagyon. Ha a' bugájok, a'
 bor' fekélye miatt el-rothad, vagy a' meg-
 száradás miatt ki-afz, le-hullanak. A' Izemöl-
 dökön, szem-prémeken, a' fejen és a' bőr'
 színén velünk születnek: másutt idővel nő-
 nek-ki. Tápláltatások a'ból vagyon, a' mi-
 ből az inaké. Hogy pedig a' holtakon ez va-
 laha meg-nevekedett-vólna, természet ellen
 való költemény. *Hafznok* nem mindenütt es-
 méretes. A' fejen annak ékessége és bé-taka-
 rása; az állakon a' térjhságnak jelentése; a'
 szemöldökön és szem-prémen az árnyék és esz-
 terha-tartás; a' fül és or-lyukakba, hogy a' 'por
 és bogarak ki-zárattasanak, és az or-leve ki-ne-
 tsepegjen; a' hóry alatt és lábok közt, hogy az
 izzadtságot fel-vegyék, 's a' t. egyebütt hogy
 a'börnek színét az el-kopástól őrizzék. Olvasd-
 meg ha tettzik CICEROT *L. II de Nat. Deor. c.*
*54-57.*a' hol az emberi test'*fabricáját* nevezetesebb
 részei szerint igen gyönyörűségesen le-írta.

§. XIII.

Mennyünk által a' Belső Részek' szemlélésére: az hol-is tsak azokat illefsük, mellyekben, és a' mellyek által kiváltképen való módon készülnek a' *Cbylus*, a' ver, és az inakban folyó nedveség. A' *Cbylust* készítő utak neveztetnek *Első útaknak*, minthogy ezeken mégyen előzőr által minden, valamivel élünk, és tápláltatunk. Ez első útakról jegyezzük-meg:

1.) Jóllehet nevek egynehány légyen, de maga ez az egész út azon egy és egymásból folyó tsöböl áll. A' melly a' szájtól fogva míg a' *diaphragmát* által-hatja, (*oesophagus*) *Nyeő-gégének* vagy *Toroknak* mondatik; azután, midőn a' *diaphragma* alatt balról jobbra keresztül tér, a' bal és alsó oldala nagyon ki-öblösül, de megint tsak hamar egybe-szorul, 's *Gyomornak* neveztetik. Ez a' férjfiakbau rend ízerint valamivel nagyobb szokott lenni mint az aszszonyokban. Bal felől való, vagy kezdő részét (*cardia*) *Gyomor felső szájának*, a' jobb felől esőt, vagy bé-zárót (*pylorus*) *Gyomor alsó szájának* hívjuk. Ettől fogva a' mint le-fele indul, és mintegy 12, újnyira vattag húfos oldalai vagynak, (*intestinum duodenum*) *Tizenkét újnyi bélnek*, né-melleyektől *második Gyomornak* mondatik. Itt mind maga, mind oldalai hirtelen meg-vékonyulván hatod-tél ölnyi hoszszúságra, *Vékony-bél* nevet öltözik magára. Ez, minekutánna alá 's fel, keresztül-kosul fokot kerenget, a' jobb tsipőtsonton belől egybe-húzódik, de megint hirtelen nagyon ki-öblösül, és *Vak-bélnek* vagy *Gömbötznek* neveztetik. Innen, egy kevesét ugyan szorulván, de ugyan tsak jó vattagon és tágafon marad-

maradván, fel-megyén jobb felől épen a' gyomor alá, az hol keresztül-térvén a' bal oldal-felé, ott hirtelen nagy hajlást téstén, és le-indúl az al-felekre; az honnan, midőn csak egy arasznyira vólna, egy kevésbé meg-türődik, és ezen alól fok kövérséggel meg-rakodva a' testből ki-megyén. Ez a' végső egy arasznyi része *Egyenes-Vég*-vagy *Kövér-bélnek*, azontúl pedig mind a' vak-bélig (*intestinum coloneum*) *Vastag-bélnek*, vagy *Májosnak való burkának* nevezetik.

2.) Ennek az egész tsőnek belső része, valami *mucus*sal, vagy enyves takonnyal van bé-borítatva; melly az utat rajta sikítja, és az ételnek 's italnak tsipőlsége 's darabosága ellen az alatta lévő igen érzékeny hártját óltalmazza. Ezen *mucus*ból kezült hártya néha az erős has-menésekben darabonként emésztetvén-ki, a' tudatlanoktól a' bél' darabjainak tartatik. Ezen *mucus* közt az alatta lévő hártjából az élő-ereknek 's inaknak apró végetskéi, mindenütt úgy jönnek-ki, mint a' bársonyon a' selyem szálak; mellyek szüntelen igen vékony viz forma nedveséget szivárognak, a' melly-is a' torokban (*liquor oesophageus*) torokbéli nedveségnek; a' gyomorban (*liquor gastricus*) gyomorbéli nedveségnek; a' belekben (*liquor entericus*) basbéli nedveségnek mondatik.

3.) Ezen le-írt tső, öt rendbéli hártjából kezült; a' mellyek közül egyik, *muscularis fibrák*ból olly móddal alkottatott, hogy a' *fibrák* közül némelleyek egyenesen hosszsan mennyenek-le, némelleyek pedig mintha kezdetitől fogva végig igen tömötten tzérnával tekerték vólna körül ezen tsőt. Ezek a' *fibrák* igen érzékenyek, és mint a' geleszta mikor máz, szün-

telen mozognak, hol alá, hol fel-nyargalván rajtok, mint valamely tsigán, a' mozgás: a' honnan (*motus peristalticus*) körül való mozgásnak-is neveztetik.

4.) A' Beleket, a' mint azok egybe-vagnak rántzolódvá és hajtogattatva, mindenütt egy kövér hártya köti jó tágason a' hát gerintzeihez; a' melly (*mesenterium*) *Fodor-háj* nevet visel.

5.) A' Beleknek azon oldalából, melly a' fodor-hájhoz van ragadva, mindenütt, de leg-tömöttebben a' vékony-belekből igen-igen vékony tsötskék mennek-ki, mellyek a' rajtok folyó téjszinü *Chylusról* (*vasa lactea*) *Tejes edényetskéknek* neveztetnek. Ezek a' fodor-hájnak réte közt sokfelől együve menvén, egy nagyobb, de egy tzer-na száznál itt-is nem vastagabb tsövé válnak: a' melly tsö olztán *ductus thoracicus*, vagy a'ról, a' ki először reá talált, *ductus Pecquetianusnak* mondatik. Mert ez a' köldök' tájáról a' hátgerintzei' bal oldalához ragadva, fel-megyén a' mejjen egész' a' bal vállig, holott a' bal karról a' vért a' szivre vizsgálza-hozó érbe fakad, és önti a' gyomorba és belekbe az ételből és italból készült *Chylust*. A' szájtól fogva eddig, e' §-ban le-írt részeket hívjuk már *Élső utaknak*.

§. XIV.

Igy meg-értvén, mik légyenek az *Élső utak*, lássuk miképen készül ezekben és ezek által a' *Chylus*. A' bé-vett eledeleket a' szájban lévő fogak, miut meg-annyi vágó kések és *Stompok*, meg-apritják és meg-törik: a' nyelv és a' pofák, minekutánna itt a' nyállal és *aérrrel* jól egybe-za-var-

varták 's elegyítették, hajtyák a' torokba; hogy azon minden késedelem nélkül szálljanak alá a' gyomorba. Holott, rész szerint a' nyál, torok es gyomorbéli nedvességek szélyel kezdik azokat áztatni. (segítetvén a' természet szerint benne levő, és a' szájban közikben elegyedett, és most az itt való melegség miatt meg-ritkúlt aërnek ki-feszülése által-is a' keményebben egybe ragadt részeknek el-szaggatásában) rész szerint a' gyomor' óldalaiban körös-körül szüntelen mozgó *fibrák'* mor'solásá, 's a' lélekzelés közben alá 's fel-emelkedő *diaphragma'*, és ugyan a'kor a' hason el-terjedett, 's a' belekkel együtt a' gyomrot-is szorongató *musculusok'* vatskolása által; rész szerint a' körül fekvő részeknek, u. m. fellyül a' szívnek és tüdőknek, hárul a' lemenő nagy élő-érnek, jobb felől a' májnak, bal felől a' lépnek melege által; ezek által, mond, *resolválódván* a' gyomorba le-szállott eledelek, hammu szíu forma folyó nedvesség válik belőlek, mellyet *Chymusnak* neveznek. Ezen munkáját a' gyomornak hívják már a' Deákok *concoctionak*, *digestionak*, a' Magyarok pedig *meg-emésztésnek*.

Ezen gyomorbéli emésztésnek módjáról, A' Gyomornak emésztés mornak e-nem egy értelemben voltak a' régiek. Némelyek *Erasistratussal* úgy tartották, hogy a' gyomortól van *subactione*, *attritu*, rontsolás által emésztés-gyon, és tené-meg az ételt; mások *Platoniusal* a' *Praxagoras* tanítványával, azt el-rothasztás által *hogy meg-nyen vég-bez?* gondolták véghez-menni; mások ismét *Hippocrates* után úgy hitték, hogy az, valóságos főzés által lenne, mint a' tuznél lévő fazékban. Az *Asclepiades* tanítványi mind ezeket haszontalanságnak tartották; hanem, hogy

azon nyersen menne által a' gyomorból az étel a' vér közi, azt állatták. Azután GALENUS, *de usu Part. L. IV. c. 6.* a' HIPPOCRATES' vélekedését magáévá tévén ezt a' világgal úgy el-hitette, hogy tovább ezer esztendőnél fenki egyébről nem-is gondolkodott. Míglen a' XVI-dik Száznak közepe táján HELMONTIUS Belgiumi nagy *Chemicus* és elmés *Medicus*, a' halak' példájából, mellyeknek vérek a' hideg viznél kevésel melegebb; mások a' tekenős-békákéból, mellyeknek a' viznél-is hidegebb vérek van, még-is jól emésztenek, annak lehetetlenségét meg-mútatták. Nints is, *ugy mondanak*, a' Természetben példa, hogy a' tiszta meleg valahol téjhez hasonló nedvességet kéizítene; sőt mikor a' forró nyavalyákban leg-inkább fel-vagynak hevülve a' belső részek, a'kor irtózik leg-inkább a' gyomor az ételtől. Ő azért, látván a' *Chemiaoa*, hogy az értz-nemeket-is savanyu *Spiritusok* rágják-széllyel, a' gyomorba-is valami e' féle savanyu emészto kovázt kerest: a' melly meg-keletés és széllyel rágás által tenné hig nedvességgé a' bé-vert eledeleket. Követték is e'ben ötet SYLVIUS, és CARTESIUSnak minden tanítványi. De hasonlóképen meg-tsalatkoztak ok-is. Mert hol vehetné magát a' gyomorban az a' savanyuság? meg-magyarázni nem tudták, nem tapasztaltatván soha semmi állatnak vériben semmi-féle savanyuság, ha mindjárt etzetet ivutt-vólna-is az előtt; hanem inkább az etzettel ellenkező *ammoniacalis* vagy *alkalinus* fő. A' leg-nagyobb ehető állatoknak, minéműek a' sasok, farkasok, oroszlánok, üres gyomrokban pedig mindenkor rothadásra hanyatló epés nedvesség takáltatott. A' *Laponiai* és *Groentlandi* emberek közül lokan halnál, mellyben savanyuságot képzelni sem lehet, egyebet egész életekbe nem észnek, még-is ízörnyű nagy ehető; és a' leg-kevényebb száraz halat hamarébb 's jobban megemésztrik, mint mások a' gyenge tsirke hűt.

Az erősen meg-éhezett emberek' gyomrából is, mikor le-hajólnak, nem valami savanyúság, hanem kekerü nyál szokott az ő szájokba fel-jöni. A' sem segítheti őket, hogy az etzet nagyon kívántatja az ételt. Mert e' csak olyankor szokott lenni, mikor valami gyomorban meg-rothadt *ma'eria* vagy epe-sár rontotta-volt-el az étel-kivánást; a' mennyiben annak rothasztó savát ki-óltja, és a' gyomor' *fibráit* ösztönözi.

Nem lehet azért, *úgy mond*, igen helyesfen BOERHAAVE *Inst. Med.* §. 86. a' gyomor' emésztését semmi különös okból ki-magyarázni: hanem a' rontsolás, rothasztás, főzés, meg-keletés, széllyel-áztatás, el-olvasztás, elegyítés 's a' t. mind együtt meg-kivántatnak e're, az eledeleknek minémüségai szerint. Az élő-állatoknak minden részeit, az egy téjen kívül, úgy, a' plánták' Országából-is azokat, mellyeknek négy levelü virágjok után tsős vagy hüvelyes gyümölsök lészén, a' nedves meleg, kevés idő alatt, rothadás által, folyó nedveséggé téfzi: a' több plántáknak részei, ki-vévén a' jó szaguakat, ugyan azon melegbe elébb meg-kelnek, és *spirituosus* savanyu nedveséget adnak; azután ezek-is meg-rothadnak. Segíti pedig mindenik változást a' mi testünknek belső nagy melege, a' melly 80, *gradus*nál ritkán kissébb a'kor-is, midőn a' külső meleg 50, 60, *gradus*t alig halad-meg. Ide járul a' gyomornak étel után való bé-zárlódása; mellyet az erőtlenségben való fel-fuvódásából, és a' szélnek erőszakos fel-böffenéséből észre vehetünk. A' PAPINUS' *machinájá*ból pedig tudjuk, hogy a' meg-zárt nedves meleg tizszer inkább dolgozik. Hát ha még ide téfzfűk azokat a' tsudálatos külömb-kü lömb-féle *menstruum*okat, vagy minden-féle természetü testeknek el-oszlatására termelt nedveségeket, mellyek az ajakoktól fogva az egész első útakban az eledelek közü elegyítetnek: és azt a' minden felől való kalopálást, mor-

'solást, vatskolást, 's a' t. mellyek a' gyomorot kívül meg-fzúnés nélkül érdeklík, épen nem lehet tsudálnunk, hogy benne a' kemény eledleknek - is néhány órák alatt hig *materiáivá* kelletik válni. Hogy pedig ez alatt még - is se el - ne rothadjanak, se meg - ne keljenek, vagy forjanak valósággal, a' melly a' mi életünknek mindenik veszedelmes volna, azt a' közelebb említett szüntelen való mozgatás tselekefzi.

A' kérőt
rágó álla-
tok eméjz-
tése miben
külömböz?

E' tehát az emberekben, és nem hafadt körmü négy lábú 's egyéb állatokban rendes útja és módja, a' máii Tudósok szerint, a' gyomorbeli eméjztesnek. Az hafadt körmü négy lábú állatokban, különösen a' mellyeknek szarvok-is szótott lenni, és a' nyúlban, a' mellyek t. i. tiszta füvel és egyéb plántákkal élnek, ez annyiban különböz, hogy szoknak kettős, hármos gyomrok-is van. Az első egy nagy 'satskó, a' hová a' bé - rágott durva eledelt egymásra szaporán le - nyelik: de onnan, minekutánna jól laktak, fél vagy egy óra múlva apránként fel - böfögik, és jobb móddal kéröbe rágván a' második leveles gyomrokba újra le - nyelik, és jobban meg - eméjztik. A' honnan ofzrán úgy szürödik - le a' harmadik vastagabb gyomrokba, a' hol az benne - is téj forma nedvességgé válik, mint egyéb élő - állatokban.

De találatnak az Orvosok' jegyzésiben *kérődő emberek* - is, hogy mulólag említsem, olyanok, a' kik az egyfzer meg - ett eledelt, akár kemény, akár hig *materiáiból* állott az, kevés idő múlva mint a' barmok fel - böfögvén, egésségnek minden hibázása nélkül, gyönyörködve kéröbe rágták, és úgy újra le - nyelték. E' féle példákat néhányat szedett - egybe M. GURISCH - us de *Chylo Hum. c. . §. 13.* A' kiknek - is, mind különös szokások vala, hogy igen mo - hon és faldokolva ettek; és elébb tsak tél - túl meg - rágva nyelték - le az ételt. Némellyeken a' homlokok felett holmi szarv forma tson -
ki -

ki-növések - is láttattak. Hóltok után pedig fel bontatván a' testek, a' nyelő-gégéjekben az igaz gyomrok felett, holmi első gyomor helyett való kemény húsos 'satskó' találtatott. Mellyből ki-tettzett, hogy e' benne természet munkája volt; 's innen nem - is lehetett rajtok egyéb *curával* segiteni, hanem ha ugyan jól meg-rágván az ételt, annak csak a' levit izivták-ki, és azt nyelték-le. Lásd UNZERT l. c. B. VI. p. 479. VOGELT, *Praelect. Acad.* §. 534, a' kik-is e' félekről emlékeznek.

§. XV.

Azon közben míg az eledeleknek szijjafabb 's durvább része is meg-emészthető, az, a' melly már meg-emészthető, szüntelen folydogal alá a' belekre. Az hol, mint-egy négy ujnyira a' *Tizenkét ujnyi bélbe* a' gyomor' alsó szájától egy-felől a' májból egy kis tsötskén (*ductus chole- dochus*) folydogaló epével, más felől a' *pancre- ásból* igen bőven jövő vékony nyál forma ned- vefséggel öszve-elegyedik: hogy t. i. az epének olvasztó és rothasztó ereje által azon kövér és olajos rész-is, mellyhez a' víz nem férhet-va, szellyel oszlattatván a' vízzel tökéletesen egy- be-elegyedhető vékony nedvességgé változzék. Az *Epének* eredetiről, *materiájáról*, es hasznairól jegyezzük-meg ez alkalmatósággal: 1.) hogy ezt készíti és választja-ki a' máj, a' belekben táplá- ló és vizes részit le-tett fekete, vastag, kövér vér- ből, melly azon nagy - érben, (*vena portarum*) mellyen az, a' belekről rész szerint egyenesen a' májra, rész szerint először a' lépere, 's onnan a' májra visszamegyen, a' hosszszas mulatás és heverés mi- att meg-kezdett peshedni és keferedni. 2.) hogy ez mikor a' vér közül ki-választatik, vékony, kö-

vér, édes kedvü mint az olaj, es nagy része igy is száll-le a' *Chymus* közé: de egy része az említett tsötskének szinien közepéről visszaforduló ágatskán visszafoly az epe hójagba, az hol fokáig hevervén meg-sűrűdik, keferedik, és fargás zöld-szint öltözik magára. 3.) hogy jól lehet az epe a' Régiektől az *excrementumok* kivetendő haszontalan részek közü számláltatott; de ma mindenektől igen szükséges és nagy hasznu dolognak tartatik; úgy mint a' melly nélkül az emésztes tökéletességre nem mehet. 4.) az epe-hójagban meg-keferedett rész az ételnek és italnak a' mi természetünkkel ellenkező savanyúságát óltja; az édes epének nem engedelmesködő kövérséget el-ólvasztja; a' beleknek érzékeny belső részeit ösztönözven, azokat erőfőbb morsálásra, a' nedveségeknek hővebb mértékben való öntésére, és igy a' szaporább 's jobb emésztésre, a' fenn-maradt seprőléknek pedig idejénkorán való ki-hajtására hatalmason segíti.

§. XVI.

Ez elé-adott mód szerint, és eszközök által tökéletességre menvén az emésztés, a' *Chymus*nak vékonyabb része a' tejes edényetskében lassan-lassan által-szívódik és szűrődik: a' melly itt a' szép tisztá tejhez hasonló, és *Chylus*nak nevezetik. Méltó a' meg-tartásra az-is, hogy a' fodor-háj réte között fok apró *glandulátskák* vagynak, mellyeken a' tejes edényetskék által-menvén holmi vizes nedveséggel szaporittatik 's higittatik a' *Chylus*: de ha ez igen enyves és vastag talál lenni, könnyen és gyakran megdugúl azokban: melly, fok belső nyavalyáknak,
azok

azok közt pedig ama híres *hypochondriának* legközönségebb oka szokott lenni.

Ez előtt más-fél száz esztendőig mind úgy tartották az Orvosok, hogy a' *Chylus* a' *A' Chy-* gyomorból és belekből a' *porusokon* szivárga-
 na-által a' vér közi, közelebb a'ba a' bele-^{lusnak ut-} ja a' vér e-
 ken el-ágazott és terjedett nagy-érbé, melly, ^{rekben.}
 mint valamely visszafordult élő-sa, gyökerei-
 vel a' májba fundátatik; a' honnan ezt kapu-
 ernek (*venam portarum*) nevezték, a' *Chylus'*
 kapujának tartván ezt a' vér' útába. A' má-
 jat pedig magát, a'utt vér' forma színéről,
 a' vér tulajdon mű-helyének gondolták lenni.
 Hanem 1622-ben az Orvosi tudománynak meg-
 betsulhetetlen elő-menetelire *Gasp. ASELLIUS*
Ticinumi Olofz Medicus, történetből akadt in-
 kább mint szántszándékos vizsgálódásból, egy
 jól tartás után hirtelen meg-fojtott kutyának
 fodor hája között ezekre a' tejes erekre. Az
 emberekbe azután esztendővel *HALLER* szerint
Comm. ad Infl. Med. BOERH. §. 103. n. 4, Am-
 sterdámban *TULPIUS*, mások szerint Dániában
Th. BARTHOLINUS oda való *Archiater* egy jól
 lakva hirtelen vízbe holt Ifjúnak belein látták-
 meg leg-elébb ezeket. Ugyan - is más-fél óra
 múlva nem téj, hanem tiszta vékony víz ta-
 pasztaltatott folyni ezeken, melly miatt meg-
 látni őket osztán nem lehet. Kettősen látták
 pedig ezek az *Anatomicusok* ezeket az ereket
 mindenütt egymás mellett menni, és fok hel-
 lyeken háló módra egybe foglalódva, holmi
*glandulátská*ba merülni-bé; a' mellyek azután
 való gondofabb vizsgálódás szerint, a' *Chylus-*
 nak meg-szűrésére valók voltak; hogy annak
 csak vékonyabb 's tisztabb része mehefsen-ál-
 ta! a' vér közi, a' vastaga pedig takarodjék-
 visszafordult a' melyékes tejes erekben a' *Chylus* közi,
 és ott a' vizes eretskéből újjabb hígságot
 nyervén, úgy kerüljen oda ismét visszafordult.
 De, tartsuk-meg, hogy a'kor elein, se ok, sem má-

fok ezeket a' tejes ereket a' fodor-háj tövinél tovább nyomozni nem tudták. Hanem 1649-ben a' juhokban és kutyákban Párisban PECQUETUS, 1652-ben Holmiában BARTHOLINUS azt-is észre vették, hogy ezek a' számtalan tejes eretskék utóljára a' fodor-háj tövinél hátul az ágyékba, hol egy, hol négy, de többire három egymáshoz ragadt horgas tsótskékbe egybe szolgálnak, mellyet *cisterna lumbaris*nak hívják; a' hová a vizes eretskék-is a' magok vizes nedveléseket igen bőven öntik-ki, és elegyítik a' *Chylus* közi. A' hol az jobban-is meg-vékonyúlva úgy takarodik-fel a' fellyebb-is említett *thoracicus ductus*on. A' melly-is a' mejj közepe táján két ágra halad: de többire ismét hamar egybe-forr, és mégyen-fel a' bal peretz-tsont alá: néha pedig úgy marad, és két-felé mégyen a' két karokról visszfa-jövő vér erekbe. Hogy pedig ezeken a' gyenge lágy erekben fel-emelkedhetik a' *Chylus*, a' mellette le-jövő nagy élő-ér verdegelésének köszönheti: úgy lévén egyébként-is ez a' tső nyelvetskéekkel által-zárva fok helyyeken, hogy azok a' nedvelséget fel elbótsálsák, le-felé pedig ne ereítség. Megjegyzélt érdemel itt az-is, hogy azokra a' lyukakra ugyan, mellyeken a' belekből a' *Chylus* a' tejes erekbe által-ízivódik, senki még eddig elé reá nem találhatott; de meg-léteket a' tejes ereknek addig való ki-terjedéle kétttség kívül téli.

§. XVII.

Meg-fosztatván e' szerint, mig a' vékony beleken végig mégyen, vékonyabb és nemesebb részeitől a' *Chymus*, a' fenn-maradt fonkoly a' vak-bélben egy kevesé meg-állapodik: az hol meg-kezd rothadni, bűdöfsülni (mert eddig legkisebb szagja sem vólt) E' pedig kéttség kívül a'ra
való

való, hogy ha mi hasznos rész még a'ban fennmaradt-volt, a' rothadás által *resolválódván*, a' vastag belekbe az - is ki-szívattasék, és csak a' haszontalan durva *materia* vettetsék - ki a' végben az árnyék székre.

§. XVIII.

E'képen azért a' bé-vett eledelek meg-emész-tődven és ki-takarodván a' gyomorból és az első belekből; a' gyomor fenekiu maradt nedves-ség csak hamar meg-kezd etzetesülni, és annak belső érzékeny hártáját rágni kezdven, a' gyomornak *fibrái* egyben húzódnak, és így annak oldalai egy-mált súrolni, koptatni kezdik. Az e'ből következő alkalmatlan érzékenységet nevezzük már *éhségnek*: a' melly miatt való fzenvedést neveli az epének rágása-is, midön csak magára kezd folyni a' ki-ürefsült beleken. Ha pedig a' nyál és egyéb nedveségei a' belső részeknek, a' száraz eledeleknek el-áztatására nem léznek elégségesek, úgy hogy, azoknak élelségét érzeni kezdi a' gyomor; vagy, ha a' vizellet, izadtság által a' vérnek vizes része felette igen ki-takarodik, avagy más okból ez a' vér közül kinem válhatik, és így, a' ki-gőzölgő edényeken ki-szívargó vizes nedveség a' száznak, toroknak gyomornak, beleknek belső részeit bé-fedező, érzékeny inakból készült hártáját nem kezdi nedvesen és hivesen tartani, *szomiuhozunk*, az az, a' nedvesítő és hívesítő italt kívánjuk.

A' mi már az eddig *Physiologia* szerint le-irt első útnak meg-hibázásit vagy *Patho- A' Gyologidját* illeti, azok a'ból támadnak 1.) Ha az *mor'emejz* útnak külön - külön magok köteleltségeknak *tesfenekmeg* illen-

bibázasá-
ból véghe-
tetlen ba-
juk követ-
keznek.

illendöképen való véghez vitelére elég éges erejek nintsen. Mert, p. o. ha a' szájából rá-
gatlan és nyállal jól egybe nem elegyedve szil-
lanak - le az eledelek a' gyomorba, ottan nem
csak nagy alkalmatlanságot szereznek, hanem
mig hoizszas idő alatt meg-emészthetné-
nek, a' rothadásra hajlandók el-rothadnak; a'
meg-etzetefedhetők meg-kelenek és etzetté vál-
nak; a' nyálás, taknyos, enyves természetü-
ek lágy takonynak széllyel áznak; mellyekből
ofztán a' gyomor fújás, égés, étel nem kívá-
nás, utállás, puffadság, szél, keletü és etze-
tes fel-böfögések, hányás - erőltetés, 's több
e' félek, önként következnek. De nem álla-
podik ezekben meg a' gyomor' hibás emész-
tésének ártalma. hanem 2.) a' meg - romlott
Chylus le - szállván a' belekre, ott - is rágást,
has-tekerést, has-menést, vért, korrogált, fel-
fuvódást, kolikát, vagy el'enbe has-szorulást,
's több e' féleket, a' mellyek innen feregenként
jönnek, el - kerülhetetlenül ízerez. Az enyves
takony, bé-tapasztván a' tejes eretskék' szá-
jait, és a' *glandulátskákat* - is meg-dugván, a'
tápláltatást meg-akasztja: a' hafat meg-kele-
nyíti: a' testet el-szinteleníti: viz-korságra,
lopó hideg lelésekre (*febris lenta mesentericas*)
's a' több ilyen titkos nyavalyákra kézsziti.

Mikor? mitől légyen a' gyomornak baja?

Mitőlle-
ki-tanúlha-
ni? a' meg-
elözött okokból, és a' je-
gyen baja len való szenedések-
ből. Mert a' meg-rothadás,
a' gyomor- minden ételt, kívált a' húst, ürítatja,
nak, hogy jat, nyelvet, torkot, büdös, enyves takonnyal
kell ki-ta- meg-undokítja, a' lehelleget-is szagofsa téli,
nűni? vég nélkül szomjuhoztat, vastag büdös vize-
letet és hafon'ó büdös, híg has-menést, forró-
ságot, veres ki-utéseket ízerez. A' savanyut
és etzetest kívántatja, és attól nagy könnyebb-
sége léizen.

Az etze'efég az ételt gyakran kívántatja,
de kevéffel meg-terhelődik és fel-
fuvodik a' gyomor, és lok etzetes levet böfög-fel,
nem szomjuhoztat, a' sültet, fü-szerfzámokat job-

ban szenved, vattag, fejér, feprölékes vizel-
letet, rendetlen has-tisztulást, fázást, sárgás
fejér színt 's a' t. okoz. A' *takony*, gyomor-
teli éget, nem ehetést, nem ibatást, bádlydtsá-
got, nyers vizellést, has-szorulást, fok nyálat
és hígokást 's a' t. hoz magával. *Orvoslások* az
ellenkező jobb *Diaetában* áll.

A' kevés ételből vagy éhezésből, úgy az
ételnek felettébb való kívánásából való hibáit
a' gyomornak, annak okaival együtt alább
szándékozunk meg-említeni.

§. XIX.

De a' mi tzelünk szerint való rövidséghez
képest, a' *Chylus'* készítésnek *módjáról* és *eszkö-*
zeiről elég léfzen ezeket meg-jegyezni. Men-
nyünk-által azért már azoknak a' részeknek vis-
gálására, a' mellyekben, és a' mellyek által a'
fejér *Chylus*ból piros vér, a' piros vérből pedig
egynehány-féle viz-szinü nedveség készittetik,
és osztatik szellyel a' testnek minden *punctumaira*:
Ezen részeket közönséges nével hívják (*vasa*)
edényeknek. Erednek mint négy élő-fák, azon
egy tör'sökből, u. m. a' *Szív*ből. A' *Szív* az em-
berekben-is olyan, mint egyéb élő-állatokban,
hanem hogy valamivel rövidebb és butább végü,
's nem-is hoszfzan nyúlik-le a' tüdők között, ha-
nem hever oldal-félt a' *diaphragmán*, kivált a'
nagy emberekben, hegyivel a' bal tsets alá nyúl-
va. Nagyobb bátorságnak okaért, és hogy a'
testnek akármilyen hajladozási közben-is jobban helyt-
álljon, és szabadabban mozoghasson, zárattatott
a' *Szív* egy jó kemény, belől igen sük és nedves
hártyából készült tokba, melly (*pericardium*)
Szív tokjának mondatik. Maga a' *Szív* egészen
egy igen érzékeny *fibrákból* készittetett *musculus*.
Belől

Belől két üregei vagynak ; mellyek *Szív-üregei* nek, *kamaráinak*, *gyomrainak*, egyik *jobb*nak, a' másik *bal*nak neveztetnek.

Az ember Az ember' fzive majd olyan forma, mint *ber' Szívé* a' jobb kezén való ökle, ott gondolván a' *nek formá-* hegyét, a' hol a' hüvelykének begye élék ; a' *ja.* belőle ki-menő nagy erek' tövét, a' hol a' *kéz' bokája.* A' *jobb gyomra*, mint valami

Két üreg- folt úgy lapúlt a' szívnek alól fekvő oldalára ; *jei hogy* a' *bal gyomra* pedig a' Szívnek épen a' köze- *állanak?* piben vagyon, erős hús-spárgákkal keresztul- *kosúl által-fuzve*, kötözve, hogy inkább meg- *ne hafadjon*, és a' belé omló vért annál na- *gyobb erővel tojhassa-ki magából* ; minthogy *egyedül ennek erejétől függ a' vérnek*, és egyő *nedvességeknék el-terjedése, folyása, és kerengé-* *fe az egész testben.* A' Szívnek *jobb gyomra* pe- *dig tsak a' tüdőken tojja-által a' vért a' bal*

Mennyi *gyomrába* ; és ez jóval-is tágasabb a' *bal gyom-* *vért fog-* ránál. Ez bé-fogadhat egy hörpentéssel mint- *nak egy-* egy hat lotnyi vért, a' *bal tsak négy lotnyit.* *szér-bé ?* A' Szívnek két fülei, vagy inkább *dűzai*,

A' Szív' (mert úgy állanak a' bé-nyiló két nagy erek' *fülei mire* tövein) a' végre készítették, hogy az alatt *valók ?* míg a' Szív ölzve van szorúlva, és a' vért *magából ki-nyomja*, ezekben a' testből és tü- *dőkből szüntelen vízfolyó folyó vér magát tar-* *tóztatja*, míg t. i. a' ki üreledés után a' Szív *ismét ki-tágasúl*, és ez a' vér-is annak gyom- *raiba bé-rohanhat.*

§. XX.

Ezen két gyomraiból a' Szívnek, erednek már az edények, mindenikből kettő-kettő : egyi- *ken ki*, a' másikon bé-foly a' vér ; azt (*arteria*) *élő*, vagy *fel-verő-érnek*, ezt pedig (*vena*) *vér-* *érnek* hívják. A' vér-érnek üregei jóval tága- *fabbak*, oldalai vékonyabbak, vereffebbek és lá- *gyab-*

gyabbak, mint az élő-érnek. A Szívnek jobb gyomrából ki-menő élő-ér, mihelyt ered a Szív-ből, mindjárt két nagy ágakra hasadván mégyen két-felé a két tüdőbe; a hol fok ezernyi ezer apró és egy haj szálnál tizszer vékonyabb ágatskákra olzolván, a lélelző-gégének ágatskáival tsudálatofon egybe-szövődik, fonódik. Innen (*arteria pulmonalis*) *tüdőbéli élő-érnek*-is nevezetik. De ezen *tüdőbéli élő-érnek* apró ágatskái megint apránként együvé kezdven menni, a Szív bal gyomrának izája előtt, a mint a két tüdőkből ki-jőnek, öszve találkoznak, és egy jó tágas üreget tsinálnak, 's attól fogva eddig (*vena pulmonalis*) *tüdőbéli-ér* nevet viselnek. Ez üregnek pedig egyik oldala ki-tsutsorodván olly formalog mint az ember füle, *szív-bal-fületskéinek* mondatik. Így azért a Szívnek jobb gyomrából vagy üregiből minden nedvesség, melly a mi testünkben kereng, mégyen a *tüdőbéli élő-érbe*, és e'ből a *tüdőbéli-ereu* által kerül a Szívnek bal-gyomrába.

§. XXI.

Ez alkalmatofsággal a *Tüdőknek hasznait* is szépen észre vehetjük. Mert hogy a beszédet, éneklést, kiáltást, mellyek az *aérnek* ki-'s bé-lehellése nélkül nem lehetnének, el-halgassam, midőn a bé szívvott *aér* azokat ottan-ottan fel-úija, a XX. §-ban le-irt úton folyó nedvessegek benne és általak annyira vatskoltatnak, rontsoltatnak, vékonyittatnak, hogy a *Tüdők ma a vérnek és tápláló nedvessegeknek egyik nevezetes mű-bellyéül méltán tartassanak*. Innen vagyon, hogy a kiknek *tüdőjek* [gyenge, vagy

va-

valami okból meg-romlott, soványok, izntelenek, erőtelenek és betegesek szoktak lenni. E' felett, a' bé-szívott *acr*nek hivesége a' belső részekben felettébb meg-hevült vérnek forroságát i'ppen enyhíti; és ha szinte maga az *acr*, a' vér közi itt által nem mehet-is: de holmi rothadás ellen való *Spiritus* fog belőle által-menni. De kiváltképen méltó még az-is a' meg-jegyzésre, hogy a' vérnek a' tüdőken való folyhatására a' bé-lélekzelés által készittetik út, midőn t. i. az *acr* fel-fúván a' lélekző-gégének ágatskáit és ágatskáinak végein lévő hójagotskáit, azokat ki-ieszíti. Mert midőn a' ki-lehellés közben ezek egybe-esnek, a' rajtok, és köztök menő véres edényetskék annyira egybe-húzódnak, rántzosálnak, hogy csak egy tsepp vér sem mehet a' tüdőbéli elő-érből a' tüdőbéli erbe. Innen csak fél-fertály óráig ne vehetnénk lelekzetet, megkellene halnunk, meg-állván e' miatt a' vérnek kerengése a' mi testünkben.

A' tsetsemökben, a' kik mig anyjok méhében bé-záratva mulatnak, lélekzetet venni *tsetsemökben* nem szoktak, és így a' vér az ő tudőjeken a' hogy kerül szívnek jobb gyomrából a' balba által nem a' ver a' mehet, ennek el-igazítására a' szívnek két *szíven* al-füleit a' gyomroknak szája előtt egy-mástól *tal lélek-el-választó* kemény hártyán egy jó tágas *kezelés* nél rek lyukat formált a' Bölts Teremtő; melyet *kül?* bal felől, egy a'hoz alkalmaztatott levegő *ker*ek hártyával úgy fedett-bé, hogy a' vért a'ra által ereizze, vízszta-folyni pedig semmiképen ne engedje. Ezen a' lyukon mégyen által minden vér valamig a' gyermek anyja méhében mulat a' szívnek jobb gyomrából a' balba, a' honnan osztán az egész testre széllyel ki-terjedő élő-érbe tojattatik Születtetvén pedig a' gyermek e' világra, és a' le-
vegő

vegó-égnek bé-lélekzése által tudoji fel-fuvó-
ván, és e'vel azokon a' vérnek út nyittatván,
eiébbi útját oda hagyja; mellyel az a' levegő
hártya-is a' lyuknak széleihez úgy oda forr,
hogy kevés idő múlva nyoma-is alig láttatik,
mellyel a' vérnek kerengése végképen a' tü-
dőkre fordittatik.

§. XXII.

Látók azt az utat, mellyen a' Szívnek jobb
gyomrából által-kerül a' vér annak bal gyomrába:
látfuk már azt-is, mellyen e'ből ki-megyén, és
el-terjed az egész testben. Lészen ez, az in-
nen eredő másik tsőn, melly nagy élő-érnek
neveztetik. Ez a' tső a' mint a' Szívről fel-fe-
le indul, mindjárt két ágatskát botsát-viszta a'
Szívre: azon fellyül mint-egy három újnyira le-
felé horgad, és indul a' Szívnek bal oldala mel-
lett az alsó részekre. De ott, a' hol meg-kezd
horgadni, néha negy, de gyakrabban három
nagy ágakat vét; mellyek közül a' középső
nyakunknak bal-felől való oldalán a' fül-töven
hátul megyén a' főre, a' bal-felől való a' bal
karra: a' jobb felől való megint két ágra hafad,
egyik el-megyén a' jobb karra, a' másik pedig
a' nyaknak ezen oldalán fel-fiet a' főre. Ezen
főre meő két elő-erek, mikor a' koponyát
szinte érnék, ismét két-felé ágaznak, egyik a'
főnek külső részén terjed-el, a' másik a' kopo-
nyát által-furván, az agy-velőben ofzlik-el, és
kéttség kívül maga az agy-velő-is ennek véghetet-
len apróra ofzlott ágatskáiból formáltatik.

f

§. XXIII.

Az alsó részekre induló élő-ér, belől a' hát-gerinczeihez forva, mihelyt a' *diaphragmát* éri, a'ba egynehány apró ágakat bocsát, azon alól mindjárt egy nagyobbatska ágat vét, a' melly fok-felé ofzolván a' Gyomron, Májon, Lépen, *Pancreáson* 's a' t. terjed-el: alább egymás után a' fodor-hájra, és onnan a' belekre ismét kettőt. A' mint hátúl az oldal-tsontok fogyni kezdenek, a' vesekre-is két-felé megint két nagy ágakat bocsát, hogy t. i. a' vesek az ezeken igen bőven reájok folyó vérből a' húgyot ki-választanák, és az e' végre készítettett tsöken a' vizellő hójagba alá-szállitanák. Ezeken alól mindjárt megint két vékony ágatskák erednek, mellyek a' férjhabban le-lietnek a' *testiculusokra*, az afzszonyinemben az *ovariumokra*, hogy az említett helyeken a'ban a' nemzésre, e'ben a' méhben való fogadásra rendelt nedvesség el-készíttesék, és ki-választassék a' vér közül. Alább a' köldök táján maga a' nagy élő-ér két nagy ágakra hasad, és indul a' két lábokra. De mig oda érkeznek, mindenik ág az ágyékban és ágyék körül való részekre fok apró ágatskákat ereszt.

Az élő vagy fel-erő-ereknek tsévei fejé-
 A' fel-erő-erek, kemények és vastag oldaluk, úgy hogy
 erő-erek és üressen-is lyukafon maradnak: az erek ellen-
 vererekmi-be hús színü veressék, lágok, vékonyok,
 be külö-m-tágafabb lyukuak; ki-üressülvén, mint a' ruha
 bőznek ké-egyben-einek. Ezeknek lyukában, hogy az
 szuletekre alsó részekről rajtok fel-tojuló fok vér jobb
 nézve? móddal emelkedessék, holmi öblös nyelv for-
 ma hártákat rakott izélllyel a' Terméizetnek
 Nagy Mestere, úgy fektetve, hogy a' vért
 fel-lelé szabadon bocsátsák, ha vizfiza nyomúl-

ni akarna, kereftul vetvén magokat előtte, alább ne bortsáfsák, hogy a' hátul-járó vérrel a' szív és élő-erek inkább bírhatának. A' nagy kapu-erben, a' mint az a' belekről a' májra fel-takarítja a' vért, e'féle nyelvetsekék nem lévén, e' miatt léznek olly gyakran annak le-ereizkedő ágain a' *haemorrhoidalis* vagy sullyös dagadálok és vér-folyások. Melly által, minthogy a' vérnek ottan egy-másra gyult terhétől, és az e'ből támadó terhes változóktól az emberek nagy könnyebbülést véiznek, azokat a' vég-bélre le-nyúló ágatskákát, mellyeket az oda le-ereizkedett fok vér ottan-ottan ki-szokott fakasztani, a' régiek *Venum auream*, Arany ereknek nevezték: a' nagy kapu-eret pedig fokban, *Portam malorum*, majd minden nyavalyák' kapujának tartották.

§. XXIV.

Ezek az élő-érnek nevezetesebb el-ágazási. Végződéseiről pedig jegyezzük-meg, hogy minnek-utánna annak ágatskái minden-felé fok ezer részekre oszlottak-vólna, négyképen határozódnak. 1.) Vízfsza fordúlván a' szív-felé, erekké válnak. 2.) Az agy-velőben inakká léznek. 3.) A' testnek minden részeiben el-terjedt hójagos vagy háló forma hártványoknak üregeiben nyílnak ki, a' hová vízfszik és öntik-ki a' vérből a' kövérebb nedveségeket, mellyek ott kevesebbé, vagy erőfebben meg-sűrűdvén, 'sirrú, kövérséggé, hájjá, némelly állatokban fagygyuvá léznek, 4.) A' testnek minden belső részeit, és edényeit bé-fedő hártványokon, és külső színet béborító bőren ki-mondhatatlan tömötten nyílnak ki, mellyeken szüntelen holmi láthatatlan pára, vagy gőz jő ki; az honnan ezek (*vasa ex-trans* vel *perspirantia*) ki-gőzölögő edényetskéknek-is neveztetnek.

§. XXV.

Valamiket eddig-elé az élő vagy fel-verő-erekről mondtunk, mind azokat értsed az *e-erekről*-is. Mert ha kevés helyeket ki-vészünk, az erek mindenütt pároson mennek, ágaznak es határozódnak az élő-erekkel. Hanem a' külömbseg e'ben vagyon: 1.) Hogy az élő-ér, a' Szívnek bal-gyomrából viszi a' vért és egyéb nedveségeket szerte-szélllyel a' testnek minden *punctumaira*; az ér pedig a' testnek minden *punctumairól* a' fenn-maradt részt, mely t. i. a' testnek tápláltatására nem fordított, vagy a' vizellet, nyál, takony, és láthatatlan gőz által a' testből ki-nem takarodott, viszsza-viszia' Szívnek jobb gyomrába. 2.) Hogy az élő-ereknek §. XXIV. n. 4, nevezett végetskéi a' testből az *aërbe*, és a' belső részek' üregeibe botsátják-ki a' gőzt; az *ereknek* ezeknek meg felelő végetskéi pedig, kívülről szívják azt bé, és elegyítik a' vér közti: az honnan ezek amazoknak ellenében tétettelve, (*vasa inbalantia, absorbentia*) *bé-szívó edényetskéknek*-is hivattatnak. 3.) Hogy az ér nem úgy ered a' Szívből, mint az élő-ér, hanem a' melly fellyülről jó a' főröl és karokról, épen a' Szívjobb-gyomrának szája előtt találkozik azzal egybe, melly az alsó részekről fel-mégyen; úgy hogy e' nagy tsövek csak egyik oldala láttatik a' Szívhez forva leuni: Itt pedig a' hol a' Szívhez forrott, a' felső oldala ki-öblösülven, *Szívjobb fületskéinek* mondatik.

§. XXVI.

A' mi már a' vérnek e' le-írt úton való kerengésének módját és okát illeti: jegyezzük meg, hogy a' Szívnek olyan tsuda természete van, hogy mibellyt az erekből a' vér annak üregeiben, vagy a' reá szolgáló inakon a' *Spiritusok* annak oldalában rohannak, azonnal minden-felől iizonyu erővel egybe-húzza magát, és így az ő két üregeiben omlott vért az utolsó treppig ki-szorítja, a' §. XX. és XXII. megnevezett két élő-erekbe. Ha pedig valami okból mind ki nem hajthatja, a'kor sebessen cobogni, vagy, ha többször vért maradt-meg benne, reizketni izokott, miglen ettől a' teréhtől meg-szabadulhat. Ki üzven e' szerint magából a' vért, azonnal önként ismét ki-tágasul; ki-tágasulván az ereken szüntelen jövő vérből, melly az alatt, mig magát egybe-húzza tartotta, a' Szív két fületskeiben egymásra gyült-vala, mindjáraft újjolag meg telik: meg-telvéu mint először, ismét egybe-húzza magát. Az egybe-húzódást *Systolenak*, a' ki-tágasulást *Diastolenak* hívják a' Görögökkel a' Deákok. És ez szüntelen így megyen az életnek első pontjától fogva, a' halálnak utolsó pillanatjáig, minden óra alatt leg-alább 3600-szor egybe-húzván a' Szív magát az egészséges tsendes elméjü nagy embereken; a' gyermekekben pedig, és a' kik harag vagy torró nyavalyától és hevitő ételtől, 's italtól 's a' t. fel-gyúladtak, sokkal többször.

A' szív eleinten, tsak egy *punctum salis*. A' *Pulens*) fel-szökdőse pontotska: a' mikor an-fusnak v. nak *pulsusait* lehetetlen meg-számolni. Az elő-erek' idő előtt születettekben egy *minuta* alatt, fel-vertejé-
 G 3 melly

nek *vsz-*ma. melly egy órának hatvanad része 134-re vetik némellyek; az idejére újjonnan születettekbe 120-nak; a' vén emberekbe 60-nak számolják. Más nagy emberekbe reggel 65, este 80, midőn 96-ra szaporodott, az, hideglel-ést mutat: a' közép szerü forróságban 110-re vagy 120-ra, a' leg-nagyobb forróságba 130-ra fel-hág, a' mellyben pedig 140-re ment, azt senki ki nem állhatja, hanem megkell tőle fulladnia. Nyárba-is egy *minuta* alatt tizzel több a' *pulsus* mint télbe. A' vigyázókban is több, vagy szaporább ez, mint az aluvókban; a' dolgozóknban-is mint a' heverőkben. HALLER *Prim. Lin. Pbyiol.* §. 138.

§. XXVII.

Nagyobb lévén a' Szívnek ereje, mint az élő-ereké, valahányszor új vért nyom magából a' Szív azokba, mind annyiszor ki kell feszülniek végig minden ágaknak, minthogy vérrel annakelőtte-is tökéletesen teli voltanak. Tapasztalhatjuk azt kívülről-is egynehány helyt a' hol t. i. ki-kerülnek az élő-erek a' bőr alá: de legvilágosabban kezünk' bokájába belől. Ezen felverése az élő-ereknek már az, a' mit *Pulsus*nak nevezünk, és a' mellyről a' Szívnek, mint Életkut-sejének állapotját ottan-ottan kívánjuk a' nehéz nyavalyákban ki tanulni. olyan lévén t. i. a' szívnek mozgása épen, mint az élő-ereknek fel-verése: ha a' Szív, erőffen, sebesen, gyengén, lassan, 's a' t. húzza-egybe magát, a' *Pulsus*nak-is hasonlónak kell lenni. Innen, minél inkább meg-változott a' *Pulsus*nak természeti rendes járása, annál nagyobb veszedelemben forog az élet; és, minthogy az *Elet* a' vernek a' mi testünkben való kerengésiben áll; a' *Halál* pedig a' vér kerengésének meg-szűnésében, igen félünk,

félünk, ha a' *Pulsust* nem kezdjük érzeni. Mert ez jele, hogy a' Szív valami okból magát egybe nem húzhatja: ha pedig egybe nem húzhatja, a' vért sem szorithatja - ki magából az élő-erekbe, és így a' vér kerengélinek 's a'val együtt az *Eletnek*-is szükségesképen meg-kell szünni.

§. XXVIII.

De nem kétlem, hogy sokaknak, midőn így képzelnék a' Szívnek szüntelen való munkáját a' vérnek kerengtetésében, ezen nehézség ne akadt volna elméjekre: *Milehet az oka, hogy midőn a' Szív egybe-húzza magát, annak gyomraiból a' vér csak az élő-erekbe megyen, az erekbe pedig semmi sem, holott azokból még tágasabb út vagyon a' Szívnek mindenik üregiben?* és midőn a' Szív ki-tágasúl, hogy az élő-erekből *viszfsza nem omlik a' ki-nyomattatott vér?* Ezeknek el-távoztatására formált a' Bölts Teremtő a' Szívnek négy lyukaira holmi levegő hárttyákat, a' tüdőbéli-erre kettőt, a' többire hármot hármot, olly mesterséggel, hogy az erekről ezek bé-felé nyiljanak, és így a' Szívre fiető vérnek útát adjanak, a' ki menni akaró előtt pedig bé-zárják az útát: az élő-erek-ről ki-felé, és így a' ki menő vér előtt félre nyomuljanak; a' *viszfsza* igyekezőtől pedig hátra nyomattatván, úgy el-fogják az útát, hogy csak egy tsepp-is köztök *viszfsza* ne folyhasson a' Szívbe.

§. XXIX.

E' már az oka, hogy az élő-erekben erőszakofon bé-nyomattatott vér, midőn azoknak

ki-feizült oldalaitól keményen szorittatik, az ágakra ki-felé folyani kéntelenítettik, mind addig, míg egy része az erekbe által-kerülvén, a' más a' §. XXIV. n. 3. 4. nevezett úton széllyel o-fzolván, annyira meg apad, hogy semmi feszítést az élő-erekben ne tegyen. De míg e' meg-len-ne, az alatt megint új vért tojván a' Szív az élő erekbe, azok a' vért szorítani és hajtani csak egy pillantásig is meg-nem szünhetnek; melly szerint szüntelen nyomván magokból az erekbe által a' vért, fel-kell ennek az ereken-is egészen a' Szívre tojálni. Ezt nevezzük már vér *circu-latiojának*, vagy kerülésnek.

A' Régiek tapasztalván a' meg-holt álla-tok' testeiben, hogy az élő-erek ürefték, úgy gondolkodtak, hogy azokban, mint az élő-ták-nak-is bizonyos tsévejiben, csak air vólt, az honnan *arteriáknak* *air* *thecdjának*-is nevezték azokat. A' vért pedig egészen csak az ereken vélték lenni és a' szívből szerte széllyel folyani, úgy, hogy a' mi a' szívből egyfzer ki-ment, az, az ő értelnek szerint, oda töb-bé visszfa nem ment. Hancin 1628ban HAR-VEI Anglus Doctlor látván némelly élő-állatok-nak ki-mezitlenített ereiben, midón azokat izérnával meg-kötötte, hogy némellyik a' kö-tésen fellyul, némellyik alól dagadt-fel, és, ha meg-fértik, mindenik egy forma vért önt-ki, élzre-vette, hogy mindenik rendbéli érbe azon vér folya az élő-ereken ki-felé, az e-reken visszfa felé. Mert ha az élő-ének bizonyos ágait meg-köti-vala, bizonyos ágain azon ereknek a' vér el-apad vala. Ezekből, és több mesterséges vizsgálódásiból nyitván ki-tanulta, hogy a' szívből ki-takarodó vértnek nagyobb része, oda az erelen megint visszfa foly: és így annak az élő-állatok' testeiben szüntelen tartó kerülésben kell lennie. Ezt, mikor a' maga *Exercitatioiban* közönsé-gesé-

A' vér te-
rengeset ki-
találta fel-
először?

getsé tette-vólna, elcin, mint új és képzelhetetlen tudományt, fokban meg-támadták. De a' mint HALLER *Comm. ad Infl. Med. Boerh.* §. 160. fel-jegyzette, tsak hamar minden Tudós emberek úgy el-hitték, hogy, már 1660-ban egy értelmes *Physicus* sem találatott, a' ki ez aránt kételkednék: a' melly az egész *Pbyficában* és Orvosi tudományban egéizen új világot támadtolt, és meg-betsülhetetlen hasznót hozott - bé.

§. XXX.

Melley keményen szorítsák, és szörnyü sebességgel hajtsák pedig az élő-erek magokban a' vért, azt annak tsak egy jól ejtett ér-vágás-közben való magofs fel-szökésiből-is meg-ítélhetik azok, kik a' Természeti tudományból megtanulták, mitsoda erő kivántalsék ara, hogy tsak a' tilzta viz-is, melly a' vernel-fokkal higabb, 's könnyebb, annyi magofságra fel-szökhefsék. Annyival inkább ha el-gondolják, mennyit lassadott a' vérnek sebes folyása, mikor azokon az ifzonyü szoros tsötskéken, a' hol az élő-ereknek végei erekké válnak, (mellyeket GEOFFROY tudós Frantzia *Doctör microscopiumon* szemlélvén, egy ször-szálnál 14000-szer vékonyabbnak tart) által-férkezett; és hogy egyébkent-is az erekben mind tágasabb-tágasabb helyre meüvén a' vér 's azoknak vékonyabb 's gyengébb falaitól kevesebbé szorittatván, mennyivel kell tsendesebben iolyinia, mint folyt-vala elébb az élő-erekben, hogy a' sűrűbb és vastagabbság miatt való késlődését itten ne említsem. HALLER Úr úgy itél, hogy a' tágasabb és szívhez közelebb lévő élő-ereken a' vér egy óra alatt 149, lábnyi útát 4800-szor el-fut. Az egész testet pedig hány-

szor kerülje meg egy óra alatt, nem lehet meghatározni. Fr. HOFFMANN *Syst. Med. T. I. Sect. 1. c. 12. §. 16*, ugyan 3-szor, HAMBERGERUS 114-szer; LOWERUS 13-szor; HARVAEUS 15-szer; mások kik többször, kik kevesebbszer gondolják. De a' mint a' Nagy BOERHAAVE *Prael. ad Inst. Med. §. 222.* jól jegyzi-meg, a' vérnek nemelly része 100-szor, sőt 1000-szer-is vízfsza kerül a' Szívbe, míg a' más része egyszer, úgy hogy, a' tsontokból egy hólnap alatt-is alig gondolja, hogy egyszer vízfsza - kerülhetne. Minél távulabb van t. i. valamelly rész a' szívtől; minél szoroffabbak tekervényesebbek benne az edények, annál későbbre folyhat vízfsza belőlek a' ver. Úgy hogy a' vérnek verefs része, mivel tágasabb's egyenesebb úton jár, sebessebben foly és kerül vízfsza a' Szívre, mint annak *seruma*, vagy savós része, a' *serum*-is ugyan ez okból, sebessebben, mint a' *Lympha* vagy vizes rész.

A' viz-
ereknek le-
írása. A' Hasban helyheztetett részeknek külön szinén, leg-bővebben pedig a' májnak öblén, mellyel a' gyomor alsó száján és 12, új-nyi b'len fekszik, és a' nagy ereknek oldalain igen vékony és által láttzo hártýátskából készült viz-erek, (*vasa lymphatica*) széllyedte- nek - el, úgy hozzá ragadva azon részek szinéhez, hogy mikor tele nintsenek, látni azokat ne lehetfen. NUCKIUS Belga *Doflor* írta le a' közelebb múlt száznak vége felé leg-előb- ször ezeket, *Adenograph. Tab. XXX.* A ki, ki-tanulta-vala azt-is, hogy ezek az erek úgy vagynak készulve mintha meg-annyi apró var- sákat a' kissébb végivel vagy hegyivel a' tá- gasabb szájába eréltve fúzték-vólna-egybe, mellyeken holmi kristálly szinü viz takarodik a' hasból fel-felé; a' melly azon belső részek' szinein, ki-gozólt, 's onnan széllyel nem ofzol- hatott,

Ki-talál-
ta fel eze-
ket?

hatott, vagy a tápláló nedvességekből fennmaradott viznek tartatik. Vízük ezt a vizet ezek a viz-erek rész szerint a tejes erek közt elterjedve lévő fodor-háj tsomótskáiba, hogy a tejes ereken folyó nyúlós *Chylus* higítsa; rész szerint, ugyan ez okból, azokra a tsévekre, mellyeken a *Chylus* fel-takarodik a vérben. Megkötvén tsinos mesterséggel Nuckius ezen viz-ereket, látta hogy a kötés alatt mind alább-alább, mintha fejer gyöngyöt fűztek-vólna-fel, úgy kezd apró tsomónként megdagadni, nem lehetvén t. i. az egyfzer fel-tojult viznek azon a varsás készületen többé vízszá folyani. Ezek a gyöngy szem forma hójagotskák a viz-korságotokban sokszor annyira nevednek, hogy, egy-egy kis tojásnak tessenek; söt néha egymástól elfszakadozva, a vég-belen mint meg annyi tojások ki-vetternek. Mellyből sok babonás költemények származtak.

Mi ba/z-not van?

§. XXXI.

Utoljára, minek-elötte a folyó részek vizsgálására által-lépnénk, az *Inakról* tartasuk-meg. 1.) Hogy azok, kétség kívül, az élő-ereknek igen apróra omlott ágatskáiból lézzenek. 2.) Erednek rész szerint az agy-velöböl, rész szerint a hát-gerintzein az agy-velöböl le-menő nagy velöböl. Az agy-velöböl ered 9, pár:mellyek közül négy a szemre mégyen, hárma a szemnek mozgatása, egyik a látás végett; egy a fülekre, mellyen hallunk; kettő a nyelvre, egyik hogy a nyelvet mozgassa, a másik, hogy ízt érezzen; egy az or' belső részeire, hogy ott szagoljon; a 9dik a mejjben, hasban zárt belső részekre u. m. a tüdökre, szivre, gyomorra 's a t. száll le.

A' Hát-gerintzein le-menő nagy Velőből 31, vagy 32, pár vérszen eredetet, mellyek a' fön alól lévő tagakon, külső és belső részeken széllyednek-el. Nevezetesen a' bőrbe olly sűrűség-gel szövődnek egybe, hogy sohol ne leheffen azt csak egy tövel-is úgy meg-szűrni, hogy ne fájjon, és ne érezzen: e' pedig mindenik az inak által lézzen. 3.) Az inak magok igen gyengék, és felettebb érzékenyek; hogy azért erősebbek légyenek, könnyen meg ne sértetheffenek, és el-ne szakadhassanak, holmi erős hárttyák-ból készített a' Bölts Teremtő nekik hüvellyet. 4.) Jóllehet nem mehetett még az emberi mesterség annyira, hogy a' szemnek meg-tudja mutatni az inakban lévő lyukat; de a' józon okoskodás tsalhatatlanul tanítja, hogy azok meg-meg annyi szörnyü vékony tsötskék légyenek, egy látható nyalábban vagy hüveliben izámtalan sok ezeren foglalva, mellyek közül mindeniken szüntelen bizonyos nedveség, mellyet *Spiritusnak*, in-béli nedveségnek nevezünk, foly az agyvelőből széllyel az öt érzékenységekre, és minden *musculusokra*: de bővebben és sebessebben szakad ollyankor azokra, mellyek által az elme, e' vagy ama tagat mozdítani akarja. 5.) Az Érzés ezek által, kéttseg kívül a'kor lézzen, mikor kívülről az inakhoz hozzá érvén valami, az említett *Spiritusok* az agy-velőre szakadnak, az hol az elme lakik. Innen vagyon, hogy ha az inat valahol meg-kötöd, vagy el-vágod, el-vész azou tagnak, mellyre az az in megyenvala, mind érzése, mind mozgása. 6.) Az inak is ugyan, mint az élő-erek, sok részre ágaznak: de mindenütt csak az addig együtt menő szálat válnak-el egymástól, úgy hogy, egyik in-

ból

ból a' másba kezdetitől fogva egész végig semmi út ne légyen.

Hogy az inak' természetéről jobbatka értelmet vehetsünk, szükség lesz' előre kettőt Az agy hármot magáról az agy-velőrol-is szollanunk. Ez velőnek az egész testnek leg-nemeiebb és mesterségeiebb jzulete. része, úgy hogy annak egész kélzületét le-írni akármelly nagy könyvbe-is lehetetlen volna. Mi pedig itt annak ki-tettzőbb részzeit tzelunkhoz képest csak mulólag illetjuk. Az agy: elő, koponya tsontal, és három rendbéli hártzával van bé-takarva. Egyik, a' vastagabb (dura mater) mindjárt a' koponyán belől van, sok helyt a' koponyához véhol az alatta lévő agy-velőhez-is tágason hozzá ragadva. E' mind a' két-féle vér erek ágáival telj van: és a' kik az agy-velő-is, mint a' szívet dobogni gondoltak, az itt lévő élő-ereknek fel-verésével tsalták meg-magokat. Ez alatt van holmi pók-háló forma igen gyenge hártza (arachnoidea) mellyet az alatta valóval sokáig egynek tartottak. Ezen alól az agy-velővel el-válhatatlanúl mindenütt egybe-forva van más vékony hártza (pia mater) E' tsak nem egészen apró vér erekből kélzült, sőt, a' helyesebb meg-vizsgálás szerint, az egész agy-velő az e'ben bé-foglalt eretskének el-ágazásaiból, és apró glandulátskákbán való gombolygatásából kélzten.

Magát az agy-velőt két különböző rész-re osztotta a' Természet: nagy és kis agy-velőre. A' nagy agy-velő (cerebrum) feljz. tája. a homlok tsonton belől a' fő teteje alatt fe-l-lik mint egy fél golyóbis. Ez az or' tör- A' nagy agy-velő- nek alkot-mányu. tel-fogva a' fő hátuljának közepéig ismét mélyen, két egyenlő há-ábokba van osztv. Kívül mindenütt két kés foknyi vastagsá-ra hammu szin, és olly móddal barázdás miha vékony belekből tsombolyodott-vólna - egbe: azon belől fejr, 's valamivel a' külső

nél keményebb : ezt *velőnek* azt *bajnak* nevezik. Mindenik tsak azon egy testből áll, hanem a' hája tágafabb edényü *glanduláikból* forrott egybe; 's innen a' benne folyó vastagabb nedvesség miatt nem-is olyan ízép fejér mint a' bele. A' két hasábnak alyán tsapontólág-le két üreفسég mégyen egy harmadikba; mellyek *agy-velő gyomrainak* mondatnak. A' két felső gyomornak ki-tsütsörödett hammu színü köze a' harmadik felett *glandula pinealis*, az a' tömöttebb és fejebb rész pedig melly a' hasábok' fenekét téfzi, *corpus callosum*, nevet viselnek. A' mint a' most említett' harmadik gyomornak alsó fele, hátul, mint egy vastag in, a' kissébb agy-velőre le-ereszkedik, elöl, keresztül a' két agy-velő közt ismét üreفسéget hágy, a' melly *negyedik gyomornak* mondatik. Ezek alább-alább mind egymásba nyílnak, és az agy-velőből ki-gőzőlő vizes nedvességet szedik-egybe, 's botsátják bizonyos úton vizsgálva a' vér közi.

A' felső nagy agy-velőnek ezen negyedik gyomor felett való része néhány hoportsokat formál, külömb-külob nével különböztetteket. Az öt érzékenységekre ki-menő *Az Imk-*nak és a' széllyel koborló in-is ezek környé-
*nak cree-*kén támadnak, kilentz számmal. Mellyeket
te? reá emlékezésnek okáért, tettzett a' Bontzó-
lóknak ezen két deák versbe foglalni:

Olfaciens, cernens, oculos mouens, patiensque
Gustans, abducens, audiensque, vagansque,
(loquensque.

A' mint a' felső nagy agy-velő az alsóval tölegybe-foglalódik, olyan forma két száratat formál mint a' két tőmbok, első hátulsó részeken együtt a' derékból ki-jöve. Mellyek közül az ott képzelt hátulsó vak lyukaknak *Vates*, az *enek vulva* neveket-is adtak.

A' kissébb agy-velő (*cerebellum*) a' fő-
A' kis agy ne hátulsó, alsó részében, a' másik alatt ke-
velőnek vége meg-lapúlva, gömbölyegen lever. Ez,
ki-

kiyul, mint a' tsiga-haj keresztul egyenlő li-lönös ke-
neákkal vagy barázdákkal ékefen van meg-*szulete*.
tziirázva. A' közepén, kétfel ketté hasítva,
benn, tejérbbe és tomöttebb *materiából*, mint
egy zomók élő-la ugy láttatik ki-formálva
lenni, körül pedig mintha lágyabb készület-
bol a' levelei 's gerezd,ei forrottak-vólna egy-
be. Ez a' nagy agy-velőnek mintegy hatod
részit teszi; a' mellynek nagysága négy fon-
tra, és így az ember' agya veleje az ökor
agyavelejénél háromszor többre mégyen.

Ezen kis agy-velő a' koponyának alsó
részén lévő kerek lyukon, a' hát geintzi-
nek 24, tsigákból egybe forrott tsőjén egy
újnyi vastagon, mint a' ló farka le-nyúlik a'
kereszt-tsontokba; és mentiben, a' tsigákból
két-felé szolgáló fok apró lyukatskákon fos-
tokat botsát-ki; a' mellyek öszve szedődven
32, pár spárta forma inakká válnak, és úgy
terjednek szélllyel a' lő alatt eső részeken.
Az a' külső izijjas kemény hártya, melly az
inakat, mint hüvely, mindenütt magában fog-
lalja, az agy-velő három takaró hártyáiból
lészen, maga pedig az in tsak a' középbe lé-
vő pép forma velo. Hogy járnak inakban
az élet adó *Spiritusok*, nem tudhatni. Hihe-
tőbb hogy a' mozgások ezekben-is úgy tá-
madnak és mennek elébb, mint az aérben lévő
tüz részetskékben a' napnak sugári, bé-hatván
a' *Spiritus*sal tellyes külső érzékenységekről
a' közönséges érzékenységnek helyléig, on-
nan ismét más rendbéli tsoken vízfsza-fordúl-
ván a' meg-mozditandó vagy érző részekre. A'
hol-is a' takaró hártyák el-maradván, az in
magára merül bé azon részekbe, és azzal el-is
enyézik.

A' Hát
gerintzek-
nek veleje
es inai.

Hogy jár-
nak az ina-
kon a' Spi-
ritusok?

Az agy-velőknek le-irt kettős készületek
és az azokból szélllyel terjedő inaknak hatá-
rozodási fok nagy embereket vittek a'ra a' gon-
dolatra, hogy a' két agy-velőnek hasznok-is kü-
lönös vólna, és a' nagy agy-velő az elmétől
függő mozgásokra készitene tisztább *Spiritus-*
okat,
Mire va-
ló az agy-
velőnek
kettősége?

okat; a' kisebb pedig a' maga durvább *Spiritus*aival a' testnek alkotmányából folyó természetzi mozgásokat tartaná fenn. Innen ez meg-fzúnés nélkül-is dolgozik, mikor a' másnak ottan ottan álm által-való meg-újítás kívántatik. De a' két-téle inaknak fok helyeken való egybe szövődési, ezen egyébként igen kedves gondolatot nagyon akadályoztatják.

Az inakon levő tsumótskáról mit gondolhatni?

Azokról a' tsumókról vagy bogokról pedig, melyek az inakon széllyel tapatzaltatnak, (*glanglis*) némelyek olyan vélekedéssel vagnak, hogy meg-annyi apró agy-velők, és az éltető léleknek különös izálláfotskái vólnának: És azokat az elmének hire 's akarattja kívül való hirtelen mozgásokat, melyek a' szoktásból és meg-rettenésből származnak, az itt meg-forduló *Spiritus*okból akarják ki-magyarázni, de igen bizonytalan fel-rétellel.

Kerengenek a' *Spiritus*ok-is az inakon.

Hogy az inak két rendbéliek légyenek bé-vivők és ki-vivők, a'ban alig lehet kétség; mert egyébként az általak folyó munkáknak minden pillautatba egybe kellene zavarodni. Úgy hozza ezt magával a' testnek egyéb alkotmánya-is; melly szüntelen való mozgásba tart minden nedvességeket. Jönek, mennek tehát a' *Spiritus*ok-is a' magok edényein meg-fzúnés nélkül, olyankor-is, mikor az elme reakok nem ügyel, mint a' vér az ereken. Mert hogy az ennyi munkával ki-pallérozott *Spiritus*ok az inakon végig menvén fűltbe repuljenek, épen nem egyezne a' Termézetnek eddig folytatott hozzászabó munkáival. Mozgatják ezeket-is a' hátok megett lévő más nedvességek, a' szívnek és élő-ereknek hatásos erejek által. Hova léznek-el ugyantak végtére ezek a' *Spiritus*ok, tudakozzák a' gondosabbak: 's többire úgy határozzák meg, hogy a' *Cbylus* és vér közti kerulnének vissza.

§. XXXII.

Eddig, a' kemény Részekről: lássunk már az ezekben iolyó *Nedvességekről*-is. Nevezetes azok közt *materiájára*, *színe*, *sokságára*, és *hasznaira* nevezve a' *Vér*, a' meunyiben t. i. a' többi mind e'ből készülnek, és válnak-ki. De e'ről-is hosszszas *traffát* inditanunk, a' rövidség nem engedi; hanem tsak egynehány szükségefebb dolgokat jegyezzünk-meg. 1.) Készíti a' vért a' *Chylusból* tsak az élő telt, mint - egy 20, órák alatt törvén, routsolván, *szűrögetvén*, *tisztogatván* azt önnön magában; de *femmi-féle* emberi *mesterséggel* vért tsinálni nem lehet. 2.) A' vér mihellyt az edényeken kívül kerül, és meg-állapodik, és meg-hül, azonnal egybe alufzik, és tsak hamar három részre válik, veresre, *kotsonya* formára, melly *Serumnak* mondatik, és *tiszta* vizre; ez, a' melegben el-repül, amazok egybe-száradnak. 3.) *Ez egyben aluvását a' vérnek* *jegitik* minden erős, *savanyu* és *lojtós materiák*, meg-gyülő *Spiritusok* 's a' t. meg akadályoztatják, és piros színét nevelik minden *alkalicus*, *ammoniacus*, és közép természetü *fók*, a' viz 's a' t. De ha már egyszer egybe-alutt, tsak a' rothadás változtathatja azt folyó nedvességgé, mint a' test kívül, úgy a' testben-is. 4.) A' kik jó-féle *microscopiumon* némelly állatoknak által láttzó részeit, mint a' denevérnek szárnyát, *ángolnának* és más vékony bőrű halaknak farkait, mint *LEEWENHOECK* gondolón meg-nézték, nem tsak a' vérnek az edényekben való sebefs folyását látták, hanem hogy a' mi azokon foly, holmi *kristály* színü nedvesség légyen, mellyben, mint megannyi porotskák, holmi *fók* *sárga* színü apró, és

ezeknél nagyobb veres golyóbifotskák elegyed-
 tenek, mellyek az egész vérnek, ha kívülről néz-
 zük, veres színt-is adnak, úsznak. 5.) A' vér-
 nek vize folyhat az edényeknek olly szorofs
 ágatskáiin-is, a' hová a' *Serum* bé nem férkezhe-
 tik, úgy a' *Serum* is folyhat olyanokon, mellye-
 ken a' veres rész nem folyhat: mint ezeket, ha
 testünket kifibb vagy nagyobb mértékben meg-
 fértjük, szemeinkel-is a' ki-szivárgó *materiában*
 láthatjuk. Ha már akármí erő által a' veres rész
 a' *Serum*nak edényeiben, a' *Serum* megint a' vi-
 zében hajtatik, ott meg-dugúlnak, és *inflamma-*
tiót vagy meg-tüzesedetl tsínálnak. 6.) A' jó
 vérnek ugyan sem íze, sem büze nintsen: de ha
 tűz által *resolváltatik*, a' közép szerü sűrű vér-
 nek *hat-iele* oíztva, *öt* része *víz*, a' mellytől
 van egyedül folyó hígága. *Olaj*-is három-féle ta-
 láltatik benne; egyik vékony, melly mihellyt a'
 teitből ki-kerül, el-repül, a' más vastag, bűdös,
 feketés szín, a' harmadik, ha a' fenn-maradt részt
 el-égetik, lángba mégyen, de másként külön nem
 választathatik. *Sót*-is három-félét lehet ki-választani
 a'ból: egyik vékony, melly az első olajjal
 együtt el-repül, (*spiritus rectior*); a' más látható,
alkalinus vagy húgy izü; a' harmadik, az égetett
 vérnek hamvából választatik-ki, és nagyobb ré-
 sze a' konyha sóhoz hasonlít. A' meg-maradt
 rész, *föld*, melly a' vérnek 150-ned részit alig
 teszi. E'ből *magnesfel*, *vafat*-is választanak-ki a'
Chemikusok. Ezen részei a' vérnek nem minde-
 nekben egy mértékkel találatnak, hanem kiben
 egyik, kiben a' másik bővölködik inkább: a'
 melly az emberek' különböző *Temperamentumai-*
nak, és fok nyavalyáinak egyik nevezetes oka.

A' Vér ugyan, hogy annak *Pathologiájá-* ról-is egyet kettőt szöjjünk, a' mint fellyebb- is említok, nagyobbára a' gyomorbéli emész- tésnek minémiségét követi. De vagynak ma- gának a' vérnek tulajdon hibái-is az ó mennyi- segere, minémiségere és folyására nézve.

Mennyiségebe hibázik a' vér, ha kellett- nél vagy több, vagy kevesebb. Ugyan - is, az igen sok ver felettébb meg-töltvén és ki- sefzítvén az edényeket, meg-erőteleníti azo- kat, és elégtelenné téstzi, hogy a' benne lé- vő nedvességeket illendő sebefséggel mozgat- hafsák, el-készíthefsék, azoknak jó részeit magok helyein ki-választhafsák, és tisztán meg-szürhefsék. Mellyből az edényekben ma- gokban ki-tágulások, repedezések, szakadozá- sok, 's ezeket követő káros vér-folyások, meg-dugulások, fel-gyúladások, kelevények, rothadások 's több e' félek támadnak. E' mel- lett a' lassu folyás közben a' vér-is benne meg-sűrűdik, egybe-aluszik, meg-tisztátalanul, meg-tipösül, a' táplálásra és egyéb hasznokra alkalmatlan léfzen 's a't. Két módon szokott pedig a' vér a' testbe felettébb el-bővülni: 1.) a' mikor az egészséges, erős edényekbe az ó ürekségéhez képest - is igen sok a' vér; 2.) mikor az előre el-erőtlenult edények' mi- voltához képest gyült a' vér annyira meg, hogy ezek most nem birnak véle, de ha jó erőben vólnának, úgy annak terhit nem érze- nék. Ez *plethora ad vires*, a' más *plethora ad vasa* nével különböztetnek.

Okai és jelei mind a' kettőnek igen egy formák, a' testnek különböző ereje szerint. Szerző A' mellyekről, minthogy elébbi Munkátskám' okai és je- első Darabjának CCCLXV-dik, és második Da- rabjának CCLXXX, CCLXXXI, CCLXXXII- dik §§-han bőveksén szöllottam - völt; itt most rövideden tsak azt emlitem. Szerzik ezt, "az egyébként egészséges testben: 1.) A' kevéksé híves, tiszta aer, minémü e' tavaszti. 2.) A' könnyen emészthető és bőven tápláló

• eledelokkal való bőv és hosszúságos étés. Miné-
muk a' jól meg-élt és el-készített gabonák ;
ifju, jól tartott házi állatoknak gyenge húfok ;
jól ki-főzött hús levek ; légy, édes vagy iz
nélkül való kerti vetemények ; kövér, valtag
ferek ; édes borok. 3.) A' testnek nyugtatása,
vagy csak kevés, 's erőltetés nélkül való gya-
koltása ; mint ezt a' húzó barmokban - is ta-
pafztaljuk. 4.) A' tsendes, hosszúságos álmom ;
a' melly ki-tágasítja az ereket, hogy több
vért fogadhasanak-bé. 5.) A' vidám, tsen-
des elme ; mert a' fok gond meg - emészti a'
testnek nedveségeit. 6.) A' gyakor vér bo-
tsátások ; akár mesterség akár természet' mun-
kaja által légyenek azok : minthogy ezek ál-
tal az élő-erekből mindenkor több - több vér
vonódik által a vér-erekbe, a' mellyek szok-
tak nevezetesen a' *pletborának* fészkei lenni :
az élő-erekben-is azért ez által szabadabb lé-
vén a' *Chylus*ból készülő új, édes vérnek ál-
tal-folyása, az az egész testben inkább meg-
gyul. A' *Dodartus*' meg-jegyzéséből írja v.
SWIETEN Comm. T. I. p. 155. hogy 32, *lot*
ki-vett vér helyett öt napok alatt egészen
más gyült.

Jelei, az említett okokon és munkákon
kívül, a' test' színének, kivált az ábrázatnak,
különösen a' szem-fejérének, ajkakoknak, száj'
belső részeinek vereisége, az egész testnek,
annak végső részéig ki-ható tartós melegsége,
és szokatlan nehézsége : az ereknek a' bőrön
ki-tettző fel-dagadások és kékségek : az izek-
nek nehezen való bé-hajlások : akármelly kis
mozgás, meleg *aër*, vagy hevítő ital miatt tá-
madó lankadtságok, fel-melegülések, szív ver-
godések és fő fájások ; étel után való álmos-
ság ; melegen könyvező szemek, szédelgések,
kivált a' le-hajlás és *commotio* közben ; terhe-
lő nyughatatlan álmok és rettentő álmadozások.

Orvoslása, a' szerző okoknak el-kerülé-
mellett, az ér-vágatás, de nem gyakran va-
ló ; hanem elztendoben csak egyszer, kétfzer,

a' szükséghez képest. Némellyek tanátsolják a' koplalást vagy ételtől való tartózkodást - is. De hibáson; mert ettől ugyan a' vér és egyéb nedvességek kevesülnek: de azon közben új édes *Chylus*sal nem ujjíttatván, meg-tsipősülnek és rothadásra vetemednek, mellyek a' foksnál károsabbak, A' munka és tsipős eledelk is a' vért nagyon apasztják. De itt - is megjegyzést érdemel, hogy ezeknek-is igen szükséges az ér-vágatást eleikben botsátani; mint-hogy a' munka - közben meg-indult, vagy a' tsipős eledelk' ösztönözése által sebésebb keregést vett fok vér könnyen nagy kárt tehetne.

Keves voltával, a' Diatának rendi szerint ritkán hibázik-meg a' vér. Hanem ez, vagy a' A' kevés nagy vér folyáscsatorna, vagy a' hosszúság éhezést vértől mi- és túlzódást szokta követni. Jelei az erőtlen-neműhibák ség, fárga szín, húsnak el-fogyása, alig érző lézacc? gyenge pulsus, viz-kórságos dagadozás 's a' t. Meg-orvosoltatik azokkal, mellyek fok vért szerzenek. Egyébként tudni méltó dolog, hogy a' vér' meg-fogyatkozásából támadó nyavalyák fokkal veszedelmesebbek legyenek, mint a' mellyeket a' vérnek nagy bővsége okoz.

Minéműségekben történő hibái a' vérnek közönségefebben ilyenek:

1.) Midőn felettebb meg-higul és sikul, hogy *Az igen a' hová nem kellene oda-is bé - furja magát, big es vé-* vagy a' tisztulásnak útjain maga-is ki mégyen *kony vér* a' testből. Vagy ellenben annyira meg-sűrűdik *miert kd-* és enyvesül, hogy a' hol kellene, által nem *ros?* furhatja magát; kivált a' tisztulásnak útjaira szabadon nem mehet, hanem fok helyeken meg-dugul, fájdalmokat daganatokat, tsomókat, kövességeket 's több e' féléket szerez. E' két hibák közül pedig ha választást kénköztök tennünk, sokkal bátorosabbnak mondja BOERHAAVE *Prael. ad Inst. Med. §. 784. a'* vastag, fekete, enyves vért, mint a' vékony, piros, hig vért. Mert a' vékony, piros vér az elmét ugyan viggá, ferénnyé, élefsé, a'

testet könnyüvé, virgontzá, de egyszer'smind tehetetlenné, könnyen romlóvá és rövid életüvé teszi: a' vastag fekete vér ellenben később, nehezebb elmét és testet tsinál: de állandóbb egészséget, nagyobb erőt és hosszabb életet ígér. Mellyre nézve, méltán fekete színnel jegyzi-meg *Craanent* és *Bentekot* Belga Orvosokat, a' kik, hogy az Indiákról a'kor hozni kezdett Theának és Kávénak nagyobb keletet szerezhessenek, a' kereskedők kedvéért nem áttalották ezen portékákat hiváltképen a' ról ditsérni, hogy azok a' vért higitának és vékonyítának. Holott a' mindennapi tapasztalásból láthatták, hogy ha ez ilyen el-h gult vérü szemellyek egyszer nyavalyában estek, mind addig haszontalan dolgoztak körülöttek az Orvosok, és tsupán tsak téglát mottak, valamig szoros *Diaetával*, lovaglással, mezei árral és dörgöléssal a' vért benne meg-nem vastagították.

2-dik hibája a' vér' minémiségének, ha *Rofz ele- az ő részei rojzszul vagynak mérsékelve, és öszgyedese a' ve elegyedve. A' fok viz meg-higitja, el erőt- ver' része- leniti, viz- korságossá teszi a' testet. A' só inek miket meg-tsipösíti a' nedvességeket. A' föld nehéz szul? mozgást, szárazságot, fekete ábrázatot, befestett komor szemeket, rojz kedvet, melancho-liát 's a' t. okoz. Az olajnak el-bővüléséből kövérség, erőtlenség, meg-dugulások, el-hulések 's több e' félek következnek.*

De leg-közönségelebb és ártalmosabb *A' vérnek meg-romlása a' vér' minémiségének 3-szor, tsipősége- ha az rend kívül meg-tsipósult és meg-csesült, nek okai 's a' melly acrimoniának mondatik. A' tsipősé- jelei get a' fónak ösztönözö részei szerzik. Len- ni-is kell a' jó vérbe mindenkor feles fónak, hogy a' rothadás hozzá ne férhessen, és az edényeket-is ösztönözheffe: de az egészséges belső részeknek munkája által a' fónak minden neinei úgy meg-édesülnek és lágyúlnak a' vér- be, hogy rend szerint leg-kevelebb sértést sem*
téz-

télznek, ha szinte a' leg-érzékenyebb rézeken mennek-is által. A' galamb fiunak meleg friss vére a' fel-gyúladt leg-érzékenyebb vérmes szemek' fájdalmat nem csak nem neveli, hanem inkább meg-enyhíti és meg-orvosolja. A' leg-tsipotebb só', etzet', mustár', avas túró' tsipóségének már a' tsets-téjbe - is femmi nyoma nintsen; mert azt az epének közbe elegyedele által még az első utakban le-vetkeztek volt. Egyébként-is alig férkezhetnék-bé valami tsipóség a' tejes ereknek érzékeny szájat-káiban; mert az ő ösztönökre előre egybe-húzáván azok magokat bé-nem botsátanak azt. De hogy még - is, a' több édes részek közti el-búva, fokakban fokszor fok tsipós *materia* lopja magát által a' vér közti, a' vérnek, és vérből ki-váló egyéb nedves-égeknek útjain véghez-vinni szokott munkáikból kétszég kívül meg-tettzik. Közönséges meg-jegyzés, hogy minden-féle tsipóségtől el-foványul a' test; a bőr színén ki-ütések, fekélyek léznek, tüzelség, daganat vagy feszülés nélkül való fájdalmok, nyilaldozások járják a' testet. A' hideg-lelétek, forró nyavalyák, hínló, pestis, a' mérgeknek fok nemei mind e' féle tsipóségtől támadnak; titkosabban mindazáltal, mint sem azoknak nemeit és eredetét meghatározhatnók. Az előttek esméreres tsipóségeket ez három nagyobb nemekre szokták az *ennek ne-Orvosok* fel-osztani. *Acrimuniam muriaticam, mei, acidam et alkalinam.* Sós, savanyu, és húgyos vagy rothasztó tsipóségekre. Meg-esmértető és különböztető jeleikről, a' mennyiben az első utakban ki-mutatják a' magok tulajdonságokat, már elébb a' XVIII-dik §. alatt emlékeztünk vala: a' hová hogy kétszeri le-írással helyet ne foglaljak, bátorkodom az Olvasót vizsza-útasítani.

A' Sós tsipóségnek munkája a' szomjuság, A' Sós tsipóségnek munkája. élés darabofság, meg-merevedés, a' nedves-égeknek el - higulások és táplálásra való alkal-

matlanságok 's a' t. mellyeket alább a' Sónak historiájában bővebben meg-láthatni.

A' savanyu tsipős
ség miből
lejz' ?

A' Savanyu tsipőség a' többinél közönsé-
gefebb ; minthogy a' mikkel élünk nagyobbára
vagy savanyuk, vagy annyi melegbe mint a'
mi belső részeinknek melege könnyen meg-
savanyodók ; minémük a' tej, minden-féle ga-
bonák és édefségek. Nem lehetett ugyan sem-
mi-féle mesterség által az érzékenységnak meg-
mútatni ezt a' savanyuságot a' testnek sem-
mi természeti nedvességeiben ; sőt inkább azok
mind a' meg-bűszhődésre vagy rothadásra ha-
nyotlók : melly a' savanyusággal vagy etzetes-
séggel egyenesen ellenkezik. De titkos jelen
létét fokakba, fok jelek kétszég kívül bizonyít-
ják. Ilyenek a' test' színének sárgasága, ki-
vált az ajakban és a' szem-fejérjein, az egész
testnek hidegsége és puhasága. A' kik az e-
tzetet és választó vizet készítik az aczrel bé-
szívott savanyuság miatt rend szerint sárgák
és soványok. A' gyermekeknek és hofzias
sínlődésbe el-crőtlenült betegeknek göze, vagy
izzadtsága fokszor nyilván való etzetes szagu.
Hogy a' parasztok gyermekei, a' kik fok é-
retlen és egyéb savanyu gyümölsöket esznek,
a' bőrnek vízketeges ki - utéseivel annyiszor
bajlódnak, az ő véreknek etzetesége tselek-
fzi. A' melly meg-tettzik a'ból, hogy a' sa-
vanyuság' óltó szerektől szoktak jobb móddal
meg-gyógyulni. A' közvényes fájdalmok - is
azokat tartják inkább, a' kik savanyukban te-
hetetlenkednek, nevezetesen a' kik savanyu
borral vagy etzetes serrel élnek. A' nyavalya-
törések és görts-fogálok-is, mellyek az inak-
nak ösztönöztetésiből származnak, a' savanyuk-
tól öregbednek, az emltett savanyuság' óltó
szerektől pedig szembe tűnő könnyebbséget
véfznek. A' mellyek mind a'ra mutatnak,
hogy ezek a' nyavalyák-is a' savanyu tsipős-
ségből terjedtek ki az inak' nedvességeire. A'
Melancholia vagy fekete sár miatt fokszor el-
méjekben-is hibázó személlyek, néha olly ször-
nyü

Yelei és
ártalmi.

nyu etzetes fekete *materiát* hánynak-ki, hogy az a krétával és egyéb mész természetű kövekkel nem kulomben fel-forr mint a választó-viz; és azokat a' ízerint meg-emészti. Az erős savanyuk a' tsontot-is meg-lágyítják. Mellynek-is példáját az élő testben, kivált a' *racibus* vagy Eb-agával bajlódó gyermekekben elégfzer fájlalva látjuk.

Meg-igazodik idővel ez a hiba, a' meg-nem etzetefedhető kerti veteményekkel, húsos eledelekkel, kivált tiszta *aërben* lakó vadak' és madarak' húsával, poronyó friss halakkal, tojással, jó vízzel, erős, édes borokkal és hasonló jó ferekkel való hofzszas éléssel, a' testet kívül belől erősítő szerekkel; minthogy az etzetefség az erőtlen testnek szüleménye. Ugyan e' végre a' gyakor erős *Commutio*-is itt igen szükséges.

A' patikai szerek közt a' savanyuságot kiöltő, el-ofzlató és bé-nyelő eszközök-is igen fokot segitenek. A' sü-ízerfzámok *fermentatio* által készült, és tüzvel *destillált* részegítő *Spiritusok* tsipősege-is ezen savanyu tsipősek *Classisába* tartozik. Hanem, a' mennyibe ezekben az el-repülő bathatós savanyu vékony sóval fok tüz természetű vékony olaj köttetett egybe, inkább izáraztanak, belső hév-seget és nagy izomjuságot okoznak. Egyébként Orvosságok ezeknek-is az, a' mi egyéb savanyuknak.

Az *alkalina*, vagy rothasztó tsipőség, mellyhez számláltatik az avas tsipőség-is, a' gyomor' hibázási közt előbb le-irt jelekhől könnyen ki-tettzik. Okai ennek a' fok hús és hal étel; kivált mikor azok már magokba meg-is rothadtak vólt; és az *alkalinus* sóval bíró kerti vetemények, minémüek, a' kápolzta répa, murok, mustár 's a' t. a' mellyeket a' savanyu tsipőségnek ki-öltására tsak most *commenaltunk* vala. Orvosságt az ezekkel ellenkező *Acidularis Dietá*ból, vagy savanyu 's meg-savanyodható szerektől várhatni.

Orvosságs

A' fűszer-
szdmok' és
egő Spiri-
tusok tsi-
pősege.

Alkalis
vagy rot-
basztó tsi-
pősege.

A' rendi-
nél sebes-
sebb vér ke-
rengés mi-
n-mű káro-
kat okoz?

Harmadik - féle hiba, melly a' vér kö-
rül tapaszthatatik, annak *selejtébb sebes* vagy
igen lassu folyása. Mindenik a szívnek hason-
ló mozgásától függ. A' sebeséget szerzi ben-
ne rész szerint a' vérnek bővebb belé rohaná-
sa és tsipős ösztönözése; rész szerint az agy-ve-
lőről le-jövő *Spiritusok*nak fokása és sebesé-
ge: mint ezt láthatjuk az elmének indulatai-
ban, amiazt a' testnek gyakorlásaiban, a' vér-
nek meg- bővülésében és tsipősödésében: így
inditják sebesebb kerengésbe a' vért a' bor,
égett-bor, sü-szerzsámok és egyéb ösztönözö
tsipős eledelék. A' hideg-lelélekben-is, hihe-
töképen, e' féle tsipős ösztön szokott támadni
a' vérben, mellytől annak elébbi tsendesége
a' *paroxysmusok*kal annyira fel-háborodik; mig-
nem a' jó erőben lévő természet azt meg-emészt-
vén, izzadságba viheti. A' belső kelevények-
nek fogyhatatlan tsipős vagy rothadt évsége-
is bé-szívódván az erekben, a' mint a' szívre
kerül, a' vérnek szüntelen való sebes járást o-
koz. A' gyomorban vagy májban meg-ve-
szett tsipős epe egyedül elégséges fel-forralni
az egész testben kerengő vért mind addig, mig
ki-vettethetik, 's azzal a' forroság-is egészen
el-múlik.

Meg-esmertető jelei ennek, a' belső forro-
sággal együtt az élő-érnek kemény és szapora
fel-verése: a' munkás és szapora vagy pihegős
léleket vétel; és a' meg-előzett szerző okok.

Munkája az, hogy a' sebes kerengés és
erős öszve furlódás a' vért (a' melly a' HIP-
POCRATES' régi meg jegyzése szerint maga ter-
mészetiben nem meleg) felettébb fel-heviti,
és azt vagy igen el-vékonyítja és meg-tsipő-
síti vagy el-olvasztván annak olajos kövér ré-
szét rothadásba viszi; vagy ki-gőzölögtetvén
a' higon tartó vizes részt, annyira meg-sűriti
és vastagítja, hogy az edényeknek szorofsá-
gain által épen ne folyhasson; hanem azok-
ban meg-duguljon, *inflammatiót*, rothadást, se-
nét

nét 's a' t. izerezzon. Meg-orvojsoltatik a' Nikkelor-vojsoltatik? fzerzo okoknak el-hárításával.

Igen lafsu folyásából vagy kerengéséből a' vérnek e' két rofz következik. 1.) hogy a' vér jól el-nem készül, hanem, az eleségeknek a' mellyekbol lett, természetét meg-tartván, magába meg-vész. 2.) annak részei az edényekben a' fzerint mint mikor az érből ki vészik, egymástól külön válnak, egybe-alufznak, a' sziv körül és a' nagy erekbe veszedelmes polyposokat formálnak, és ofztán magokba meg-rothadnak. Ugyan-is a' vérnek folyó hígúga egyedül annak illendő sebefséggel való kerengésétől, és ez által való rontsoltatásától 's felmelegülésétől függ. Mihellyt e' meg-szünik, azonnal egybe-áll a' vér; mint a' meg-hólt testekben láthatni; és a' míg rothadni nem kezd, addig meg-sem hígul többé. Szerzik ezt az állapotot az élő-állatokba hol a' vérnek felettebb való meg-kevefedése, hol annak annyira lett meg-bővüléle, hogy a' nagy ki-felzülésnek miatta a' sziv és az edények többé véle nem birhatnak. Yelei már fellyebb mindeniknek meg-mondattak. Orvoslások-is ugyan ott fel-tétetett.

A' több nedvességeknek meg-hibázási a' vérnek mint kút-főnek hibáiból önként származnak, a' mellyből tudnillik, készültek. És midőn a' vér meg-igazodott, ezeknek jóvá létek-is azt önként követi. Mellyre nézve, rövidségnek kedvéért nem tartom szükségesnek azokról itt szólnani.

Egyéb nedvességek' hibázási.

§. XXXIII.

Kérdésben forog az-is: Mennyi vér lehet egy egészséges közép természetű Emberben? Látván a' Tudósok, mennyi vér ki-folyhat egy emberből, úgy hogy még-is meg-nem hal; az oktalan állatokból pedig míg-meg-halnak, az az, vérek az élő-erekben annyira apad, hogy azokat többé

többé ne feszítse, és így azokon ne folyhasson; hozzá-vetvén e'hez azt, a' mennyi az edényeknek természeti üregekben minden szorítás nélkül meg-maradhat, úgy ítélnék, hogy a' Testben forgó vér mind együtt lehet 50, fontnyi: mellynek ötöd része az élő-erekben, a' más négy része pedig az erekben lakik. KEIL nevű tudós Anglus ugyan egy 160, fontos emberben 100-nál több font nedveséget gondol; de ennek fele alig foly az edényekben, a' több része pedig 'sir, és egyéb formába imitt amott a' hójagos hárttyák' üregeiben 's másutt veszteg hever.

§. XXXIV.

Nehézségét pedig a' Vérnek a' mi illeti: Minél vastagabb 's feketébb színű, annál nehezebb. Másként akármi vékony Vér-is a' viznél leg-alább egy húszad reszszel nehezebb.

§. XXXV.

Hafzna közönségesen a' Vérnek az, hogy 1.) az edényeknek üregeit meg-töltvén, és így merőn tartván azokat, az egész testnek tellyeséget és erőt adjon. 2.) a' testet tápláló, nevelő és mozgó nedveségeknek *materiája* legyen. 3.) midőn a' szív és az élő-erek rajta küszködnek, az edényeken végig folyon, és a' mi az alatt benne a' mindjárt említett végekre el-készült, a' hová szükség, magával el-vigye, és oda le-tégye. Különösen pedig a' *veres rész*, hogy kemény, darabos, vastag, golyóbiffaival erőfőn dörgölvén az edényeknek oldalait, a' testet szüntelen melegítse, melly természeti meleg az élet' külső jelei közti számláltatik, mint a' melly

melly a' vérnek jó *circulatio*ját mutatja. Innen, minél sűrűbb a' vér, melly ezen résznek bővségítől vagy, és minél sebésebben foly az erekben, mellyet a' *pulsus*nak erős és szapora fel-verése ki-jelent, annál nagyobb a' forróság-is: ellenben minél hígabb, vizezebb a' vér, a' test-is annál hidegebb. A' *Scrum*nak vagy kotsonya forma 's színü résznek hafzna, hogy a' testet nevelje és táplálja: Ugyan-is, midőn ez a' vérrel együtt az edényekben foly, ennek enyves részetskéi hozfizan az edények' falai mellett el-nyúlván, azoknak vastagságát nevelő új *fibrák*ká könnyen lehetnek: midőn pedig a' szívtől az edények' szoros végei felé nagy erővel tojattatik a' vér, az erős ki-nyulás és feszülés miatt fok *fibrák* el-fzakadozván, ez mindjárt köziben téfzi magát, 's azokat mint valóságos enyv ki-töldja egyben forrasztja; és így hozfzuságára-is az edényeket neveli: nem külömben, midőn az edények' belső oldalairól az erős furlódás miatt valami részetske le-pórlik, annak-is helyébe marad. A' *Lympha*, vagy vizes rész, a' két eisőnek szekere gyanánt vagy, a' külső 's belső részeket nedvesíti, nyersen, hajlón tartja, az eledeleknek meg-emésztéfit segíti; a' vérnek hafzontalan és meg-veszett részit ki-mossa; és talám az inakban-is az érzésnél és mozgásnak eszköze. Egy szóval, a' vér olyan része a' testnek, mellytől függ annak élee, meg-maradása, egészsége. A' honnan, a' Szent Iráfokban szólló Lélek-is, az oktalan állatoknak verit, az ő lelkeknek nevezi. 1 Mós. IX. 4.

Hátra volna a' *Physiologia*nak rendi fze- *Nemzés*
 rint a' *Nemzésről* és *Szülésről* való tracta. De *Szülés*.
 minthogy ezekről a' mennyibe a' *Diaetát* né-
 zik,

zik, máttut elégségesképen beszéltünk, e' rélzben magunkat most-is azokhoz tartjuk, és egyenesen által lépünk

Az Emberi Érzékenységekről való értekezésre.

Minthogy a' miket eddig elé az Emberi testről, annak alkotmányáról és természetiről szözlöttünk, mind azokban az oktan állatoktól nem különbözünk, igen illendönek itéltem e' kis *Physiologia*ban már két három szöt felteni azokról-is, a' mellyekben az ember az oktan állatok felett való tökéletességekkel ékeskedik. Ezek, főképen az ö öt *Erzékenységeinek Isteni finum kéjzuleteböl* állanak: A' mellyek által tudnillik, e' durva földi testben elrejtett *Egi* vagy *Lelki belsö ember*, e' Világot, és e'böl annak szerzöjét-is meg-esmérheti. Régen hitelt nyert köz-mondás a' *Metaphysic*ban: *Nil est in intellectu, quod prius non fuerit in sensu*, hogy semmi ne légyen az értelembe, a' melly elébb az érzékenységekbe ne lett volna. Az egy véghetetlen Tökéletesség az, a' kinek Tudománya magából vagon, és egy akarattal véghez vihet mindeket. Innen már régen *Pythagoras* és *Plato*, és többire minden öket követö Böltsék a' véges Lelket érzékenységek nélkül lenni lehetetlenek-is gondolták: azért valami tizta ég forma vékony világos *materia*böl álló Lelki testet kötöttek-egybe e'vel; a' melly-is magával a' Lélekkel együtt lett, attól löha el-fem válhatik, és a' testi halálban-is romlás nélkül meg-marad: hozzá adván, hogy a' véges Lelkek' tökéletességeinek különbözö mértéke szerint, ennek a' Lelki testnek *materia*ja-is különbözö vékonysággal és tiztasággal bír. Melly szerint, némelleyek fenn az égnek tiztább

tább 's vékonyabb részeiben meg-maradtak; némellyek, az ő terhelnek mivolta Izerint, alabb ereszkedtek; némellyek fok, durva, föld természetü nehéz *materiát* szíván-bé mint-egy magokba, és attól meg-vastagúlván és nehezül-vén épen ide e' földnek színére le-süllyedtek; 's itt kell már életeket egy ideig keresniek; mellynek folytatására alkalmaztatott tagokkal ruháztattak-is fel. Ezek közül vólánk rész szerint mi-is emberek. De, a mint a' mi egyenesen álló testünk, fel-emelkedett fejiünk, égre néző ábrázatunk, egeket járó gondolatink, oda-fel való vágyódásunk bizonyítják, fokkal kevesebb mértékbe 's nem-is épen olly duván meg-terhelődve, mint egyéb földi élő-állatok. Innen, jó reménységgel-is lehetünk, hogy ha e' földi dolgokkal való mértékletlen éléssel és gyönyörüségekkel magunkat jobban-is e' földhez nem enyvezzük, el-jő az idő, értsed a' testi halált, a' mikor ez a' nehéz, durva, gya'ázatos, romlandó, fetét test rólunk le-sórvad; és a' belső Lelki nemesebb test, mint a' tiszta víz az iszopból, a' világosság a' füstből, ki-válván meg-tisztul; és a' honnan le-szállott-vólt, oda ismét fel-emelkedik. A' mint mind ezeket hofszafon és tudóson le-írja CUDWORTH *Syst. Intell. T. II. c. 5. §. 3. Lugd. Bat. 1773.* Nem irtóztak ettől a' tudománytól elein a' Keresztyének-is, ORIGENES bizony, minden tétovázás nélkül állatta fok helyeken a' maga Írásiban, hogy test nélkül, az egy Szent Háromságon kívül semmi-féle okos Lélek nem lehet. Nem-is tsak az egy ORIGENES vólt pedig, úgy mond MOSHEMIUS a' maga e're tett jegyzéseiben *al p. 428.* e ben az értelemben; hanem többire minden Keresztyén tudófok így hitték ezt az első *Seculumokban*: úgy hogy ezt a' hibát, ha annak lehet mondani, még az ő mérgefebb ellenségei-is néki szemire vetni nem mérték. Így értettek e'ről IRENAEUS, TERTULLIANUS, AUGUSTINUS 's mások. Azután-is minden időbe vóltak ennek patro-

patronusi. Közelebb a' nagy LEIBNITIUS-is *Epist.* 203. 207. ezt állatta, a' kinek-is ma fokban írták a' magok neveket utánna. Ide magyarázták fokban Idvezítőknek-is azon szavait, mellyek olvastatnak *Luk.* XX. 35. és XXIV. 37 — a' hol, midőn tanítványinak fel-támadása után meg-jelent-vólna; és ők azt vélnék, hogy valami Lelket littenának, nem tázfolja a'val őket, hogy a' Lelket nem lehet litteni; hanem meg-tapogattatja magát vélek, és azt mondja; hogy a' Léleknek *nin:sen büsu és trontja*, a' mellyet tapasztni lehessen, mint az övét: és ezik-is előttek a'nak bővebb el-hitetésére, hogy ő nem Lélek vólna, a' melly étel nélkül szokott élni. E'ből akarták meg-érteni Sz. JUDAS Apostolnak-is egyébként néhez értelmű beszédét 7. 6. és fők más homályos helyeket mind a' Sz. Írásokban, mind a' külső hiitóriákban, a' hol az Angyaloknak és egyéb Lelkeknek vagy *Genius*oknak meg-jelenelekről és emberi tselekedetekről vagy on emlékezet. Akármint légyenek azok, igaz, hogy reánk nézve maga a' nagy Apostol Sz. PAL más testet tulajdonít az embereknek, mást a' barmoknak. *Vagynak*, így szól 1 *Kor.* XV. 7. 40. *mennyei testek: vagynak földi testek: de külömb ditsőségek vagynak a' mennyei-knek, külömb a' földieknek.* Vagyon Lelki test, vagyon Lelkes test, a' melly földből való és földi, gyalázatos, erőtlen, rothadandó test, vér: innen nem-is veheti az litten' Országának örökségét, és a' rothadatlan természetnek örökségét. Azért a' fel-támadásban ez a' földben-is marad: és a' rothadandó rothadatlan természetet, a' balandó halhatatlanságot öltözik magára. El-vettetik a' rothadandó, gyalázatos, erőtlen Lelkes test, fel-támasztatik rothadatlan, ditsőséges, hatalmas, Lelki test. Mellyet fellyebb 7. 37. meg-világosított vala az el-vetett gabonának magvával, melly-is a' földbe meg-rothad; és nem az elevenedik-meg a mit el-vetünk, hanem a' mi a'ból ki-kél.

Igy léfzen, úgy mond v. 42. a' halottaknak fel-támadások-is. Múltok fok helyeken ezt a' rothadatlan, ditsóséges, hatalmas részt nevezik *belső embernek*. TERTULLIANUS, AUGUSTINUS, és több régi Atyák tiszta finum aërből és tuzból gondolták ezt állani; minémü az Angyaloknak teste-is; a' honnan a' fel-támadásban a' jó emberek' testeit (*angelificari*) angyal állapotra tartották által-változni. Tettzik e're CUDWORTHÓL p. m. 426. meg-ementeni Sz. Agostonnak tulajdon szavait, a' inint azokat a' maga jegyzéiseiben fel-tette MOSHEMUS, és találtattatni írja Oper. T. I, p. 28. *Angelica corpora, qualia nos speramus habituros, lucidissima atque aetherea esse credendum est: si hoc sine membris, quae nunc habemus et sine substantia, quamvis incorruptibilis, tamen carnis, accipiatur, erratur.* Ismét, Op. T. V. p. 1002. *Haec igitur vita Sanctorum etiam corpora eorum commutata in coelestem et angelicum statum sic implebit atque immortaliter vegetabit, ut ab illa beatissima contemplatione et laude veritatis nulla corruptio necessitatis avertat aut avocet.* E' léfzen a' halhatatlan Göel, ez, az Utolsó-is, a' kiről szállott-vala hajdon a' JÓB XIX. 25 — hogy minekutánna az ő testét a' férgek meg rágnák, és az ő veséi ő benne meg-emésztetnének, ez, azután-is élne, és annak pora feliben állánd, és így ő a' maga testiben, a' maga, és nem más szemeivel látná-meg az ő Istenét. De ezeket csak mulólag, e' dolognak előttem nagyon kedves voltáért.

Belső ember.

Térjünk visszra azért a' magunk tzelunkra, úgymint az öt erzetenségekre. Úgy lehet t. i. ezekről gondolkodnunk mint meg annyi ablakokról, mellyeken a' földi vastag testnek tömlötzében, nevezetesen az Inaknak falai közü rekesztetett *belső Lelki ember* nézi és vizsgálja az elotte lévő világot annak külömbkülömb tulajdonságai szerint. Meg-kell mindazáltal e'ben a' *belső emberben-is* az okoskodó Lelket vagy Elmét értelemmel annak tes-

Az öt erzetenségeket' hajzónairól.

tétől, melyet *animalis*, lelkesítő *Spiritus*nak nevezünk, jól különböztetni; mint a' dolgozó erőt az elzöközöktől: ha szinte egyiket a' másik nélkül tellyességgel nem képzelhetük-is. Tsudálatos lajtorjáját találjuk a' teremtett állatokban a' tökéletességeknek e' részben - is: Mert vagynak ollyanok, a' mellyek tak az egy tapasztalásbéli érzékenységgel bírnak, mint a' pókok, tsigák, geleszták és *polypusok*: ezekbenaz vagynak, a' kik az érzés mellett izelitenek-is, ember az mint a' most született tsetsemök; de sem nem oktalandl- szagolnak, sem nem látnak, te nem hallanak: lazoktól? vagynak, a' mellyek látnak, de nem hallanak mint a' halak: vagynak, a' mellyek nem látnak, de hallanak, mint a' vakandokok. A' nemesebb élő-állatokban-is, mellyek mind az öt érzékenységekkel ékeskednek, nagyon különböző erejét tapasztaljuk ezeknek az érzékenységeknek. Az ember, mint a' kinek egyébként-is leg - finumabb *materiából* készült, és egyenesen fel-álló teste van, e' részben minden élő-állatoknál nagyobb tökéletességgel bír; tisztábbak és bővebbek lévén benné az érző *Spiritusok*. Láttatnak ugyan némelly állatok e' vagy amaz érzékenységeikben az embert ki-dülni, ama' közönséges vers szerint:

Nos aper auditu, lynx visu, fima gustu,

Vultur odoratu, praecellit aranea tactu.

mint, a' vad-kan hallásban, a' hiúz nézésben, a' majom kostolásban, a' sas-kefelyü szaglásban, a' pók érzésben. De ha azokat a' mesterségeket, mellyeket az emberek a' magok érzékenységek' élesítésére tsak eddig elé-is kigondoltak, fel-vélszük, fokkal utánna maradnak néki minden élő-állatok.

Első, de leg-kevésbé nemes, Érzékeny-
A' 'Ta- ségünk a' Tapasztalás, vagy hozzá-eres. Ki-
pafztalás terjed ez az egész testre, a' mennyiben érzé-
nire va- keny inakkal tömötten egybe-szótt borrel bé-
do? van vonva kívül belől egész testünk. Erzes-
nek mondjuk, midön valami kívülről jövő erő
a' bőrnek izinéhez érvén az inakban ott lelt

álló *Spiritusok*at bizonyos móddal meg-mozdítja; és azok mint a' villámás az agy-velőnek a'ba a' részébe, a' melly *commune sensorium*-nak, az érzékenységek' közönséges helyének vagy táblájának neveztetik, fel-hatnak, és ott a' hozzájuk ért külső dolgok' képét az elmének eleiben terjesztik. És e' szerint a' több érzékenységeket-is, u. m. ízlést, szaglást, látást, hallást-is, érzés (*tactus*) név alá lehet foglalni. Közönségesen az érzésnek tzelja a' *bideg, meleg, darabos és sima, borszszu, kerek, lapos és szegeletes, lágy, kemény, fészkes, puha, könnyü, nehez, száraz, nedves; sinogatás, viszketés, fészkes, fájás, tripsés, ebseg, szomjuság, 's a' t.* Különösebben, *tapasztalás*nak hívjuk, a' melly újjaink' begyeivel való hozzáérés által léshen. Tsak nem meztelenen, holmi gyenge hárttyátskával befedve állanak, t. i. itt azokban a' barázdákban, a' mellyek ékes rendel újjaink' begyit megkerülik, izámtalanul az érző inaknak végei. Ide pedig, ezeknek a' tagoknak épen a' végére azért tette a' Fő Böltsétség ezt az érzékenységet, hogy akármelly helyre, a' hová az Elme kívánja, igen könnyen lehessen által-vinni és le-tenni. Hogy pedig ezek az érzékeny inak itt nagyobb bátorságban munkálódhassanak, körmökkel, mint meg annyi pai'sokkal fedezettettek-bé. Egyéb tsudálatos mesterséget is adott ezekben a' Fő Böltsétség előnkbe. Itt kezdjük ugyan-is, minden mi kívüllettünk tetetett dolgok' távol-valóságának, léleltségének, hosszúságának és vastagságának megmérését, köröm feketéknént, köröm, iz, újj, arafz, sing, öl-szántra 's a' t. formálni. Tsuda az-is, mennyire lehessen gyakorlás által vinni ezt a' durva Érzékenységet. Vólt, így ír *BOERHAAVE Prael. ad Inst. Med. §. 483.* A' ennek számersfortba egy vak Orgonás, a' ki újja be-dallatos egyével a' színekét és fekete betüket meg-es-reje, mérte: a' fekete szín leg-lágyabbnak, a' vörös leg-sértősebbnek tettven neki, e' szerint itél-

vén ofztán a' közben eső ízinekről-is. Még tsudálatosabb tapasztalásbéli *Sagaciúsa* tettzett-ki a' Léleknek vagy Elmének a'ból az Angli-ai afzfzonyból, mellyről emlékezik *Y. A. UNZER* a' maga *der Arzt* nevü Könyvében B. II. p, 151. Nem segíthetvén t. i. *Hans SLOANE* *Medicus* Úr, a' himlője után reá következett nyavalya-törésiben ezen az afzfzonyon femmi-féle ízokott éizközökkel, hideg feredőt jovall: mellytől az egéfzen meg-vakul, meg-süketul, meg-némul 's a'torka-is úgy egybe-húzódik, hogy három fertály esztendő alatt femmit le-nem nyelhetett, hanem az ételt sokdig a' szájában tartván ráogatta, 's azután ki-veterte; az irallal-is tsak öblögette a' torkát 's azon módon ki-pökte; egy tseppet sem nyelhetvén-le a'ból-is. E'ben a' vak, süket, néma állapotjában a' tapasztalás és szaglásbéli éizékenységek úgy meg-élesültek-vala e'ben az afzfzonyban, hogy a' virágoknak és selyem *materia*knak-is színeket ezek által meg-tudta különböztetni; és ha idegen ember ment-bé a' házba, azt azonnal meg-érzette, mellyet tsudálatos mesterséggel és ferénységgel az újjain ki-is jelentett a' véle lévőeknek. Ha ki véle beszélleni akart, a' maga kezét adja-vala az ő kezében 's úgy mutatja-vala-ki annak ujjain a' maga gondolatját. Egy sirtzot-is visel-vala maga előtt, a' melly verefs, zöld, kék és egyéb színü selymekkel meg-volt varva, 's azon mutatja-vala-ki a' virágok' színeit, kivált a' zöldbe és kékbe meg-nem tsalatkozott. Holmi sárga 's verefs *fattrozás*fokkal készült szeg-fü szín pántlikát egy darabig tapogatván, a' színeket benne a' szerint meg-esmérte. A' himeket-is a' ruhákra igen szépen és tisztán ki-varrotta. Irása-is igen szép volt, és se a' betűknek, se a' rendeknek egymástól illendő közökkel való elrendelésében nem hibázott, és ha vagy egy betűt ki-talált hagyni, azt-is tapogatás által azonnal észre-vette, és maga helyére ki-jegyzette. Ezeket pedig gyakorólhatja-vala az éiz-

szaká-

szakának akármellyik óráján a' leg-nagyobb ferétbe-is fel-ülvén az ágyba, ha valami okból nem alhatott.

Májsók Érzékenység az Iz-érzés vagy *köslolás*. Ez nagyobbára a' nyelv' hátán, vagy *Iz-érzés* felső részén tömötten ki-ülő bimbótskák által *eredetinek* lézen: teli lévén ezek, az iz-érzésre rendel-*eszköze*. tetett inaknak végeivel; mellyek a' kivánt útelnek szagjára, látására, sőt tsak emlékezeté e-is, magokat szemlátomást ki-terjesztik. Ezek közt igen tömötten, mint a' bürfonyizalak, vékony nyálat fzivárgó eretskék és *glauuuldskák*-is vagynak: mellyeknek kötelessége az, hogy az izt-adó iöt és olajat, a' megenni és meg-innya való *materiákban*, a magokból ki-öntött nedvességgel meg-ólvasztván, a' közötté lévő inaknak érezhetővé tegyék; és hogy az érző bimbótskákat mindenkor nyersen, 's a' nyelvet-is síkon nedvesen tartsák. Éreznek ugyan a' száznak és toroknak egyéb első részei-is, kivált a' nyelvnek két oldala és az ajkak; de olly tompán, hogy azt inkább *zachtusnak* mint *gustusnak* tarthatjuk.

Formálta a' Bölts Teremtő ezt az *Érzékenyseget* a' végre, hogy az élő-állatok ez által tsalhatatlanul meg-választhassák a' magok táplálására alkalmas eledeleket a' haszontalan és mérges természetü *materiáktól*. E' végre tette ezt a' nyelvnek-is felső részére, hogy mihellyt valaminek rossz ízét meg-érzik, azonnal ki-pökhéssék, a' jó ízüeket pedig a' fozok alá, vagy egyenesen a' torkokba bé-hárithassák. Mulattsággal szemlélhetni a' kis gyermekekben ennek az *Érzékenységnek* uralkodó erejét; a' kik nem tudván még a' hasoknál egyébről gondoskodni vaiaimit kezekbe kaphatnak mind a' szájokba viszik.

Az *Izek*, mellyeket jobban érziünk, édes, keferü, savanyu, fujtós, fos, bur-iz, spiritu- *Az izek-* sus és fu-szer/zámos, nyulós, kenős vagy lúgy, *nekkülömb* (mellyet izetlennek-is hívunk) és a' melly mint *ségei*. a' tuz tsip és eget. Egyéb minden-féle izek

Ha'zna az Iz-érzésnek.

ezebből elegyítették-egybe. Minden ízek a *materiákban* lévő három-féle sóknak és olajoknak elegyedéséből vagynak. Ezek, a' mint kissébb, nagyobb mértékben timporáltattak, és az egybe-foglaló izetlen földtől és víztől bé-takartattak, a' szerint adják-ki élefebben vagy tompábban a' magok erejeket. A' *ke-
nős lágy iz* e' külső durvább testnek táplálá-
sára alkalmas *materiákat* jelenti. A' *tiszta
édesek, savanyuk, sósok, spirituosus, fű-szer-
számos, tsipós izűek* segítségül és erősítésül
adattak a' belső embernek ama mellé. Tsudá-
ra méltó bizony, melly szemlátomást meg-
élefsztik és elevenítik az ízek, ha kedvünk
szerint vagynak, egész Természetünket, mi-
hellyt belejek költöttünk. A' melly annál na-
gyobb tsudának fog tertzeni, ha el-gondoljuk
ennek az izt szerző résznek kevés voltát a'
leg-ízesebb testben-is. BOERHAAVE *Prael. ad
Inst. Med.* §. 490. SENDIVOGLIUS után, ezt
a' leg-jobb sa-hajban 8200-bóltsak egy részets-
kének itéli. A' hordójából ki-vett jó izu friss
bor, minekutánna egy darabig szabad árbe-
állott, terhének és mértékének változása nél-
kül, minden izét és elevenítő erejét el-vez-

Kedvesse-tette. **Kedvessegek** vagy **kedvetlensegek** az ízek-
gek vagy nek fokokban a' vak hozzá szoktatásból va-
kedvetlen-gyon, mint a' tormába esett féregnek: de rend
segek mi- szerint azt az e'ből vagy amabból fok izben
ből van? tapasztalt könnyebbülés, vagy fel-háborodás
nyomja elméinkbe. E' pedig néha az okosság
után halgat: de többire a' kényesebb vagy sértőbb
érdekléstől vezéreltetik. Sokszor az együtt lévő
vagy egymást fel-váltó erősebb iz-is tsinál a'
gyengébbnek nagyobb vagy kevesebb kedvesse-
get. Az epe-sárral a' tölt forró természetű, vagy
forró nyavalyában lévő ember okoson kívánja
a' savanyut: mert az, az ő rothadásta ha-
nyaló vérit orvosolja, és néki kellete-korán
való meg-hivesedélt szerez. A' gyenge és ele-
ven érzékenységgel bíró gyermekek' inye az
édesen 's lágyon kap; irtózik pedig mindentől

a' mi tsip, és túrol. A' nagy emberek' megdurvult és megkeményült Izája és gyomra ellenbe, a' mi édes és lágy, utálja, és az erős tsipőfeket és jól furlókat kedveli. A' *bysteria* szfzonyok és *hypochondriacus* térfiak az édefektől nagy szenvedések közti esnek. A' *Chloronica* vagy halovány fárga leányok semmi ízt nem éreznek, hanem az egy erős sólt, tsipólt és rágó savanyut, a' mellyek t. i. az ő gyomroknak vastag taknyát által-hathatják, kívánják. A' fárgaságban lévőknek az ő epével elegyes nyálok, mindent utálatos keferuvé téfzen. A' savanyu gyümölcsök után a' savanyu bor igen roszszul esik: tettzik ellenbe a' fős, vizes, édes és *alkalira* hanyatló eledelekre. Ha a' téjjel és egyéb lágy eledelekkel élő gyermekeknek bort adsz, az irtózás miatt majd a' nyavalya törí-ki őket; míg apránként ehez az erős ösztönhez hozzá nem szoknak. Ezeken kívül vagyon a' Természetben e' vagy amaz ízhez némü-némü titkos vágyódás-is. Így a' pestisben, és közt-hagyó napos hideg-lelélekben igen jó jelnek tartatik, ha a' beteg a' maga szájában fős ízt kezd érzeni.

Harmadik Érzékenység a' Szaglás, vagy Bűzles. Ez az ornak tekervényes belső üregét bé-fedező, mezitelen inakkal tellyes, lágy, taknyos hártya által léfzen. Ilyen helyre tette a' Teremtő ezt az Érzékenységet, hogy a' száraz air, melly a' szagoskodó Spiritust hordozza, azokat a' kényes inakat meg ne szárazszthassa. Akadályoztatja a' szaglást a' takonynak meg-száradása, mellyet mint piszkot ptrűszfzentés által, ottan-ottan ki-szoktunk vetni: nem különben a' takonynak fok-sága és tsipőfsége-is, mint a' náthában gyakran tapasztaljuk. Segítik és élesítik a' szaglást a' nevezett hártyanak mértékletes nyersesége, nagysága, vagy szélefebb ki-terjedéle. Innen előtt, hogy a' szagló ebek vagy kopók orrát olly fok réru tsontokból formálta a' Bölts Termézet,

mészet, külön-külön bé-borítván azokat szagló hártyával. Az emberekben-is, úgy itél BOERHAAVE *Prael. ad Inst. Med.* §. 492. hogy ha ezt a' szagló hártyát egy végtiue ki-terjejtének, hűz a'kora-is lenne mint az or maga. Ez az oka, hogy a' kiknek orrok' töve, vagy homlokok bé van esve, meg-szorúlván az orrok' ürege vagy femmit fe, vagy igen keveset szagolnak.

A' Szag-is, valamint az iz, a' materiáknak savok és olajok által léfzen; midon azoknak leg-vékonyabb gözbe mehető részek, vagy a' Természet' rendeléséből, vagy a' megkeles, rothadás, dörgölés, vagy tuztól való meg-melegedés által a' test kívül repittetik, és a' bé-ízivott aérrel a' szagló inakra vitetik.

Meg-foghatatlan a' szagokra nézve-is a' Teremtőnek Boltsefsége; midon, nem tsak hogy minden testnek; de annak minden részeinek-is külömb-külobmb szagot adott, úgy hogy azoknak belső titkos alkotmányokat e'ből lehesfen leg-bizonyosabban meg-esmérni: a' honnan, a' *Chemicusok* ezt a' különös szagot (*re-éter*) kalauz *Spiritus*nak nevezik. Tsudára méltó ennek a' izagoskodo göznek vékonysága és széles ki-terjedése-is. A' hajók a' tengeren 40, mért földre észre-vézik a' ró'smarint izagról, hogy Spanyol Orizághoz közeliterek: úgy a' *Ceylon* és *Sumátra* izigeteket-is a' tüz-szerfzámok szagjáról. Egy tris ró'sa maga kedves illatjával az egézf házat egy pillantatba el-tölti; és 24, órákig, 's tovább-is jó szagát ki-botsátani elégséges: de még-is alig tudnak a' Persák fáz font ró'sából egynehány tsepp e' féle *essentialis* ró'sa olajat gyujteni, melyet *oleum Persicum* név alatt árulnak. Mellyre nézve ez ő köztök-is az aranynál tiszser drágább. De egy tsepp e'féle ró'sa-olaj, egézf font közönségesebb ró'sa olajat *finum* ró'sa szaguvá téfzen, melly a'ban fok esztendőig hathatósan meg-marad. Illyen lehet az a' *Tbea Spiritus*-is, melyet ugyan onnan néha a'

gazda-

gazdagabb kereskedő Belgák hozni szoktanak. Egy egész font jó-léle fa-hajból nehezen kapni 60, tsepp tilzta fa-haj olajat. De annak is melly kevés réltze légyen izeskedő és iza-goskodó, ki-tettzik a'ból, hogy ha kevés ideig a szabad airben áll, izét és szagját egészen el-veszti, terhéből pedig egy grán alig apad-el. Az *Ambra* és *Aja foetida* ördög-izar (patikai szerek négy napokig szabad acrbé hagyatván, tulajdon szagjokkal egész helysége-t bé-toltenek. Egy grán vagy árpa szemet nyomó *Ambra* nagy rakás papirosba bé-takarva kevés ideig tartatván, maga szagjával az egész tsemő papirosat úgy meg-tölti, hogy a'ból az, 30, éisztendők alatt sem fogy - ki, még-is a' maga terhéből leg-kisfébbet-is tapasztalhatóképen el-nem veszt. Lásd HALLERT *Comm. ad Inst. Med. Boerh. §. 499. et 507.*

A' Szagok valóságos testbéli részetskék. Képzeljétek, ha lehet, Világi Böltsek! mi a' Test? és bámuljatok, melly keveset tudtok a' szemetek előtt forgó testekre nézve-is: és tanuljatok azoknak Fő Mesteréről alázatofabb tilztelettel szólani. Változnak a szagok fokképen azon egy testben-is. A' melly virág nyersen kedvesen illatozott, meg-rothadván, vagy tüzre vettetvén, szörnyü büdöfs szagot botsát. A' frissen élesztő ró'sa, ha egybe-rontsolod, hitván fü szagot ad.

Hajzna a' szagló Erzekerységnek közelebb-ről ugyan a' szájra néz: hogy t. i. ez által minekelötte némelly hathatófabb erejü *materiá*-kat, mellyek mint valóságos mérgek, az egés-séget csak kóftolás által-is meg-sérthetnék, szagjokról távolról meg-esmérhelsünk, vagy, ha hasznosok léznek, rejtek helyeikből-is ki-kereshelsünk. Kivált a' döglött rothadtságot, mint a mi élő természetünkkel egyenesen el-lenkező dolgot, akarta a' Teremtő ez által velünk előre meg-esmértetni. E' végre épen a' száj felett-is kézzitette a' szaglásnak *organumát*. Akarta továbbá, ezen, mint a' Lélek lakó

Meg-szere-
nyenli a'
Böltseket.

helyéhez leg-közelebb való és leg-egyenelebb úton segíteni a Fő Jóság a' mi testünket és elménket elevenítő *animalis Spiritus*okat-is: a' mint mindeniket gyönyörködve tapasztaljuk, mikor nagy bádjadtságunkba a' jó ízagu virágok és *Spiritus*ok orrunk eleibe tétettetnek. Ez az oka, hogy az eledelek' és italok' rendiben-is a' mellyeknek jó izekkel együtt jó szagjok-is vagyon, sokkal jobban és hamarébb élelstenek mint az íz, és szag nélkül valók, ha szinte egyébként a' tápláló erő jóval bővebben van-is ezekben, mint amazokban.

Negyedik Érzékenység a *Hallás*. Ennek *Hallás*. eszköze a' fül: mellynek alkotmánya olly mesterséges, hogy annak tellyes le-írásához fogni itt merő hijába-valóság volna. Valami a' hangot minden-féle musikák szerint formálhatja, az egy fülben mind meg-vagyon: úgy hogy, csak az egy kis fülnek alkotmánya, e' világ minden *Mechanicus*sainak mesteriségét tuffá teszi. Dob, trombita, sip, hárfá, tzimbalom, hegedü's a' t. képzelhetetlen mesteriséggel itt egybe-foglaltatva láttatnak. Hogy formáltasék-ki továbbá a' hallás által való *Idea* az elme' tábláján, azt meg-magyarázni annál-is lehetetlenebb.

En-is azért a' rövidséghez képest minde-
 nek el-mellőzvé, egy két szóval a' *Hallás*-
 nak csak módjáról szöllok. A' *Hallást* izerzi
 az *ær*nek kissébb nagyobb erővel való bé-tsa-
 pódása a' fulek' lyukaiba. Annak külömb-kü-
 lömb *Idea*kat formáló hangozását csinálják azok
 a' fok-felé ki-feszült kemény rézfek, mellyek-
 ben rendel az oda rohanó *ær* meg-utközik.
 Ugyan is, valami, hangot ad, mind meg an-
 nyi ki-feszült bél-hüroknak lehet itt-is gondol-
 ni: a' mellyek a' mint tömöttebbek, szijja-
 fabbak, vastagabbak, vagy vékonyabbak,
 keményebben vagy lágyabban vagynak ki-fe-
 szülve, és a' mint mind két végeik szárazabb
 vagy lágyabb keménységü, könnyebben vagy
 nehezebben rengő tsontokhoz széllyel kötöz-
 tetve

ennek
 módja.

tette állanak, a' hangokat, mint egyéb muszikák-is izokták, a' szerint formálják és terjesztik az elme eleibe.

A' pedig épen Isteni dolog, a' mit ezek a' hangok, gondold a' muszikákból, vagy ember' szájából ki-jöve, munkálódnak a' mi elménkbe. Lehetetlen fel-venni annak módját, hogy essék a' gondolatoknak illy tsekély eszköz által egyik főből a' másba olly hathatós által költözése; hogy az egész világ láttasék e're meg-mozdulni. Így terjednek ugyan-is széllyel e' világra, minden jó és gonosz jóvalálók: így adattatnak a' törvények, mellyek mellett maga dolgait e' világ folytatja: mert az Irásból, intésből való tanulás-is a' hallásnak egyik neme.

Hogy fokban, kiknek fülbéli külső érzékenységek tompább, szájok ki-tátva halgatják a' hangokat, ez-is a' természet munkája. Két lyuk vagyon ugyan-is (*Tubae Eustachii*) a' nyelv' töviről a' két fülek' dobjai alatt lévő üregbe, az az, az alatt a' kemény, száraz hártya alatt, melly a' fül' külső lyukát egy iznyi mélységre kereftül el-rekeszti, a' honnan osztán bé-hat a' hang a'ra a' mesterséges alkotmányra, melly az ott közel eső tsigába nyilva a' hallást szerzi. Azt a' tsudálatos hallásnak módját pedig, melly a' fiketeknek fejek' tetejéről, és holmi fogaik közé fogott páltzákon által szólva léfzen, véfzi az elme a' fül tsontjaival egybe-kaptsolt értz keménységü koponya' tsontoknak rengéséből. Nem kevésbé tsudálatos dolog az-is, mennyire függen az elme' dolga a' hallástól: úgy hogy, a' melly ember semmit nem halhat, ámbár minden egyéb érzékenységei tökéletes épek légyenek-is, az elméje ostoba együgyűségben kéntelenítettik maradni.

Az a'érnek hangot szerző mozdulásáról-is csak azt emlitem, hogy az a'ér, mint egyéb testek-is, magába tsendefen áll: midön pedig akármelly külső erő által meg-mozdittatik, maga

A' gondolatok hang dital közöl tettetnek mdjokkal.

A' süketek hogy bal-lanak?

A' Hang miként lefz'?

maga folyását épen a' szerint téfzi mint az álló viz ízínén látjuk, midőn az a' belé-vetetett vagy utközö t keményebb *materiák* tsapására egéiz, vagy fél *circulusokkal* rendel bárázdánként ki-terjed. És, valaminthogy a vizen ezek a' tziirkalmok akár erősebb, akár gyengébb ütésből támadjanak, egy arányu sebességgel terjednek szélllyel, épen így esik ez az aerben-is az ő sűrűségéhez képest, melly a' viz' sűrűségénél és nehézségénél 850-zer kisebb, úgy hogy, mikor a' viz egy *secunda* vagy másod *minuta* alatt a' maga *diameterit* 12, lábnyi szélelségre terjesztette-ki, az aernek annyi idő alatt 180, német ölet kellett a maga *Centruma* körül ki-terjedni, Melly szerint az ágyu-lövésnek, vagy mennydörgésnek hangja is épen a' szerint, és annyi idő alatt harapozik szélllyel, mint a' leg-tesedesebb szózat. A' külömbség pedig tsak a'ban áll, hogy az erős ütésből lett mozdulás szélesebben megyen, 's tovább-is el-tart mint a' melly gyenge erő által esett. Az utat, mellyen a' hang az aerbe szélllyel terjed egy *secunda minuta* alatt, az az, egy egéiz *minutának* (a' melly egy órának hatvanad része) hatvanad része a'att, mint-egy 1038, lábnyira szabja *Aib. HALLER Pr. lin. Pbyfiol. §. 475.* A' nyári hévségben szaporábban mondja harapozni. Ezekből szokták meg-határozni a' Tudólok a' kiáltásnak, puska-lzónak, sőt a' mennykő le-esésének-is tollünk való távol létét; egybe vetve t. i. a' hang meg-hallásáig való időt a' villámásnak pillantásával.

Az *Echo*, vagy a' hangnak a' ki-mondás szerint lett visszfa jövése, az aernek holmi rengo kemény portékában való egyenes meg-ütközéséből, és onnan reánk egyenesen tett visszfa fordulásából leszen. A' melly hogy eshessék, *syllabáinként* és *szónként*, a' ki a' viz' tziirkalmainak bárázdánként ki-terjedését az aerre által tudja vinni, könnyen fel-veheti.

Az

Mitsoda
sebeséggel
terjed szélllyel?
lyei?

Az Echo
mi?

Az *Ötödik*, leg-tsudálatosabb, és valóságos Isteni Erzékenység a' *Látás*. Így nevez-
 zuk magunkban, midőn a' napnak sugári az *miként be-*
elönkbe tétetett testekben meg-ütközvén, és *szem?*
 onnan a' mi szemünk' fényére vizsgálva fordul-
 ván, a' szemnek fenekén, a'ban az orrunk-
 felé halgató egy lentse izemnyi kis fejrésébe,
 (mert egyebutt belol egészen fekete ez a' *retina*
nevu lágy hártya) melly a' *látó Innak* ki-
 terj. dt vége, annak a' testnek képét, formá-
 jára és színére nézve tökéletesen ki-festi. Igye-
 keztek sokan a' szemet bizonyos mesterséggel,
 mint a' szemben látták, egybe-foglalt kristály
 golyóbisfokkal ki-majmozni. Mellyekben úgy
 vették-észre, hogy a' dolgoknak képei vizs-
 sza fordúlva festődnek-le a' szemnek fenekén.
 A' melly hibát osztán idővel ellenkező tapasz-
 talás által kezd az elme meg-igazítani, mig
 az igaz látáshoz hozzá szokik. Tudnillik,
 a' izem-fénynek ellenébe egy *lentse szem for-*
ma, mint a' kristály olyan világos, sok ré-
 tü hárttyákból készült testetske vagyon hely-
 heztetve; mellyen a' izem-fényen bé-ment su-
 gárok, mint valami *Vistoriumon* vagy gyűjtő
 üvegen, öszve szedődvén, a'ba a' tojás fejé-
 réhez hatonló nedvelségben, melly a' szemnek
 üregét alább meg-tölti; lapos X, betű for-
 mán magokat elébb keresztre vágják, és úgy
 terjednek meg-fordúlva, újra ki a' látó inats-
 tákknak színén; mellyekben bizonyos mozgá-
 fokot gerjesztvén, ezekből formáltatik a' *látás*.
 De hogy eshessék, hogy olly kitsiny lyukon,
 mint az ember' izeme' fénye e' világnak majd
 felét, a' mint t. i. az előttünk fekszik, min-
 den készülletivel egybe, a' napnak kevés sugári
 egyfzeribe bé-vihessék a' izembe, és hogy
 azoknak képei a'kor-is, midőn azok a' sugárok
 egy *punctumba* keresztbe vágódnak, egybe
 ne zavarodjanak, emberi értelem felett való
 dolog. Bámulásra méltó nyoma bizony ez az
 Isteni Fő Böltséégnek! Meg-lábolharatlan
 örvénybe merülünk, mibellyt csak a' napnak
 sugá-

*Tsudála-
 tos mesler-
 ség ez a'
 Termé-
 szetben.*

A' nap' sugáriról kezdünk gondolkodni, mik légyenek sugárirak azok, hogy képes azoknak olly sűrűséggel és keptelen se szörnyű lebebséggel folyniok, hogy a' fél világról, 's annak-is minden punctumairól reánk visszfa fordúlva egy ször szályni nyalábba mind azoknak képét egybe-zavarodás nélkül egy pillantat alatt ezer mért-foldról-is a' mi szemünk' fényin bé-vihelsék. HALLER. Pr. Lin. Pbyfiol. §. 521. úgy itél, hogy a' napnak sugári $16\frac{1}{2}$ minuták alatt az egész látható Világot által-futják; még pedig úgy, hogy ezen útjokban őket sem nem késleltetheti, sem nem fiethetheti semmi. Magok természetek szerint a' nap' sugári vég nélkül, egy linedban, egymás szélitiben (*radiis parallelis*) utaznak. Ha-

A' nap' nemha valamely hígabb és vékonyabb mate-sugárirak riából valtagabba, mint p. o. az aérből a' utazásami vízbe vagy üvegbe által-mennek, ott annak móddal e-a' sűrűbb testnek nagyobb-nagyobb sűrűségek' és formájoknak mivólta szerint egy kevésbé félre törnek, a'ra-felé hajolva, a' merre vastagabb vagy dombosabb az a' test, mellyen azután utazni szándékoznak. Vagynak olyan testek-is, mellyek a' nap' sugárit által nem bortsátják, hanem a' szerint a' mint azoknak színébe meg-ütköznek, vagy egyenesen visszfa-felé, vagy épen a'val a' szegelettel, [mellyel belé ütköztek oldal-félt fordítják. Vagynak olyanok-is, mellyek ezen sugároknak egy részét magokba bé-vészik és ott meg-fojtják, a' többit pedig rész szerint visszfa tsapják, rész szerint az elébb írt mód szerint félre törik, rész szerint által-bortsátják. És, valamit

A' színek vagy a' színekre, vagy a' dolgok' képeire bogy leszek? nézve tudunk, ezekből tsinalja-ki Isteni böltses-séggel az elme. Ehez van készítve a' szem-is, mellynek közép fénye alatt, egy mogyórónyi helyen igen szép tiszta víz vagyon, mellyet, hogy azon a' lyukon ki-ne folyon. hasonló tiszta világos hártvátska fedezett-bé. Ez alatt egy kis lentse szem forma kristály tisztaságu kemény testetske vagyon téve t-

gon,

gon, holni gyenge hártával körül a' szem' belső réizéhez ragadva a' sugároknek jobb móddal való ölfzve-szedése végett. Ez a' lentse szem test homályosul-meg a' *belső bűjogban*, mellyet az *Oculisták* a' magok tőjökkel el-hárítanak, vagy ki-vésznek. Ezen alól és e' körül a' mint e-lébb-is emlitém, a' szemnek több üregét a' to-jás fejezéhez hasonló vastag, üveg színü nedvesség tölti-bé. Mind ezeket golyóbis formába öt rendbéli hárták foglalják: mellyeknek ketteje, a' hol a' szem' szivárványa kezdődik, el-marad, a' szem' fényt pedig csak egy fedibé. A' szem-fény feketének azért láttzik, mert a' szem' üregében a' leg-belső hártya fekete, hogy a' látásra nem szükséges sugárok a'ban ki-alugyanak. A' szivárvány' kerületi hol kék, hol barna, hol fekete, hol zöldes sárga. Ez a' világofságnak erejéhez képest, a' szem-fényt most ki-fzélesíti most egybe-húzza, hogy több sugárok egyszer se mehessenek a' látó inra bé, mint a' mennyi a' látást tisztán ki-formálhatja.

A' szemnek alkotmánya.

A' *Lito innak veleje igen ligy*, tsak nem takony forma, mellyen a' látás az agy-velőbe hat; hanem a' tokja, melly az agy-velőnek három réti kérgéből vagy takaró hártáiból lészén, erős, szijjas, érzékenység nélkül való. A' szem-golyóbisát fényével a' látni kívánt dolgok-felé, vagy a' mellyeket nem szeretünk azokról más-felé hat apró *muscularis* hárták forgatják; mellyek által az elinének indulatai is nagyon ki-tettzenek; t. i. egy fel-emeli, a' honnan az (*superbus*) büzkének; más le-húzza, a' honnan (*humilis*) alázatosnak; az harmadik az orr-felé bé-fordítja, a' honnan (*bibitorius*) ivónak; a' negyedik két-felé széllyel viszi, a' honnan (*ināgnatorius*) haragosnak; az ötödik és hatodik, a' szemet olly móddal forgatja, mint mikor az Ifjak tsintalanul szeretőjekre néznek, a' honnan ezek (*amatorius*) szeretőknek-is neveztetnek.

A' látó in.

A' szemek forgato esz közök.

Hogy a' szemek minden-felé annál-is könnyebben fordulhassanak, gömbölyegen formáltattak, és igen sük hárttyával bé-borult tsont *kryptákba* tétettek. A' hol a' könnyvedvelséggel-is minden felől öntöztetnek. Ol-

A' szem-talmazzuk a' szemet fellyülről a' ki-álló hombez tartolok' tsontok, szemöldökek, és szem-szőrek; *zó nagy* elöl a' szem-prémek vagy hajak; mellyeknek *kefzület.* karimáit, hogy annál jobb móddal széllyel nyittathassanak, és ismét szebben egybe-fogódhassanak vékony portzogók erősitik. Hogy a' könnyve-ne folyhasson ortzánkra, tartóztatják az alsó szem-prémnek szőrei-is: de készült e' végre egy kis lyukatska-is a' szemnek belső végein ki-álló húfotskákából az orr-üregeiben ki-nyilva, melly a' szükségtelen részt bé-szivja és az orrba bé-botsátja.

Hogy a' látás annál-is tovább terjedhessen a' főnek felső részeiben azért tétettek a' szemek; és hogy olly hirtelen vakság ne kövesse, párosan készítették, hogy t. i. ha egyik valamelly szerentsétlenség által el-romlanék-is, a' más által láthassunk. Mert egyébbént mindenik szem külön-külön lát, és, hogy a' látott dolog még-is kettőnek ne tetsék, szoktatásból jut a'ra az elme.

Az *Elmenek*, vagy *Léleknék lakdja* minden kéttség kívül, az agy-velőnek alsóbb részeiben vagyon, a' hol t. i. az öt Erzékenységekről le-menő *Erzõ-inak* öfzve találkoznak, a' melly a' szem-gyökerivel által-ellenbe az orrnak ürege felett esik. Úgy - is tapasztaljuk, hogy ott igen különös kefzülete vagyon az agy-velőnek. A' mozgásra intéztetett 9, pár inak-is szintén azon helyről erednek és terjednek széllyel az egész testnek részein. De minthogy sem az öt Erzékenységek inait, sem a' mozgató inakat egy bizonyos *punctum*-ra vinni még eddig nem lehetett, azt sem lehetett meg-határozni, hogy azok közül a' néhány tsúpotskák közül, mellyek *glandula pine-*

alis, corpus callosum, medulla cerebri, nevet
 vitelnek, mellyikbe kellefsék az Elmének ízé- *Az El-*
 kit tartani. Akár mellyik helyt légyen, elég *menek la-*
 az, hogy egy bizonyos helyt az: oda hatnak- *kőbelleje.*
 bé az érző inaknak tsévein a' külső dolgoktól
 meg-mozdittatott Spiritusok' mozgái; mellyek
 a' hozzájuk való érésnek módja, és a' hozzá-
 juk ért dolgoknak természetekhez képest külö-
 mőznek. Ezeket nézi már mintegy közönséges
 táblán (*in sensorio communi*) az Elne. Ezekből tsi- *Hogy for-*
 nálja ki meg-foghatatlan mesterséggel a' ma- *málja az*
 gán kívül lévő dolgoknak képeit, tulajdonsá- *Elme a'*
 gait és egymáshoz való kötelefségeit, elein *maga Ideá*
 tsak gyanítva, azután az áthatatos egy for- *it?*
 ma tapasztalásból bizonyosabban. Ezekből
 itél, okoskodik, és enlékezik-meg 40, 50,
 esztendő múlva-is fok számu dolgokról az el-
 me. De olyan mélység ez, hogy ennek a'
 széliben-is mindjárt e' világnak minden Böl-
 tseisege el-merül.

Is felett, tapasztaljuk mi magunkban,
 's máfokban-is áthatatofon, hogy némelly dol- *A' kívü-*
 gokhoz különös bajlandóságunk vagyon, és *nds és utd-*
 azokat szeretnök szüntelen magunk előtt tar- *lás-ishogy*
 tani, sot magunkévá-is tenni: némellyektől *tálmad?*
 ellenben irrózunk, és az olyanokat minél ha-
 marébb el-háritani magunk elöl igyekezünk.
 Oka mindenik indulatnak egy átaljába, az
 elmenek az a' vágyodája, melly szerint a' ma-
 ga állapotját nagyobb-nagyobb böldogságra
 igyekezi vinni. Felettébb tettzik ugyan az
 Elmének a' maga mostani állapotja-is: de lát
 ő távulról ennél iökkel kedvesebb és tökéll-
 telebb állapotot, mellyre fel-lépni szertelenul
 vágyik: érti annak módját-is hogy eshetnék
 a' meg; és, hogy a' végre, a' magán kívül
 lévő dolgok közül-is, némellyek iökat segít-
 hetnek; némellyek akadályt tsinálhatnak. Az-
 okat tehát, mint hasznos elközőket jötnak
 és kívánatosoknak; ezeket rosz/zutnak és uti-
 latoroknak tartja. Is egyedul ez, az Elme'
 e' világra ki-terjedt minden Indulatnak, Erkö. sei-

nek es munkáinak kuz-jeje. Hogy pedig egyik ember rosznak tartja azt a' mit más jónak itél, az a'ból esik, hogy ok azt a' tzelul vett b6ltog állapotot ellenkezo dologban tartják. Ez, a' testnek, vagy maga érzékenységeinek kíván eleget tenni: a' más, a' lélek belső esmerettségének terjesztésébentalálja leg-nagyobb mulatt-á-gát. Es a' szerint választja mindenik az a'ra fe-gitő eszközoeket-is.

Továbbá, érezzük s' látjuk azt-is, hogy az elmének *Indulatai* szerint a' mi testünknek külső belső részeiben és tagjaiban bizonyos mozdulások támadnak; még pedig néha olly szornjú erővel, hogy azok miatt a' test maga-is fokszor meg-sérizik; sőt egybe romol. Látjuk ellenben azt-is, hogy légyenek a' mi testünkben olly mozgások-is, mellyek az Elme' tet-tzésitől nem függenek; sőt annak akarattja ellen indulnak és végeződnek; de még-is mód-jokra nézve az Elme' indulatihoz nagyon al-kalmaztatják magokat. Ezekből azért ész-re-vehetjük a' Léleknek a' testben való nagy hatalmát, és hogy mint *machinát* úgy gondol-ni az élő embert, bolondság volna. De el-lenben a' *Doctor STAHL* követőivel mindent a' Léleknek tulajdonítani-is vakmerőség. *Októ Lélekből*, és felette mesterséges *machinából* egybe-szerkeződett állat az ember, mint ezt a' *VII-dik §-ban* bővebben le irtuk. Mellyre nézve, úgy-is kell annak élete 's egészsége kö-rül forgolódnunk, hogy mind a' két résznek különös és közös munkái magok rendiben és épségében tartatlanak, 's vitellének a'ra a' végre mellyet a' *VIII-dik §-ban* *Egészségnek* ne-veztünk-vala.

§. XXXVI.

A' ki az emberi Testnek Alkotmányáról és Természetről ezen Részben meg említett dol-gotskákat érti, egybe-vetvén azokkal, mellye-ket elébb a' *II-dik* Részben az életről és egészség-ről

ról közönségesen beszélgettünk, miben álljon belsőképen-is az élet, miben ismét az egészség, jó rendin fel-veheti. El ugyan-is summa szerint kimondva, még pedig jó egészségben az ember, valamig benne a' nedveségek a' magok edényein rendes bővséggel, sebefséggel, és szabadsággal folyhatnak. Igy iolynak pedig, ha az *Edények* 1.) sem nem igen lágyak, könnyen nyúlók, torhák és felettébb érzékenyek; sem nem igen kemények, szijjafok, és érzékenység nélkül valók. 2.) ha mindenütt illendő ürekségek vagyon. 3.) ha épek, az az, sem meg-nem szakadtak, sem meg nem dugúltak sohol. 4.) természet szerint mennek, ágaznak és határozódnak: magok a' *nedveségek*-is sem igen szűken, sem igen bőven nintsenek; nem-is rend kívül enyvesek és sűrűek, de ellenben nem-is felettébb vékonyok és hígok, hogy t. i. minden kis nyiláson a' testből ki-rohanjanak, vagy szivárognak; nem-is edesek, lágyak és kövérek, de nem-is tsipősek és rágók. Ezek azért a' melly testben igy fel-találtatnak, azt *valósággal egészségesnek mondhatjuk*. A' *Betegség* pedig ezeknek valami részből való meg bomlásából következik. És hogy minél többek, 's nagyobb mértékben vagynak a' le-írt dolgokban a' változások, a' nyavalya-is annál nagyobb leszzen, önként által láthatjuk.

§. XXXVII.

De továbbá, mi légyen az -is mi bennünk, a' mi *Természetnek* neveztetik, azt-is könnyen meg-érthetjük. Mert ugyan-is, a' semmi nem egyéb, hanem a' testnek eddig le-rajzolt állapotja. És annak *erőssége* vagy *gyengesége* függ a' VIII.

és IX. §§-ban le-irt *conditioktól*, a' mennyiben t' i. azok erőfőbbben vagy gyengébben, bővebben vagy szűkebben, kisebb vagy nagyobb mértékben találtnak-fel e' vagy ama' testben. *Bölt*-nek pedig ez a' *Természet* annyiban mondatik, a' mennyiben a' leg böltsebb Teremtő mindene- ket úgy formált, rakott, és rendelt-el e'ben a' mi fok ezer külömb-külob-féle részekből álló tes- tünkben, hogy jóllehet azok mind külömb-kü- lömb módon munkálódjanak, de még-is ofztán mind azon egy végre, ú. m. az egész testnek egyenlőképen való nevedésére, táplálására, épségére, az Elme' munkáinak jól végben vite- lére, és ennek boldogságának elő-mozdítására önként tzelezzanak és lieffenek.

§. XXXVIII.

Itt fundáltatik ama' *Természetbéli* nevezetes külömbség-is, mellyet a' Régiék *Temperamentum-*nak, *Habitusnak*, *Complexionak*, *Constitutionak* 's a' t. neveztenek: melly szerint, egészségekre, betegségekre, sőt Elméjeknek tulajdonságira és erköltseikre nézve-is fokot különböznek egymáttól az emberek. Ugyan-is, olyan a' testnek szine, nevedése; úgy áll vagy romlik annak egészsége, a' mitsodáfok, és a' mint foly- nak 's készülnek az edényekben a' nedvessegek; de ezek úgy folynak 's készülnek, a' mint vagy- nak az edények, (egyebekben való hasonlatos- ságot előre fel-tévén); és így a' vérnek-is ol- lyannak kell lenni, minémük az edények, 's következésképen a' tápláló és inakban folyó nedvessegeknek-is; követvén a' vérnek, melly- ből készültének, tulajdonságit. Minthogy pe- dig

dig már az érzékenységek, és mozgások az inakban folyó nedvességnek minémüségé szerint szoktak lenni; az Elme pedig úgy ítélhet és munkálódhatik, mint a' külső érzékenységek néki a' dolgot fel-adják, az erköltsök és szabad akarat szerint való mozgások pedig az Elme' itélete szerint vagynak; következik, hogy nem csak a' test' külső belső munkáinak, hanem az Elme' tulajdonságának és erköltseinek-is olyanoknak kell lenni, a' minémü a' kemény és folyó részeknek természete, vagy *temperamentuma*. Így lévén a' dolog, szükség lészzen, hogy most mindjárt értekezzünk holmit külön-külön a' *Temperamentumokról*-is; hogy majd az egészséget megtartható, 's el-is rontható, *bat nem természeti dolgokkal* az e'ben való külömbséghez képest, annál okofabbau és nagyobb haszonnal élhesünk.

NEGYEDIK RÉSZ.

A' *Temperamentumokról*, Különös *Természetről* és *Szokásról*.

§. XXXIX.

HIPPOCRATES *de Nat. Hominis*, GALENUS *de Temperam. L. II.* és más régi Orvosok, a' kik a' vért a' testből ki-véve csak szemeikkel vizgálták, és a'ban tiszta vizet, sárgás epe forma vizet, fejer enyves kotsonyát, sós izt, verefs, vagy fekete földes részt, melly mint az izzop az edény fenekére száll, tapasztaltak, a' mint azon meg-jegyzett négy részek közül, hol egyiket, hol a' másikat látták a' több részek felett bővölködni, a' Testnek természetét-is a'

szerint határozták vala *négy-felé*. ARISTOTELES után sok *Philosophusok* a' négy *Elementumok* közül az epe helyett tették a' tüzet, a' só helyett az *aert*. Minekutánna pedig a' XIV *dik Seculum*' vége - felé az Orvosok a' vért *Chemiai* mesterség szerint, tűz által-is kezdték próbálni, és a'ban feles sót, olajat és vizet, (az olajat *kénkönek*, a' vizet *Merturiusnak* nevezvén) talátnak-vólna, a' *Temperamentumok*at-is három *classisra* határozták, (nem vevén kevés vólta miatt a' vérbe élzre a' földet, vagy a' sótól nem tudván különböztetni,) u. m. *Sós*, az az, *ízaráz*; *kénköves*, az az *forró*; *kénesős*, az az, *hideg*, *nedves* természetekre. Azután, ugyan ezen az úton, HELMONTIUS a' hátromból ötöt tsinált, *alkalinust*, *Spiritusost*, *olajost*, *vizest*, *földest*. Az újjabak pedig, ki-terjesztvén a' *temperamentumbeli* különbséget a' testnek kemény részeire és magára az alkotmányra-is, ezt sokkal helyesebben kétképen vették - fel, u. m. a' *materiának*, melyből mindenik rész készült elegyedése szerint, es az alkotmánynak belső minémüése szerint: azt *Temperamentum mixtionis*, ezt *Temperamentum corporis organici* nével különböztetvén.

Hogy ez a' *Temperamentumbeli* különbség által-hasson az *Elmére*-is, élzre vette - vól az már régen maga az Orvosok' *Atyja* HIPPOCRATES, melyről *L. I. de Diaeta* igen szépen-is írt: nevezetesen pedig *L. de Flatibus* így adja-ki a' maga gondolatit. „Úgy tartom hogy a' testben talátnak minden dolgok közül az okofságra semmi „ annyit nem tézzen mint a' vér. Mig azért ez „ egy formán jó állapotban van, helyt áll az „ okofság-is; meg-változyán, meg-efik az okofság- „ is. A' részegekben hirtelen meg-bővülvén a'

„ vér

„ vér, fel-háborodik az elme, és a'ban az okos-
 „ ság-is el-felejtkezvén a' jelen lévő nyomorusá-
 „ gokról, a' jövőendő bődlog állapotról nagy re-
 „ ménységet formál. Hozhatnék, ugy mond to-
 „ váblá, én fok egyéb történeteket-is elé, mel-
 „ lyekben a' vérnek meg-változásával meg-vál-
 „ tozott az okofság-is,, Azután GALENUS-is egész
 könyvet irt a'ról, *Quod mores sequantur Tempe-
 ramentum boninis*, hogy az erköltsők az ember-
 nek *Temperamentumát* követik. Mellyet a' miu-
 dennapi tapasztalás-is kétség kívül helyhezte-
 tett.

§. XI.

Vagynak ugyan-is, kikben a' Szívnek és az edényeknek *fibrái* igen szárazok, erőflek, érzékenyek, és az utak az edényeken mindenfelé szabadok lévén, a' vérnek igen sebefs keringése vagyon. Melly miatt a' vizes rész a'ból a' ki-gőzölgő edényetskéen felettébb bőven takarodik-ki, a' meg-maradt rész pedig az erős súrlódás, törődés, rontsolódás közben néki melegülvén, az olajak és fók benne meg-olvadnak, el-vékonyúlnak, meg-tsipősülnék. ösztönöztetvén ezen forró tsipős vértől a' Szívnek és edényeknek érzékeny *fibrái*, még sebesebben és erőfsebben hajtják, törik, rontsolják azt magokba: melly szerint a' vér' es minden a'ból készülő nedveségek' forróságának, tsipőségének, v. konyóságának, szárazságának-is nevededni kell. Innen, az illetén testel biró embereket, száraz, meleg természetűeknek, vagy *Cholericum temperamentum*naknak nevezzük.

§. XLI.

Illyen állapotjából a' testnek, önként következnék azok a' külső jelek-is, mellyekről ezen *Temperamentumot* a' más háromtól könnyen meg-külömböztethetjük. Minémüek, a' fekete vagy verefs, tömött, kemény és kondor szőr; barna kemény bőr; meleg, száraz hús; vérmes szemek; erős, sebefs, szapora *pulsus*; gyakor szomjuzás, és ételbéli kevés kívánság; láng színü, kevés, ritka, tsipős, szagos vizelet; gyakor, de többire kemény székek; az izzadásra, szem-fájásokra, nehéz vér-solyásokra, vér-pökésre, száraz betegségre, harmadnapi és minden-fele forró hideglelesekre, hagymázra, fő, torok, oldal-fájásra; minden külső belső *inflammatiokra*, hójagos orbántzra, pestisre 's a' t. való nagy hajlandóság; rövid termet, jóllehet gyermek korokban igen szaporán szoktak nőni; járásban, dolog és ítélet-tételben való szaporaság; kevés erő, és a' munkában való hamar elfáradás: mert a' vékony vér és *Spiritusok* sebesen rohannak ugyan benne a' *musculusokra*; de vékonyságok miatt azokból szaporán-is széllyel ofzolván, azoknak egyéb iránt-is a' nagy szárazság miatt erőtlen *filtrát* sokáig merőn nem tartják. Illyen továbbá, a' *Venusra* való forró indulat; midőn többire még-is vagy magtalanak, vagy leányokat nemzenek. Mert mint egyéb nedveségek, úgy a' nemző mag-is ő benne szaporán készül, és forró tsipőségével az a' végre rendeltetett eszközüket szüntelen ösztönözi; de a' gyakor *Venusnak* gyümöltse, mint az új házafok' példája-is bizonyítja, gyakran magtalanok, vagy leány szokott lenni. Inneu

vagyon az-is, a' mit ír Fr. HOFFMANN, *Diff. de Temperam.* §. 22. *Op. in Fol. Genev.* 1748. T. V. p. 107. a' Déli meleg tartományokat lakó Afrikai nemzetekről, a' Spanyolokról Oloszokról 's a' t. hogy jóllehet ő köztök a' legények 16, a' leányok 14, esztendőskorokban többire megházafodjanak, és egyébként-is a' törvénytelen bujaság felettébb uralkodják ő köztök, még-is ricka aszfszony, a' kinek csak három gyermeke-is születtesék; 's azok közt-is a' BODINUS megjegyzése szerint, *Tbeatr. Nat.* négyszer több a' leány mint a' férfi. Elméjekre nézve az illyetű *Cbolericusok*, hirtelen haraguak, nem tűrők, boszszu-állók, mérészek, vakmerők, veszeke-dők, pártosok, szőr szál-hafogatók, mind a' szeretésben, mind a' gyűlölésben felettébb valók, könnyen változók, kevélyek, nagyra vágyók, kérkedékenyek, mástól függeni nem akarók, tökéletlen tsalárdok, a' mibe betsületek vagy hasznok forog, bőven költők; a' dolgokat hirtelen fel-vévők 's meg-is határozók. Innen, köz-katonaságra, szolgaságra roszszak: de hadi és városi tiztségekre, követtségekre, tanításra, *disputálásra*, meg-táfolásra, kérdés támasztásra 's a' t. mások felett alkalmasok. Mert a' vékony, forró, tsipős vérnek és *Spiritusoknak* az agy-velőn való szabad és sebes folyása, az inaknak száraz, érzékeny vóltával együtt, őket minden hirtelen való gondolkodásokra, tselekedetekre rendeli; bátrokká, kevélyekké téfzi: melly kut-fejeből osztán a' több elő számlált *virtusok* és vétkek önként következnek.

§. XLII.

Okozzák ezen forró, száraz Természetet a' hasonló természetü szülék, erős bor, égett-bor, fü-izerfzamos melegítő étel és ital, száraz, meleg *aer*, kivált a' tér, és fővenyes földön; fok álmatlanság, haragoskodás. Oltják a' mik ezekkel ellenkeznek.

§. XLIII.

De találatnak fokban olyanok-is, kikben a' XL. és XLIdik §§-ban elé-számlált dolgokkal mindenek egészen ellenkező módon vagynak. Lágyak, vastagok, nedvesek, érzékenytelenek a' Szívnek és az edényeknek *fibrái*, és így a' benne kerengő nedveségeket illendő erővel mozgatni, és tökéletességre vinni nem elegendések. Innen, a' vér és minden a'ból készült nedveségek, vizes, hideg, nyúlós, vastag, avagy taknyos természetűek. Melly miatt ezek gyermek korokban igen laffan-is nőhetnek; de midön ofztán a' *fibrák* időre meg-kezdenek erőfsedni, növések fokáig el-tart, és hofzfszu, nagy szál emberekké léfsznek: mint az hideg havafok közt, és az Éfszaki tartományokban lakók' példája tanítja. Ezek *pblegmaticus*, hideg, nedves, puha *temperamentum*uaknak hivattatnak.

§. XLIV.

A' Testnek illyetén belső állapotját kívülről jelentik: a' fejer, vagy sárga, lágy, simahaj, és bőr: puha, nedves, hideg, kövér hús: mert azon vizes, vastag olajat, melly a' kövérségnek *materiaja*, az ő benne lévő kevés meleg, mint

a' *Cbolericusokról* látók, el-nem olvashatja, annyival-is inkább gőz formában a' bőrön által, a' Szívnek és edényeknek erőtlen lágysága miatt, ki nem hajthatja: a' nyálnak, takonymak, vizelletnek gyakor és bőv folyása, és ez utolsónak viz-színü tisztasága; kevés ital, lassu, gyenge *pulsus*; ritka és többire golyóbis formára egyben verődött kemény székek; nehéz emésztés; minden-féle náthára, hideg *fluxusokra*, szél-kolikára, viz-korságra mindennapi hideglelésre, gelesztára, ájulásra, tagoknak el-esésire, taknyos gutta ütésre, *glandulák* meg-dugulására vagy gelyvákra, belső és külső részeiknek kivált szemérem' testeknek senyvedésére, fejer folyásokra való hajlandóság: mert az első utak' erőtlenségek miatt az étel nem igaz vekony *Chylussá*, hanem csak holni meg-peshedt taknyos *materiává* válván, a' hasonló erőtlen edények sem tudják azt meg-jobbitani, és eléggé *resolválni*, melly miá a' nedveségek hol itt, hol amott meg-dugúlnak, egymásra gyűlnek és meg-rothadnak, mellyből osztán az említett nyavalyák önként következnek. Mint-hogy az illeten hideg taknyos vérből lehetetlen jó és bőv *Spiritusoknak*-is készülni, hanem épen olyan vastag, taknyos, hideg természetűeknek, mint volt maga a' vér; innen, igen szűken és lassan-is szoktak azok folydogalni az agy-velőn, és az a'ból eredő inakon. Ez okból, álmosok, túnyák, erőtlenek, ostobák, semmi tiszteséges dolgot nem kívánók, félénkek, gyanakodók, a' hol módjok van benne, kegyetlenek, sem valami nevezetes *virtus*, sem nagy vétek benne helyet nem lel. Mellyből meg-tettzik az-is, hogy a' *Pblegmaticusok* csak alá való paraszt munkára, szolgálatra, köz-katonaságra valók.

§. XLV.

Ezen taknyos hideg *Temperamentumot* tsinálják és nevelik, az Atyáknak és Anyáknak hasonló természetek; a' gyermeki idő; hideg, nedves, vastag *aër*; sok álom, heverés; vizes, hivesítő, keletlen téztás ételek, hal, tsiga, 's egyéb e'féle hideg, taknyos eledelek. Változtatják a' mik ezekkel ellenkeznek.

§. XLVI.

De meg-tartásra méltó dolog, hogy ha a' *Pblegmaticusok*nak testeket a' hideg, de egyszer 's mind száraz *aër*; száraz durva ételek, erős és gyakor *commotiok* meg-keményithetik; lassu, de munkát és fanyaruságot jól győző, erős és hosszú életű emberekké lesznek. És, ha szinte vérek' hidegsége miatt, későn készülhet-is a' nemző mag benne; de annak édesége és az inaknak kevés érzékenysége miatt ritkán kívánván és gyakorólván a' *Venust*, sokáig benn tartatik: es így egész tökéletességre vitettetvén, nem csak az emberi nemzetnek szaporítására, hanem fiak' nemzésére-is mások felett alkalmasok. Példák e're Észak-felé a' *Polus* emelkedésének 50, és 75, *gradusai* közt lakó *Svecusok*, *Norwegusok*, *Danusok*, *Litvanusok*, *Muszák*, *Prussusok*, *Scyrbák*, *Scotusok*, 's a' t. (mert a' kik ezeken túl vagynak, a' hidegnek felettébb való ereje miatt, gyengék, kitsinyek és tehetetlenek) a' kik durva ostoba elméjük ugyan; de erős, munkás, hajós és hadi emberek; és eleitől fogva nagy hadakat viseltek, és sok Dél-felé lakó Nemzeteknek földöket magoknak lakásra el-foglalták.

Az honnan, ezek közt a' férjfiaknak fokságát-is könnyen meg-ítélheted, ha az Országoknak mostani népes voltát a' fok hadakozásokban el-hullott, és az egész világon el-széledett férjfiakkal egyben veted. Itt keresi, 's nem is ok nélkül, amaz 1580, esztendő tájban élt híres Frantzia *ICtus* és nagy *Historicus* BODINUS, fundamentumát annak, hogy a' birodalmok mindenkor Északról Délre harapoztanak. Az *Affyriusok*, a' *Cbaldaeusok*; a' *Medusok* az *Affyriusok*; a' *Görögök* a' *Persákat*; a' *Partbusok* a' *Görögöket*; a' *Romaiak* a' *Poenusok*; a' *Gotbusok*, a' *Romaiakat*; a' *Scythák* vagy *Magyarok*, e' mi Hazánk-nak régi lakóit földökből ki-nyomták, és meghodoltatták: úgy a' *Danusok*, és *Scotusok*, az *Anglusok*; az *Anglusok*, a' *Frantziákat*, 's a' t. fok izben meg-rontották. De közelebb, példa lehet mi köztünk-is, a' hideg havasak és hegyek közt lakó *Székelység*, a' melly csak nem az egész világon el-terjedett, még-is otthon-is a' fokaság miatt alig férhet; és többire nagy szál, lafsu, és munkát jól győző emberek. Vehetjük ezekből okát annak-is észre: Miért szeretik még ma-is a' Fejedelmek a' magok testének őrzését *Scythákra*, *Scotusokra*, *Helvetusokra* bizni: és régen az Erdélyi Fejedelmek-is miért állították magok körül inkább a' *Székelységet*, mint más embereket? mert ezek nagyok erőflek, hivek, együgyűek, szolgálatot nem szégyenlők, és jól győzők.

§. XLVII.

Továbbá, kikben a' Szívnek és edényeknek *fibrái* középszerű lágyságúak, nedveségüek és erejüek; egyfizer'smiud pedig jó érzékenyek:

az edényeknek ágazái fokak, az utak benne minden-felé szabadofok, hogy így mind a' *Chylus*, az első úton, mind a' vér az edényeken szaporán, bőven készülhesen, és az egész testen mindenütt vígon, szabadon kerenghesen; azok *Sanguineum temperamentum*uaknak, az az, véres Természetűeknek nevezetnek. Ezekben illendő sebességgel mozgattatván a' nedveségek, sem meg nem tsipösülnek, mint a' *Cholericusok*ban; sem taknyoson, vastagon nem maradhatnak, mint a' *Pblegmaticusok*ban, hanem hígok, édesek, *Spiritusokkal* gazdagok: innen az agy-velőn, és az inakon-is minden-felé bőven, szabadon, szaporán vitettettek, és sohol leg-kisebb alkalmatlan érzékenységet sem okozhatnak az Elemének.

§. XLVIII.

Igy lévén belől a' testnek dolga, nem lehet, hogy a' külső jelek-is mind a' testben, mind az elmében e'vel meg-egyezőképen ne légyenek. A' minthogy az e'féle véres Természetűekben rend szerint a' ször gesztenye-színü, lágy sima; a' bőr nyers sima, piros, pisgás; a' hús bőv, puha; az erek vastagak, kékek, ki-állók; a' *pulsus* tsendes, tellyes, lágy, egyenlő; testek kívül tapasztva melegebb, mint magok belől érzik; ételbéli kívánságok nagy, és ha igen durva kemény eledelt nem esznek, könnyen 's szaporán-is emésztenek; az éhséget, álmotlanságot nem szenvedhetik; a' jól lakást, vendégeskedést kedvellik; serények, de hamar el-fáradnak; innen a' nehéz és' hosszfas munkát kerüik; ábrázatjuk vidám, eleven, hízelkedő, vígok, tréla-

fok,

fok, bátrók, nyájasok, gondoktól üressék, hebe-
hurgyák; mindent valami az érzékenységeket ki-
vülről tsiklándoztatja, minémüek, a' *Venus*, ko-
média, játék, muzika, tántz, tzipra köntös, édes
ital, jó bor, 's a' t. kedvellők; barátságosok, té-
kozlók, szelidek, haragat nem tartók; álhatat-
lanok, tsintalanok, új hireken kapók, titkot tar-
tani nem tudók; jó *memoriá*juak, világos, de nem
mély gondolatuaik; innen külömb-külobb fele nyel-
veknek, *Historiáknak*, *Genealogiáknak*, *Geogra-
phiának*, *Poëfisnak* tanulására és tanítására, és
az udvari 's világi életre igen alkalmasfok.

§. XLIX.

Ezek azok, kiket a' nagy jóságú Természet
méltoztatott az egészségnek leg-felsőbb poltzára
állítani. De a' mint böltsen meg-jegyzette,
Idvezitönk születése táján virágzott tudós Romai
ORVOS CELSUS L. II. c. 2. *Mikor leg-szebb és vi-
rágzóbb állapotban érzik magokat, szükség, hogy
a'kor bozzák kétttségben jó egészségeket: mert, mi-
vel fellyebb nem léphetnek, azon állapotban pedig
fokáig nem maradhatnak, szükségesképen hirtelen
bátra kelletik esniek.* Ugyan-is nem kezdvén bir-
ni a' gyenge edények a' felettébb való ki-feszülés
miatt a' benne meg-gyült fok vérrel, annak ren-
des folyása meg-kezd lassudni: melly miá, nem
csak az újonnan léjendő vér jól el-nem készül-
het, hanem a' már el-készült jó vér-is egybe-
kezd állani, meg-kezd nyulósúlni, magába vesz-
ni, szerte-széllyel meg-dugúlni, egybe-sülui,
rothadni: vagy pedig, midön az edények az ö-
ket feszítő vért visszont keményen szoritják, és
nagy erővel hajtják az ágaknak szoroságaiba,
azok-

azokban meg-reked, egymásra gyűl, és *Spasmus*-okat, nyilallásokat, fájdalmas tüzes gyuladáásokat, kelevényeket, rothadásokat, ér-fzakadásokat, és a'ból következő veszedelmes vér folyásokat, gutta-ütést, nehéz lélekzelést 's a' t. okoz. Innen, fül, szem, torok, oldal 's fő-tájásra; forró hideglelésekre, 's több e' fele hirtelen való mérges nyavalyákra igen hajlandók. Jól mondotta hát régen *HIPPOCRATES Aph. 3 sect. 1.* hogy *bavagy m'gunkban, vagy másban, tokilletes egészséget tapasztalunk, szükség azt mindjárt meg-bontani, az az, viz-ital, kevés, sovány étel, gyakor Commotio, izzadás, vagy ha ezek nyakunkra nem férnének, ér-vágatás, és gyakor purgatiók által a' vérnek fokságát apasztani.*

§. L.

Tsinálja és neveli a' vérnek illetén bővségét, az atyáknak és anyáknak hasonló véres *Temperamentuma*; az ifjui idő, könnyü, kevés munkával és gondal való élés, vigafság, a' könnyü emészthető, bőven tápláló eledelkkel, édes borral, jó ferrel való bőven lakozás, mértékletes, tiszta, egy kevésbé hives és nedves *aër*, melly tavaszszal majd minden állatokat meg-friffit és mintegy *Sanguineusokká* tészzen. Ez az oka, hogy az *Aequatoron* fellyül 40, és 50, *gradusok* közt (melly a' bornak-is hazája) úgy mi köztünk-is, a' hegyes, völgyes, erdős helyeket lakó *Nemzetek*, többire *Sanguineusok*.

§. LI.

Ezen fellyebb le-irt *Temperamentummal*, egyenesen ellenkező természetűek, kiket *Melancholi-*

cholikusoknak, vagy fekete sárral bővölködőknek hívunk; meg-tartván a' Régiektől adatott nevet, ha szinte az ő tőle ki-gondolt fekete sárt ennek okául nem tévszük-is. Ezekben a' fibrák szárazok, erőtlenek, érzékenytelenek; az élő-erek szorósfak, és fok helyyeken meg-dugúltak; az-erek tágasok; melly miatt egymásra gyűlvén a' vér az erekben, a' Szív és az élő-erek nehezen tojhatják a' Szívnek jobb gyomráig: innen, igen lassu folyása van benne a' vérnek, és magába önként meg-kezd enyvesülni, sűrüdni; nem lévén az előtt-is a' fibrák erőtlen szárazsága miatt, jól el-vékonyittatva. De neveli ezekben a' vérnek enyves sűrűségét az-is, hogy annak vékonyabb és vizefebb része, a' nyálnak és vizeletnek útján rendinél bővebben szokott ki-takarodni, melly miá az enyves sűrűség mellé nem fokára a' szárazság, nehézség, és rút iekete szín-is hozzá adatik; csak nem magára maradván a' durva vastag föld, és enyves olaj, az erekben. Továbbá, minthogy a' tápláló és inakbéli Spiritusok a' vérből szoktak készülni és válni-ki, hibető, hogy ezek-is, az illyetén testben, igen szűken készülhetnek, vastagok, enyvesek, nehezek, és így fok helyyeken, vagy épen nem, vagy igen későre és nehezen folyhatnak.

§. LII.

Ezekből jó rendin meg-érthetjük, ezen Temperamentum' külső meg-esmértető jeleinek okait - is. p. o. miért száraz, és mint-egy mocsokkal meg-rakodott e'ben a' bőr; a' hús kemény és nedveség nélkül való; a' pulsus késő, erőtelen; az erek vastagok, ki-dagadtak; az étel-

béli kívánság rendeletlen, az az, hol igen nagy hol semmi sem: a' szomjuzás ritka; a' gyomor-béli emésztés nehéz, késő; az emésztet kevés, enyves, kemény; a' vizellet gyakor, fok, vizszű; a' teit kívül hideg, melyet mindazáltal belőlök erős télben sem igen érznek; a' járásban és dolog-tételben lassuk; átrázatok többire komor, szemek száraz, szennyes, lassan mozduló, és a' külső dolgokra nem igen ügyelő; elméjük mélyen és meszszire gondolkodó; az honnan ARISTOTELES ezen *Temperamentumot* Bőltsek *Temperamentumának*-is nevezi. A' mint-hogy az olyan Tudományokra, mellyekben hosszszas okoskodás által kellek az Igafságot ki-keresni, miné-nü a' *Mathefis*, *Metaphysica*, *Physica*, *Jus Naturae*, *Theologia*'s a' t. úgy a' törvény-szabásra 's tanáts-adásra a' *Melancholicum Temperamentummal* bíró emberek eleitől fogva leg-alkalmasabbaknak-is tapasztaltattak; a' minc ezt csak a' régi Görögök és Oloszok példája-is eléggé bizonyítja: kiknek az ő földöken lévő, meleg, nedves, vastag *aér*, fekete, vastag, erős bor miatt, sűrű, enyves vérek lévén, majd minden nemesebb Tudományoknak és Törvényeknek találói vóltanak. De továbbá, észre vehetjük még azt-is, miért olly halgatók, benn ülni és egyedül lenni kívánók, félénkek, hihetetlenek, gyanufok, kétségefek, fösvények, titkolók, vakmerők, irigyek, és mind azoknak a' külső érzékenységeket tsiklándoztató dolgoknak, mellyekben a' *Sanguineusok* annyira gyönyörködnek, utálói. Utoljára, meg-tettzik azon fok-féle hosszszas nyavalyáknak-is fundamentoma, mellyekkel többire küzködnek a' *Melancholicusok*, miut a' lépnek, májnak, *glanduláknak* meg-dugulása

lala 's keményedése; has-szorulás; *bypochondriaca* nyavalya, fekete sárgaság; *scorbutus* vagy vernek meg-veszése; vak-súly; száraz rüh, te-
kelyes kelevények: rút folyó febek, köszvény, vese és hójagbéli kö 's a' t. Ellenben, nem lé-
szen nehéz meg-magyaráznunk azt-is, miért
hogy a' pestistől, és egyéb forró-nyavalyáktól ezek
ritkán bántatnak?

§. LIII.

Szerző okai és nevelői ezen *Temperamen-
tum*nak, az atyáknak és anyáknak hasonló *Tem-
peramentum*a; a' fok erős etzetes, fü-szerfzamos,
vattag, dúrva, föld természetü, szijjas, nehéz
emészthető ételekkel; száraz, füstös hússal,
és hallal; vattag, zavaros, erős borral való
hosszas élés; meleg, nedves *aër*, minémü fok-
szor az ősz; fok benn-ülés; szomorúság; ne-
héz gondok; kedvetlen nehéz *materiá*ról való
hosszas erős gondolkodás, fok izzadás, pök-
dösés, vizelés, kevés ital; hónap -számnak,
arany-érnek, folyó febnek meg-rekedése a' vén-
ség 's a' t.

§. LIV.

Igy meg-értvén valóságos fundamentomát,
jeleit és okait a' négy *Temperamentum*oknak, u-
toljára még illő léssen azt is meg-említeni, hogy,
1.) azon egy *Temperamentum*-is egyben nagyobb
mértékben uralkodik, mint a' másban. 2.) hogy
légyenek fokban olyanok, kik mint-egy közép-
ben állanak, úgy hogy, ha a' jeleket benne
el-nézed, alig határozhatod-meg, melyik *classis*-
ba kellesték őket számlálni. Innen, az illye-

neket két egyben-foglalt nevel-is szoktuk nevezni, mindenkör utól tévén azt, a' mellynek jelei bővebben láttatnak. Vagynak *Cholerico-Sanguineusok*, *Sanguineo-Cholericusok*; *Sanguineo-Pblegmaticusok*, *Pblegmatico-Sanguineusok* 's a' t. tsak épen *Cholerico-Pblegmaticus* nem lehet. 3.) hogy azon egy személyben-is az idő és az életnek neme a' *Temperamentumot* változtatni szokta. Így a' gyermekek rend szerint *Pblegmaticusok*; az ifjak *Sanguineusok*; a' meg-állapodott idejük *Cholericusok*; a' vének *Melancholicusok*; de mindeniket az ellenkező *Diaeta* változtathatja; legalább annak mértékét apaszthatja, vagy nevelheti: kivált, a' *Sanguineumról* a' más háromra könnyű az által-menetel.

A' *Climák* és *Országok*' fekvései szerint is, hogy a' lakosok' *temperamentuma* fokatkülömbözzen, a' miolta a' nyereségnek határt nem szenvedő kívánsága e' Világnak minden részeit el-nyargaltatta, ki-világosdott. Az Északiak többire *Pblegmaticusok*: a' Déli heves tartományok' lakosai *Cholericusok*: a' Napnyúgotiak *Melancholicusok*: a' középben lévők, a' hol bor-is terem, *Sanguineusok*.

A' Különös Természetről.

§. LV.

Jóllehet légyenek minden emberben olyan jelek, mellyek ötet e' vagy ama *Temperamentummal* birni eléggé bizonyítják: de ezek felett, találunk mindenikben felefen olyakat-is, mellyek, mint személyekben, úgy Természetekben-is őket egy-mástól egészen meg-külömböztetik, ha szünte azon egy apától, egy méhben egyszer-s-
mind

mind fogontattak, egy aránt neveltettek, 's tanítottak-is. Ki látott, ki hallott valaha csak személyekre 's szavokra nézve-is két egymáshoz mindenben hasonló embereket? úgy hiszem, senki sem. De hogy ezen külömbség a' testeknek Természetiben-is meg-légyen, észre vehetjük, csak azon láthatatlan gőznek vagy *Spiritus*-nak, mellyet mindenikünk' teste szüntelen botsáttani szokott, különszagjáról-is; melly szerint a' jó kutya a' maga Urát nyomán fel-keresni, és ezer ember közül-is ki-választani tudja. Ugyan is, ezen gőznek ollyannak kell lenni, mint a' miből kézült, a' vérnek ismét ollyannak, mint az edények, mellyek által kézzittetik. Külömböznén azért minden emberben ezen gőz, a' vérnek, edényeknek, és így az egész Természetnek külömbözni kell: még pedig nem csak a' Testre, hanem az Elmére nézve-is. Lásd §. XXXVIII.

§. LVI.

Itt keretik fok Tudósok, 's talám nem-is ok nélkül, fundamentomát, midőn fokak mások' tsudájára, a' fzenet, földet, fát, 's egyéb rosz *materiákat* olly nagy kívánsággal eszik; mások a' fajtnak, bornak, 's több e'féle magában ártatlan, vagy mások előtt nagy betségben lévő dolgoknak még szagját sem szenvedhetik, sőt csak látásától-is fel-háborodnak. Igaz ugyan, hogy e'féle tsuda Természet gyakran a' rosz szoktástól-is vagyon, mint majd alább világosabban meg-fog tettzeni: de hogy ez fokakkal vélek-is szülefsék, tagadni épen nem lehet: akár a' vi-felős anyáknak az e'féle dolgoknak kívánásában,

vagy meg-utálásában való, erős képzelődések öntötte-légyen ezt az ő méhekben lévő magzatoknak gyenge testekéjében; akár magában a *stamen*ben lett-légyen ezen különös Természetnek eredete.

§. LVII.

Illy' különös Természete lévén minden embernek, nem lehet hogy egészsége-is különös forma ne légyen, §. IX. Mellyhez képest tulajdon *Diaetájának* és orvofoltatása' módjának-is kellene lenni. De ennek végben-vitelére nem emberi véges Elme, hanem Isteni Böltsétség kívántatik. Mi pedig, tsak négy felé-is a' *Temperamentumok* szerint alig vagyunk elégségesek az életnek nemeire, és a' gyógyításra tartozó regulákat jól el-rendelni.

A' Szokásról.

§. LVIII.

Látván a' Régiek, hogy a' hosszú szokás által mennyire hozzá-édesedjék a' mi Természetünk, még a' véle egyenesen ellenkező dolgokhoz-is, hogy t. i. azokat nem tsak felettebb kívánja, és minden ártalom nélkül élhet vélek, hanem az azokkal való élest maga nyilvánosság romlása nélkül végtére félben tellyeséggel nem hagyhatja; a' szokást, *második Természetnek* nevezni, méltónak tartották. A' Persák, és fok egyéb Nemzetek Nap-keleten, nem élhetnek, ha mindeannap *Opiumat* nem vésznek, még pedig olly bőven, hogy az Europai ember annyitól szörnyü halált halna. Egy Lengyel napjában két

két, három ejtel égett-bort ártalom nélkül meg-
 ihatik, holott másnak attól a' torka-is ki-gyúlna.
 A' ki a' pipázást meg-szokta, beteg belé, ha
 néha el-kelletik mulatni; midőn a' szokatlanok,
 mint valami méregtől, attól mindjáraft okád-
 nak, el-szédülnek es bolondúlnak. Úgy, a' por-
 tabák-is a' szokatlanoknak majd agyak-velejét-is ki-
 p-trüszkölteti; de a' kik hozzá szoktak, ha
 zázspával elegyítik, és minden *minutában* verik-is
 azt fel orrokba, még-is csak szagját-is alig érez-
 hetik. A' bor-italhoz nem szoktakon, csak egy
 pohárnyi bor is meg-tettzik; holott ama' jó bor-
 tsiszárokou, két, három ejtel-is alig láttzik.
 Tsudálva szemléljük, melly erős hideget el-szen-
 vedheffen, egy eleitől fogva úgy szokott gyenge
 leánykának meztelen ábrázatja, nyaka, mejje,
 karjai, lábai. A' ki a' déli álmra, bizonyos
 órában való ételre, ér-vágatásra's a' t. reá szo-
 kott, alig mulathatja csak kevés ideig-is azo-
 kat el-szenvedés nélkül. Ha az erős, paraszt
 munkához szokott embert, udvari kényes élet-
 re, az udvarit viszont erős, paraszt munkára fog-
 nád, rövid idő alatt mind a' kettő le-betegednék.
 Sokak olly tsuda eledelekben gyönyörködnek,
 hogy ha más egyszer falna belőle, halá ra tse-
 merlenek. A' kötelen tántzoló Komédiások,
 úgy szoktatván gyenge koroktól fogva testeket,
 olly szörnyü hajladozásokat, tekergéseket, szö-
 keieket, 's a' t. télszuek, hogy első tekintettel
 ördögi mesterségnek gondolnád. Ez, a' meleg-
 hez, amaz a' hideghez; ez, a' városi minden
 rosz gözökkel tellyes vastag *Acrhez*; amaz a'
 mezei tiszta híves vékony éghez annyira hoz-
 zá szokott, hogy mindenik tsudálja, miképen
 leheffen a' másnak egészében meg-maradni. Szok-

kik az ember az orvosságokhoz-is, hogy végtére mint az ételnek, úgy nem érzi annak erejét. *Natura pharmacia adfreta, eorum vires contemnit;* ARISTOELLS' szava: mellyre nézve, az okos *Doctores* a' hofszas nyavalyákban a' leg-jobb orvosságokat-is változtatni szükségesnek tartják. Szokik a' nyavalyákhoz és nyomoruságokhoz-is. Innen, SENECA azt mondja *Thyestes*-ről: *jam tempus illi fecit aerumnas leves*: már az idő néki a' nyomoruságokat könnyükké tette: es OVIDIUS-is azt tanátsolja: *Quod male fers, advesce, & feres bene* a' mit nehezen szenvedhetsz, szokjál hozzá, 's könnyen fogod szenvedni. A' mólnár, malma zörgésit nem halja: a' mulikást, mulikája'nótája nem vidítja: a' gyakran haragoskodó, és sok bút látott személyeket, közelt sem rontják úgy ezen indulatok, mint a' tsendes elméjü víg embereket.

De a' mely mind ezeknél nagyobb tsuda: sok példák tanítják, hogy a' valóságos méreghez-is apránként úgy hozzá szoktanak az emberek, hogy végtére nékiek semmit nem ártott. THEOPHRASTUS írja egy *Tarfias* nevü Patikáriusról, hogy egész marok fekete zafszpát meg ehetett: mellyet sokan a' Görög pásztorok közül-is tse'ekedtenek. GALENUS-is beszéll *de Simpl. Medic. Fac. L. III. c. 18.* egy *Athenae*-béli szület, a' ki azon mérges büröknek levét, mellyel régen ölni szokták-vala az embereket, szürtyölgetvén, végtére nagy mértékkel-is ártalom nélkül meg-ihatta. KRÜGER, *Halai Professor* említ egy oda-való *Medicus* Deákot, a' ki az eger-követ apránként kezdvén venni valami 'síros lével, utoljára a'ból két három lotot is ártalom nélkül meg-ehetett. *Mitbridates Fupator*-ról,

torról, Pontusnak királyjáról-is azt jegyzték-fel CELSUS *L. V. c. 23.* és ő utánna PLINIUS *Hist. Nat. L. XXV. c. 2.* hogy ő mindennap mérget vévén bé, a' hoz úgy hozzá szokott-va, hogy többé neki semmit nem ártana. Mellynek a' DIO-CASSIVS bizonyítása szerint, *L. XXXVII. p. 36,* a' lön a' vége, hogy midön Pompejustól Országától meg-fosztatván a' maga fia Pharnaces megakarná őtet ölni, hogy ettől meg menekednék, mérget ivutt-bé, de attól semmi baja nem lett, minthogy annak előtte már apránként annak erejéhez hozzá szoktatta-va magát. Nagy Sándorról-is azt írják némelleyek, hogy neki küldöttvólna az Indusok' királya egy igen ékes tekintetű leányt ajándékba, kinek kígyó módra tsilámló szemeit midön látta az ő *praeceptora* ARISTOTELES, így szollott: Vigyázz magadra, óh Sándor, mert ezen leányzóval néked veszedelmet munkálódnak! Úgy-is vólt, mert azt *Napellus* nevű mérges fű gyökerével nevelték-va, melly miá valahány személlynek köze vólt véle, testének mérges gőzivel többire mind meg-ölte, SCHENCKIVS *Obser. Med. L. VII. de Venenis.* NIEUVVHOFIUS-is *Leg. Bat. P. III. p. 151.* majd hasonló tsuda, de bizonyosabb dolgot beszéll, egy *Chinai Brachmannak* vagy Indiai böltsnek hét eiztendő s fijáról, hogy t. i. az, minden mérges kígyóknak, *Scorpioknak*, pókoknak, ízagját még távulról meg-érezvén, azokat nagy szorgalmatossággal fel-kereste, és azon elevenen, mint valami kedves tsemegét, nagy mohon meg-ette, minden ártalom nélkül.

Hozhatnék én elé, így ír, UNZER *der Arzt* nevű Munkájában *B. III. p. 135.* a' hi- A' szo-
 storiákból fél-durzet példákat-is olyanokat káznak tsu
 L 5 hogy

adlator
munkái, és
példái.

hogy az emberek a' pókoktól és egyéb e'féle éktelen állatoktól nem tsak meg nem bóltak, hanem meg-hiztak. Paduába és Romába nevez két gyermekeket, a' kik *Scorpiokat* ettek, és egy leányt a' ki a' békát, gyéket, kigyót, egeret és egyéb bogarakat nagy kedvelséggel eszi-vala. Más pedig a' gyékeket, hernyokat elevenen, borsal és etzettel meghintve, a' maga leg-kedvesebb tsemegéi közü számlálja-vala. Egy híres kórhelyről írja *ZUCKERT Abb. von den Narungsmitt. c. 2. §. 11.* hogy az a' kristály üvegek' meg-evése által fokozor sok pénzt kerelt, ha szinte ez máfoknak halálos méreg légyen-is; meg utoljára egy vendég-égbe, a' hol egy feres üveg pohárt és hat égő fagygyu gyertyát meg-ett-
vala, mesterségét rajta veszté. Vala, úgy mond *oudhba*, *Vitte*bergában-is egy *Jacob Kahle* nevű nagy eberő. a' ki a' tén-kő, kova', tserép', tángyér', kájha' darabokat, ón kalamárilokat és porozókat, réz porával, a' pennákat a' penna tsináló késszel együtt le-nyeli vala: a' madarakat, egereket elevenen, az egész malatzot 's be-bétszet bóróstól szőröstől meg-eszi és meg-emélti-
vala. Egykor egy ízegény dudásnak ki-ragadván a' dudáját kezéből azt mindenestől fogva meg-evé; mellytől meg-ijedvén a' mulikás szá'adásra vévé a' dolgot, hogy ötöt magát-is meg ne enne. Ez, a' leg-erőssé kova-követ fogával egybe rághatja-
vala: egy nagy két kéz pöröjt a' fogával tel-emelhet-
vala: a' kerék' talpából a' ízegeket ki-szedheti, és akármelly nagy embert könnyen hordozhat-
vala. Így vitte ő mind ezeket 60, esztendő koráig; 's holt meg 75, esztendő korában. Másról egy *Ilesfeldi Josef Kohniker* nevűről írja, hogy a' soha egyébként jól nem lakhatott, hanemha azegyéb ételeken kívül ebédkor-is vatsorakor-is, öt-öt font követ meg-ett. Ez, az értz-nemeket és egyéb e'féle dolgokat-is ártalom nélkül le-nyeli-
vala. És mind ezekért soha se beteg, sem egyéb ba-

ja nem volt, hanem hogy fokát szomjuzott, úgy hogy reggelenként 16, itze vizet-is megkelletett innia: 's mikor a' hasa tisztult, a' val el-tölt-va-la fél-órát, míg a' kövek emésztetlen belöle ki-takaródtak. Utoljára hirtelen való gutta -ütésben meg-halálozván, a' gyomra olyan nagynak találtatott, hogy tiz itze viz belé tért, maga pedig öt fertály fontot nyomott, és rakva volt tsögökkel, emésztetlen 42, lot követ-is találtak a' gyomrában 's beliben egyéb kemény testekkel együtt. Irtóztató példái a' vakmerő hofzfas rozsz szoktatásnak!

Tsudálkozva haljuk meddig viheffe félre a' hofzfas szoktatás az embereket, még az olyan dolgokba -is mellyek első tekintettel a' Termézzettel lártatnak egyenesen ellenkczni. A' léleket-vétel az étellel együtt foly, még is a' buvárok meg-tudják azt a' viz alatt, életek' veszedelme nélkül, egy fertály söt egy egész óráig-is tartóztatni, mint láttak fokakat azok közül a' kik *Ormus* sziget körül 54, ölnyi, mélységben a' tenger' fenekén a' drága gyöngyöket keresik. Egy *Cola Pesce* nevü *Siciliai* buvárról írja *Kircherus*ból UNZER l. c. p. 438. hogy az, gyermekségétől fogva szoktatván magát ehez a' mesterséghez, egy végteben három, négy órát el-múlatott lélekezés nélkül a' tengerben. A' hasnak tisztulása az életre naponként szukséges. Találtatnak mindazáltal, kivált az afzszonyi renden nem ritkán, a' kiknek két, három, söt négy, 's hat hetek alatt szokott -völt egyszer székek lenni egélségeknak leg-kislébb sérelme nélkül, jóllehet mindennap jól ettek és ittak. A' kik-is ezen vízszás szokások mellett 70, 80, esztendököt éltek baj nélkül. Sok ilyen példákat számlál elé *GURISCHIUS de Chyl. Hum.* c. IX. §. 13. Látott *WEPFERUS* egy olyan szakátsot, a' ki a forró vaját irtózás nélkül kalányonként hörpölte. *TULPIUS* említ egy *Angliai* afzszonyt, a' ki a' tő fokába a' nyelvvel

vivel a' tzeránát belé - húzta, azt keményen meg-bogozta, 's irt - is a' nyelvivel. Másról írja THUMMIGIUS, hogy kezeitől meg - foztatván, a' lába' ujjával mind írni, mind szép himet varrani meg-tanult. A' Lunaticusoknak éjjeli járásokat-is nem egyébnek lehet tulajdonítani, hanem a' reá szokásnak; a' melly a'ból-is kitettzik, hogy mindenkor azon az egy úton és módon folytatják tselekedeteiket. CAJUS egész meiterséges *tactusokra* verdegeli a' maga *Clavicordiumát*, a' mikor egyszer'smind Titustal nagy dolgokról beszélget. A' járás, beszé lé s, hogy tiszta szoktatás által légyen, mindennapi tapasztalás. Többet mond MORAEUSBÓL KRÜGER, hogy t. i. az élet, gondolkodás, okofság, böltsefség, vendégség, hír, gazdagság, betsület - vallás 's a' t. mind szokásból volnáuak. Lásd UNZERT l. c. B. III. p. 136. En magamot ezekben bíróvá nem téfzem: bizom meg-ítélését az értelmesebbekre.

§. LIX.

Hogy képes légyen pedig a' szokásnak az illetén Természet ellen való dolgoknak ártalmát így el-fordítani; annak okát és módját nehez meg-érteni. Fr. HOFFMANN keresi ezt az inaknak és a' *muscularis fibráknak* bizonyos mozgásra való szokásában. Az újjabbak helyheztetik az említett részeknek érzékeny, és ha valami szokatlan dolgotól érdekeltek, magát hirtelen nagy erővel egyben-kutzorító természetiben, így okoskodvan: hogy midőn a' méregnek éles és hegyes részetskéi fértegetni, vagdalni kezdik a' gyomor-nak és beleknek felettébb érzékeny *fibráit*, azok erőffen egybe - fugorodván, a' vérnek folyását, a' rajtok el-terjedett ereken meg-akasztják; mellyből *inflammatio*, és olztán, a' *fibrák* gyengesége miatt,

miatt, *Sphacelus*, vagy egész el-rothadás, és így hirtelen való halál következik: mint ezeket azoknak, kik a' szájokon vett méregtől hirtelen el-vesztenek, fel-bontott belső részeik álhatatosan bizonyítják. A' kikben pedig a' mérég a' vér közi által-hatott, a' Szívvel és az élő-ereknek gyenge ágatskáival, a' tüdőben, főben, és szerte-széllyel a' testnek külső belső részeiben hasonlóképen bánik. De a' kik az e'féle mérget apránként kezdik venni, és így lépnek annak mértékében fellyebb-fellyebb, a' szüntelen való egy forma érdekléshez, mint talpunk a' vakargatáshoz, és egyeb testünk a' tsiklándozáshoz, végtére úgy hozzá szoknak az inak és *muscularis fibrák*, hogy ofztán azt nem-is kezdik erzeü, annyival inkább egybe nem kutzorodnak, és így a' mérég többé nekik nem árthat.

Módjáról az ilyen szokásból vett mozgásoknak ennyit tudhatni, hogy a' *Spiritusok* *Módjaa* az inakon azokra a' részekre idővel szabad szokásból és tágas útat készítenek, mellyeken, mint vett mozgás egy önként jöhetnek, mehetnek. A' tagok *gúfoknak*, vagy *fibrák*-is a' mellyek ilyenkor meg-mozdulnak, néki fikúlván, kevés erőre könnyűszerrel meg-indulnak. Látván ezeket maga az Elme-is, a ki egyébként a testnek dolgaira nagyon ügyelmez, meg-kezdi magát bizni, és nem kezd annyi ártatlan próbák után, semmi kártól félni; azért olly módon az e'féle mozgásokra nem-is ügyel, hanem egyéb dolgaiboz lát; és így ezek melyékeft az ő hire 's akarattja kívül önként le-folynak. Mert, hogy a' mint némelleyek vélekednek az e'féle szokásból támadó mozgásokra szükséges *Spiritusoknak* a' közönséges érzékenységen kívül, a' hová az elmének hatalma ki nem terjed, a. m. a' *glándulákba* lenne visszafordulások,

a' mint elébb-is meg-jegyzettem - vala , semmiből ki nem hozhatni. A' nagy LEIBNIUS *præstabilita harmoniája* ezekre a' dolgokra nézve-is reá ügyelést érdemel.

§. LX.

Jóllehet a' meg-szokott dolgok láttaffanak majd Természetre szerint valókká válni ; de sok példák vannak , hogy végtére még-is nagy veszedelmeket húztanak magok után ; midőn t. i. a' környül álló dolgok azokat vagy el-múlatni , vagy hirtelen meg-változtatni kényszerítették , E're nézve BOERHAVE és más bölts *Doctörök* , nagyon ditsérik CELSUSnak tanátsát *de Medic. L. I. c. 1.* hogy az egészséges és maga szabadságában élő ember semmi szorofs *Diaetához* magát ne kösse , hanem tanuljon hideget , meleget , dolgozást , heverést , jól-lakást , koplalást 's a' t. egyaránt szenvedni , és a' köz-mondás szerint ; *legyet , bogarat egybe enni*. Igy bizony sokkal állandóbb egészséget ígérhet magának . Hogy ha pedig , vagy a' izükség , vagy az oktalan képző vélekedés , e' hasznos útról el térítette , még a' rossz szokást sem léssen bárorságos hirtelen változtatni , hanem igen lassan és részenként légyen az ; nem-is beteges , hanem jó egészséges korában : mert egyébként az e'féle szokás' változtatásból mindenkor következni szokott nagyobb vagy kisebb változás , az elgyengült Természetre könnyen meg - ronthatná . Sem az egészséges bellyről , az egészségtelenre ; sem az egészségtelenről , az egészségesre , hirtelen átmenni ; sem a' jól-lakás után hirtelen ébezni ; sem az ébezés után hirtelen jól lakni nem tanátsos . Meg-homlik egészségek mindazoknak , a' kik szokások ellen napjában egyszer esznek , mind a' kik kétszer .

Sem

Sem a beverés után birtelen erős munkához fogni, sem az erős munka után birtelen beverni, ártalom nélkül nintsen. Így ír CELSUS L. I. de Medicina c. 3.

A Természet szerint lévő dolgok mindenkor hátróságosok. A szokásból valók nagyon gyanusok, és annál féltelmefebbek minél mélyebb távoztak a Természet' rendes útjától. Bizonyos, hogy egy embernek természete e' vagy amaz erőszakot jobban ki-állhatja mint a másiké: de úgy - is igaz, hogy a' mik az ő természetivel nagyon ellenkeznek, mindenkor hagynak magok után valami erőtlenséget; mellyből utoljára veszedelem-is könnyen lehet. A' példák bizony így tanítják.

Igen szükséges tehát embernek magát az élet' módjában-is jó elein meg-probálgatni, és azután-is csak a jobb és épületefőbb dolgokhoz szoktatni. PLATO úgy ítélte, hogy ha a' kis gyermekeket; mihellyt az okofságnak szikrája ki-kezd benneket tenni, értelmes okos emberek, az ő erejek 's hajlandóságok szerint dologra és az ételben 's italban való rendes mértékletességre szoktatnák, azok soha Orvos' kézre nem kerülnének. E már így meg-vevett Világnak pedig böltsen commendálja GALLENUS, hogy az életnek módjában ne az okatlan állatokat, és az ostoba parasztokat, vagy negédes kényes Urakat kövessék; hanem az értelmes öreg embereket: a' kik, ha szinte az Orvosi tudományban nem járta-fok-is; de a' józon okofságnak világánál a' magok 's más jó emberek' példáján, olly hosszú idő alatt, jó rendin ki-tanulták, mi legyen az egészségre hasznos? mi ártalmas? A' ki így tétlen, ő is úgy tartja, hogy soha patikára nem szorúl. De ki az? hogy megditsérjük őtet! A' restség, kényefség, kevélység, és véghetetlen fok rossz példák igen meizze vittek ettől többire az embereket.

Hogy kell jól szokni?

Inkább kapnak a' kis gyermekek-is, kivált a' izeles lijuság, a' korhelyek' példáján, mint a' kik magok dolgait okofsággal szokták kor-

Eröltetni mányozni. Így lévén tehát egytzer a' dolga, a'ra szukség már leg-inkább vigyázni, szetet a' hogy hirtelen nagy erőszakot a' maga termék-
szoktatás-
szetén lenki ne tegyen. *Plurimum et repente*
ba nem jó. vacuare, vel replere, vel calefacere, vel refri-
gerare, aut alio quovis modo corpus mouere,
periculofum. Omne si quidem nimium, naturae
inimicum: puullatim vero quod fit, tutum, et
praeferim si quis ab uno ad aliud transferit:
igy szól HIPPOCRATES *Aphor. 51 sect. 11.* Ugyan ott elébb *Aphor. 50. Consuetudo longo tempore, etiam si deteriora sunt insuetis, minus molesta solent esse. Quare ad insolita quoque facienda mutatio.* az az: Hirtelen és felettébb ki-ürölsíteni, vagy meg-tolteni, vagy fel-melegíteni, vagy meg-hivesíteni, avagy más akármelly módon fel-indítani embernek magát, vezedelmes. Mert valami felettébb van ellenkezik a' Termézzettel: a' mi pedig lassanként léizen, főként mikor egy dologról a' másra által kell menni, bátorságos. A' miket fok idők alatt meg-szoktunk, ha szintén magokba alább valók-is azoknál, a' mellyekhez nem szoktunk, kevésbé ártanak. Mellyre nézve, úgy mond, jó néha a' izokatlan dolgokat is próbálgatni. Ismét, *Aphor. 49. Convetis solitus labores ferre, etsi fuerint invalidi, aut senes, non convetis, quamvis robustis et juvenibus, facilius ferent* az az; Az egytzer megszokott munkát, ha szinte' erőtlenek, vagy vének-is az emberek, könnyebben el-viselek, mint a' kik ahoz nem szoktanak, ámbár erősek és ifjak légyenek.

MÁSODIK KÖNYV.

A Z É L T E T Ő É G R Ó L

E L S Ő R É S Z.

Az Éltető Égnek Hafznairól.

§. LXI.

Az *Aérnek* létiről, természetiről, 's közönséges hafznairól itt beszélni tzealomra nem tartozván, szóllok annak tsak az Életre és az Egészségre különösen meg-kivántató hafznairól és ártalmairól. *Aér* nélkül semmi-féle élő-állatok, de kivált a' nemesebbek, tsak egy pillantatig-is életben nem maradhatnak. Ugyan-is 1.) ha ez, kívül a' testet körös-körül szörnyü nagy erővel nem nyomná 's nem szorítaná, a' belső melegség annyira meg-ritkítaná, 's ki-terjesztené az erekben kerengő nedveségeket, hogy egy pillantásban szélyyel kellene a' testnek azok miatt hafa-
dozni, mintha puska-porral vettették volna azt szélyyel. 2.) ha a' ki-s bé-lehellés közben ez egész terhével a' tüdőken a' Szívnek egyik gyomrából a' másba a' vérnek útát nem készítene, a' vér, által nem mehetne, és így a' testben-is a' többé nem kerenghetne, 's következésképen mindjáraft meg-fulladnánk. 3.) ugyan ez alkalmatofsággal, midön a' tüdőket ottan-ottan ke-
M menyen

ményen fel-fújja, az azokon lötyő vert-is tör, rontsolja, készíti 's vékonyítja. Sőt 4.) valami élesztő vagy elevenítő *Spiritust*-is fog közibe ereszteni: mert ha az élő-állatokat olly helyre rekesztjük, a' hová fokáig új *Aër* nem mehet, ha szinte régi *Aër* elég volt-is ott, hamar időn bizonyosan meg-halnak; mellynek egyéb okát alig lehet adni, hanem hogy az említett élesztő *Spiritus* a' körülöttek lévő *Aerből* ki-fogyott. De 5.) az ételnek meg-emésztését-is a' gyomorban és belekben nagyon segíti az *Aër*, mint mind ezeket fellyebb bővebben meg-mútogattuk.

Az Éltető
Égnek ne-
vezetel és
részei.

Égnek hívjuk közönséges nével azt az által láttó híg, vékony *materiát*, mellyben e' mi Földünk, a' Nap, Hóld, *Planeták*, alsó Tsillagok, és ha mi Testek ezekhez tartoznak, határ nélkül ki-terjesztetve függenek és mozzanak.

Mi *Egünknek* nevezzük azt a' részt, mellyben a' *Planeták*, a' mi Földünkkel együtt, a' Nap körül forganak, és a' magok erejeket szélllyel botsátják. Közelebről pedig mi *Egünk* az a' rész, a' melly e' mi Földünk körül a' Hóld alatt esik: mellynek magófságát közönségelebben mint-egy 53320, Német mért földnyire határozzák az *Astronomusok*. Ennek alsó része *VARENIVS* szerint 1 1/2, *VEIGILIUS* szerint 4, *KEPLERUS* szerint 8, *GASSENDUS* és *MERSENNUS* szerint 10, *RICCIOLUS* szerint 50, *Olofz* mért-földnyi magófságnyra mint-egy, (mert egész bizonynyal meg-nem határozhatni) a' meddig t. i. a földről a' gőzölgések fel-emelkedhetnek, és az éggel egybe elegyedve állhatnak, *Atmosphaerának* mondatik. Azon fellyul egy darabig, mig a' mozgás rajta kiterjedhet, *tiszta aërnek* hivattatik; felsőbb és leg-tisztább világos része pedig, a' melly tökéletes tsendefségben vagyon, 's hihetőképén tiszta tűz; *Aether* nevet visel. A' melly helyek-

lyekről mi egyebet nem tudunk, hanem látjuk, hogy a' tsillagok, kissébb, nagyobb formában, a' mint nekünk tettik, minden rend és szám nélkül oda-fel villognak. Midőn azért itten, az *Éltető* vagy *Levegő-Égről* (mellyet mi mindenek előtt elég esméretes rövid nével ezután *Aërnek* mondunk) az élet, és egészség fenn-tartására nézve beszélgetünk, az *Atmosphaerán* kívül nem terjeszkedünk. *Levegő-Égnek* ez kétség kívül a'ból neveztetett, hogy *Levegő-Égnek mit, gyakran a' nyári nagy hév-égekben azok a' es miért vastag, kövér, olajos és sós gőzök, mellyeket neveznek?* a' plántákból és a' földből az erős nappali meleg fel-emelt, estve-felé a' nap' el-hanyatlásával le-ereszkedvén a' föld-felé. a' hol hűvebb, és így sűrűbb az *aër*, mint a' vizek és nedves rétek felett, az *aërrel* együtt levegni láttatnak: úgy erős télben-is 9, 10, óra-felé, mikor a' napnak fenn járó sugári a' fagyos gőzöket meg-ólvasztván onnan alább szállítják, mellyek itt újra jég-szálkátskává válván az *aërben* szemünk előtt villognak.

*Materiáját az aërnek, egészen által láttzó Az aër-
lévén, nem láthatjuk; de meg-letét, a' benne, nek való-
nem külömben mint a' vízben, fel-emelkedő sáros mag-
és úszó materiákból, és az ő ellent-állásából és letét miből
széllyel hordásából, mikor szél formában ide tudatjuk?
tova rohan, kétség kívül tudhatjuk. E' hoz-
za reánk távolról a hangokat és szagokat; e' Közönse-
hordozza a' vizeknek ízínén a' hajókat; fenn ges hasz-
a' temérdek felhőket-is e' tartja 's vízi - által nai.
e' világnak egyik széliről a' másikra. E' veri-
egybe azokat, hogy e' földre esőt hullassanak;
e' vízi innen ismét fel, hogy felhőkké váljanak.
Egy szóval, e' szerez, a' melegnek segítsége
által, a' Természetben minden mozgást: ez
által élnek és tápláltatnak mindenek. Mellyek-
re nézve a' bölts HIPPOCRATES L. de Flatibus
az *aër*t minden dolgok felett téfzi, mellyek a'
testhez akármilyen módon járulhatnak; és azt min-
denek Szerzőjének 's Urának nevezi, és annak
erejét szorgalmason vizsgálni igen szükséges
dolog.*

dolognak tartja. Tettzik a' Deák fordítás szerint az ő maga szavait-is fel-tenni: *Corpora omnium, tum hominum, tum reliquorum animalium, triplici nutrimento sustentantur. Horum autem nutrimentorum nomina haec sunt: cibis, potus, spiritus. Ac spiritus quidem, qui in corporibus sunt, flatus vocantur, qui vero extra corpora existunt aer. Qui sane maximus est in omnibus, quae corpori accedunt, et auctor, et dominus. Quare operae pretium est ejus potentiam diligentius perspicere.* Mit tégyen a' mi életünkre az aër, eddig-is sok helyeken illetük: ezután bővebben - is ki-magyarázzuk. Közlebb meg-határozandó kérdés: *Ha ugyan által-mégyen-é ez a' bé-lelekzelés közben a' tüdők-ből a' vér közi.* HIPPOCRATES, ARISTOTELES, GALENUS, egy szóval a' régibb időben minden Medicusok és Philosophusok úgy hitték, hogy az aër minden bé-szívással öszve-elegyedik a' tüdöken folyó vérrel; és a' ki-lehelléssel onnan a' meg-hevult vérnek kormát hordja-ki: míg a' mult *Seculum*nak elein a' vérnek *Circulatio*ját a' nagy elméjü HARVAEUS fel-találá. Azután semmi közösülését nem kezdték meg-engedni itten az aërnek a' vérrel: kivált minnekutánna *Joh. BOHNIUS* Lipsiai tudós *Med. Professor* a' maga próbáit *Circul. Anat.* p. 60, *et seq.* ki-adta, ezt épen lehetetlennek mondoták. Bé-fújja-vala t. i. ő bizonyos tsön a' juhokban és más oktalan állatokban a' tüdökre menő nagy érbe az aërt: és látta hogy némelly élő-állatok mindjárt meg-hóltanak mi-hellyt az az aër a' vérrel együtt a' tüdőjekre érkezett.

Nem lehet mindazáltal általjában tagadni, hogy a' bé-lehellétt aërből a' tüdőbe folyó vér közi semmi által ne mehessen. Mert, ha szinté így egy tsomóba menvén a' tüdőknek vékony ereiben az aër olly veszedelmes légyenis; de e' mellett bizonyos az, hogy széllyel öszolva a' vérrel együtt akárhol bátron el-folyhat. Ha a' feredő viz a' bőrnek szmén a' vér közi

Által-
mégyen-é
a' bé-lelek-
zeleffel a'
vér közi?

közi olly bőven által-mehet; ha a' tüdőkből az a' fok *pblegma*, torha, mellyet naponként ki-vetünk, a' fzelelő-gégébe ki-szivároghat; ha az etzetnek párája az a'ban egybe-sült forró vért, mint a' *pleuritis*ben tapasztaljuk, meg-hivesitheti és el-ofzlathatja; miért ne mehetne-bé azokon az útakon az aér-is a' vér közi, a' melly magát egyebütt a' leg-vékonyabb nedvességek közi-is bé-elegyitheti? Sőt e' nélkül lehetetlen volna meg-érteni azokat a' hirtelen való változásokot, a' mint a friss, szabad aér meg-éleszti, az undok aér pedig el-lankasztja az embereket; és hogy a' megfulladt mérges aér leg-első bé-lehelléssel hogy ölhelé-meg az élő-állatokat.

A', minden próbákból bizonyos, hogy a' mi testünknek minden-féle nedvességei aérrel tellyesek. E' fújja-fel és haboztatja úgy meg a' tejet, vért, húgyot, midőn azok a' tűznél fel-forranak. Miért ne mehetne tehát a' tüdőken-is így el-ofzolva által a' vér közi, ha a' belekéből a' *Chylus*sal együtt olly bőven által takarodhatott, nehéz volna elég okát adni.

§. LXII.

Láthatjuk ezekből az Aérnek az Életre el-múlhatatlan hasznát: láthatjuk annak-is elégséges okát, miért nevezték a' Régiek ezt *Elet' abrakjának*, *Elet' titkos éledelének*, *Szájunkon hörpölt léleknek*; 's a' t. úgy közelebb a' mi nyelvünken is, miért nevezték ez *Éltető-Égnek*; és ennek ki-'s bé-lehellése *Lélekezésnek*. Láffuk már továbbá azt-is mit téizen az Aér az Egészségre? *HIPPOCRATES Lib. de Nat. Hom.* úgy tartotta, hogy a' nyavalyákat többire az időknek vagy Aérnek változási szűlik: e're nézve igen szükségesnek-is tartja mindeneknek; de kivált az Orvosoknak, hogy azon Tartományba, a' hol laknak, az Aérnek minémüségeit jól ki-nyomozzák. Il-

lyen minémüése pedig az *Aërnek*, a' mennyiben t. i. az hideg, meleg, száraz, nedves, könnyü, nehéz, tisztá, tisztátalan, tsendes, szeles, hirtelen változó, 's a' t. Ezeket azért rendel fel-vévén, lássuk mi kárt 's mi hasznot szokott az *Aër* ezek által tenni az Egészségnek.

Az *Elasticitas*, természeti különös tulajdonsága az aërnék.

Az *Aërnek* vagy *Levegő-Égnek* minémüése két-félék. Egyik maga természete szerint való, a' másik kivülről ragad hozzá. Maga természete szerint van (a' melly egyedül való meg-esmértető jele-is) az *elasticus*, az az, ki-terjedő és ölzve szoruló erő. A hol e' féle munkákat tapasztalunk, ott bizonyo nak tarthatjuk, hogy jelen van az *aër*, minthogy a' több *Elementumok*nak ez az erő nem adott. De tartsuk-meg, hogy az *aërben*-is ez a' ki-terjedés és ölzve-szorulás tsak olyankor van meg, mikor az ő részetskéi magokra, kissebb nagyobb mértékbe, együtt lehetnek; mikor pedig a' több *Elementumok* közt úgy el-vágnak oszolva, hogy egymást nem érhetik, akár mi nagy mértékbe légyen-is a' testekbe, a' maga ki-terjedésének és ölzve-vonódásának semmi, vagy igen kevés jeleit adhatja.

A' *fixus* aër mi?

Innen az ilyen testé vált *aër* (*fixus*) megalutt vagy meg-köttetett aërnék-is mondatik. Igyekeztek a' *Chemicusok* az aërt ilyen állapotba-is az érzékenységeknek meg-mutatni. Elis választották szerentséfen azt a' több *Elementumok*tól hol tüzzel, hol rágó savanyu *Spiritusok*kal, vagy választó vizekkel, hol mekeletéffel vagy forrással, hol el-rothasztással; és így bizonyos nagy üveg edényekbe zárva, vízbe vagy kénesőbe újra *incorporálták*, néhol külön magára-is meg-szorították, a' hol cztán az a' maga aëri tulajdonságát világoton ki-műtatta: de annyira vinni semmi mesterséggel eddig e' nem tudták, hogy azoknak a' testeknek, a' mellyekből ki-hajtották-vala, *spirituosa* vagy repülő könnyü részetskéitől-is megszaba-

szabadithatóság. Innen, néhány nemekre - is osztják a' *Chemicusok* ezt a' *fixus aërt*, a' testeknek különböző természete szerint, a' ennek ne- melyekből ki-vették, u. m. meszes, gálitz-*ma.* köves, salétromos, vad, savanyu, boros, etzetes, húgyos, kénköves, rothadó, tüzes, ki égett vagy tüz nélkül való *aëreære 's a' t.*

En ezeknek különös le-írásával időt nem töltök, minthogy azok a' különbségek a' kül- ső *aëren*-is az ő tisztátalanságának nemei sze- *természe- rint* mind fel-találhatnak. Közönséges meg- *tei.* jegyzés, hogy ezekben-is mindenikben a' féle savanyu *Spiritus* tapasztaltatik a' minémü van a' közönséges *aëren*; és hogy ezek az utol- són kívül külön rekesztve az embert és minden egyéb élő-állatokat meg-ölnék: a' gyertya benne magától ki-alszik: a' plánták - is el- vesznek. A' húgyos (*alkalinus*), meg-gyülő (*phlogisticus*) és el-rothadt (*mephticus*) *aërek* pedig, a' plánták' nevedését tsudaképen fe- g-tik, egyebeknek pedig ezek-is hasonlóképen vededelmesek. A' tiszta viz, ha jó boven közikbe elegyedhetik, ártalmát mindenik- nek el - vélti. Nevezetesek a' *fixus aë- ren* nemei közt: 1.) a' melly a' *Minium*- ből, *Cincum* virágból, a' kénesónek mesziből, és a' közönséges óltatlan méziből, minekutánna azt savanyu salétrom *Spiritus*sal meg-elégítet- ték, ki üzetterik és innen *dephlogificatus*, tüz nélkül való *aëren*ek neveztetik. Ezt természe- tire a' leg-tisztább mezei *aëre*hez hasonlítják. A' gyertya e'ben nagyobb és tisztább lángal, felette nagy elevenséggel 's pertzegéssel ég, hamarébb-is el-fogy mint a' külső *aëre*be: az egerek belé-zárva szabadabban lélekeznek, mint a' közönséges *aëre*be 's kétszer tovább el- élnek. 2.) a' *phlogisticus*, vagy tüzzel ele- gyes, melly az értz - nemekből választó vi- zekkel való el - rágatással, és a' meg - gyülő száraz *materiákból*, tüz által hajtatik-ki az ő képtelen könnyüségére nézve, melly a' rend szerint való *aëre* terhénél tizenegyszer taláta- tott

tott kevesebbnek, Lásd WIEBLEG *Chem. T. II.* p. 470. Melly nagy légyen a' ki-terjedő erő az ilyen *fixus aërbe* látjuk a' puska-porban elegyedett kevés salétromban, midőn azt a' tüz hirtelen ki-terjeszti; a' mustban, midőn a' magába fel-melegedvén forrni kezd; a' száraz óltatlan mézben, midőn hideg vizet öntenek reá, és az a' tüzet félsz kiből ki-vervén a' tüz a' vízben lévő aërt iszonyu buzgással és füstöléssel ki-terjeszti; a' gelytenyében, tojásban, téjben, vérben, húgyban, nyers gyümölcsökben, kápolztában, kerti gyökeres veteményekben, köles kásában 's a' t. midőn azok a' tüztől fel-melegedvén széllyel pattogzanak, szufzognak, haboson fel-dagadnak, kifutnak, vég nélkül rotyognak 's a' t. meghulván le-szállanak. Tapasztalja ezt sokszor az erőtlen gyomor-is, midőn e' féle szeles eledelekkel meg-terheltetik, síjdalommal.

A' külső közönséges aërnek tulajdonsága az elasticitas.

ennek buvárjai.

Tehát, a' mint elébb-is mondtam, tulajdonabb értelemben az *elasticus*, ki-terjedő és öfzve vonódó erő, a' külső közönséges szabad aër' minémiségének tartatik. Hordozza pedig ezt itt kunn-is a' közönséges aërbe a' köziben elegyedett tüznek vagy melegnek mértéke, olly nagy érzékenységgel, hogy annak leg-kisfebb mértékére-is ki-kezd terjedni. Hol kezdődjék 's mennyire hasson-ki az aërbe ez a' ki-terjedő és öfzve vonódó tehettség, nem igen lehet meg-határozni. BOERHAAVE a' *Farenbeit* módja szerint készült *Thermometrumon* úgy tapasztalta, hogy a' közép szerü meleg aërnek nagyságát, a' téli erős hideg felényi tsonóba öfzve - szorithatja; az ollyan meleg pedig, mellyben a' viz fel-forr, azt még egy harmad rézfzel nagyobbban ki-terjesztheti. Erővel 's meiterséggel mennyire engedje az aër magát öfzve szorittatni 's ki-terjeszteni, képzelni-is alig lehet. BOYLE 16-szor, HALES 60-szor, BOERHAAVE *El. Chem. T. I.* p. 385. *seq. Ed. Lips.* 1732. 1000-szer nagyobb helyre ki-terjeszteni 's ismét annyira egybe-szorítani

az aërt lehetségesnek tartják. Ettől és a' kemény testekben találtató *elatertől* vagy víz-
 sza rugó erőtől függenek, a' mint oda fel-
 is mondám, a' természetben minden mozgások;
 's következésképen az életet magát-is e' hor-
 dozza; e' ront a-el; 's e' lelkesíti viszont
 meg a' testeket. E' nélkül a' tulajdonsága
 nélkül az aërnék az egész Természet hólton
 heverne. Minél tisztább az aë, és inkább
 gyakoroltatik ez a' nemes tulajdonság benne,
 annál nagyobb erőben tapasztaltatik. El-fogy
 vagy meg-gyengül ellenben az *elasticitas* az aë-
 ben a' izerint a'mint idegen, kivált rothadó
 nedves *material*kkal meg-terhelttetetik, és vaiahol
 meg rekedve fokáig áll. Mellyekből ofztán fok
 egyéb hasznos 's ártalmas tulajdonságok-is
 ragadnak az aërhoz, mint alább meg-látjuk.

haszná.

miktől
 nő és
 apad?

Kivülről vett vagy másunnan hozza ragalt
 minemüsei az aërnék a' mennyiben az most
 hideg, most meleg, most száraz, most nedves,
 most könnyü, most nehéz, tiszta, tisztátalan,
 tsendes, szeles, változó 's a' t.

Kivülről
 vett miné-
 müsei
 az aërnék

Ezeknek mennyiségének meg-mérésére az
 újabbak szorgalmatoisága külömb-külobm esz-
 közöket gondolt-ki. Az *egybe-szorulást* és *ki-
 terjedést*, szemünk eleibe terjeszti, a' hidegnek
 és melegnek közben járulása nélkül, a' *Pneu-
 matica Antlia*: mellyel egy jól bé-zárt kemény
 falu edénybe, p. o. a' szél-puskába, a' benne
 lévő aëren fellyul még fok külső aërt bé-le-
 het tojni; a' benne lévőből-is fokot ki lehet
 szipni, úgy hogy a' még-is egy aránt teli lé-
 gyen. A' melegnek és hidegnek mértékét ki-
 mutatja a' *Thermometrum*: szárazságát és ned-
 vességét a' *Hygrometrum*: nehezseget és könnyü-
 séget a' *Barometrum*: sűrűségét vagy vastagsá-
 gát és vékonyságát a' *Manometrum*: tisztaságát
 és tisztátalanságát az *Eudiometrum*.

Ezeknek
 mértékét
 meg-hal-
 ruzó esz-
 közök.

Az *Antlia* a' *Diaetát* illető dolgokba rit-
 kán elegyedik. Azért ezt most el-is hagyom.
 A' mái közönséges *Thermometrum*nak, melly
Florentinainak-is mondatik, készülete egy kis-

A' Ther-
momet-
rumnak
mili kejszi-
lete.

ded üveg-golyóbis, egy lábnyi hoszszu vékony tsövel, mellyet zölden, kéken, fárgán, vagy veressen festet vízzel vagy meg-vizezett *Spiritus*sal annyira meg-töltenek, hogy a' száran is félig fel-mennyen, a' felső urefs réziből pedig erősebb meleggel ki-bajtván az aert, hogy új aer ne mehesen belé a' végit egybe-ólvasztják. Így, a' golyóbisit jég közti tézik; mellyre kevés idő alatt öszvébb szorúlván a' *liquorbéli aer*, a' *liquor* a' tsöben le-erejzke-dik: onnan ki-vévén forró meleg vízbe té-
szik, hol a' tsöben lévő *liquor* nem sokára fellyebb hág, jöllehet egy hirtelen az első bé-téellel, a' hideg meg-szorítván magát az uve-
get, a' benne lévő *liquor*at, fellyebb nyomja, a' meleg pedig ki-tágasítván, alább erejzti. Meg-jegyvezvén tehát e'kor a' tsön mind a' két helyet, annak közét tettzések szerint bizonyos izámokra fel-olztják, és a' mint áll a' izámok mellett a' *liquor*, a' természeti hi-
degnek és melegnek erejét a'ból határo-
zák-meg. Minthogy pedig a' mesterség a' hi-
deget ennél sokkal nagyobb mértékbe-is ter-
jesztheti elönkbe; a' melegnek-is egyéb tö-
mött testekben sokkal nagyobb ereje van, mint
a' vízben, e' végre egy *Farenheit* nevü elmés
Belga *Mechanicus* tiszta kénesövel készített
kissebb *Thermometrum*ot, mellynek tsöjén elébb
azt a' helyet, a' hol állott a' víznek meg-fagyá-
sával a' kénesö, tzi-frával (O) meg-jegy-zette;
azután a' jeget meg-törvén és hideg szalamiá-
val vagy falétrom *Spiritus*sal böven meg-ele-
gyítván, a'ban annyira öregbítette a' hideget,
hogy azon alól még 40, *gradusig* szállott-le
a' kénesö, és maga-is meg-kezdett fagyni;
mellynél többre ő nem mehetett; (mások 70-
nig-is el-mentek. Lásd BOERHAAVE *El. Chem.*
T. I. p. 148.) A' Termézet magára 32-vel
alább vinni sohol nem tapasztalratott. Ennyi-
re pedig, a' mint emliti HAEN Úr *Parbol* T.
II. p. 169. Russiába 1740-ben le-szállította-
vala, a' melly ritka történet-
vala. Ezt a' helyet
azert

azért a' meddig a' természeti hidegnek ereje a' kénesöt le-szállította, egyes számmal meg-jegyezvén, azzal majd annyira meg-hevítette az üveg tsöt, míg benne a' kéneső maga-is forrani kezdett. Meg jegyezvén e' szerint azt a' helyet-is, a' hol állott a'kor a' kéneső; a' közben eső helyet 600, egyenlő apró szákaizokra vagy gradusokra osztotta, a' melly nála e' világban tapasztalt leg-erősebb melegnek és hidegnek mértéke. Melly szerint az ő *Thermometrum*án, mikor a' jég olvadni kezd, a' kéneső a' 32-dik graduson áll. A' kis gyermekek' természeti melege-is ilyen forma. Ennyiben kelnek-ki a' plánták' magvai-is. Az egészséges nagy embernek melege 34, és 94, gradusok között forog. A' tésztának meg-keleése, a' mustnak meg-forrása, a' tojásoknak ki-keleése-is ennyi melegben léfzen. A' Georg. MARTINI *Anglus Medicus*' meg-jegyzései szerint pedig a' nagy emberek' melege 97-98-ra, a' kutyáké, matskáké, ökröké, disznóké 100 103-ra, a' rétzéké, ludaké, fogoly-madaraké, tyukoké galamboké 103-107-re 's több gradusokra-is ki-terjed. 212-re a' viz fel-forr, 's ennél a' természet nagyobb meleget nem-is szerezhet, minthogy a' nedvölségek itt gőzbe mennek; a' kénkő, gyanta, ón meg-olvadnak. Ezen fellyül mind a' plánták, mind az élő-állatok meg-sülnek és fekete szénné válnak; a' kövek, értz-nemek, tserpek meg-tüzesülnek; az agyagból tserép, a' kőből mész léfzen; 600-zon fellyül az értz-nemek, üvegek el-olvadnak: a' kőből és tserépből üveg léfzen. 's a' t. VOGEL *El. Ch. §. 120.*

Ez a' *Thermometrum* már ma a' Tudófoknál leg-közönségesebb. A' *Svectai Academia* még eddig a' *Florentia*ival élt; úgy fel-osztva, hogy az első szűmot a' fagy kezdetin tette, a' mellyen pedig a' viz fel-kezdett forrani azt százzal jegyzette-meg. Melly szerint, a' mint LINNAEUS *Amoen. Acad. T. V. p. 443. Edit. Lugd. Bat. 1764.* beszéli, a' nap-keleti *India*kon a' nyári leg-nagyobb melegnek gradusa ezt a'

Hogy ha-
tározzuk-
megez ül-
tal a' me-
legnek és
hidegnek
mértékü?

*Thermometrum*ot 36-ra, Americában, Cumanában 33-ra, Sveciában 31-32-re fel-vitte. A' házaknak egészséges bé-melegítésében 16, és 20, *gradusok* közt jární tapasztaltatott: 15-12, között a' lehellet' párja meg-láttzott. A' *Spitzbergai* hegyek' tetején, a' hol az eledelnek és tüznek nem léte miatt senki nem lakik 8-ra emelte. Télbe pedig a' leg-nagyobb hideg Indiában a' 14-re (a' hol t. i. a' magofs hegyek' tetejei a' nyári hévségeken-is hóval sok helyeken bé-fedve állanak.) Cumanába 24-re, Sveciába a' fagyaló számon alól 31-32-re le-szálitotta. *Spitzbergá*bá és a' *polus'* környékén mennyire mennyen a' hideg, meg-határozni eddig nem lehetett; minthogy ilyenkor oda senki nem mehet: de ha el-menne-is, nem volna módja benne, hogy az ott való hidegről valamit meg-határozhaszon; mert a' mint PALLAS 1773-ban Olofz Oroszágban tett utazásában a' II-dik Szakaszban, p. 417. fel-jegyzette, a' kénese már *Krossrajorknál* a' *Decemberi* hideggel a' talatskában meg-fagyott tellyeiséggel, jöllehet ez *Siberiában* csak az 55-dik *gradus* alatt esik.

A' *Ilygrometrum* kétképen kéizitetik: 1.) Holmi kender kötélből vagy juh-bél húrból, mellyek az *aërbéli* nedvetséget magokba szíván attól a' kötél öszvébb kutzorodik, az húr pedig meg-nyúlik: a' száraz *aërbe* meg-száradván, az hofzszabban nyúlik, ez meg-rövidül, az *aërbéli* nedvetségnek vagy szárazságnak mértéke szerint. Mellyet, meg-kötvén a' kötélnek egyik végét mozdúlhatatlan helyre, a' más holmi reá fuggesztett terhel egy könnyen forgó tsigán keresztul forditanak, és egy, számokra o'ztott rudatska mellett le - eresztenek, és a' mint a' tereh a' számok mellett a' kötelek' kutzorodásával fellyebb vonódik, meg-nyúlásával alább ereszkedik, úgy szokták a'ból meg-határozni az *aërnek* szárazságát és nedvetségét. 2.) A' szalamiát, vagy égetett bor-kő-süt, mellyek a' vizet szörnyen izomjuhozzák, és bőven magokhoz vonják,

vonják, olvasztják-el vízbe minél bővebben lehet. Efel a' vízzel egy nagy száraz spongyiát meg-itatnak: így újra meg-száraztván a' spongyiát a' font' rudjának egyik végére kötik, 's a' más felét evel egyaránt fontolják. Midőn tehát a' spongyiában lévő száraz só az aërből a' nedvességet magába szívta, azzal nehezebb leszén, a' benne lévő nedvességnek mértéke szerint; meg-száradván újra, az aër' szárazsága szerint, meg-könnyül. Így a' font hol e're hol tova mozdulván a' font-nyelvének tetején lévő *quadrans*nak vagy negyed rész területnek számai a' járom között az aërbéli nedvességnek vagy szárazságnak mértékét szépen ki-mutatják.

A' *Barometrum* egy fel-hajlott végü hofz-fzu tsőju üveg-golyóbis, mellyet tiszta kénesővel annyira meg-töltöttek, míg a' tsőjiben-is csak egy tenyérnyi maradt üreiffen. A' honnan az aërt erős meleggel jól ki-üzvén a' végit egybe-olvasztották, hogy fellyül semmi külső aër belé ne mehessen: a' más fel-hajló golyóbisos végin pedig egy kis nyilást hagytak, mellyen a' közép nehézségü aër a' kénesöt a' bé-zárt tsön 27 1/2 hüvelyknyire fel-nyomja. Olyan természete van t. i. az aërnek, mint egyéb nedvességeknek-is, hogy annak részei a' mint valahol ofzlop módra egy-máfon állanak, ott a' magok egész terheket ki-mutatják. Így, a' mint a' külső aër' terhe most apad, most nevededik, a' kéneső-is a' tsőben most alább száll, most fellyebb hág, minthogy annyi magofságu kéneső' ofzlop az aërnek egész magofságu ofzlopát, melly a' kinyilt tsőnek végin a' kénesön fekszik, egyaránt nyomni vagy fontolni tapasztaltatott. Tehát alól azt a' helyet a' meddig a' leg-könnyebb aërbe le-szállani, fellyül a' meddig a' leg-nehezebben fel-emelkedni látták-va a' kénesöt, meg-jegyzették; és ezt a' közt bizonyos *gradusokra* el-ofztották. Mellyek szerint

A' Barometrumnak készülete.

rint már az *air* nehezedésének és könnyülésének mértékét könnyen ki-találhatják.

A' *Manometrum*-nak készü-
lete.

A' *Manometrum* egy jó nagy, vékony oldalú üveg vagy pléh-golyóbis, úgy készítve, hogy egy kis tsön az *aert* belőle ki-hajthassák, és a' lyukát bé-zárhassák, hogy a' külső *air* belé ne mehesse. Így, ezt a' golyóbist a' font rudjának egyik felire fuggesztik; más felől a' serpenyőbe annyi terhet té'znek, míg a' fontnak tolla egyenesen fel-áll; a' tollu vagy fel-álló oszlop mellé pedig egy *quadrant* vagy negyed rész kerület mértékét helyheztenek, úgy hogy a' tollu a' *quadrant*nak szögeit vagy *gradusait*, a' mint a' font erre vagy tova mozdult, ki-mutathassa. Fundamentoma ennek a' mértéknek a' hig *materiáknak* az a' természete, hogy ha a' kemény testek beléjek merittetnek, azoknak tsomójának annyiban állanak ellent, a' mint van azoknak nagyságok és tömötségek, egybe vetve azon hig *materiáknak* a'kora nagyságával és tömötségével mellybe merittetik: innen következik, hogy az a' golyóbis, ha az *aer* tömöttebb vagy sűrűbb léfzen, nem erezkedhetik le annyira az *aer*ben mint mikor vékonyabb és ritkább az *aer*. A' mellynek külömbségét a' *quadrant*son a' fontnak tolla szépen ki-mutatja. Ez egyéb hig *materiákra* nézve is megjegyzést érdemlő próba. Külömböz ez a' *Barometrum*tól annyiban, hogy fokszor nehéz az *aer* olyankor-is a' mikor magába nem tömött. hanem tsak viz elegyedett fok közibe. A' tömötség vagy sűrűség pedig, mellyet a' *Manometrum* ki-mutat olyan állapotja az *aer*-nek, mikor tsak magába verődtek tömötten egybe annak részei, melly a' száraz hidegben leg-jobban tapasztalható.

Az *Eudiometrum*, néhány egy forma készületü nagy fejer viasz gyertyákból áll, mellyből hat egy fontot nyom. Ezeket egyenlő részekre fel-osztva tö-szurással megjegyzik, és tentával bé-törlik, hogy a' lyukak meg-feketül-

ketüljenek. Így, a' felső vékony végeket egy mértékre el-vágván, a' többit egyenlő fontra vészik, és meg-gyújtva olyan helyekre tézik, mellyekben az aérnek, tiszta vagy tisztátalanságát próbálni akarják. És áthatatosan tapasztalják, hogy minél tisztább az aér, annál tisztább 's nagyobb lángal ég benne a' gyertya, 's több el-is fogy bizonyos idő alatt belőle: ellenben minél tisztátalanabb, annál homályosabban és kisebb lángal ég, és kevesebb fogy el benne, sőt az igen tisztátalan aérbe egészen ki-aluszik. Melly szerint a' tisztátalanságnak mértékit, meg-nézzvén mindenik gyertyán a' jegyzéseket, és a' fonton-is meg-futtatván nehézségeket, mellyikből mennyi fogyott azon idő alatt el, jó rendin ki-tanulhatják. Ezzel az eszközzel, a' kénköves gőzökkel és forró mustok' és serek' vad *spiritusaival* megtölt pintzék, és fokáig bé-zárva állott *kryp-zük'*, pintzék', kútak', földbe mélyen bé-szolgáló barlangok' aérinek meg-probálására igen hasznoson élhetni. Mert ha a' jól égő nagy gyertyát vagy fáklyát egy hosszú rúdnak végére tévén előre azokba bé-dugják, vagy vas drótra függesztve beléjek eresztik, és a' gyertya' vagy fáklya' lángja apadni és gömbölyödni kezd, jele hogy ott az aér nagyon meg-van romólva, és azokba bellyebb lépni nem bátorságos: ha pedig egészen ki-is aluszik, minden élő-állatoknak halált okoz.

§. LXIII.

Mértékletes melegsége az Aérnek, igen nagy segítségére vagyon minden Természeti munkának a' mi testünkben, kivált az inasabb és érzékenyebb részek a' meleget szeretik. De ha *rendinél inkább meg-bevül az Aér*, annyival-is inkább, ha a' hévség egy végtiben fokáig uralkodik, a' szemnek, orrnak, szájnak, toroknak, tüdőknek ned-

nedvességeit el-szárazítja; azoknak vékony edényetskéit meg-aszalja; a' tüdőknben a' vért egybe-süti, a' bőrnek *porusait* vagy ki-gőzölgő lyukatskáit felettébb ki-tágasítván szüntelen való iz-zadáft okoz; és ez által a' vért, vizes részitől meg-fosztván, meg-sűríti, meg-vaftagítja, és a' szoroffabb úton nem folyhatókká teszi: e' mellett meg-is tsipősíti, és a' melly leg-veszedelme-sebb, rothadásra készíti. Mind ezek pedig annál hamarébb meg-esnek, az egy rothadáson kívül, minél szárazabb a' melegséggel együtt az *Aer*. Innen vagyon, hogy a' Déli heves föve-nyes tartományokban, kivált Egyiptomnak a' *Nilus*tól tavúl eső tartományaiban igen rövid életűek az emberek, és fokban még ifju-korokban meg-vakúlnak: és hogy a' köszvény, negyed-napi hideg-lelés, *hypocondriaca affectio*, és más hosszú nyavalyák, nyárban úgy el-halgnak, a' forró nyavalyák pedig annyira kegyetlenked-nek: mert azok a' Természetnek el-hülésétől, és a' ki-gőzölgeni szokott nedvességeknak benn rekedéséből; ezek pedig a' vérnek sűrűségétől és sebefs folyásától vagynak. Azt a' meleg el-háritja, ezt okozza.

A' Meleg, a' mint elébb-is meg-jegyez-tem vala, az *Aer*nek Lelke, 's következéské-
 bonnan pen az egész Természetnek élete. Öt kút-fe-
 tsúfz-bé jeit találjuk a' Melegnek a' Természe-ben. 1.)
 az *aër*be? a' Napot. 2.) a' föld gyomrában égdegelő tüzet.
 3.) a' tüzet fogó materiákból gyújtott mestersé-
 ges tüzet. 4.) a' kemény testeknek egybe-súrlódá-
 sokat, a' hol különös meg-jegyzés, hogy a'
 melly rész helyt-áll, mint a' tengej a' kerék'
 torkába a' femmi-nében fel-nem melegszik.
 5.) némelly ellenkező természetű materiáknak öfz-
 v: -elegyedését, p. o. a' víznek az óltatlan
 száraz

szíraz mézben a' tuzzel; az eros savanyu-
nak a' tizta *alkalival* vagy *concentrált tizta*
fu-szerfzám olajokkal, a' kénköves kövérség-
nek a' vizes nedvelséggel, melly a' ló ganéj
dombokban, rakásra hányt nyirkos fúvekben és
szénában, és a' nyirkos földbe temetett rakás
va-porban házi tapasztalás. Illyeu forma ere-
detit gondolhatni, hogy mulólag említsem, a'
föld' gyomrában meg-melegedett forrásfoknak-
is. Mi, az *aérnek* melegségét tévén tzélul,
csak a' három elsőt vésszük-lel.

A' Nap a' maga sugárral melegitt, midón
azok a' hideg testekben úgy ütköznek-meg,
hogy annak részetskéit helyekből ki-mozdit-
ják, és a' köztek lévő *tüz Elementumot* meg in-
ditják: mert egyébként meleget azok sem sze-
rezhetnek. Minél egyenesebben és tömötteb-
ben ütköznek-meg pedig valamelly helyben,
és tovább sütnek oda, meleget-is annál na-
gyobbat támasztanak. Innen vagyon, hogy e'
mi földünk golyóbitsának derekán (*aequatornak*
egyezettető közép *linednak* mondjuk) a' hol an-
nak dombos részeit a' napnak sugári 12, egész
órákig egyenesebben találják, mindenkor nagy
bévesség uralkodik, a' mint pedig gömbölyöd-
vén a' föld a' két *polusok*-felé, azt a' nap'
sugári mind inkább-inkább tsapontólag érik,
a' meleg-is a' szerint gyengül, mig a' *polusok*
körüli, mellyet a' nap' sugári nem érhetnek,
egéizen ki-aluszik. Ennek meg-batározására
a' földnek szinét 360, *gradusokra*; ezeket is-
mét öt *Zonákra* vagy által-övedzésekre szok-
ták a' *Geographusok* fel-osztani. A' közepét
két-felé 47, *gradusnyi* szélelségre körül, melly
a' nap alatt egyenesebben fekszik, *Torrída* vagy
Egető *Zonának*; a' mellett mind a' két-felől
43, *gradus* szélelségre, *Temperata*, jól mérsék-
lett aerü *Zonának*; ezeken kívül a' két *polus-*
okig 23 1/2 *gradusokig* *Frigída*, hideg vagy
fagyos *Zonának* nevezték. A' Régiek úgy tar-
tották, hogy emberek sem a' heves. se a' fá-
gyos *Zonában* nem laktának. De minekután-

A' Nap'
sugári mi-
ként mele-
gítenek?

az öt Zo-
nák sze-
rint.

na a' nyereségnek kívánása azokra a' helyekre-is által-vitte a' kereskedőket, ki-tanulták, hogy mindenik részt számtalan emberek lakják. A' heves Zonában, melly nekünk délre esik, vagyon *Africa* majd egészen, *Asiának*-is nagy része; mellyben nevezetesek a' Napkeleti *Indiának* mondatott arannyas és fu-szerzamos szigetek: *Americának* is közép tartományi; minéműek az *Æquatoron* túl *Amazon*, *Peru*, *Moxo*, *Grauda Brasilia*: fellyul *Guinea*, *Terra firma*, *Nova Hispania*, *Jamaica*, *Cuba*, *Sz. Doming*, *Antille* 's több termékeny szigetek, a' mellyekből hordják hozzánk a' kávé, tsokoládét, nád-mézet, 's sok egyéb patikai szereket. A' fagyos Zonában alól még eddig elé lakosokra nem találhattak: fe llyul északra esnek *Groenlandia*, *Istandia*, *Lapponia*, *Norvegiának* 's *Siberiának*-is felső részei. A' *Temperata Zonában*, a' hol az aer rend szerint se nem felettebb meleg, sem nem igen hideg, vagynak, egész *Europa*, a' most nevezett fagyos helységek kivül; *Asiából* a' *Muszka*, *Tatár*, *Török* és *Persa* birodalmok; *Amercából* a' régi és új *Mexico*, *Louisiana*, *Florida*, *Georgia*, *Carolina*, *Virginia*, *Pensylvania*, *New-york*, *Uj-Anglia*, *Uj-Scotia* 's a' t. A' Zonákat ismét, a' szerint, a' mint a' nap az *o Zodiacusban* való járása, és a' föld' gömbölyö-

A' Clidése szerint, nyárra ho'zszabb, télre rövidebb napokat szerez, fél-fél órányi szélelségre, a' mint t. i. ott annyival elébb, vagy késöbben támad és nyugszik, Climákra vagy kisebb ke-
rületekre o'zították. Nem kell mindazáltal ezeket úgy venni mintha azon Zonában és Cimdában-is mind egy forma meleg vagy hideg volna. Mert minél egyenesebben fekszik valamely helység a' nap alatt, annál nagyobb meleg van benne; minél közelebb van a' *Polushoz*, annál nagyobb és tartóbb a' hideg. Innen, a' mi *Temperata Zonákban*-is *Olofsz*, *Görög*, *Spanyol*, *Portugal* Országok 's *Francia* Országok-is alsóbb részei, a' meleg tartományok közü

közi számláltatnak; *Scotia, Hibernia, Suetia, Lengyel és Muszka* Országok pedig hideg Országoknak mondatnak. Az éltetőnek négy ^{a' hely-}szakatjai, a' tavasz, nyár, ősz, tél, úgy ^{ségek' fe-}reggeli 's estvéli idők' melege-is, a' nap' ^{veje sze-}fugárinak reánk egyenesebb és oldalofabb lütése ^{riná}izerint, a' helyeknek hidegségét és melegségét egymástól fokot különböztetik. E' térsi a' vero-fényes helyeket-is az északra nézőknél melegebbé. A' fejr falak' melyéke-is, a' hol meg-ütközvén és vízszta-veródvén a' nap' fugári kettőztetnek; úgy az olyan fekvésű hegyek és völgyek-is, a' mellyekbe meg-ütköznek és egybe-elegyednek a' nap' fugári, e' miatt az egyébként hideg tartományokban is nagyon melegekké lésznek. A' *Muszka Lap-pontjában* feles helyek vagynak úgy mond **HAEN** *Úr Patb. T. II. p. 167.* a' hol a' nyári meleg épen el-szenvedhetetlen, úgy hogy oda kell hagyni egy ideig a' lakosoknak magok házaikat: melly a' napnak ellenébe tétetett hegyeken egybe-fagyott havakban meg-ütköző és oda majd egészen vízszta forduló fugáritól vagyon. Így jártak-vala a' Spanyolok-is midőn a' déli *Americából Chiliból* táborostól által akartak ütni *Peruviában*, a' hol a' hóval rakva lévő hegyek' oldalairól, olly égető melegfordult-valareájok, hogy kényszerítették vagy más utat keresni, vagy csak éjtszaka utazni. Sokat térsen a' melegnek mértékéhez a' földnek természet-e-is, a' mint az a' napnak fugárit bé-íszta, meg-tartja, attól meg-melegszik, 's a' fzerint a' rajta fekvő aert alól-is melegíti. Innen, ^{a' Föld-}a' kopár, pufzta helyek, a' füves bokros ^{nek termé-}helyeknél; a' szárazok a' nedves, tós, folyó- ^{szete sze-}vizefeknél; a' fővenyes, puha, kénköves, kövér, fekete földüek, a' palás, agyagos, sovány földüeknél azon egy tartományba-is sokkal melegebbek. Nyárba 's őszfel-is, ugyan ez okból, minekutánna a' nap tőlünk el-távozván, rövidülni kezdenek a' napok, későre vehet erőt a' téli hideg: úgy tavaszfal-is a' télbe

meg-hült föld miatt a' napnak fugári alig tudják nyárra fel-melegíteni az idót.

Az Æ-
quator kö-
rül mennyi-
re meg-he-
vül az
aër?

Az Æquator körül, nevezetesen *Africa*-ban *Libyának* fővenyes száraz pusztáin nyárba sokszor annyira meg-hevül az aër, hogy az erdők magoktól meg-gyúlnak. *THEVENOT* *Lotharingiai* *Frantzia* *Nemes-ember* *1665-ben* *Perusában* utazván, *Bassoranál* olly képtelen meleg nap-keletről jövő szélre talált, hogy attól ott körül 20, napok alatt több mint 4000, emberek vesztek-el. *Samiel*, *KAEMPFERUS* szerint *Bauli Samuur* nálok annak a' szélnek neve. Jö ez a' szél Dél - felől *Arabianak* fővenyes pusztáiról és *Juliustól* fogva *Septemberig*, a' hol által-mégyen, olly szörnyü hévséget szokott szerzeni, hogy az emberek künn tellyetséggel nem járhatnak, ha szájokban szüntelen hideg vizet nem tartanak, *UNZER*, *Arzt. B. I. p. 142.* *Richard RUSSEL*-is *Aleppoban* ollyan meleg szelet tapasztalt, mintha a' süto - kementze' szájából a'kor jött volna ki, *Jean CHARDINT*-is tudós *Frantzia* kereskedöt *Carimanának* pusztáin éjtszaka menvén, minthogy ott nappal járni a' nagy hévség miatt nem lehet, ollyan meleg szél fúvta szembe, hogy sokszor kéntelenítettett a lovát vízszá fordítani, sőt a' földre-is le-búvni, hogy az ortzája el-ne égne. A' *Muhammed'* koporsójához *Mecca*-felé utazó *Caravanik* közül ez a' szél minden estzendőben tevéjekkel együtt sokaikat meg-öl. Oda *Libyából*, a' hol *Presternek* nevezik, jö-által, nagy sikoltással, és sokszor annyira meg-veresülve, mintha égne. Feletébb sebessen fúv; és meg-fojtva láttatik meg-ölni az élő-állatokat. Tsudálatos e'ben a' szinte lángoló szélben, hogy a' vizes vagy nedves ruhákat egészen meg - hidegíti valahol éri, sőt a' kamarákba-is a' bová bé nem fúvhat, nagyon meg-hivesíti. Mellyre nézve a' gondosabb utazók vizes edényeket hordoznak magokkal, mellyből ruhákat nedvesítvén-meg, a'val tedik-bé ortzájokat, 's hogy meg-ne sul-

lad-

ladjanak azon által vélik a' lélekzetet : sokan folyó vizekben akarván magokat hivesíteni, míg ennek természetét meg-tudták, midon nedves testtel költek - ki a' vizből, ettől szőnyen meg-fáztak, sőt némellyek hirtelen meg-is hóltak, a' mint fel-jegyzette KAEMPFERUS *Amoen. exot. Fasc. IV. §. 3.* Nem kevésbé tsudálatos az - is, a' mit ír CHARDIN, hogy az ettől hólt testek olyan poronyón maradnak, hogy a' hol meg-sogja az ember, mint a' hammu, egészen a' keziben maradnak, az ő élő színek pedig semmi-nében meg-nem változik, Lásd ZUCKERT *Abb. von der Luft u. Wuter. c. I. §. 16.* Gondolhatni, mennyivel kellett ennek az a'érnek melegebbnek lenni, mikor az valahol velzteg állott, és a' nap' melegétől ennyire fel-hevült-volt, minthogy a' szél a'ból addig fokot el-ofzlatott.

Második Kút-feje az a'érben támadó melegnek a' föld' gyomrában ego es onnan ki-suto tu- A' föld' zet. Tagadják ugyan ezt némellyek azért, gyomrá- hogy alatt a' mély kútakba és pintzékbe hi- bun ego- degebb volna mint künn a' föld' színén : és tuz-is me- hogy a' napnak melege-is 10, 12, lábnyinál a' leguti az foldbe belyebb nem hatna, mint a' jég-ver- aért. mekbe láthatjuk, azontúl maga természete szerint hideg volna a' föld. De próbálják-meg ha mélyebben bé-ásák, ott már melegnek találják, mint ezt a' Párisi királyi *Academia* az e' végre készített 30, lábnyi mély kútba; FRANZIUS a'Bétsi Jesuiták' leg-mélyebb pintzékének harmadik vagy leg-alsó részében; MARSILIUS a' tengerben 120, ölnyire; de GENSANE az *Alfatiai* bányákban 222, ölnyi mélységekbe, a' *ibermometrumon* nyilván tapasztalták, KHEIL *Physic. T. II. p. 332.* A' mély bányáknak szá- ján belőlről rend szerint nagy meleg úti-meg a' bé-menőket. De hogy való-ággal légyenek a' föld gyomrába fok helyyeken e' féle tuzek, ennek je- a' föld-ingások, annak belső zúgása, fel-daga- lei és mun- dása, ki-hafadása, füstölése, lángal égése, tu- kái. zet okádása, a' földből fel-jövő fok meleg for- rások

rások, kéttéség kívül helyheztesetik; mint ezt 1783-dik elztendöben a' szegény *Melfena* és *Calabriának* nagy része fíralmoson tapasztalá. Mind ezek hogy a' tenger' fenekében hasonlóképen meg-essenek mint a' szárazon bizonyítják az onnét fel-jött hegyek és kő-szálak, melyeket az e' féle tüztől meg-melegedett és ki-terjedett aer emelt-fel, a' melly hihetőképen még a' kezdetbe rekedett-vala az alattok lévő üregekbe. Így kellett születniék, hogy miúlag illessem, hajdon a' hegyeknek és havafoknak, leg-alább azoknak, a' hol ma tengeri tsigák, vízi állatoknak tsontjai, kővé vált balak's a' t. talátsatnak, egyéb eredeteket nem gondolhatjuk. Ki-hat ennek a' föld alatt égő tűznek melege bizonyos ereken fok helyeken a földnek színéig; és azt a' rajta fekvő arrel együtt meg-melegíti. Hogy fok helységekbe a' leg-erősebb télnék ide-én-is olly lágy idők járnak, és a' hó a' földön meg nem maradhat, azt-is bizony, az én ítéletem szerint, ennek lehet tulajdonítani. *Astracuban*, a' melly Lengyel Országgal egy *Clima* alatt fekszik, a' meleg a' fagyon fellyül 32, *gradusnyira* felvilzi a' *Steciai thermometrumot*; a' melly hasonló az *Indiaihoz*. *Tomskiaba*, *Tatár Ország*nak a' fagyos *Zonához* közel lévő tartományában fel-mégyen 43, *gradusra-is*, a' melly mindcön *Indiai* meleget fellyül mül. *Russianak* *Samojeda* nevü rélzében, épen a' fagyos *Zona* mellett, a' mint nem régiben *GMELIN* maga ott jártában tapasztalta, télbe ugyan, a' melly tart Sz. János napig, igen erős hideg uralkodik; de nyárra úgy fel-melegszik az idő, hogy 8, napok alatt a' hó és fagy oda lészén; azután 8, napra a' mezök meg-zöldülnek; 8, napra a' pláuták meg-virágoznak; 8, nap megérnek; 8, nap múlva a' gabonák el-vettettettek; mellyre 8, nap el-telve a' tél bé-következik. Nem képszelhetné, úgy mond *LINNAEUS* *Amoen. Acad. T. VII, p. 458.* a' hol ezeket

peldái az
északi tar-
tományak-
ban.

le-írta, az itt való időnek járását, egy terem-
tett állat-is, a' ki maga nem próbálta, melly
szörnyu ereje légyen itt a' hidegnek: Még-is
há ki kevésbé délre mégyen, a' heves Spa-
nyol és Olofz Országához hasonló aerre talál:
lat ott a' mezőken jól meg-ért farga dinnyé-
ket, jól el-készult szőlő gerezdeket 's a' t,
A Ferro szigetben, melly a' 62-dik gradusban
Noruegia mellett vagyon, a' tél egy hónap-
nál ritkán tart többet, a'kor-is többire olly
gyengén, hogy a' lovakat és juhokat pajták-
ba soha nem szoritja: mellyet okoznak a'
tengerből körül fel-emelkedő meleg fős gőzök.
Noruegiának-is nap-nyugoti része Olobertól
fogva Aprilisig a' képtelen fagy és hó miatt jégben
áll; midőn ugyan ott, ugyan azon lineában,
a' nap-keleti részén se hó nintsen, se a' ten-
ger' szakadékok bé nem fagynak, hanem csak
esős, ködös idők járnak; és ritkán emlékez-
nek, hogy a' fagy két vagy három hétnél
ott ollyankor-is tovább tartott volna, a' mikor
az Aequatortól nem meztize lévő Országok
jéggel és hóval teli voltak, ZUCKERT l. c. p. 25.

Mit lehetne egyebet ezekben az egyéb-
ként fagyos tartományokban ennek a' különös
melegnek okául fel-venni, hanem a' föld' gyom-
rában szüntelen égő tuzet, a' melly által-hatja
a' rajta fekvő földet és tengernek vizét; melly-
tol az a'érnek-is meg-kell melegednie? Mert a'
napnak sugári azokat-is csak úgy érik mint más
helyeket azon linea alatt.

Hurmadik Kút-seje az A'ér melegedésének
a' tuzet fogó materiákból mesterséggel gyujtatott
tüz. Mellyet a' HYGINUS CXLIV-ik fabulája sze-
rint Ferula nevü fiunek beliből való toplóban Pro-
metheus lopott - vala - le az égből, meg-tanit-
ván a'ra-is az embereket hogy, lehetne hammu
alá takarva a' tuzet úgy meg-tartani, hogy
soha ki-ne alunnék, midőn az előtt valahányszor
szükségek vala reá, mind annyiszor az lste-
nektől az égből kell vala kérniek. A' melly
tselekedetét, Jupiter parantsolatjából, Mer-

A' Hízi
süz bon-
nan vette
eredetét?

curtus, mások szerint *Vulcanus*, egy nagy szeggel a' *Caucasus* hegy' oldalához ízegezte vala ötöt, és egy nagy fasat küldött vala reá, hogy az ő Szívét ki enné, mellyből a' mennyit nappal az meg-eízik-vala, éjtzaka kinövi vala; míg 30, esztendő múlva meg-ölé azt a' gonosz fasat-is *Hercules*. *Delus* szigetéről írják *PLINIUS* L. IV. c. 12. *SOLINUS* c. 11. p. 30. hogy leg-elébb a' tüzre ott kaptak volna az emberek, nevezetelen, a' mint alább *L. VII. c. 56.* meg-jegyzette *PLINIUS* *Pyrodes* a' *Cilix* fia volt, a' ki kovából leg-elébb tüzet ütött. Hihető dolog-is hogy a' tüznek első eredete két kemény köveknek történet ízerint lett öizve ütközéséből, vagy két száraz fának erős egybe surlásából volt, mint ez npp-keleten, egész új-Bataviába 's *Americának*-is foktartományiba, fok utazók bizonyítása szerint ma-is gyakoróltatik. De azután-is hogy reá kaptak fok nemzetek fokáig nem tudták annak hasznát. Egyiptomban, *Ptolemaeus Lathurus* ezen a' néven hetedik király idejéig, *PLINIUS* ízerint *L. VI. c. 30.* voltak, a' kik nem tudtak élni a' tüzzel. Különös meg-jegyzése *LACTANTIUS* régi Atyának *de Orig. Error* *L. II.* hogy a' tüznek hasznát ma-is tsak az ember tudja, semmi egyéb élő-állat nem. Mellynek azt adja okául, hogy tsak az embernek adatott volna halhatatlan Lélek; a' melly-is tűz természetü, 's innen fel-is siet mint a' tűz az ég-felé. De bellyetebb, hogy tsak az embernek van annyi értelme és okólsága, hogy a' tüzet meg-tudja éleszteni, tartani, és ki-találni, mikbe hogy lehessen hasznát venni. Egyébként, a' tüzet, (értsd kelletinél nagyobb mértékbe,) a' Természettel ellenkező *Elementumnak* mondja *PLINIUS* *L. XI. c. 36.* mint a' melly mindeneket meg-emélt azon egy *Pyralis*, *Pyrausta* vagy *Pyrigonus* nevü, a' légynél nagyobb négy lábú szárnyas bogaron kívül, a' melly *Cyprusban* a' réz fúató kementzékbe a' lángok közt szokott élni, repdesni, 's ha onnan távolabb kj-repül, azon-

nal meg-hal. Tsuda dolognak tettzik ez, úgy mond SENECA *Natur. Quaest. L. V. c. 6.* de még-is igaz, hogy némely élő-állatok tűzből születnek.

Akár mint légyenek azok, bizonyos, hogy tűz vagy meleg nélkül az egész Teremtés holt állat volna: és hogy valami élet a természetben vagyon, tűzből vészia' maga eredetét; de bizonyos mértékbe: mellynél ha több tűz mégyen belé, el-ronlik az élet. Tsudálva szemléljük e' részben-is a' Teremtőnek végzetlen bölts munkáját, melly igen különböző módon és mértékbe öntötte ezt az éltető nemes részt a' testeknek különböző neveiben. Sok plánták vagynak, a' mellyek a' havak közt szeretik élni, a' nyári melege előtt pedig el-rejtik magokat; fokakba a' *Caniculai* erős meleg-is alig tudja meg-mozdítani a' nedveségeket. A' *Tarandus* szarvast ha a' fagyos Zondból ki-hozzák, hamar el-vész: az oroszlányok, tevék, 's fok egyéb állatok tsak az *Aequator* melegével, melly amannál százszor nagyobb, tenyésznek. Az ember lassu megszokással mind hideget, mind meleget fokot ki-állhat. Tsak jól lakhafsék, egy aránt vigan él a' *Spitzbergai* 's *Islandiai* jegek közt, és a' közép *linea* alatt tsak nem meg gyülő *Sumatra*, *Borneo*, *Molucca*, *Java*, *Bengala* szigetekben, hol, kivált *Bengalában* a' *ROE* meg-jegyzése szerint, a' *Farenheit thermometruma* a' 68-ndi alább ritkán száll., 104-ig pedig gyakran fel-mégyen: úgy hogy a' nyári hónapokban, *Majusban*, *Juniusban* 's *Juliusban* tsak nap-fel-jöte előtt dolgozhatnak künn valamit a' lakofok; hat órakor pedig reggel már olly igen erős meleget kezd sütni a' nap, hogy minden embereknek bé kell takarodni a' házakba, ott-is a' nagy hévségnek miatta, alig lelnek helyeket; 's ha az éjtszakák annyira hivesek nem vólnának, nem-is vólna képes a' nappalnak melegét ki-állani: a' minthogy

A' Tűz-
nek bafz-
nu az élet-
re men-
nyire ter-
jed-ki?

Az Indi-
ai meleg-
ben melly
bajosan le-
het élni.

számítalan fokon le-betegelznek, s meg-is halnak, mihelyt egy végtibe három négy éjtizaka meleg vagy on. Nevezetes bajok az-is, hogy a' nagy hévség miatt tellyeséggel nem alhatuak: az idegenek közül pedig neméllyek, nem tudván a' helynek természetét, a' parakok' és folyó vizek' partjaihoz mennek hivesedni: a' hol el-aluván, néhány órára meghalnak. *October* közepitől fogva *Aprilisig* nem annyira hevesek a' napok, 's innen, ez alatt-is szokták le-folytatni szükségesebb dolgokat, a' mint írja ZUCKERT L. c. p. 108. *Javában* a' közép *lineához* közel egész nyáron ködös, nedves lévén az aer, nem annyira szokott meg-hevulni. A' száraz és fővenyes *Africában* 70, 80, *gradusnyi* melegben az élő-állatok fokizor el-vesztek, az erdők ki-száradtak, néha meg-is gyúltak.

Az ember' vérének melege a' külső aer-

Az Em-ber me-nyi me-let állhat-ki?
nek meleginél három *gradus*sal természet szerint többire nagyobb. Tsuda dolog még-is a' mit annak *FRALLES Vera Meth.* p. 270. és *Ant. HAEN Rat. Med. T. II. c. 10. et Contin. T. I. c. 9.* hogy midőn a' *Thermometrum* néhány forró nyavalyában lévő embereknek szájokba és hony-alyok alatt 102, sőt 106, *gradus*ra fel-hágott, azok még-is meg-gyógyultak. *BOERHAAVE Elem. Chem. T. I. p. m. 236.* akarván meg-probálni mennyi meleget állhatnának-ki az élő-állatok, a' ba a' házba, a' hol a' nád-

Mennyi-beve-zenek el minden Elo-állatok?
mézet 146, *gradusnyi* melegben szárazsájtják, a' kutyákat be-vettette, 's azok ott minden izadás nélkül, nagy pihegés közt egy fertály óra alatt meg-hóltak: a' nyelvek szájokból nagyon ki-dagadott; orrokon, szájokon véres takony kezdett ki-folyni, a' melly olyan büdös volt, hogy hasonló büdöséget képzelni sem lehet; melly a' közel lévőket egy pillantatba meg-ölte-vólna, ha mirrhás seprő égett-borral fel nem éleztették-vólna magokat: a' mikor a' szájokba dugatott *thermometrum* 110, *gradus*t mutatott. Probáltatta

ezt

ezt hasonló ki-menetellel, matskával-is; hanem ez anhyira meg-izzadott mintha vizből húzák-vólna - ki. Bé-tétette oda kalitzkába a' madarakat-is: azok -is elébb pihelve a' pallóról a' kalitzka' fenekére szállottak, a' hol-izörnyű sebefs pihelés közt hét *minutok* alatt meg-hóltak.

Ki-terjeszti t. i. a' nagy meleg az élő-állatok' vérét el-anhyira, hogy a' felettebb való ki-feizulás miatt a'val az edények többé nem birnak, a' nedveségek, mellyek a' szemet, szájat, orrot, torkot, tüdöket, s a' t. nedvesen tartják-vala, oda ki nem mehetnek, a' tüdöknek vékony erein - is által nem férhetnek, hanem a' szív körül egy - másra tojúnak; mellyből gyakrab, erőszakosabb, pihetősebb lélekzelés, szív-fogódás, iszonyu nyughatatlanság, a' tüdök' meg-szakadozása, meg-fulladás, 's több e'félék léznek. Együtt mégyen e'vel, mint az említett kutyákba látatott, gyakran a' vérnek hirtelen való el-rothadása, vagy, mint a' matskába, a' viznek ki-takarodása miatt való egybe sülése. SCHAARSCHMIDT említi s' maga *Diaeticájába* p. 147. hogy fel-bontatván az olyan embe-
reknek testek, a' kik a' nagy meleg miatt így hirtelen meg-hóltak, az ő vérek meg-zöldülve és daraboson egybe aluva taláztatott; és olyan enyves vólt, hogy semmi vizes nedveséggel nem lehetett széllyel áztatni *J. Franc.* BERNIER Frantzia írja magáról, hogy midőn o a' múlt század közepén a' Nagy Mogol földén *Laborból Cachimir* felé utazna, az ő bőre mint a' száraz rosta olyanná lett, és hogy alig ihatta-meg a' vizet, midőn az, az újjain mint a' harmat ki-tsepegett. Innen, a' napkeleti *Törökök, Arabok, Persák, Chinaiak* mind sovány száraz természetűek. Az *Olofok, Spanyolok, Portugallusok*-is, ámbár nem épen olyan heves Országba lakjanak, többire hlyenek. Mi-magunk-is ezen mértékletes a-

Miért?
mitent
veznek-
et?

A' meleg
országok
lakói mi-
furmák?

rü *Climában* tapasztalhatjuk, hogy nyárra nagyon meg-apad a' testünk. Az egy Egyiptomról jegyzette - tel DAMPIER, hogy ott, ámbár az-is heves Ország legyen, még-is nagy részén vattag kövér emberek laknak, melyet ő a' *Nilus'* nyálas, de egyébként vékony tiszta vizének tulajdonitt. Ugyan ez okból a' *Nilus'* melyékén lakókat a' távolabb valóknál fokkal egészségesebbeknek és hosszabb életüeknek mondja. Nem tsak loványok, hanem egyszer'smind erőtlének, restek, tehetetlenek, fekete farga ízűnek, rövid életük-is a' melegebb Országoknak lakói. Mert a' fok iz-zadáással az inakból-is ki-takarodnak a' *Spiritusok*. Ide járul, hogy midon életek' 's egészségék' védelmezésére vizes, tavanyu, kevésbé tápláló, nyers gyökerekkel, füvekkel, és gyümölcsökkel kellekik élniek, e'ből-is mind bust, mind erőt keveset kaphatnak. Ez annak-is egyik oka, hogy, ámbár vérek' tsipos-sége és forrosága miatt, a' *Venust* mint mások jóval hamarébb kezdik 's szorgalmatosabban-is gyakorolják, de még-is szukebben szaporodnak. Az ő szemek, torkok, tüdőjek 's egyéb belső részeik a' nagy szárazság miatt többire fel-gyuladva vagynak; a' pestis és egyéb forró nyavalyák-is azokon az helyeken alig állhatnak-ki valaha. Ide járul, hogy az olyan erős meleg a' földi és egyéb rothadó tellek' gőzeit-is mérgeesebbé tévzi, és azokat a' körülöttünk lévo aerben nagyobb mértékben ki-terjeszti. Kiváltképen való ártása a' nagy melegnek még az - is, hogy az epét felettébb szaporitja, és hirtelen meg-rothasztja. Ezekbol nem lézzen nehéz meg-magyarazni HIPPOCRATEST-is *Aph. 21. §. 3.* a' hol a' tavaszról által-jött több nyavalyákhoz mint nyári különös nyavalyákat úgy tévzi, a' *fok-fele forró, harmadnapi és negye-napi bideg-leléket, bánydjokat, has-menéseket, fül és szem-fájásokat, szemerem tejtnek rothadását,*

Nyava-
lyák.

iszadást es e'bol támadó nemeit a' bőrre való ki-ütéseknék.

Az aérnek tavaszi és őszi melegsége, a' melly a' Farenheit Thermometrumán 34, és 50, gradusok közt jár, minden élő-állatok egészségével leg-jobban egyez. A'kor az egyébként túnya és komor állatok-is ugrándoznak; vigon játszóznak, futkároznak. Innen az így temperált aerü Országoknak lakosai is erősebbek, frissebbek, egészségesebbek és hosszabb életűek szoktak lenni. Nyárba midőn a' heves Caniculai napokba köztünk-is fel-megyén 80, gradusra (néha 94-re-is) mellyet télbe az erőllén bé-füttött házakba gyakran meg-halad, hogy az Indiai melegek-is ennél ritkán erősebbek, mi-is el-bádogyadunk. Ha pedig az ilyen házakban egy végtibe fokáig benn múltunk, könnyen meg-eshetik, hogy ott meg-fulladunk, vagy veszedelmes forró nyavalyát kapunk, minémü példákat olvasunk a' HAEN Ur Pathologiajában T. II. p. 161-163. A' hol különös meg-jegyzés, hogy mind azok az ártalmok, mellyeket az erőllén meg-melegedett aéről, akár künn, akár benn a' szobákban eddig elé fel-jegyzettünk, az erőllén, beteges személlyeknek sokkal nagyobb mértékben ártanak, mint az erős egészségeseknek. Midőn ezek attól el-bádogyadnak, amazok épen veszedelmeznek: midőn ezek szédülnek, fő-fájást, fül-zúgást, szaporább pulst, száj-száradást éreznek, meg-izzadnak, amazok elzeken kívül vagynak, nyavalya-rontásban, gutta-ütésben, forró nyavalyába esnek és élve el-rothadnak. Egy szóval, nints egy nyavalya-is, mellyet az erőllén betegekbe a' nagy meleg vagy roszszabbá, vagy épen veszedelmese né tett volna számtalan fokszor.

Még ez egyet meg- említeni szükségesnek tartom az aérnek melegségéről, minek-előtte a' hidegségnek munkáira által-mennék, hogy se annak, se a' hidegségnek igaz mértéke

Leg jobban merseketve mikor van az aérnek melegsége?

téke a' mi érzésünk nem lehet. Meg-efik fokfzor a' nyári meleg napokban, mikor már a' meleghez jól hozzá szoktunk, és a' *thermometrum* 75, 76, *gradus*okon állott, hogy hirtelen nagy záporok vagy jég-esők következvén, le-izáll a' 60-dik *gradusra*; a' midőn a' hidegnek alkalmatlanságáról majd panaszkodni kezdünk, és, ha 51-re le talált szállani, már elfzenvedhetetlennek tétzik nekünk az aérnek hidegsége; holott ha télbe, mikor a' *thermometrum* künn 15-20 *gradus*ok közt van, ennyire bé-melegített házba megyünk, ott jól megmelegizünk: de kevés időre hozzá szokván a' melegnek e'hez a' mértékéhez-is, ismét fázni kezdünk; haem ha a' ház 60-65 *gradusnyi*ra bé melegítettik, úgy esik jól. Ha a' nyári 70-75-80, *gradusnyi* külső melegrol egy jó mély föld-pintzébe szállunk, mintha jeges vízzel öntenének meg, úgy meg-fázunk: a' hová ha télbe megyünk-bé, kedves melegséget érzünk, ha szinte ott, a' *thermometrum* szerint, a' meleg, télbe nyárba, igen egy forma, és a' mint HAEN Úr a' Belgiumi pintzékbe tapasztalta, rend szerint 40-50 *gradus*ok közt szokott forogni. A' kevésbé meleg t. i. a' mi érzésünk szerint, a' nagyobb melegben hidegnek tétzik mindenkor.

§. LXIV.

A' mértékletes hideg a' Testnek *fibráit* erősíti; és így a' *Cbylusnak*, vérnek el-képzítésében sokat segiti; a' bőrt egy kevésbé tömöttebbé tévén, a' *Spiritusokat* rendinél bővebben ki-gözőlőgni azon nem engedi. Innen vagyon hogy télben a' durvább ételeket-is könnyebben meg-emészjük: és midőn a' hidegre ki-megyünk, sokkal virgontzabbak, serényebbek, és erősebbek vagyunk. De, ha rendinél nagyobb léfzen a' hideg,

és

és fokaig kell benne múlatnunk, a' bören való ki-gőzölgést tellyeséggel bé-zárja; a' tüdöket egybe-szorítja, és midőn a'ban, meg-melegedvén, igen ki-terjed, szokszor meg-is szakasztja: az honnan, a' nehéz lélekzelés, köhögés, verpökés, téiben, igen közönségesek. De a' vért-is, midőn azzal a' tüdőkben csak nem egybe-elegyedik, igen meg-hűtti, meg-sűrti; és csak nem öszve-alutja: melly miatt az, maga-is az agy-velőn nem folyhatván, a' *Spiritusok*-is belőle ki nem válhatván, kevés idő múlva olly kedves és mely álomba meríti az embert, hogy azt, jóllehet tudja, hogy ha neki erefzti magát, bizonyoson halál követi; de félbe szakasztani még-is alig kívánhatja. Különösen pedig, leg-inkább, és leg-hamarébb árt az erős hideg azon részeknek: 1.) mellyekben kevés vér vagyon (mivel a' Testnek melegsége a' piros vérnek az edények' oldalához való kemény furlódásától vagyon) minémüek az inak, hárttyák, gyomor, belek, méh, 's a' t. 2.) mellyek a' Szívtől távolabb esnek, kivált ha az *Aer* egyébként-is egészen körül veheti azokat, mint a' fül, orr, ortza, kéz' és láb' ujjak 's a' t. Ezekben *Spasmusok*at, nyilalló fájdalmokat, *inflammatio*kat támaszt: sőt a' nedvességeket gyakran egészen jéggé változtatja. A' víznek pedig, a' miből áll nagyobbára a' vér-is, olly természete van, hogy ha az erőssen megfagy, a' kemény puska' tsőt-is széllyel hafítja, annyival-is inkább, a' gyenge eretskéket. De ha így ki uem hafogatná-is az ereket, lántsa módjára fagyott részeivel, ha minekelötte magában meg-nem ólvadott, akár külső; akár belső erő által meg-mozdittatik, széllyel vagdalja, hafogatja azokat: az honnan először, erős fájdalom,

mot, azután az így meg-fagyott résznek öfzve olvadásával vagy fenyvedésével végképen való el-rothadását és el-szakadását is okozza. Ki-találhatjuk ezekből okát annak-is, miért olly közönségek a' vérnek tisztátalan vastag nyulóságából, és meg poshadásából származó nyavalyák, nevezetesen a' *Scorbutus*, az Északi hideg tartományokban? 's köztünk-is a' túnya, rest embereket miért tartja télben ez inkább, mint a' kik gyakor *Commotio* által a' véreket meg-hűlni, és a' *perspiratit* benn rekedni nem engedik?

A' *Hideg* a' meleggel a' Természetben egyenesen ellenkező állapot, épen mint az *A' hideg* halál az élettel. Ha egéizen el-hültek, az *mitől van?* az, a' mozgás benne végképen meg-szünt, meg-hóltak a' természeti dolgok. A'ban mindazáltal nem mindnyájon egyeztek-meg a' Természet' vizsgálók, ha vallyon a' fagyra a' melegnek ki-fogyásán kívül ne kívántassék-é még valami *frigorifica* hideget öregbitő vagy fagyaláló *materia*-is. Okot adott e re a' kételkedésre nem régiben az a' tapasztalás, hogy ha a' *thermometrumot* olyan jég közti eresztik mellybe salétromot, *ammoniacalis* vagy konyha'sót elegyítettek, a' hidegnek ereje fokot öregbül: és hogy néha az aërben semmi sértő hideget nem érzünk, a' midőn reménytelen hőmi Északi éles szél támadván mindenek meg-fagyának: másfzor ellenben alig állható nagy hidegek uralkodnak, a' mikor se a' víz se egyéb meg nem fagy. Mellyből azt hozták-ki, hogy, né talám az Északi szél valami sós *Spiritust* hozna magával, és a' fagyalálna-meg a' nedves testeket. De más akadékosabb hitelű Tudósok ezeket csak keresett okoknak tartják, és a' meleg ki-fogyásánál a' fagyra-is egyebet szükségesnek nem ítélnék. Nem lehet bizony, úgy mond, BOERHAAVE, az eddig esmért tudomány szerint, közelt-is meg-hatá-

határozni, hol, és hogy lehessen a' meleget egészen ki-óltani, és tökéletes hideget formálni. *Jamefius*ról *Anglus* Hajos kapitányról írja *H. MUNDIUS Biochrest.* c. 4. hogy ő 1617-ben akarván Angliából a' nap-keleti Indiákra észak-felé egyenesebb és bátorosabb utat keresni, *Nova Zemblának* egy minden lakosok nélkül *E' nélkül is képtelen* való szigetében, a' *polaris circulus*hoz közel *hideg van a' polusok körül.* télre meg-rekedett: a' hol, olly képtelen hideg volt, hogy a' miatt, a' tűz maga-is nehezen éghetett; és midőn magok ita lokra ültökben havat olvasztottak, mikor belől a' tűztől a' hó valamit olvadt, az üstnek külső felén egy hüvelyknyi jég fagyott. Látott ő ott a' nagy tengerbe úszni olly szörnyű nagy jég-hegyeket, mellyek a' leg-magóssabb vitorlák' tetejét-is fellyül haladták: mások olyanokat is láttak, mellyek a' viz felett 80, ölnyire állottak, melly-is a' vízbe merült résznek heted része alig volt. Mi, 's honnan vitte-vólna ide ezt a' szörnyű fagyáló *Spiritust*, a' hol maga az északi *polus* ilyen közel volt, találják-ki a' *frigorifica mater*nak *patronusi*. Nem kell ehez semmi fagyáló sós *Spiritust* ragasztani, mikor ezt a' hideget az Északi szél maga erejében így reánk hozza.

Közönségesebb tapasztalás, hogy a' hol, és a' mennyiben a' melegnek előbb ki-nevezett kút-fejei meg-fogyatkoztak, ott a' hideg, a' melegnek fogyatkozásához képest, vérszen erőt. A' napnak sugári mit tehessenek e're, a' *Zonák* és *Climák* után járó meleg és hideg Országok, a' nyári hofszu és téli rövid napok, a' nappal és éjszaka magokra-is meg-mutatják. A' föld és viz, magok természetek szerint hideg *Elementumok*: és a' hideget a' szerint természetek szerint tapasztaltatnak hordozni, a' mint a' melegítő okoktól menekedhetnek. Így a' vizes, árnyékos, erdős, berkes, agyagos helyek rend szerint hivesek. Az *Aer* maga-is minél fellyebb van, annál hidegebb. Így tapasztaltatva ezt *Prof. Charles*, midőn a' *Montgolfier* talál-

A' Napnak melege bordonzza a' Hidegnek mértékét-is.

A' földnek természetek szerint is felvesz, kat térszen

találmánya ízerint, tuzes, könnyű *aër*rel meg-
töltött nagy hójagokkal fel-képzült hajójával
1783-dikban, Karátson havának 5-dik napján,
dél után egy órakor és tiz *minutakor* *Paris*
mellett *Tuileries* nevü helyről, szép tsendes,
tiszta időben, *Robert* nevü társával, sok száz
emberek' látrára a' levegő égbe fel-emelkedett.
A' ki 200. ölnyi magosságra *St. Honore* és *Mo-
neaux* felett hozzá hasonlithatatlan kies, kelle-
metes, tsendes *aërre* talált. Midön pedig 55,
minuták múlva le-ereszkedvén, 's a' *Sunnoy*
hegy mellett egy szép térségen, *Robert* társát
le-tévén 's egyéb terhitöl-is (a' melly 125,
fontot tett) hajótskáját meg-könnyebbitvén;
újra fel-emelkedett, és 6, *minuták* alatt 1524,
ölnyire fel-vitetett volna, ott, kivált a' feje,
olly erős hideget érzett, hogy attól a' fülei-
is zúgni kezdettek, a' peunáját-is keziből ki-
ejtette; melly miatt fellyebb menni nem bá-
torkodott: hanem meg-nyitván a' hójagoknak
ventailjeit vagy szelelő lyukait, 35, *minuták*
múlva tsendefen a' földre le-ereszkedett. Az
aër, a' mint mondotta, ott fenn ollyannak tet-
tzett néki, mintha télről a'kor nyílnék-ki a'
kies tavalzra. A' *Thermometruma*, melly a'
földön a' fagy *punctumon* fellyül $7\frac{1}{2}$ *gradus*-
on állott, oda fel a' fagyon alól 5, *gradus*sal
le-szállott. A' *Barometrum*-is 28, és 4, *linedröl*
18-ra és 4, *linedra* ereszkedett. Mint ezeket
az a'kori minden-felől jött Ujságokba nem
kevés tsudálkozással olvastuk. Innen vagyon,
hogy a' nagy hegyek tetejei-is, minél magosab-
ban emelkedtek-fel, annál hidegebbek; mint-
hogy a' napnak tsak kevés és oldalos sugárai,
's azok-is inkább tsak nyalva mint beléjek
ütközve, érhetik. Az *Aequator*, vagy egy-
eztető közép *linea* alatt sok helyeket talál-
tak az utazók, mellyeknek tetejek örökös hó
alatt fekütt. *Americában* való utazások alkal-
matossággal *CONDAMINE* és *BOUGUER* Frantzia
Tudósok, ez előtt mintegy 40, esztendő-
kel *Pera* Orizágnak *Quito* nevü tartományá-
ban

'A' magos
begyek te-
tejek miatt
hideg ?

ban, a' hires *Andes* hegyek alá (mellyeknek magofságát közönségesebben 2400, ölre vetik, és e' világon leg-magofszabbaknak tartják) érkezvén, az alatta lévő térségen mindent kiégető meleget; a' hegynek közepe táján igen jól *temperált aërt*, termékeny, kies földet; a' tetején öröktől fogva való jeget találtak. *Bou- A' Helvetia*
GUER a' maga útjának le-írásába ezek közül a' *tiai jég*
Pichincha nevűt 2434, ölnek mondja, és hogy *hegyek és*
e' körül vagynak magofszabbak-is: de az örök *tengerek*
hóból reájok rakodott jég miatt ezekre senki fel *bogy let*
nem mászhat. Igy születtek-volt ez előtt fok ezer *tek* ?
esztendőekkel, talám még világ' kezdetével, minden fagyaló *Spiritus* nélkül, a' *Helvetiai jég-*
havasok és jég- tengerek, vagy *Gletscherberge*,
a' heves *Olciz Ország*nak és kies *Sabaudia*-
nak tő szomszédságában, a' *polusnak 47-dik*
gradusa alatt, (mellyben fekszik e' mi *Ér-*
délyünk-is) az *Uri*, *Glarusi* 's *Apenzell*i és
*Berna Cantonok*ba. Láthatni itt, úgy mond,
a' *Grüner* ezen *Jég - Havasokról* irt könyvé-
ből *ZUCKERT*, egy kis helyen egyszer'smind
az esztendőnek és a' világnak mind a' négy
részeit. *Pont-refina* mellett a' *Gletscherberg*
háta megett, északra láttatnak a' szörnyű *jég-*
hegyek egy-másra tornyozva, mellyeket is-
mét nagy *jég-tenger* vészen körül. Egy
óránnyira van innen a' magof *Curnicile* hegy,
mellyre, ha kinek bátorsága van fel-hágni,
egéizen más világot lát, és a' heves *Olofz*
Országból az északi sivatag *polus* környékére
gondolhatja magát hirtelen által-költözni.
Négy óráig kell tiszta havan és jegen utaznia
a' *Nalenga* völgyig, a' hol se egy fű-szálat,
se egy fa-levelet nem lát, hanem tsupán tsak
az egymásból folyó *jég hegyeket*. A' mel-
lyek három német mért-földnyire nyúlnak-el,
és azt a' helységet nem tsak terinékenytelen-
né, hanem épen meg-járhatatlanná-is tészik,
hogy sem ember, sem egyéb élő-állat ott
nem lakhatik. Négy forral folynak - le egy-

máshoz közel ezek a hegyek; mellyeknek közeit az állandó mély hó és jégolvadásiok régen meg-töltötték, és gyönyörü, szép, kék színü jég-tengerekké formáltak; a' mellyek-is egész *Augustus*ig hóval bé-fedve állanak. A' hegyek magok rész szerint jéggel, rész szerint hóval borítottak-bé, rész szerint pufztán állanak - ki a' rettentő kö-szálak. A' mint a' *Malenga* völgyből, *Engadinen Sonders* felé Olofz Országba a' *Veltini* kies völgybe leg-rövidebb úton bé-ereszkednek, minekutánna két órát tiszta havan és jegen utazának, egybe tavaszi virágokkal ékes mezőkre lépnek-ki. Azon tavaszi virágokat majd alább, el-száradva, és magzáshoz készülve találják. Benn pedig *Veltin*be a' nyári gyümölcsök már meg-ért állapotra jutottak. Mikor e'ből a' völgyből fél-napi járó földre fel-mentek, ott a' tse-refznye, éréshez készül, alatt pedig a' szálló gerezdek tökéletesen meg-értek. Nehány órányira esik ehez a' meleg tartományhoz *Bunderland*ba *Bernina* mellett *Rheinwald*, a' mellynek szüntelen tartó kegyetlen hidegségét és vadságát az ott jártak a' *Groenlandi* havasokéval vetik egybe. Úgy hogy, itt egy kis tsumóba, e' világnak mind a' négy részzeit szemlélhetni. Tsudára méltó hirtelen változást-is tapasztalják a' lakosok ezeken a' helyeken az a'rnek. Sokszor meg-esik, hogy azoknak a' roppant jég-tengereknek a' téli erős hidegekben iszonyu bögéffel meg-nyílt hafadékjából a' nyári leg-hevefőbb napokban olly képtelen hideg szelek jönnek-ki, hogy a' miket útjokba találnak, mind plántákat, mind élő-állatokat, a' tavul lévő meleg helyeken-is halálra fagylalnak. Nem kevésbé tsudálatos ezekben a' jég-hegyekben az-is, hogy, mint-ha alatt forranának, nem különben mint a' tűz-okádó hegyek, nagy bődüléssel gyakran ki-hafadnak, és véghetetlen sok követ 's földet okádnak-ki magokból, mellyből már-is sok helyt néhány száz ölnyi mély, néhal

Ezeknek
iszonyu
hidegsé-
gek.

Miként
hafadnak
meg?

meg-

meg-mérhetetlen üreiségek lettenek, és e'vel a' jegek mind annyiszor tisztulni láttatnak; úgy hogy néhol már épen kristály forma tisztaságra és keménységre jutottak, mellyekből a' leg erősebb nyári melegek sem olválzhatnak-le egy tseppet-is. A' Bernai jég-hegy néhány *Seculumok* alatt annyira nevedett, hogy az alatta lévő mezőkből-is körös körül fokot el-borított, sőt egész élő-fákat el-nyelt 's a' lakosokat onnan el-költözni kényszerítette. Lásd ZUCKERTET *Abh. v. der L. u. W. p. 23.*

Okát ennek a' kélzületnek az egész *Helvetiának* magossán, 's talám az egész föld' színén leg magossáiban való állásában helyhez-tetik a' Termézetnek elméfebb Buvári, ma-gát egész *Helvetiát* egy különös havasnak tart-ván lenni. Közelebből pedig azoknak a' he-gyeknek magosságában 's tömött kösziklás hi-deg *matériájában* keresik. A' közben 's szom-fédokban lévő gyönyörű termékeny völgyek-nek pedig melegségét a'ból hozzák-ki, hogy azok délre nyílnak, a' hová a' napnak sü-gári reggeltől fogva estvig bé-sütnek, és ott ölzve verődve munkálódnak.

Majd ilyen forma állása van e' mi Erdél-lyi Hazánknak-is, a' hová, valamint *Helvetiá-*ba is, semmi vizek bé nem jönnek, az itt ere-dök pedig minden -felé febesen ki-folynak. Ettől van, hogy közünk-is rend szerint fok-ka-l erősebb hidegek, nagyobb havak, és tartó-fabb telek szoktak lenni, mint a' körül lévő szomszéd tartományokban, a' hol egész télen az avarról ritkán szorúlnak-bé a' juhok és egyéb rüdeg marhák szénára.

Hordozzák a' hidegnek és melegnek mér-tékét a' szelek-is, mint ennek oka alább bő-vebben-is ki-fog kerekedni, Északról, a' nagy vizek' melyékéről, az árnyékos nagy erdokről rend szerint hideg szelek jönnek: ki-vált azoknak melyékei, a' távol való száraz helyeknél mindenkor hidegebbek.

Oka en-
nek a' ké-
zületnek.

Erdély
Országa
miért hi-
degebb a'
szomszéd
helyeknél?

A' szelek
is nevelik
a' hideget.

A' Ten-
geri sze-
lek mit
változtat-
ják?

A' Tengerről jövő szelekről pedig különös meg-jegyzés, hogy azok télbe melegek, nyárba hivelek. Mellynek, igen értelmelen, ezt az okát adja Doctör FRANKLIN, (a' ki az Americai Coloniák szabadságának ki dolgozásaiban, mint követ, most közelebb a' Frantzia Udvarnál meg - betsülhetetlen szolgálatot tett) hogy az a' tenger' színének hánykodásától függ; minthogy télbe a' tenger' színe rend szerint hidegebb, alatt pedig, valamint a' föld is, melegebb, nyárba ellenbe a' nap sugáritól a' tenger' színe meg-melegszik, alatt hidegben marad: midön tehát télbe a' hánykodás közben a' tengernek felső színe le-fordul, az alatta való víz fellyul kerül; nyárba pedig a' meleg színe le-merül 's az alsó hideg rész kerül fellyül; a' szél-is a' melly rajtok által-jő a'kor melegebb, e'kor hidegebb léssen. Közönségesen tapasztalják a' tengeren utazók, hogy a' tengeri szelek a' szárazról jövőknél rend szerint melegebbek, és midön a' tengeren hivesebb szelet kezdenek érezni, tudják hogy a' száraz nem melege van.

A' hidegnek természeti munkája, hogy a' kemény testeket kissébbé, tömöttebbé, és a' híg-
nek munká- töredéknyebbé tegye. Igy bánik az a' mi je a' ned-
vejségek- testünkkel-is és annak minden tséveivel. A' híg-
ve. folyó materiákat pedig (ki-vévén a' kénesöt, leg-erősebb seprő égett-bort vagy lackirozó Spiritust, és némelly víz nélkül való balsamom olajokat) elébb meg-sűriti, azután egybe alutja, végre jéggé változtatja; még pedig annál hamarébb minél több a' víz benne.

Reánk nézve meg-jegyzésre méltó, hogy
Hogy valamig csak külső részeinket nyomja 's szo-
szerzi az ritja-öszeve a' hideg, a' belső részekre szorúl-
emberek- ván a' nedveségek, 's ott küzködven a' ma-
ben a' me- gok edényeikkel, azzal a' vér sebessebb ke-
leget? rengésre indittatik, mellyből a' melegség-is a'
belső részekben elein öregbedik; és az elébb egybe alunni kezdett nedveségek újra meg-
bigul-

higulnak, és a' kulso izorofabb edényekre ismét ki-terjednek; a' ki-gőzölés-is helyre áll; és így az ember újra meg-frisül.

De minthogy azon közben az el-véko-nyodott vérből, a' hafznos részek-is kelletinél inkább ki-gőzöltek, a'val a' testnek ereje tsak hamar úgy el-fogy, hogy ha ki illyenkor újra ismét meg-fázik, fokkal roszfzabbul lészen állapotja mint vala előbbfzer.

Ugyan-is, épen úgy kell gondolni az erekben a' nedveségeket, mint a' kotsonyának ki-tözött meleg levét, vagy az ér-vágással tángyékrokra ki-vett vért, a' mellyek, a' mint jobban jobban meg-hűlnek, annál inkább meg-vastagulnak és nyúlósúlnak; miglen utoljára egészen meg-hidegulván kotsonyává, a' nagyobb hidegben pedig jéggé lésznek. Annyi hidegben azért, mely a' vizet meg-fagylalja, ha testünket *Commozioval* és máitunnan lizerzett új meleggel kívül belől nem élesztgetjük, mi-is meg-fagyunk; ki-szíván és magához vonván rövid ido alatt a' bennünk lévő természeti gyenge meleget a' rajtunk fekvő hideg *aér*, mig a' mi nedveségeinkel ez is egy *temperiest* véfzen. És, minthogy nagyobbára a' mi vérünk-is vizből áll, mint egyéb vizek, ez-is meg-fagy, 's azzal mi magunk-is egészen jég-bálvánnyá változunk. Ennek szomorú példáit a' téli erős hidegekben, kivált az Északi hidegebb Tartományokban gyenge öltözettel hofzfazon strását álló szegény katonákba gyakran láthatni. Meddig állhaffa-ki az ember a' hidegnek erejét, azt a' természeti belső melegnek külömböző ereje és mértéke miatt nem lehet egy átaljába meg-határozni. Hanem, az fok izhen tapasztalt dolog, hogy az egyébként-is hideg, gyenge testűek, és a' *Commoziót* kerülő kényesek, fokkal hamarébb el-vesznek a' hideg miatt, mint a' melegebb, keményebb húsú, és dolgot meg-szokott 's nem restellő serény emberek. Első ártalma a' hidegnek a' *perspiratio-*

Az újabb meg-fűzés miatt felel mes?

Hogy öli meg a' hideg az elő dliatokat?

Artaimá-
nak kezdé-
te.

nak benn rekeztése: melyet elein az irtózás
azután, ha nagyobb mértékbe van, a' rezk-
etés jelent-ki; ha a' vér annyira meg-hult,
hogy vastagsága miatt a' tudóken nehezen
szurodhetik - által, azt nehéz lélekzelés, és
mejj-szorulás követi; ha tovább ment az
egybe-aluvás, midőn a' vér a' főben-is meg-
kezd ülepedni, nehéz álm nyomja-el az el-
bágyadott embert: mint ezeket BOERHAAVE
egy *Chirurgus*-sal nagy hidegbe együtt utaz-
ván, mind magába, mind a' társába épen ezen
rendel, mulattsággal, *observálta*, *Praelect. ad*
Inst. Med. §. 591. Es ez az állapot, *ugy*
mond, igen félelmes; mert ha olyankor vala-
honnán hamarjába új meleget nem kaphat az
így el-távozott ember; kevés idő múlva gutta-
ütés által izép tsendelen végképen el-alulzik
és meg-sávy.

Téli nya-
valydé.

Ezekből meg-érthetni HIPPOCRATEST - is
Apbor. 23. §. 3. *Hyeme pleuritides, peripneumo-*
niae, lethargi, graveuinas, raucedines, tusses,
pefforis. lateris et lumborum dolores, vertigines,
apoplexiae. az az: Télbe (értsed az erős hi-
deget) oldal-nyilallások, tudókenk gyuladási,
halálos álmok, nehéz náthák, bé-rekedések,
köhögések, mejj oldal, és ágyék-fájások, fő-
szédülések, gutta-ütések szoktak támadni.

Meg-jegyzést érdemlő továbbá a' hideg'
munkái közt:

A' ned-
vefség ár-
talmosab-
bá térszi a'
biueget.

1.) Hogy a' hideg a' nedvefséget erőssen
fogyatja; mint láthatni a' kis patakokban és tö-
tőkben, midőn azoknak színekét bé-fogó jég
alól egy kis lyukon az egész vizet ki-szárazít-
ja: 's ennyiben az árnek nedvefségén-is fo-
kat igazíthat. De más felől, ha a' nedvefség
az árbe rendinél nagyobb lészén, mint ezt
a' tenger' melyéki tartományokban tapasztal-
hatni, azokat a' hasznokat, melyeket a' szá-
raz hidegről elébb fel-tettünk-vala, 's majd
alább ismét elé-hozunk, nem csak nem tehe-
ti; sőt ellenben, midőn a' nedvefség a' ár-
nek *fibrúit* el-lágyította, 's a' hidegség a' ki-

gőzölő lyukatskákat bé-szorította, a'ból fok terhes károk kerekednek-ki. Ettől vagy on, hogy télbe, mikor nedves, ködös idők járnak, az ételt nem annyira kívánjuk, rozsz kedvűek, bádgyadtak, alutékonyok vagyunk, melyek a' *perspiratio* meg-rekedésének első munkái. Mellyből el-szaporodván a' vérben a' po-hadt tisztátalanság, nehéz náthák, köhögések, *fluxusok*, fog-fájások, vizketeges ki-ütések, külömb - külömb-féle rendetlen hideg-lelések, köszv nyek 's egyéb e' féle járovány nyavalyák léznek minden-felé, de kivált az alattabb való nedves helyeknek lakosai közt. SYDENHAM magán tapasztalta, hogy leg-mérgesebben az ilyen nedves téli napokban került-elé a' köszvényye. A' *melancholick* is ilyenkor uralkodnak nagyobb mértékbe. Melly miatt *Novemberbe* és *Martiusba*, a' mikor az *aer* rend szerint hideg és nedves, legtöbben szokták magokat el-vesztetni. A' honnan az Anglusoknál ezek akasztó hóluapoknak-is neveztetnek.

2.) A' *meriteltes* hideg a' vérnek a' tü-^{A' mér-}dökben való meg-hűtté-ére, és a' test' színén a' ^{tételes bi-}külső és belső melegnek ereje által rend kívül ^{degnek}ki-tárgatult gőzölő lyukaknak öszvébb szorítá-^{bajszni.}sára és meg-erősítésére, hogy azokon a' szükségés nedvelsége, kivált az elevenítő és erősítő *Spiritusok*, rendnél bővebben széllyel ne repüljenek, az emberi életre ok vetetlen szükségcs. Melly igen jól esik, mikor nyárba felmelegedett testel egy kis hives szellőt, árnyéket, hideg feredőt, vagy egy pohár hideg vizet kaphatunk! Eronk, kedvünk, színünk azon pillanatba tsudálatofon meg-ujjúl. Hogy télbe rend szerint könnyűbbek, erősebbek, színefebbek, jobb kedvűek vagyunk, jobban is ehetünk mint nyárba, ennek közönhetjük. Ettől vagy on, hogy a' földnek hideg határait lakó Nemzetek a' Délre lakóknál egészségesebbek, hoszszabb életűek, jobb formák, nagyobbak, erősebbek, bátrabbak, a' munkát jobban

jobban győzők, innen katonának-is előbb valóok. Az *Islandiaikról* és *Groenlandiaikról* írja ZUCKERT, hogy azok ugyan a' hófzszas kemény hideg miatt nagyot nem nőhetnek; de olyan erősek, hogy egy közülek a' válán három mását el-bordozhat: és hogy mind ezek, mind a' szomszéd *Ferro* szigetben lakók a' nyavalyákról keveset tudnak, és minden Orvos 's borbély nélkül fokban száz esztondonél-is tovább élnek. Egyébként, elmés megjegyzése UNZERnek *der Arzt*, B. I. p. 151. hogy az erős nagy hideg a' száraz meleggel épen egy móddal árt. Mellyet ő a'val világosít: 1.) hogy a' künn telelő marhák és vadak nyárra szintén úgy új tömött szörbe öltöznek mint télre. 2.) a' meg-fagyott részek épen azokkal az eszközökkel orvosoltatnak, mint az el-égtek. 3.) az északi végső tartományokat lakó *Sumojedi*, *Lapiandi*, *Groenlandi* emberek szint' úgy aprók, loványok, fekete hajuak és barba színűek, mint a' heves *Africa*ban és *India*ban lakók, sőt a' BUFFON tudósítása szerint, a' *Groenlandusok* közt találtatnak egész feketék-is mint a' Szeretsenek. És a' mint innen az *Æquatoron* és *poluson* engedelmesebb kezd lenni az *aër*, a' lakosok-is a' szerint mind fejérellebbek lesznek. Mellyből reánk nézve azt hozza-ki, hogy a' nagy meleg ellen-is majd olyan forma ruházattal kellene magunkat védelmeznünk, mint a' nagy hideg ellen. Mellyre a' rántzok nélkül való posztó köntöst nyárra-is alkalmatosabbnak tartaná, mint a' *materiából* valót; minthogy az elég könnyü-is, a' ki-gőzölést-is inkább egy forma szabadságban tartaná, mellynek meg-rekedésénél a' belső forróságot semmi inkább nem neveli; az *aër*nek hirtelen változási sem hatnának rajta olly könnyen által, mint a' vékony *materia* ruhákon.

§. LXV.

Jöllehet, a' mint látók, az *Aérnek* mind felettebb való melegsége, mind reud kívül való hidegsége, a' mi természetünkkel igen ellenkezzék; de még-is mindeniknél veszedelmesebb annak, *hirtelen, hidegről, melegre*; kiváltképen pedig, *melegről, hidegre való változása*. SYDENHAM, a' múlt *Secukumban* élt Angliai híres Orvos úgy tartotta, hogy e' miatt eleitől fogva több emberek vesztenek-el, mint a' fegyver 's dög-halál miatt. Az őszi 's tavaszi idő bizony, a' fok mérges nyavalyák 's halálozások miatt, ugyan irtóztatja az embereket; már pedig mind azok, az időnek e' fele hirtelen változástól vagynak, minden bőltse b *Doctorok'* meg-egyező ítélete szerint. A' meleg meg-tsipősíti ugyan egy-felől a' nedveségeket, de más-felől a' bőrnek *porusait* ki-is nyitja, hogy azon a' mi meg-veszett-volt, ki-gőzölögheffen: meg-ritkitja 's ki-terjeszti ugyan erőffen a' vért, de az edényeket-is kitágautja, hogy azokon a' vér magának szabad utat találhasson. A' hideg a'kor hirtelen a' bőrt is egybe-húzza, az ereket-is meg-szorítja, és így a' melegben meg-veszett, rothadt, tsipős gőzt benn rekeszti, melly ha a' bőrben akadt-meg, ott viszketegeget, fokadékokat, kelevényeket, tüzes-orbántzokat szerez; ha az inakra száll, náthát, köhögést, *spasmusokat*, nyilallásfokat, köszvényt 's a' t. tsinál: ha a' vérbe marad, azt jobban-is fel-gyúlasztja, és azzal együtt majd az agy-velőre kerülván, forró hideg-lelést, oldal-fájást, gutta-ütést, és hagymázt okoz. De a' mi ezeknél-is veszedelmesebb; a' melegben ki-terjedett vért, a' hirtelen követke-

zö hideg, mint - egy szem-pillantatban a' belső részekre vízfűzta hajtja, és azok az erős felzűles miatt, vagy ki-hasádnak, vagy *inflammálód*-nak; a' melly mindenik könnyen halált okozhat. Melly oktanul tselekesznek tehát, a' kik tes-teknek akármi okból támadt erős fel-melegedé-*fét*, hideg, jeges italokkal, ruhájok' le - vetésé-*vel*, hives földön való heveréssel, hideg vízbe való ugrással, hideg pintzékbe való szállással, szokták hirtelen ki-óltani! Hogy Magyar, Olofz és más meleg Országokban, az hol rend szerint, a' heves napokat hideg éjtzakák szokták követ-*ni*, a' bolond hagymáz, és más különös természetű mérges forró hideg-lelés, mellyet *Febris Hungarica*-*nak*-is hívják, a' pásztorokon, munkás paraszton, és mezőn táborozó katonákon, minden nyáron an-nyira kegyetlenkedik, nem egyéb annak-is az oka; hanem hogy a' nappal erőssen fel-melege-*dett* testtel, a' hideg éjtzakákon künn az ég alatt a' hideg földön fekűsznek, még pedig gyakrab-*ban* minden takarodzó nélkül, nem szenvedhet-*vén* estve, mig el-alufznak, annak melegségét, és így minden éjtzaka erőssen meg-hűlnek.

A' meleg- A' leg-erősebb értz-nemek töredékennyé
nek 's bi- lésznek, ha gyakran meg-tűzesítve hideg víz-
degnek bir be merítettnek. Az üveg-tsinálók, ha a' hu-
telen való tából ki-hozott tűzes, lágy üveget mindjárt
változási a hideg airbe vinnék, ezer darabokra pat-
ellenke - tagzanék. Azért a szomszéd meleg házba szok-
nek az e- ták elébb le-tenni. Tsudálva nézzük mit nem
gész Ter- tsinál a' nagy melegnek nagy hidegre, a' nagy
mejszesel. hidegnek nagy megre hirtelen esett változá-
sa a' *thermometrum*' tsőjében rekesztett kéne-
sövel. Hát a' mi gyenge bártyákból készült
testeink, és a' kénesónél 70-szer könnyebb és
ritkább vizes nedvvelségeink mitsoda változá-
són

fon nem mennek - által a' hirtelen való fel-melegülés és megint hirtelen előtt meg - fázás közben? *Amagra* nevű *Castiliai* Spanyol Hadi Vezér a' *Cordillerás* hegyeken, mellyeknek egy része *Andes*nek mondatik, és közel ezer mért-földnyi hosszúság tartanak, *Americának* *Peru* nevű meleg tartományából akarván a' maga táborával által-menni *Chilibe*, az útban, reménytelen, egy kis éles hideg szél éré őket, a' melly közülek fokakat hirtelen jég bálványdá téve, a' kiket vízfőzta jöveletek-is a' szerint talált, a' mint el-hagyott-va, minden rothadás nélkül, kiket álvá, kiket a' lovon ülve és a' zabolát kezekbe tartva; a' lovak-is úgy meg lévén fagyva mint ő magok. Nagy Sándorról írja *CURTIVS L. III. c. 5.* hogy *Ciuciban* nagy melegben és porban sebellen utazván, midőn izzadt testel a' *Cydnus* hideg folyó vizében meg - akarna feredni, mihellyt a' vízbe szálla, azonnal reszketni és fargulni kezdte; 's a' szolgái tél hólton alig kapák-ki; és midőn, magán kívül való állapotban, fátyorában le-tették - vólna, a' fok jajgatásokra selemzmelkedvén, körül álló barátira veté szemeit, 's úgy vévé-észre mit tselekedett. A' melly nyavalyájából ugyan ő a'kor jó *Ductora* Filep' szorgalmatosága által hamar meg - gyógyúla; de mások, a' kik úgy jártak, ritkán voltak ilyen szerentsések.

A' gyermekségtől való szoktatás mind-azáltal mire vitt - légyen e' részben is némelyeket, tsudálkozva olvaslunk az *Ostia*ki bujdosó *Tatárokról UNZERBE der Arzt B. III. p. 130.* hogy azok közt az aszfzonyok az úton feun-állva el-szűlvén gyernekeket, azonnal a' hóba bé-temetik, onnan kevés idő múlva ki-húzván, a' magok kebelekre dugják, 's mennek véle az úton a' merre indultak. Mellyel, a' kik közülek életbe meg-maradnak, úgy meg-edződnek, hogy ha azután a' jég alá dugják, attól se lesz' semmi változások; és nagy korokba a' meleg feredőből ki-kelve azonnal által ugord-
batnak

A' szok-
tatsnak
tsudálkoz
ereje van
e' részben-
is.

hatnak, egészségeknek leg-kissebb sérelme nélkül, a' jéggel elegy folyó vizekbe; a' melly nékik csak kedves meg-hivefedést okoz. A' vadászokról jegyzette - meg régen CÍCERO, hogy azok éjtszaka a' havak' hátán, nappal a' verőfényes órdalokon a' napnak égető sugári alatt egyaránt jól vagynak. A' posta legények, juhászok, mezei katonák, és hideghez, meleghez, gyermekségektől fogva hozzá szokott parasztok, mint a' torony' gombján lévő idő mutató kakafok, melly igen semmibe hajtsák az aérnek akárminémü változást, a' másként szoktak bámúlva szemlélik. És, ezek a' mi oktatásink nem-is azokhoz, hanem az otthon lakó kényesebben szoktatott személyekhez intéztettek. Egy Bétsi lakosról írja v. SWIETEN *Comm. T. II p. 654. Ed. Lugd. Bat. 1745.* hogy az egy alkalmatossággal a' városon kívül a' maga kertetskéjében, *Majus'* közepein fokúig mulatozván, a' nap-fényen ülve el-aluszik késő estvéig, 's azon közben meg-lázik, melly miatt a' következő éjtszaka olly veszedelmes *Anginája*, torok-gyúladáa léssen, mellyből semmi-féle orvossággal meg nem lehetvén gyógyítani, negyed napra meg-hala. Ön-nön maga a' nagy tanátsu, egyebként-is erős izmos testü *BOERHAAVE* egynehányszor az ágy' melegétől gőzölő testel, jó reggel a' maga kertibe a' hideg harmattal bé-borult füvek' vizgálására ki-menvén, olly kegyetlen fájdalom közsvényt kapott-va, hogy a'ból tagjainak érzékenységét és mozgását-is egy ideig el-veszté, mellyet későre ugyan visszanyere; de előbbi erejét többé soha meg-nem szerezheté. *TRAILLES l. c. p. 332* hogy az udvari kényesen élő emberek minden-féle *rheumatismusok*nak, és egyéb inakat járó tsudálatos nyavalyáknak annyira ki-tétettek, fővebb okát a'ban tartja, hogy a' tántztól, és hevítő erős italoktól fel-melegedett testel, vékony, könnyü öltözetekben, estve-felé a' gyümölcsös, virágos kertekben, kies árnyéku *alceek* közü,

*Másoknak
fokoknak
okozott ve
szedelmet.*

tsergedező hideg források és patakok mellé, annyira szeretik sétálni ki-menni; és a' ízép hives pá'sintos helyeken heverészni. *Multum et de repente aut calefacere, aut frigefacere periculosum est.* Így ír, a' fellyebb-is említett helyen *Aphor. 51. §. 11.* a' természetnek nagy dolgait röviden ki-fejezni tudó HIPPOCRATES. Ismét; *Aphor. 4. §. 3. Quando eodem die modo calor, modo frigus, morbos expectare autumnales oportet:* az az: Mikor az' nap most meleg, most hideg vagyon, ősz nyavalyákat várhatni: az az; igen veszedelmes, nehezen gyógyítható, tartós, forró és negyednap, és egyéb bojongó hideg-leléseket, has-tekeréseket vér-hast, tsipő-fájást, fulladozást 's a' t. a' mint azt alább *Aphor. 9. et 22.* bővebben meghatározta. Emlékezetben hagyta BAGLIVIVS *Op. Med. p. 683.* hogy 1693-ban Romában és egész Olosz Országban a' nyár igen meleg, a' következett 1694-beli tél pedig rend felett hideg lévén, azon az ismét nagy hévséggel folyó nyáron a' gutta-ütések olly járovánnyá lettek-volt, hogy a' hirtelen való haláltól mindenek, minden pillanatba rettegtének. LANCISIUS-is XI. Kelemen Pápnak igen kedves Udvari fő Doctora, az ő idejében Romában uralkodó hirtelen haláloknak okául a' forró és felette száraz nyár után következett északi szeles, esős őszet, és hidegről melegre rendeletlenül, hol északi, hol déli szelekkel gyakran változó telet téfzi, *de Mort. subiban. L. II. c. 2.*

Igen helyyelen írta azért CELSUS L. II. c. 1. *Ex tempestatibus vero optimae, aequales Az idő-sunt, sive frigidae, sive calidae; pessimae, quae nek egyfor maxime variant. quo fit, ut Autumnus plurimos ma járdsja opprimat.* az az: Az idő' járásiban pedig leg-leg-egészejobbak, a' mellyek egy formán tartanak, *gesebb* akár hidegek, akár melegek légyenek: leg-rofzszabbak, a' mellyek gyakran változnak: és ettől vagyon az, hogy az ősz olly fokakat meg-öl. Bóldog helylységek bizony azok, a' hol az időnek egy forma járása és tsendes válto-

változála szokott lenni! Diiséri ez okból TRALLES p. 318. Frantzia Országának *Narbonna* nevü tartományát, a' hol a tiszta idő egy végtiben néhány hólnapokon el tart, mellyet egy darab ideig ismét szép tsendes esözések váltanak-fel. Illyen formának írja *Neapolis'* környékét-is: mellyre nézve a betegek emberek meszfziről-is oda kívánkoznak. Igen hires, úgy mond. 1 c. jól temperáltálthatatos aéré-ről *Americában Brasíliá-is, Ubi,* a' mint szól *Piso Hist. Nat. p. 112, incolae tarde senescunt, senium nulla molestia stipatum consequuntur, sine can tie admodum longaevi, donec vivere desinunt, non moriuntur.* Ettől indittatván az el-betegfedett Spanyolok 's mások - is fokban, e' világnak fok részeiből, egészségek' meg-nyeréle végett oda szoktak által-telepedni. Mi lenne magából e' nagy világból-is, ha a' meleg nyarat egy lépéssel, hideg tél követné? De másként látta ezt-is jónak sma Minden tudó Nagy Mester, mint szépen ki-fejezi *HORATIUS Carm. L. IV. Oda 7.*

*Frigora mitescunt zephyris: ver proterit aestas
Interitura, simul*

*Pomifer autumnus fruges effuderit: et mox
Bruma recurrit iners.*

az az: a' téli kegyetlen hideget meg-engesztelik a' tavaszi ólvasztó szelek: a' hives tavasz tsendes lépésekkel merül-bé a' heves nyárba; a' nyarat a' gyümölts hozó ősz napok szép halkal váltják-fel: mellyek után mintegy orozva lépik-bé a' mord természetü hideg tél. Az éjrfzakai meg-hült aert, a' reggel feltámadó nap apránként melegíti-fel: a' déli nagy meleget egész alkonyodatig épen a' szerint tsendesíti az árnyékos estve. Az embert is, jóllehet az egész földnek Urává tette légyen lsten; de szárnyakkal nem ruházta-fel; ne hogy forró kívánsága szerint, a' hideg Eszokról egybe a' meleg *Indiákra* repülhessen; hanem vagy lábain, vagy hajón tsak halkal való

való által-költözést engedett nékie: hogy az alatt ártalom nélkül szokhassék az idegen aernek természetéhez.

M Á S O D I K R É S Z.

Az Éltető-Égnek Nedveségéről.

§. LXVI.

Szárazságot, 's nedveségét az Aernek a' mi illeti; a'ról jegyezzük-meg, hogy jóllehet az Aer maga természetiben száraz; de a' földről fel-emelkedő vizes gőzökkel szüntelen meg-van elegyedve, és száraznak 's nedvesnek mi reánk nézve csak annyiban mondatik, a' mennyiben ezen vizes gőzök a'ban hol bővebben, hol szűkebben vagynak. Leg-nedvesebb szokott azért az Aer lenni az olyan helyeken, a' hol nagy folyó vizek, tók, fok patakok, források, nagy zöld erdők, berkek, nedves kövér rétek, agyagos föld, és fok észkos, árnyékos helyek vannak. Mert ezen helyekről, nem csak fok vizes gőzök kelnek-fel, hanem azok a' hévség miatt, megszűnnek nem-is emelkedhetnek-fel. Másutt-is, a' mikor fok ködök és esőzések járnak, nedvesebb az Aer, mint mikor szép tiszta idő van, vagy a' felhők igen fenn-héjjaznak.

Rob. BOYLE, a' közelebb múlt századnak közepén élt nagy *Philosophus* Anglus Úr, (a' ki nek közönhetik a' mai Tudótok, hogy a' természet' titkaiban ennyire evezhettek) az által az airt ki-szivó *machina*, vagy *Pneumatica Anzlia* által, mellyet 1654-ben Otto de GUERICKE Magdeburgumi Polgár-Mester gondolt és formált-vala-ki, és 1659-ben ő maga jobb és mes-

terségelebb állapotra vive, ki-szíván az üveg harang alól, a' hová semmi új aer bé nem mebetett, jobban-jobban az ott lévő aert, gyönyörködve szemlélte miként, a' meg-maradt kevés aer nem lévén elégséges a' benne el-fzédlt vizet tartani, az, köd formába magát öfzve vervén, az üveg oldalaira széllyel, mint a' harmat, le-szállott. BOERHAAVE tapasztalván, hogy a' só igen szomjuhozza a' vizet, az égetett bor-köböl készült száraz sót (*salem tartari*) száraz üveg tángyéron, a' száraz hideg aerbe, jó magofs helyre ki-tette; a' melly harmad napok alatt, a' körül lévő aerből annyi vizet vett magához, hogy végre, maga-is el-olvadván, három annyit nyomott, mint vala szárazon. Próbálta ugy-is, hogy az a' féle bor-kö-sót, tsak nem tuzesen, minél jobban lehetett előre jól ki-szárazított üveg edénybe, igen gondoson bé-zárva, félre tette; de ott-is kevés idő alatt a' sónak szine meg-nedvesedett. Mellyekből ki hozta, hogy a' vitzól, vagy nedvelségtől az aert, a' melly magában ugyan tilzta száraz, meg-fosztani lehetetlen. Azt mi magunk-is szemeinkel látjuk, melly véghetetlen párázatok emelkednek fel a' föld' színéről naponként az aerbe, és ott melly nagy roppant felhőket tsinálnak, 's midőn azok a' szelektől egybe-verettetnek, melly szórnyü esok szakadnak-le belőlek! HALEUS ezen *Seculum*nak elein élt Angliai éles elméjü *Philosophus*, biteles izámvetéllél meg-mútatta, hogy tsak az egy *Mediterraneum* Tengernek színéről, minden meleg nyári napon, 52800000000, hordó viz gőzölög-fel az aerbe. SANCTORIUS a' maga *Staticáján* vagy fontoló *machináján* az el-múlt *Seculum*ban kétség kívül helyhezette, hogy ott Olofz Országba, egy közép szerü egészséges emberből minden 24, órák alatt, szinte öt font viz ki-gozol. Hogy pedig ez a' gőz az élő-lákból és plántákból még bővebben légyen, az em-lített HALEUS *in Static. Veget.* bizonyolsá tette.

Az aër-
ben víz
viz sokad-
ga.

Az aër
föböl sem
egészen
száraz.

mennyire
vették az a-
ërben el-
szított vi-
zot?

te. KAUFMANN fel-vetette, hogy az egész földnek már jó fennin esméreres tüzéről, minden eiztendőben két-fel annyi víz pára, hogy ha az egybe le-esnék, 30, hüvelyknyi magóságra a' víz az egész földnek színét el-borítaná. Lásd mind ezeket BOERHAAVÉNÁL *Elem. Chem.* T. I. p. 390. *seq.*

Meg-határozott dolog az-is, hogy minél tisztábbnak és szárazábbnak tettzik itt alatt az *aër*, annál több vizet tart oda-fel melfsze ó magában. A' *Barometrum* ezt kéttseg kívül A' *Baro-*bellyhezteni; midőn t. i. a' kéneső annak tső-metrum-jén, száraz, tiszta időben jóval fellyebb tojúl; *is ezt je-*mellyet, a' mint a' köz nép előtt-is tudva van, *lenti.* az *aër*nek nagyobb terhe tselekszik, melly az üveg tsőnek alsó, ki-nyilva lévő lyukán, a' kénesőt fel-nyomja a' más, *aértől* ki-üresítve lévő egybe-ólvalított végibe. Az *aër*nek pedig nagyobb, kisebb nehézsége hogy inkább tsak a' benne heverő viznek mértékétől szokott lenni, alább jobban ki-sog tettzeni, 850-szer lévén rend tzerint nehezebb a' víz az *aër*nél, BOERHAAVE *h. c.* p. 461. Hogy pedig mi az *aër*ben a' vizet nem láthatjuk, a' víz párának széllyel ofzlott vékonyságától vagyon. Melly magóssan emelkedhessenek-fel a' vízi *A' felhők* párák a' föld' színe felett az *aër*ben, meg-határozni nem lehet. De hogy azok igen melf-*magóssága* sze tel-mennyenek, jele, hogy azoknak a' *Ca-**bet?* *rinthiai* szörnyü magós hegyeknek, mellyeket 10274, lábnyi magóságra vetnek; úgy *Peru-*ban az eze-nél-is magóssabb *Andes* és *Picbincha* hegyeknek tetejeken-is mindenkor hó vagyon, mellyből ki-tettzik, hogy a' felhők még azokon-is fellyul járnak. El-gondolván e' tzerint a' *Physicusok* a' vízzel elegyes *aër*nek magósságát és ki-terjedését, és az a'ban heverő viz- *a' tisztá-*nek fokságával egybe-vertvén, úgy hozzák-ki, *nak tettző* hogy az *aër*ben a'kor-is, mikor mi sohol semmi *aër*ben *leg* felhőt nem látunk, és itt alatt nagy tsárazság *több viz* uralkodik, több viz van, mint a' földnek és *van.* tengereknek minden vizei.

A' miter-
mejszerünk
vizzel ese-
gyezett a-
ért kíván.

miért?

Ezek így lévén, ha fel-veszszük továbbá, hogy az *air*, a' mint egymás hátán fekszik, alább-alább mind több vizet foglal magában; méltán úgy tarthatjuk magunkat, mint-ha *amphibiumok*, félig vízben, félig *air*ben élő állatok volnánk: és, hogy ez a' vizzel elegyített *air* nekünk nem különb élető *Elementumunk*, mint a' halaknak a' víz, a' férgeknek a' föld. Nem-is lehetett e' másképen. Mert ugyan-is, ha a' helyett a' fok viz helyett, mellyet a' mi tettünk kívül belől naponként ki-gőzöl, a' körül lévő *air*ből mást, irihetbet nem szivhatna-bé, rövid idő alatt mint a' széna meg-száradna. A' magok *Americai* utazásokban jegyzették-meg *CONDAMINE* *Loxdról*, *BARRERE* *hajennáról* és *Peruban* (*Cobcoról*, majd 300, mért-földnyi helyen, hogy ott a' magofs sűrű erdők miatt egy végtibe kilentz egész hónapokig esik. Sőt *Loxda* egész esztendőn által-is sokszor. De hogy attól a' lakosok' egészsége hibáznék egyik sem említi: hanem hogy a' kereskedők a' magok portékáit az által-ázástól nehezen őrizhetik. Ellenbe. ugyan ott *Peru* Országba 300, 400, mért-földnyi helyen főként *Guajakil* táján, a' mint írja *BARRERE* eső soha nem esik, hanem éjtszakákon igen nagy harmatok vagynak, 's innen *Arikaba* 's *Limaba* a' házakat minden feől nélkül szokták építeni. *Jos. Acosta* híres *Missionarius* Spanyol *Jesua* a' XV-dik *Seculumnak* vége-felé *Americában* a' *Pogányok'* meg-terítésében nagy buzgósággal fáradozván, midőn *Peruviában* *Periacaca* nevű a'kor leg-magosiabbnak tartott hegyen, (mellyhez képest a' több *Havafok*, mint a' magofs tornyok mellett a' közönséges házak ollyba tetzenek-vala) utazna, maga és némelly társai a' hegynek teteje-felé, a' lélekzetnek el-fogyása miatt szinte meg-hóltanak: de a' kik szuntelen vizes spongyiát tartottak orrok és szájok előtt, és a' lélekzetet azon által vetették, semmi a' léle bajt nem érzettek, *TRAL-*

LEVI. c. p. 76. Mellyben ki-tettze, hogy ott a lélekzet-vételnek el-fogyála nem annyira az aérnek felettébb való vékonysága miatt, a' mint fokban tartják, hanem a nedveségnek a'ban lenni szokott meg-fogyatkozása miatt volt. Igaz, hogy minél nedvesebb az aér, annál kevesebb benne az *elasticitas*: de midőn a' mi tudóink és testünknek színe, az aérbéli viznek nagy részét magokba szívták, azzal a' kiterjedő erő ismét önként helyre állott. Tapasztaljuk ugyan, hogy a' nedves, ködös, esős idő' következésével az élő-állatok bádogyadtabbak; és hogy olyankor némelly szárnyas állatok a' porban, vízben fe-evezni, tsevegni, nyughatatlankodni kezdenek, mellyel láttatnak valami szenvedéseket jelenteni. De ezt-is az aér' illyenkor esett meg-könnyebbülésének, és a' ki-gőzölés' meg-rekedésének inkább lehet tulajdonítani, mint meg nedvesedésének.

Arthat mindazáltal az aérben úszó fok nedveség-is, ha fokáig kell benne mulatnunk, igen fokot. Haljuk-meg mint itélt e'ról a' nagy Orvos HIPPOCRATES Aphor. 15 §. 3. *Ex anni vero constitutionibus, in univ. quibusd. siccitates pluviosis sunt salubriores et minus lethales.* Az esztendő' járásában, közönségesen véve, a' száraz idők az esős időknél egészségesebbek, és nem szűlnek olyan veszedelmes nyavalyákat, mellyet példákkal világosit Aphor. 16, *Norbi autem in pluviosis quidem pleurumque fiunt, et febres longae, et alvi fluxiones, et putredines, et epileptici et apopleptici et anginae. In siccitatibus vero tabidi, ophthalmiae, arthritides, stranguriae et dysenteriae.* A' nyavalyák, úgy mond, mellyek többire esős időkbe léznek, hosszszas hideg-lelésék, has-menésék, rothadások, nyavalya-törések, gutta-ütések és torok fájások. A' szárazságban pedig el-száradások, szem-fájások, köszvények, fájdalmos vizellések és vér-hások. Fellyebb előfzámálta-va, különösen az esztendő' izaká-

Ha igen
nedves az
aér idővel
mitsoda
nyavalyák-
kat szűl?

izai ízente ~~is~~-is, ha vagy a' tavasz, vagy a' nyár, vagy az ősz lézen esős, mindenikből mitsoda nyavalyákat várhatni; mellyeket alább izándékozunk mi-is fel-tenni.

A' nagyon szárazságért?

Okait ha vizsgáljuk mind a' hofzszas nagy szárazságból, mind az esős időből következni szokott nyavalyáknak, azok rövideden e'be határozódnak. Hogy a' felettébb meg-száradott air magába szívan a' testnek vizes nedvességeit, egybe-kutzoritja, meg-aszalja annak fibrátit, a' vért-is, a' felettébb bőv ki-gőzölés által, meg-fosztván az ő vizes részétől, igen meg-suriti és enyvesíti: mellyből mi-féle nyavalyák eredjenek felljebb ki-neveztük. És minthogy azoknak el-húrtására az egy külső belső nyirkosításon kívül, mellyre akárminkor könnyen ízert tehetünk, egyéb nem kívántatik, ki-tettzik miért mondja HIPPOCRATES a' szárazságból eredett nyavalyákat az esős időből ízámaztagnál kevésbé vezedelmeteknek.

Az igen sok nedveség hagyománya - el az egészséges?

A' viz vagy nedvesség kétképen ízokott az airból károton bé-tsúfzni a' mi testünkbe. 1.) Midőn azt a' testnek bé-szívó edényei keltinél nagyobb mértékbe szívják magokba, és öntik-átal a' vér közi; mellytől a' mi természetű nedvességeink igen el-vizesulnek, meg-higulnak és taknyosulnak; az edények' fibrátis el-táskásulnak és lúgyulnak. 2.) Hogy a' bőrön való ki-gőzű étt, a' melly az egészségre minden egyéb tisztulásoknál többet tézen, meg-gátolja. A' honnan, el-telvén poshadt tsipőséggel a' vér, az a' maga ősztonözésével az inakban spasmusokat, hofzszas és nebezen orvosolható hideg-leléfeket gerjeszt, minthogy ettől, kivált míg az idő így tart, akárminvel-is alig lehet a' vért meg-tisztítani, vagy benn meg-igazitani. Ha ez a' poshadt tsipőség a' belekre fordul, ott tartós, de minden könnyebbedés nélkül való lotsos has-menélt és erőltetétt okoz; nem e' lévén útja, mellyen az a' testből ki-takarodhatnék. Ha a' testben benn marad, mint rothasztó kovász, az így el-lúgyul

gyült és taknyosított lonha testben veszedelmes rothadásokat is könnyen szerezhöz; az egy mozgás lévén az eszköz, a' mi ettől az élő testet védelmezhetné. Ha a' mozgató inkább bé-véste magát, azokban rendeletlen és erőszakos mozgásokat támaszt. Ha ez az egymásra gyült taknyos poshadt vér valami okból a' főre bővebben tojúl, nem lévén ereje az edényeknek azt olyan vízfőza hozni, az agyvelőt meg-szorítja, és gutta-ütés lesz' belőle. Ha a' toroknak, azon kívül - is nyálás és taknyos *glanduláiban* és lebedegeiben ulepedik-meg, a' maga tsipós és rágó erejével azokat a' részeket úgy fel-gyűltszítja, meg-dagasztja, hogy se lélekzelni, se le-nyelni terhes fájdalom nélkül ne lehessen. Mint ezeket elébb HIPPOCRATESBŐL ki-jegyzettük-vala. Hogy pedig ezek a' gonoszok leg-hamrőbb és nagyobb mértékben azokon esznek-meg, a' kik nedves és taknyos, vagy tiszta véres *temperamentum*-mal bírván, ezekre a' fel-jegyzett nyavalyákra azon kívül-is hajlandók, onként meg-tet-
 tzik. Az olyan házak-is, mellyeknek falai a' vizet magóssan fel-szívják, és télbe nyárba nedvesek, annyival-is inkább az alatt való vizet pintzék, mellyekben folyamatok, potsóják 's viz emészto gödrök vagy kúta tartanak; sőt a' felettek lévő házak-is, hogy a' külső aernél a' magok poshadt nedvefségekkel fokkal inkább ártsanak, kéttség kívül tétetett.

kiknek
 azt inkább?

§. LXVII.

A' *rendes nedvefség* tehát az *Aérben*, a' mi egészségünk' fenn tartására, a' mint látók, igen szükséges; mert ez a' mi testünket kívül belől nyirkafon, lágyon tartja: ha pedig *rend kívül száraz* az *Aér*, mint a' spongyia ki-szíván, 's magához húzván a' mi testünkből még a' természeti nedvefségeket-is el-szárazszítja, el-afzalja azt;

ha felettebb nedves; időre rend kívül el-áztatja, el-lomhitja, el-erőtleníti, és takonnyal meg-tölti az egész testet: ha a' nedvességgel együtt hideg-is az *Aer*, ezzel a' hidegnek ártalmi fokát nevednek. De leg-vezedelmezebb az, ha a' nedvesség a' meleggel van együtt, mert ez által mindenek rothadásra vitetnek; mellynél nem csak az egészséggel, hanem az étellel-is semmi inkább nem ellenkezik. Sok ezerszer tapasztalt dolog, hogy a' hol fok álló vizek vagynak, vagy a' folyó vizek gyakran ki-vetnek, 's egyszer'smind pedig nagy hévségek járnak, úgy máfutt-is, midőn a' hózfzas esőzéseket erős melegek követik, a' pestis, tsuda természetű, forró és rothasztó hideg-lelelék, vezedelmes has-menések, himlőzések, hójagos orbántzok, geleszták, és más ragadó mérges nyavalyák, fokkal gyakrabban és nagyobb mértékben uralkodnak: ugyan is az e' féle ragadó mérges nyavalyáknak kovázfza, minden értelmes *Doctörök'* ítélete fzerint, a' rothadt mérges gőzökben vagyon. Ide valók a' böls *VERULAMIUS*nak-is *Hist. Nat. Cent. IX. n. 801.* ezen szavai: *Egésztelen esztendők, úgy mond, és pestissel fenyegetnek, mellyekben a' bókák, legyek, fáskek, fergék, igen meg szaporodnak; mert ezek az állatok rothadtságból léznek, (segítvén a' rothasztó meleg, ezeknek el-szaporodását, és tojáfaiknak ki kelését) a' melegség és nedvesség pedig anyja a' rothadtságnak.* Mindenek felett pedig félhetnek az említett nyavalyáktól az olyan helységek, a' hol a' meg-nevezett állatoknak loksága hirtelen meg-döglik, és el-rothad: mert azoknak gőze igen mérges, hathatós és hirtelen rothasztó. Szomorúan tapasztaltavala egész Országunk, az e' féle nedves, meleg

Aernek munkáját, az 1757-dik esztendő nyarán, midőn az embereknek majd harmad részit, igen mérges hányással és has-menéssel járó forró hideg-lelettel elborította-va, és sokakat e' mulndóságból az örökké-valóságba-is költöztett: e' mellett, a' szőlőt, gyümölcsöt, gabonát is férgekkel megtöltötte-va; jóllehet, a' melly az Ittennek meg-jegyzésre méltó különös jósága volt, az e'kor termett nyüves szőlőből lett borok és férges gabonák, azután semmi-téle nevezetes nyavalyákat nem tapasztaltattak okozni.

Leg-nagyobb, ki-tettzőbb s közönségebb ártalma t. i. az igen nedves aernek a'ból származik, ha az a' nedveséggel együtt vagy igen hideg, vagy igen meleg. Mert a' víz, mint hideg *Elementum*, az aernek hidegségét és fagyaló erejét nagyon öregbíti; a' me- *A' meleg*
leg a' rothadást siettet. A' hideg nedveség- *nedves aer*
ról már fellyebb szólottunk. A' meleg ned- *leg-ar al-*
veség *Mater putredinis*, a' rothadásnak szülő *mojabb.*
snyjának mondatik. Bizonyos dolog, így ír *BOERHAAVE Elem. Chem. T. I. p. 407.* hogy a' testek' valóságos rothadását alig siettetni valami úgy, mint a' meleg aer' nedvesége, a' melly kevés idő alatt egészen évséggé változtatja az a'ra készült testeket. Innen, úgy mond, a' hofzfas ideig tartó nagy nedveséget, ha egyszer'smind igen meleg-is, az élő-állatok közt pestist szulni tartották az Orvosok. A' száraz hufok, halak és gyümölcsök nyárba-is romlás nélkül sokáig meg-állanak, a' nyersék szaporán meg-büdöfsülnek és el-rothadnak: minél nedvesebbek, annál hamarébb, és nagyobb mértékben. Meg-nyitja t. i. a' meleg az élő testnek *porusait*, és a'ba a' viznek mélyen-bé utat készít, mellyen a' víz az aerben levegő rothasztó salétromos és *alkalis* sóval, és rothadt kövérségekkel szappan módra egyesulvén, együtt bé-mennek a' testnek leg-belsőbb részére, a'

hol egybe-elegyedvén a' mi nedvességeinkel, a' magok ártalmos erejeket, mint meg-vezett kovász, azokkal egész mértékbe közlik. A' meleg víztől a' száraz bőr is hamarébb meg-ázik és inkább meg-deged. Így esik ez rajtunk-is. Mellyel a' ki-gőzölő utak csak nem egészen meg-fojtnak: és az e'ből következni szokott gonoszok annál szöröbbsz libokkal reánk rohannak: minéműek a' színtelen, bádgyadt, fárga, puffadt ábrázatok, vizes dagadatok, fenyvedő febek, tsipás szemek 's a' t. mellyekről egybe meg-lehet esmérni valakik e' féle nedves, meleg helyeken l-knak. Továbbí, illő tudni: a' hol a' kútak' vizei rozszak, úgy izűek, a' ki-pallérozott ezüst, réz és ón edények hamar meg-feketülnek; a' vas portékák erősen rosdátulnak; a' fa eszközök rútul penészülnek és rothadnak; a' len és kender ruhák magokba nyirkosságot húznak, a' só mindenkor vizes; bizonyosok lehetünk benne hogy azon helyek' nére felettébb nedves, meleg, sós és kénköves gőzzel meg van undokittatva, mellyek az egészséggel igen rozszakul egyeznek. Egész *Sardiniát*, *Burariának* nagy részét, *Olofz Országnak* régen virágozott fok szép várossait, *Ferrariát*, *Romagnát*, *Ravennát* 's a' t. mineműtánna az újabb P. P. földes Urak a' magok hasznokat inkább keresván mint a' köz jót, az álló tóknak ki-száraztatására, és a' lassan folyó 's áradásában széllyel omló vizek' árkaiknak ki-áfatására költséget tenni meg-sajnálották, a' levegő ég' iszonyu nedvessége majd utolsó puffatásra juttatta. Ugyan ez okból a' *Ponemus* tó miatt, melly nagy része lett lakhatatlanná a' hajdon olly ditsőséges *Campaniának*, fájlalva szemlélik, a' kik ma ott meg-fordúlnak.

Ha a' meleg nedves
regget hisz-

Különös meg-jegyzése pedig az Orvosoknak, hogy az így meg-romlott nedves meleg a' nem annyira veszedelmes míg egy állapotba marad: hanem olyankor mutatja-ki inkább a' maga mérget, mikor a' hófázis nyári meleg

leg időt erős hideg ősz, és hasonló fagyos tél követi; melly a' nyári melegtől meg-tsipósult, és a' nedvességtől meg-akadályoztatott ki-gozólni való rothadt materiát egészen belénk rekeszti. HIPPOCRATES idejéig fogva mind ez ideig állhatatos egy forma tapasztalásból meg-bizonyosodott dolog, így ír FRALLES L. c. p. 103. hogy az időknek olyan járásából, mikor a' hósztyas eszést a' vizeknek ki-áradása, ezt nagy hévségek, a' hévségeket ismét nagy hidegek követik, a'ba a' bellységbe puiztító éles nyavalyáknak kell a' nép közt támadni. Siralmos például tézi-fel, többek közt, a' maga Hazáját *Silesiát*, a' hol 1737-ben egész *Majusban* szörnyu esők hűlvánle, a' *Sala* vize annyira ki-áradott, hogy a' gyönyörű mezők tökké váltanak. El-vezvén e'vel minden-féle gabonák, az egész Országra nagy éhség és drágaság következett; a' föld' színén el-terjedt vizek, a' nyári nagy hévségben annyira meg-mérge-sultenek, hogy nem csak az embereknek, hanem a' lovaknak bőrét-is ki-sebesítették, és szőröket le-kop-pasztották; térgckkel-is úgy el-róltenek, és meg-büdösültenek a' vizek, hogy azt sem az emberek, sem az oktalan állatok nem szenvedhették. Melly, ezt az egyébkéntigen egészséges a'rru Országot, egy közönséges Is-potálljá tette, és sok ezer lakosaitól meg-fojztotta-va. PECHLINUS *Obs. L. II. Obs. 17.* a' *Rhenus* vizének ilyen móddal esett ki-vetéséből hasonló *Epidemiát* jegyzett-fel *Hol-landiában*, a' melly 1669-be *Leida* városát *Magistrátusából*, *Papjaiból*; az *Academiát* *Pro-fesszoraiból*; a' várost-is lakosaiból, nagyobb részén ki-pusztította-va, COLER-is *Obs. Med. Decad. III. Obser. 5.* a' *Duna* és *Tisza* vizének ki-omlásából, és a' gyakor záporokból, néhány rendbéli terhes *Epidemiát* írt-le. Sok ízben szenvedett ilyen romlást *Roma* városa és annak környéke-is a' *Tiberis* vizének ki-vetése miatt; mint a' régiebbeket *LIVIVS*

Egyiptomban rá-
ért nem ul-
baitik-ki/e-
ha a' pes-
tis?

és VALERIUS MAXIMUS; az azután valókát Juh. DIACONUS; a' közelebbieket M. LANCISIUS fel-jegyezték. Egyiptom régen hogy a' pestis' hazájának tartatik: minthogy a' Nilus vizének esztendőnként tavaszszal lenni szokott ki-áradása alkalmatofságával, a' vizek azon a' kövér földön, fok helyyeken meg-állapodván, midön a' nyári nagy hévség bé-következik, szörnyü dögséget bortsátanak. Kivált az az ága a' Nilusnak, melly Chalech nevet vifel, és egész esztendőt-által veszteg áll; azokban a' meleg napokban annyira meg-büszhődik, hogy a' lakofok kényszeritessének azt a' helysége-t mind addig oda hagyni, mig más tavaszszal újra meg-áradván a' Nilus, ezt a' döglött vizet el-hajtja. Ennek tulajdonitják, ALPINUS és DAPPERUS, ott lakott Medicusok, hogy Egyiptomba a' pestis soha egészen meg nem szunhetik; nevezetesen annak anya-várofsának a' Nagy Caironak vagy Akaironak (mellynek hosszúsát 10, vagy 12; szélességét 7, vagy 8; kerületét 25, mért-földre, vetik; és 16, vagy 18, ezer. de mindkeskeny utzákat; közönséges l'em-plomot vagy Mosquet 6000; különöst 20000; há-zat 200000, számlálnak benne) valamellyik ré-szében e' mindenkor uralkodik. Okozza ezt rész szerint az aérnek szertelen való nedves-sége és melegsége; rész szerint, és főképen az a' Chalech vagy Chalis nevü viz árok, mellyet a' Nilusból igen mesterségesen két mért földnyiről. vittek-bé ide; és hogy, az egyéb-képen-is tisztátalan lakofok, minden szemere-ket és dögöket e'be a' vízbe hányják; a' melly midön a' nyári melegben meg-apad, és a' benne el-senyvedt utálatofságokkal egybe rothad, a' mint írja a' maga utazáliban THE-VENOT, olly szörnyü dögleletes, kénköves gözt bortsát-fel, hogy a' közel lévő házokban az a' pénzt és egyéb ezüst portékákat meg-feketíti, és minden házi eszközöket által-jár's meg-undokitt. Ugyan ez okból ritkán van pestis nélkül Alexandria-is (mellyet a' maga

nap-keleti győzedelmeinek örök emlékezetére, *Alcairon* alól, négy napi járó földnyire K. V. Sz. előtt 331, ezstendőkkel, a' közép tenger partján Nagy Sándor épített vala) mellyen-is az ott négy felé ágazó *Nilus*nak egy ága menvén keresztul, a'ból az uttzákra, mindenfelé fok *Canalisok* vitetnek, s ezekből a' föld alatt való számtalan épületek, a' *Nilus* meg-áradásával gyakran meg-telnek, és nyárba úgy meg-bu'zshödnek, hogy e' miatt ott a' lakosok petetsbe és egyéb veszedelmes forró nyavalyákba egy-másra hálnak, az idegen kereskedők-is fokáig mulatni nem bátorkoznak. A' tai vízti ezt a' dögleletes aert a' szél a' tengeren gyakorta *Smyrnaba*'s *Aleppoba* is, a' hol 1583-ba ettől három hólnapok alatt pestisbe 12000, ember vesze-el. Meg-esik az-is ottanottan, hogy innét a' kereskedő portékákban elkapja a' pestist, maga *Konstantinápoly*-is, sőt néha *Europának* távulabb való részei is. *Mazanderan* nevü tartományáról *Persziának* a' *Caspium* tenger mellett, mellynek a' régieknél *Cosmisene* vala a' neve, jegyzette-fel *CHARDIN*, hogy ez egyébként paraditsomi, kies, termékeny hely vólna; de a' felettéb való nedvesség és melegség miatt tsak nem egészen lakhatatlan. *Abas* király meg-akarván egykor ezt népesíteni, ide néhány szép városokat, 's azokban fok ékes palotákat épittete, a' mellyekbe 2000, Örmény familiákat bé-szállita; de kevés ezstendők alatt 3000, lakosokból, 400, alig marada életbe. Olly nedves t. i. ott az aert, hogy ha egy éjtfzaka a' pokróztot a' földre le-teritik, reggel mintha az eső verte-vólna meg, úgy tsepeg-ki belöle a' viz. E' miatt a' *Caspium* tenger partjait másutt-is, kivált *Aprilistól* fogva *Octoberig*, el-annyira tellyesnek mondja rosz gözökkal, hogy ha a' helynek termékenysége újjabb-újjabb lakosokat nem tsalna oda, régen pusztán kellett vólna maradniok. Spanyol Országnak-is leg-szebb részét *Castiliát*-is, *Castilia*-a' hol van a' Királyi lakó hely, *Madridot*-is e' mi-

Persia-ban Mazanderant a' felettebb való meleg nedves aert lakhatatlanná tette.

att eges-
segtehen.

több il-
lyen rojz-
aeru bel-
lyek.

is, a' tóknak és lassan folyó vizeknek gözei, kivált *September*-felé, felette egészségtelenné és hideg-leloisé télik. A' Királynak mulató helye, az ékes *Aranjuez*-is ez okból kevésre betsültetik; minthogy a' körül lévő-hegyek és erdők miatt, a' rajta fekvő vastag ködot reggel kilentz óra után-is alig tudja a' nap felkölteni. Velentzének egy *Lagune* nevű tóa fizigetéről a' *Blairville* Olosz Országi utazásiból írja *ZUCKERT Abb. v. d. L. und W. c. 5. p. 100.* hogy ott a' vizes gőzök minden nyáron annyira meg-vesztegetik az aert, hogy kéntelenítettnek a' Barátok a' magok Klástromokat egy ideig oda hagyni és másuvá menni lakni; az Apátzák pedig. a' kik a' magok lakó helyeket el nem hagyhatják, mind fáfrány színű fűgák, és már 25, ezstendős korokba mint meg annyi vén boszorkányok úgy néznek ki. Másutt-való nevezetes példákkal-is, minthogy mindenfelé közönségesek, világosíthatnók, melly igen veszedelmes légyen az emberi életre a' meleg nedves aer; de a' rövidség többet fel-rakni nem engedi. Az egyébként száraz helyeken-is, mikor vastag ködök 's fok esők járnak, vagy közel nagy folyó vizek, tók, és kiáradások vagynak, kivált ha azokat a' szél szabadon nem járhatja, a' seletébb való nedveség nyárba kárt fokszor nagyot téfzen. Hogy pedig köztünk, 's másutt-is Egyiptomon kívül, e'ből valóságos pestis nem támad, az attól vagyon, hogy a' föld sem olyan kénköves és falétromos, az aer sem hevül meg annyira egyebütt mint ott.

Ha a' ned-
ves aer
meg-zár-
va áll
halált o-
koz.

Veszedelmessé téfzi továbbá a' nedveség az aert annyiban-is, a' mennyiben ha a' külső aerrel illendő közösülése nem lehet, széllyel áztatván mint egy, az aernek *Elementumit*; azt el-rothasztja, úgy hogy a' ki-terjedő erő s'ban csak nem egészen ki-alufzik, és e' miatt a' lélekzet vételre elégtelenné léfzen; mint ennek a' régen bé-zárva állott kútakba, bányákba, pintzékbe, házakba és templomok-

ba naponként minden-felé fok példái törté-
nek. Magáról említi ZIMMERMANN most is
életben lévő Hannoverai tudós Archiater, hogy
ő egykor egy alatt lévő, egész télen bé-zár-
va állott palotába bé-nyitván, alig kapta-
viizsza magát, hogy az ajtóban meg-nem sul-
ladott, mellyet azután-is nehezen épülhetett-
ki ZUCKERT. l. o. §. 27.

LXVIII.

Nehezségétől's könnyüségétől, vagy, a' melly itt
egyet téfzen, sűrű vastagságától es vékonyságá-
tól-is az Aérnek fok függ az egészség' dolgában.
Mert az igen könnyü, vékony Aér, sem a' mi
testünket kívül eléggé szoritani, sem a' tüdöket
illendöképen fel-túvni, nem elégseges. Közön-
ségesen ugyan az emberek az Aér' nehezségét
és sűrűségét szokták a'kor vádolni, midön tes-
tek nehéznek tettzik, és nehezen lélekelhetnek.
De hogy az annak épen ellenkező tulajdonsági-
ból legyen, tapasztalhatják azok eléggé, a' kik
mély völgyekből magofs hegyekre hágnak; mert
minél fellyebb mennek, annál inkább nehezednek,
és nagyobb erővel lélekelnek, nevedekven t. i.
a' magofsággal fellyebb-fellyebb az Aérnek vé-
konysága s könnyüége: úgy hogy, a' mint az
Olympus hegyéről írja SCOTTUS, ACOSTA pedig
Peruviának elébb is említett Perizaca nevü he-
gyén utazván, maga tapasztalta, hogy azon ifzo-
nyu magofs hegyeknek teteje-felé az Aér, vékony-
sága miatt magára épen nem vólt elégseges a'
lélekelésre. Ellenben, a' leg mélyebb kútakban
es bányákban dolgozó emberek; sőt azok-is, kik
a' tenger' fenekére le-ereszkedtenek, a' hol fok-
kal sűrűbb's nehezebb az Aér, mint akárhol-

is a' föld' színén, attól femmi változásokat nem erzik. Sőt, hogy télben szinefőbbek, erősebbek, és virgontzabbak vagyunk, egyik nevezetes oka az a'kori hideg *Aër*nek sűrűsége es nehézsége. Egy szóval, a' vékony könnyű *Aër*nel, a' sűrű nehéz *Aër* mindenkor egészségesebb: és ha valaha ártott a' nehéz *Aër*, azt nem a' nehézségnek, hanem a' nehézséggel fokszor együtt lévő rosz gőzöknek, vagy a' szeleknek kell tulajdonítani.

Meg-re-
hezeuejet,
vagy kön-
nyebbül-
fet az aër-
nek miből
tanálhat-
juk-ki?

Jóllehet mi a' rajtuk fekvő *aër*nek nehézségét nem érezzuk; de hogy az még-is nehéz légyen, az a'ban fel-emelkedni és benne úszni izokott könnyebb testekből meg-ítélhetjük. Ha egy nagy urefs golyóbisból az *aër*t *antiával* ki-szivják, és jól bé-zárva így megfontolják, kevesebbet nyom a' fontba mint a' mig teli volt *aër*rel. A' *Barometrum* pedig, ennek a' nehézségnek mértékét-is szépen kimutatja. Olyan termézetek vau t. i. a' mint elébb-is mondám. a' *hig materiáknak* hogy a' mint annak részetskéi ofzlop módra egymáson állanak, a' magok egész nehézségeket mas testeken, mellyeken sekusznek, a' mi földünk' közép pontjára sietve, a' izerint mutatják-ki. Nem is tsak le-felé nyomnak pedig az *aër*nek ofzlopi, hanem minden - felől fugáronként együve menvén, s fel - felé-is a' szerint állván ellent a' rajtok fekvő testeknek. Így a' benne lévő idegen testeket minden - felől - egész terhekkal szoritják-öszve; a' tömöttek keményebben, a' ritkábbak gyengébben. És ez a' nehézség benne, minél alább mennek a' föld' közép pontjához, annál nagyobb eroben tapasztaltatik. Közép szeru állapotjokban egy-be-hasonlítván a' Termézet' vizsgálók az *aër*nek *ti* nehézsé-nehézségét, a' viznek nehézségével, némelge az aër-lyek úgy találták, a' mint vau az 1, szám a' nek. 846-boz; mások, mint a' 859-bez; mások 938-
bez,

hoz, mások 970-hoz : de közönségebben úgy tartják mint van a' 850-hoz. A' viz' nehézségét ismét a' kéneső nehézségéhez, mint van az 5, a' 71-hoz. Alidon t. i. egy egybe-olvasztott végű 33, lábnyi hofzsu tsöt tizts vízzel meg-töltöttek, és a' ki-nyilt végivel alól fordítva egy tágus tszju edénybe lévő vízbe eresztettek, mellyen az air egész terhével fekütt; az a' tsöben lévő vizet, mellyhez semmi air helyül nem férhetett, a' maga terhével 31, 32, lábnyi magofsn nyomta-lel, és úgy tette magát az air a'val egyenlő fontba. Ezen melleiséget rövidebb tsöben próbálták a' kénesővel-is, mellyet az aernek terhe itt a' föld' színén 28, újnál helyebb nem emelhetett. Mellyből, a' mint helyebb-is emlitém, formáltatott olztán a' *Barometrum* vagy *Baroscopium*. Elzre-vették e'ben az eszközből a' gondofabbak azt is, hogy fenn a' magofs hegyek' tetején nem nyom annyit az air, mint alatt a' mely kútakba vagy bányákba; a' hol *Arbutnoth* 32, *gradusnyira*-is fel-emelődhetni látra a' kénesőnek oszlopát, melly az olyan hegyen, mellynek magofsága három mért-földet tett 16 *gradusnyira* alig tudott fel-menni. A' honnan a' máj Tudófsok a' hegyek' magofságának meg-határozására-is bizonyolabb mértéket nem tartanak, mint a' jó *Barometrum*, mellyben a' SCHEVZER havasi utazásaiban feltett jegyzései szerint egy *scrupulus* vagy egy hüvelyknek tized része meg-felel az aerben lévő egyenes magofságban 8, *pericának*, vagy 80, lábnek. Nem különben ki-tanúlták, hogy a' földnek tereszfínén-is egy helyt, egy időben, nehezebb az aer mint másutt, és más időben. Ezt a' különbséget a' Párisi *Scient. Academia* közönségebben 26, és 28. *gradusok*, vagy 24, *és kisebb* *lineák* közt; mások 27 1/2, és 30 1/2, *gradusok* közt tapasztalták sorogni. BOERHAAVE a' *különbözé-* kettő közt olyan határt téfszen, mint van az egy szám a' tizeshez. Az egész *atmosphæra* nek közép terhét STURMIUS *Colleg. Exper.*

Tentam. VII. 668736000000000000, má'sára veti. Egybe hasonlítanak t. i. egy *Cubicus* lábnyi, az az, a'kora tsomó *aër*, mellynek széle, hoszlá, vastagsága minden-felé egy lábnyi és 585, *grant* nyom, a'kora tsomó vízzel, melly nyom 42, fontot, és ezt a' terhet 's nagyságot az *atmosphæra*nak egész ki-terjedésére által-vizik.

Annak meg-határozására pedig, mennyi *Mennyire* erővel nyomják vagy szorítsák öfzve az *terhel min* nek oszlopi a' mi teltünk, az ellent-álló *ter* tek' színe nek ki-terjedését és tömött égét veszik-fel. Melly szerint úgy tartják, hogy egy közép szerü embert, hol 32000, hol 40000 fontnyi terhel szoritana egybe minden-felől a' rajta és körülte lévő *aër*. *WIEGLEB* 4516, fontra veti. Mellyből következik, hogy minél kissébb valamely test, az *aëre* nek oszlopi annál terhefőbbek léznek rajta. Innen, egy két esztendő's gyermek' testének színe majd olyan formán lévén egy nagy emberéhez, mint a' 3, a' 9-bez; tömötségére mint a' 3, a' 27-bez; ezt háromszor nagyobb erővel nyomja egybe az *aër*, mint a' nagy emberét. A' buvárokon pedig mikor a' tengerbe 300, lábnyi mélységre le-ereszkednek, három annyi terhel fekszik, mint vala fenn az *aër*be. Mint mind ezeket a' *Harlemi* Tudós Társaság' *Commentariis* riban P. III. elméfen fel-vetette *Joh. BASTER*. Lásd *Comm. Lips. Vol. IX. p. 8.*

Hogy pedig ennyi terhek közt egybe nem *Hogy mo-* romlunk, 's szabadon mozoghatunk, attól *zogatunk* gyon, hogy az *aërtől* minden-felől egyaránt *es marad-* szorittatunk, mint a' halak-is a' vízbe; és hogy *batunken-* *aër*rel 's egyébbel belől-is mindenkor teli *ny*nyi *terhel* gyunk, melly-is a' külső *aër* terhének hasonló *alatt ép-* erővel ellent-áll: sőt tapasztalt dolog, hogy *segben?* minél nagyobb erővel szorittatik-egybe kívül a' mi teltünk, belől annál inkább nevededik az erők 's vidámabbak, ferényebbek lézünk. Ugyan-is az edények' szorításokhoz képest feszítettnek mindenkor vízizá az azokban folyó ned-

nedvelségektől; mellyből azoknak az edények' tsévein mind febeisebb folyások, mind jobb el-készülések lézzen; az agy-velőnek edényein-is bővebben torogván a vér, az elevenítő *Spiritusok*-is bővebben 's jobban el-készülhetnek. Láthatjuk ennek példáját az élő-állatokban, 's közelebb az emberekben-is; a' kik minél kisebbek, annál frissebbek és virgonzabbak szoktak lenni.

Hordozza az *aérnek* kisebb, nagyobb terhit 1.) Annak öfzlovinak magosabb vagy alacsonyabb volta; Minél tömöttebb t. i. sz *aérnek* *massája*, (valamint egyéb testeknek-is) annál többet nyom a' fontba: minél magosabbban fekszenek egymás hátán annak *elastic* részei, alatt a' felsők terhitől mind inkább inkább öfzve-nyomódnak és tömöttebbé lézzenek; 's innen terhefebbek-is. 2.) Egybeverik és szoritják gyakran az *aérnek* *Elementumit* a' szelek-is. De leg-közönségefebben 3.) függ az *aérnek* tömöttebb és ritkább volta, 's következőképen annak nehezebb és könnyebb-sége, a' hidegnek és melegnek mértékétől. Mert, a' mint fellyebb látók, a' hideg egybe-szorítja, a' meleg ki-terjeszti és meg-ritkítja azt. 4.) A' vízes gozók-is szembe tűnőképen nevelik az *aérnek* terhit, mint a' *Barometrum* ezt-is ki-mutatja, midőn a kéneső, az eső nélkül való száraz időben fellyebb mégyen, az esőre valóban alább száll. Melly, a' mint *Az esőt* elébb-is emlitém, nem egyébtől vagyon, ha- *és száraz* nem hogy a' jó időben a' vízi párák láthatat- *időt a' B-* lan apró részekre oszólva, az *aérnek* felső tar- *rometrum* tományira fel-emelkedtek, és ott körös-körül *bugy* jelen- *izonyu* szélesen éstömötten nagy területben *ti-ki?* ki-terjeszkedvén, úgy nyomják az itt alatt lévő *aért*; mikor pedig eső akar lenni, olyankor onnan le-eretszkedvén, és itt alatt kisebb ke- *ületbe* öfzve-veitödvén, a' szerint meg-kön- *nyul* az *aérnek* felső része, és közele sem nyomja úgy az alatta lévő részt mint az előtt, 's ezzel a' kéneső-is a' *Barometrum*' tsőjén alább *erelz-*

Nehéz-
sége, és kön-
nyüsege
az aérnek
mit téfzen
az egés-
segre?

erészkedik. Nehéz ugyan a' vizes aér itt a-
latt-is a' benne lévő nedvességnek mértéke
szerint; de csak kicsiny kerületbe, 's innen a'
kénesöt közel sem nyomhatja annyira fel, mint
tisztá időben. Nékiünk pedig, a' mennyiben
ezen §-ban, az aér' nehézségét annak surübb-
ségével vagy tömöttebségével, és így na-
gyobb vagy kisebb *elasticitás*ával együtt *con-*
sideráltuk, annak vizes nehézségéről már itt
nem volt gondunk. Tömötsé-éből való ne-
hézsége, vagy ellenkező könnyüsege-is, mi
hasznot vagy kárt teheszen az élet' és égéség'
dolgában, az el-mondottakból meg-ítélhetni.
Azért már itt most csak ez egyet említem:
Hogy a' tömött aér, a' maga nagyon ki-terje-
dő erejével, a' lélekzet-vételt ugyan derekasint
segíti, és ez által a' vérnek jobb móddal va-
ló el-készülésére-is fokot téfzen; de, ha fe-
lettébb való, a' tüdöket könnyen meg-is szag-
gatja, vagy el-szorítván rajtok a' vérnek útát,
az élő-állatokat hirtelen meg-fojtja.

Érzünk mindnyájon e' féle változást gyak-
ron, mikor erös télnék idején, a' meleg házból,
a' külső tömött hideg aérre ki-lépünk. A'
mészze bé-szolgáló, fel-hagyott régi bányák'
fenekén lévő hideg víznek ízínén, az aér, a'
mint említi ZUCKERT l. c. p. 50, néha úgy
meg-vastagul, hogy, mint a' ködöt, szemmel-
is láthatni. Melly-is, míg úgy tsendesen áll,
senkinek nem árt. De midőn a' külső friss
aérnek bé-vitelével fel-háborodik, és pára for-
mába hirtelen ki-terjed, egybe meg-fojtandá a'
bányászokat, ha hirtelen ki nem fialadnának.
A' *fixus* vagy meg-keményült, sűrű, nehéz aér-
nek ártalmát-is, a' mint fellyebb meg-jegyzet-
tük-vala, nagyobbára e'ből a' hirtelen való,
felettébb nagy ki-terjedésből lehet meg-ma-
gyarázui.

H A R M A D I K R É S Z.

Az Éltető-Égnek Tisztátalanságairól és Dögleleteségeiről.

§. LXIX.

Nevezetesebb meg-gondolást érdemel az *Aér*nek tisztasága és tisztátalansága. Mert jól-lehet, minthogy láthatatlan, mindenkor igen tisztának tetsék-is; de valójában a' hol 's a' mikor leg-tisztább-is, minden-féle porokkal, pilyhékkel, gőzökkel, férgekkel 's a' t. elegyes zürzavar az. Gondold ugyan egy-felől a' fok kedves szagu virágoknak, füveknek, fáknak és egyéb telteknek kieszen illatozó gőzeit; de tekintsd más-felől a' fok álló rothadt vizeknek, szárazon, vízben lakó állatok' ganéjának, húgyának, élő és meg-döglött testeiknek (mellyek a' nap' melegétől tsak nem egészen gőzbe mennek) el-rothadt fáknak, füveknek, az *aért* vég nélkül undokító párait; a' tüztől mindennap meg-emészttetett, véghetetlen dolgoknak füstit; a' bányákból és *minerás* helyyekből jövő mérges gőzöket; a' fok apró porokat, pilyhéket, férgeket, bogarakat, 's azoknak számtalan tojásait, mellyek főként nyárban, itt alatt az *Aérben* úszkálnak: bizony alig lehet képzelned-is, hogy nem halunk mind meg az *Aértől*, midőn azt szüntelen bé-szívjuk, és az étellel 's itallal gyomrunkba is le-nyeljük! De úgy formálta a' Bölts Természet a' mi tüdőinknek, gyomrunknak belső részeit, hogy azok holmi takonnyal szüntelen bé-keuve légyenek, és ezzel, az *Aérrel* ide ment

gazoknak ártalmát el-hárítsák. De bizony fok-fzor úgy meg-gyűlnek, úgy meg-mérgesűlnek az ilyen tisztátalanságok az *Aerben*, hogy alig, vagy tellyeséggel nem-is lehet azoknak ártalmait el-fordítani. E' pedig leg-gyakrabban meg-elük a' temető helyekben, és Templomokban; és a' nagy népes városokban, főként ha álló, fáros vizek vészik azokat körül; és az épületek' nagysága 's tömötsége miatt, a' szel benne szabadon nem járhat; annyival is inkább, ha minden-féle szemetet, mosódekat az utzára hánynak; jó pervátákat nem tartanak, vagy azokat nem tisztítják; semmi viz rajtok, melly a' gazságot ki-moshaffa, keresztül nem foly; a' ganejt, és meg-döglött állatok' testeit a' városhoz közel, kivált Dei felől, hordják 's a' t. Innen, a' jól rendelt városokban a' vargákat, timárokat, szötsüket, mosókat, és más-féle büszhödt műhvel bánó mester-embereket-is, mindenütt a' városon kívül folyó vizek és patakok mellé szokták tsapni. Vehetjük ezekből okát annak-is észre, honnan légyen, hogy a' nagy, népes, sűttös városokban, minden esztendőben többen halnak-meg, mint születnek: a' falukon ellenben többen születnek, mint sem meg-halnak. E' felett, vagynak fok helyeken magokban-is, a' mi Természetünkkel egyenesen ellenkező és fokoknak hirtelen halált-is okozó mérges gőzök-is az *Aerben*. Mint p. o. az eleven szénnel kemen-ze nélkül melegített szobákban, vagy pintzékben; az ujjonnan épült, meszeltetett, tapasztatott házakban. mig jól meg nem száradtanak, kivált ha a' szél-is szabadon azokat nem járta; a' bányás és *minerás* helyeken. Sokszor bizony olyan helyeket bontanak-fel a' bányászok, hogy az a'ból ki-ütő

Gőz egészségeket, sőt életeket-is egy pillantatban el-rontja. Vagynak a' mi Hazánkban 's másutt-is olyan kútak és barlangok, hogy a' magok gőzökkel meg a' felettek el-repülő madarakat-is meg-ölik. Ki hinné, hogy ez ilyen helyeknek még szomszédsági is egészségesek lehetnének? Az olyan pirtzékben-is, a' hol sok új borok kezdenek forrni, főként ha az alatt bé-zárva tartattak; úgy a' fokáig bé-zárva tartatott kútakban, vermekben, *kryptákban*, templomokban, bányákban-is, a' kik hirtelen bé-mentenek, számtalanul egy pillantatban meg-fulladtanak. A' mellyouan vagyon, hogy ilyen helyt, nem széleszthetvén-el a' szél a' gőzöket, azok magokban úgy meg-vesznek, meg-tsipösülnek és mérgesülnek, hogy mihellyt az *Aerrel* a' tüdökre rohaunak, a' lélekző géének eretskéit, vagy egészen úgy öszve fugoritják, hogy a' vér köztök a' Szívnek egyik feliből a' másba ne folyhaffon, vagy, mint a' választó-viz, egy pillantatban el-rágiák és semmivé tézik; vagy pedig maga az *Aer* meg-rothadván, és így minden ki-terjedő erejét elvesztvén, a' tüdöknek fel-fuvasára nem elégséges. Az ilyen helyeket azért igen szükség előre jó darabig nyitva tartani, és szellőztetni; vagy ha hamar kell beléjek menni, egynehány lángoló szalma 'súpot vagy egyebet vetni egymás után beléjek, vagy beléjek lövöldözni, hogy így, az említett rosz gőzök szellyel oszoljanak. A' Dió, Tziprus, Tiíza és Tamariskus fákuak árnyékait-is igen ártalmosnak tartották a' Régiek. A' virágzó bab közt aluvó emberek-is sokan meg-tébolyodtanak. Vagynak a'ra-is példák, hogy a' kik a' matskákkal gyakran nyájaskodtanak és fekütnének, azoknak gőzöktől száraz betegségbe es-

tenek: sőt, hogy a' fok matskák miatt egész ház-nép el-veszett. A' tisztátalan, szennyes, motkos házakban, és házi portekák közt-is, a' lakofok szüntelenek, betegesek, és fokszor még elevenen rothadni kezdenek. Egy szóval, minden kedvetlen szagok, de mindenek felett a' rothadt büszhödtségek, romlására vagynak a' mi Természetünknek.

A' Levegő vagy éltető-eget úgy lehet gondolni, mint-egy izörnyü nagy spongyát, a' melly, az egy kénesön kívül, minden hig materiát magába véfzen, úgy hogy, kívül itt alatt, a' hol mi élünk, nem egyéb légyen ez, mindenkiből álló elegyes zürzavarnál. *Tisztának és tisztátalannak* tehát csak annyiban mondhatjuk, a' mennyiben néhol ártatlanabb, néhol ártalmosabb materiákat tart magában. A' mellyek, ha előttünk esméretesek, *nyilván való tulajdonságokkal*; ha esméretlenek, *titkos tulajdonságokkal* tartatnak ártani. Minéműek a' *contagio* vagy *miasma*, *influxus*, igézet, vagy által-nézés, *antipathia*, *sympathia* 's több e' félek,

A' titkos dolgok a' mi Istenünké; a' nyilvánvalók miénk és a' mi fiainké, v. Mós. XXIX. 29. Mi-is azért, midon ezentúl az árnek tisztátalanságait füzändékozunk vizsgálni, azokra a' titkosabb dolgokra ki nem terjeszkedünk; hanem csak az esméretesebbeket illetjük röviden, Ezeket-is, hogy itt név szerint mind

Ennek fel-végyük, módunk a'ba nintsen. A' nevezetesebbeket, jobb értelemnek okaért, két *Classisokba* szokták foglalni a' 'Természet' vizsgálók. Az elsőbe téfzik a' *mineralis*, kénköves, egérköves és meszes gozóket, és némelly fejet el-kábitó erős szagokat. A' másodikba a' rothadásból támadt büszhödtségeket, mint az elevenítő *Spiritusok*at meg-sojtó és el-rothasztó mérges kovászokat. Ezt a' rendet kívánjuk

jük mi-is, ezeknek magyarázásában követni. Mellyre nézve el-mellozzuk rövidség kedvéért, a' többek közt, az úttzáknak minden undokságokkal elegyített porait, mellyek fel-ragadtván a' szelektől, gyakorta egész fetétbe borítanak bennünket; és orrunk' lyukain tsak nem agyunk-velejeig, tüdőinken izinte a' szívünkig bé-hatnak; minthogy ezek mondatlan-is mindenek előtt esmérételek; nem-is tapasztaltattak az egészség körül ollyas nevezetes kárt okozni mint amazok.

I.) A' *minerák'* gőze, vagy *Spiritusa* (*Gas metallicum*) melly igen ellenkezzék a' mi Természetünkkel ki-hozhatni előre-is a'ból, hogy ez épen az a' képtelen favanyu, és a' leg-keményebb értz-nemeket-is tuz módjára el-rágó *liquor* vagy *Spiritus*, mellyet a' *Chemikusok* erős tuz által, a' gálitzkóból, salétromból, lőből ki-fizoktak goz formána venni; és, (*aqua fortis*, *aqua regia*) választó-viz név alatt árulnak; s a' mennyiben ez, pokolbéli tuz módjára, hirtelen mindent meg-emész, (*aquae stygiae*) pokolbéli vizeknek-is mondanak. Egy pillantatba meg-ölo mérgek vólnának bizony ezek, ha úgy magokra belénk mehetnének. De midön az *urbe* széilyel ofzolva szívjuk-is bé ezeket, vagy a' nyálunkal le-nyeljük, úgy-is ha bővebb mértékkal vagynak, az ő képtelen fojtós és favanyu erejekkel a' tudóket, gyomrot, beleket, azokban a' tejes és vizes edényeket és *glandulákat* egybe-húzzák, meg izárasztják, el-rágják, a' vért és egyéb nedvességeket egybe-aluták, meg-vallagitják, a' melly mindenik kész yeszedelem. Meg-bélyegeztettek pedig e' féle ártabnos gőzökről vagy füstjokról nevezetesen a' réz, ón, kivált a' fekete ón, és ezeknek falakjai, a' kéneső, kénkő, egér-kő, gálitz-kő, piskoltz: mellyeknek a' bányái-is, a' honnan áfáttatnak; a' *butk* is, a' hol ki-olvasztattatnak és meg-tisztittattatnak; a' művelhelyek - is, a' hol ezekből dolgoznak, igen egészségtelenek. Az egér-kő maga a' fejez őn-

Minerás
gőzök mit
ártanak?

Bányász emberek **nyavalyái** nak és Cobaltumnak vagy Cadmiának ki-olvaíztások közben fel-menő füstiből képzittetik. Nem tsuda tehát, hogy a' bányászok és az e' félekkel bántó mester-emberek rend szerint mind olyan színtelenek, soványok, betegesek: és hogy a' fulladozás, *hectica*, tagoknak reszkettsége és el-esése, gutta-ütés, vér-veszettség, víz-korság, száj-rothadás, belek' fájdalma, meg-orvosolhatatlan kolikák idő előtt kínosan meg-eméztik őket. Méltán szánja bizony TRALLES l. c. p. 170. a' szegény bányászokat, mint minden emberi sors felett nyomorult embereket; a' kik nem csak hogy mint-egy eleven el-temetve töltik-el nagyobb részét a' föld' mélységes sötét gyomrában életeknek, hanem ott-is a' meg-füladt, 's a' láklyáknak, fagygyu-gyertyáknak, puska-pornak füstivel, és egyéb gőzökkel meg-undokított ért kén-telenítettnek bé-szivni: e' mellett életek - is minden pillantatba végső veszedelemnek van ki-tétetve, 's nyavalyájok-is ritkán orvosolható. A' só-bányák nem annyira ártalmosok. De hogy ezekben-is fok legyen a' mi az egészséggel roszszul egyez, ki-hozhatni a'ból, hogy a' lónak göze a' só-kamarák' régláját, meszít, vasát meg-emészti; a' só-vágók 's só-főzők is többire puffadt, sebes, varas tettel járnak.

II) A' kénköves füst-is mellyből olyan kedves és ártatlan gyenge savanyu *Spiritus destillatit*, ha valahol meg-rekedve áll, minden élő-állatot hirtelen meg-füladt, mint ezt számtalan példák bizonyították. E' féle kénköves füst tölti-el, hogy mulólag említsem, heves nyárnak idején a' rekkenő meleg ért, mikor nagy égi háborúk, menny-dörgések, villámok és menny-kő hullások következnek; mellytol olyankor a' szabad úrben - is, míg az eső ki nem mossa, a' lélekzetet nehezen vehetjük; nagy belső nyughatatlanságot és bádjadtságot tapasztalunk mi magunkba. Es-mért UNZER, *der Arzt B. I. p. 225.* olyan

embert, a' ki 24 órával előre meg-izaglotta, mi-
kor e'féle nehéz idok következtek. Igen erős
kénkö izagot érzett - vala, a' mint beszellette,
(mellytől ő maga - is izinte meg - fulladt) az
a' szegény Eredi aszszony, a' kinek térjét
jobb kéz felől mellette állva, az égi tűz, itt
e' mi városunk' végén, a' napokban mikor
ezeket innám, egy pillantatba meg - ölé, néki
egyéb sérelme nélkül. Mi magunk - is nyilván
érezhetjük, ha reá ügyelünk, ezt a' kénkö'
izagot valamikor a' nagy égi háboruk hozzánk
kozelitének. A' földből költsék - é - tel ezt a'kor
a' napnak egybe - verődött fugári, vagy pe-
dig a' vaitag, jeges, fejeér felhöknek, mellye-
ket a' vizes, fekete felhők hátán fekuve a'
fzelek e're - is tova - is sebessen hajtanak, egy-
be - surlódásokkal jöjjön - ki, mint az *electricus*
tűz, és izedődjék - egybe az alattok lévő vizes
felhőktől, s onnan ereszkedjék osztán le re-
ánk? vagy mind a' kettőtől légyen? nem én
dolgom meg - határozni. Hihető, hogy sok
helyeken meg van mind a' kettő: és bizo-
nyos ercken le - szolgál az e'féle kénköves vagy
electricus materia a' felhőkből a' földig; és fenn
meg - gyűladva úgy jó - le tuzesen azokra a' hel-
lyekre, mellyek mennykő utést izenvednek.
Két okkal és móddal szokák pedig az ilyen
tűz természetu kénköves gőzök ki - adni a'
magok artalmokat. Egyik az, hogy a' körül
lévő aert annyira meg - ritkítják, hogy az,
elasticitásának nagy részét el - vesztvén, ne lé-
gyen elégséges a' tüdöket fel - fúvni, és a' vér-
nek azon utat nyitni: a' más, hogy a' vért
magát - is a' tüdőkben, mint künn az aert, úgy
ki - terjesztik, hogy a' nagy felzítés miatt az
edények - is a' magok erejét el - vesztik; 's a' ben-
nek lévő vért elébb mozdítani nem elégsége-
sek, sőt gyakran meg - is szakadnak. Ettől
esik, hogy mikor nyárba, ezek a' kénköves,
falétromos gőzök az itt alatt lévő aertben meg
gyúlnak, rekkenő hévséget, és olyan nagy
tsundeléséget csinálnak, hogy a' fák' levelei
sem

Menny-
kő hullá-
sók.

artalmok
mitől van?

fém mozdulnak, egyéb zúgások-is el-halgtanak; a' vérben - is nagy háboru és nyughatatlanság szokott tamadni; mellyet fok érzékenyebb élő-állatok meg-érezvén, különös magok viselésével, u. m' a' verebek a' porbau; a' ludak a' vízben való feredésekkel; a' kakafok gyakrabban kukurikolásokkal 's a' t. előre ki-jelentenek. Az emberek-is ezt azon részeiken, a' mellyek romlás vagy seb miatt meg-gyengültek - vólt, többire azonnal élzre vélik: mellyből az időnek hamar léjendő meg-változását-is meg-jövendölik. Ugy van t. i. az aérnek ternézfete, hogy mikor az itt alatt meg-vékonyúl, a' fenn levegő nehezebb ködök vagy vizek ide le-szálljanak, és itt egybe verödvén esöt tsináljanak: és a' körül lévö tömöttebb aér ide rohanván, szelet és égi háborut támaszfon. Mikor tehát ilyen rekkenö hévséget érzünk, és valamerre terhes, fekete felhököt és villámásokat látunk, tanátsofabb, *ugy mond*, UNZER, az ablakat a'ról töl bé-téve tartani; nem azért hogy az ablakon vagy ajtón a' villámás vagy mennykö a' szél' jövetelével bé ne üssen; mert ez ritka történet; hanem hogy az ott fermentáló kénköves roz aért a' szél házainkba ne hozza.

III.) Az *avas fagygyak, olajok, 'sirok és Avas olaj* gyanták is, kivált mikor forrók, a' magok 'sir, gyan-butzhödt, kénköves gőzökkel fel-háboritják a' ta-szag. gyomrot, meg-fojtják a' mejjet, és el-kábitják a' fejet. Vagyon példánk, hogy az ujjonnan gyantázott házi eszközöknek meg-rekedett izagjától meg-fulladás az ember. A' jól ki füstölő nem ötött fagygyu gyertyának fusti, el-ájulást, gyertya. nyavalya-törést, gutta-ütést, idétlen szülést izámtalan fok helyt okozott. Gondolhatni ezekből könnyen, melly igen meg-vesztegetöd-jék az olyan házakban - is az aér, a' hol egész éjtfzaka egyszer'smind fok fagygyu gyertyák égnek, midön azoknak füsttől a' menyezet, falak, és a' benn levöknek fel-köhögött torhái úgy bé-kormosultak. Mellynek el-há-ritá-

ritására a' gondofabbak, a' hol holzfazon kell gyertyáznio, olyan helyet készítenek, melyen a' gyertyának vagy métsnek fűsti, a' házból egyenesen ki-mehessen. Okozza ezt a' nagy ártalmot a' fűstölgo fagygyu gyertyában az a' kénköves vastag fűst, melyet addig a' láng meg-eméltett és fel-repített-vala, most pedig itt slatt meg-maradt; teli lévén ilyen kénköves *ma-* *ter* *ia* *val* minden meg-gyúlható testek; az olaj és fagygyu pedig nagyobb részén e' féleből állván.

IV.) A' forrásba levő jó uj boroknak és se- Forrásba
reknek gőzit - is, mikor fok hordók mély és ki- levő bu-
tsiny ablaku pintzékben együtt vagynak, az e' léle rok' és je-
kénköves, vad *Spiritus* (*Gas*) téfzi az a' kor rek' Spi-
ki-leslett *fixus a* *ir*rel együtt, annyira félelmessé ritusa.
hogy az ilyen pintzékbe míg ki nem szellöz-
tetik, élet' veszedelme nélkül bé - lépni-is alig
lehesen. E' téfzi a' buza' vermetet annyira
veszedelmessé, míg a' buzának kénköves, do-
hos gőze ki nem takarodott.

V.) E' léle kénköves gőz az-is, a' melly Eleven
az eleven szénből fel-ke, (a' mint szagjokról-is szénnek
észre vehetjük) mellytől-is, midőn erős tél- gőzi.
nek idején a' bé-zárt házakat vagy pintzékét
nagy rakás eleven szénekkel, kementze nél-
kül, hirtelen bé-melegítették, fokan vesztek
el. Kivált a' nagy népes városokban, mint
Béts, Páris, London 's a t. a' hol a' sze-
gény emberek hideg télnék idején holmi apró
böltotskákba, mellyekben egyébként tüzelni
nem lehet, vonják-meg magokat, éjrszakán-
ként e'től minden télen fokan meg-fulladnak.

Nagy hire vala 1715-ben a' Jerkai három
Deákok *Casus*ának; a' kik halván, hogy ott
egy szöllő kunyhóban fok pénz volna el-
ásva, annak ki-vételére Karácson első napja'
éjtszakáján ki-menének, épen a'kor szándékoz-
ván holmi babonából, dologhoz fogni, mi-
kor mások Úr vatsoráját vennének, a' kik-is
nehány órák múlva ott mind hármon halva
találtatának. Mellyet, mint az ő istentelen-
ségeknek méltó bunterését addig az ördög'
mun-

munkájának tulajdonitanak-vala a' Papok, míg a' Medicusok jobban ki-nyomozván a' dolgot, ki-tanulták, hogy holt szénből tüzet gerjeztettek - vólt; és nem egyébtől, hanem tsupán csak annak gőzitol' fulladtak-vala-meg. 1710-ben egy Suto Párisban, a' kementzéből ki-vett szenet egy mély pintzébe hordatván-le, mikor újjabb rakás szénnel a' fiya ismét bé akarna menni, alig érkezik félig, mikor elé-bukék, és meg-hala. Utánna mennek, hogy segítséggel légyenek, elébb a' bátyja, azután az anyja és nényye, azok-is ott mindnyájon le-rogygyának és szörnyü halált halának. Milynek-is okát, fok vizsgálódások után, az eleven szén' gőzibe találta a' *Scientiarum Academia*. Igy fulladott-vala-meg SOZOMENUS szerint, *Hist. Eccl. L. VI. c. 6. Jovianus* derék Tsárfáris *Dadastana* városotskában, *Galatia* és *Bithynia* között, mikor a' Persák' Királyával *Sapor*tal meg-békéltvén, Konstantzinápolyba fietne, és hideg éjtzaka egy ujjonnan mézfelt házba feküdt volna, és nagy rakás eleven szenet vitetett-vólna-bé. De többek és közönségesebbek a' Historiákban és az Orvosok' jegyzéseiben az ilyen történetek, mint sem azokat itt mind öfzve gyújthetnök. Lásd TRALLEST *l. c. §. XXXIV.* Meg-jegyzést érdemi dolog az-is itt, hogy ezek a' veszedelmek minden elore való meg-érzés nélkül szoktak történni; és, a' mint a' fel-bontottak' testeikből ki-tettzett, többire gutta-ítás által; még pedig úgy, hogy az ember a'bau az állásában maradott, a' mint a' halálnak első fogása, az álmoóság, meg-lepte-vala őtet. Nem lehet nem tudni továbbá azt-is, hogy 1.) Minél nagyobb hideg van künn, és minél alatszebbat, killébbek, és a' külső hidegnek bé-férkezése ellen jobban el-készítettettek a' szobák, ezek a' szerentsétlenségek annál hamarébb és nagyobb erőben meg-esnek. Mert a' nagy, tágas, magols, és jó nagy ablakokkal készült házakban, fel-emelkedvén az emberek' feje fele ez

mikor leg-
veszedel-
mejebb?

a' mérges *materia*, kárt nem annyira tehet. 2.) Az eleven szénnek vagy meg-elevenedő holt szénnek kiváltától-is fok függ itten. A' termés-szén-kövek (*Litbanitracés*) a' mint bűdösebbek, úgy leg-ártalmosabbak-is: a' földel bé-temettetve vagy meg-főjtva égett nagy darab kovás-szénnek-is fokkal nagyobb mértékben ártanak, mint a' mellyek kunn szabad *airbe*, lángal égve, vízzel óltattak-meg. 3.) Minél frissebbek, és nagyobb rakással vagynak az eleven szénnek, annál mérgeesebbek. 4.) A' hammuval való bé-takarás, ezt a' mérges gőzt nagyon tompítja. 5.) Hogy azok-is a' kik hirtelen vagy szabad híves *airre* ki-vitetten, vagy kevesebb részt vévén-bé e'ből a' kénköves gőzből, életbe meg-maradtak, a' méregnek mértéke szerint, a' mint TRALLES írja, többire kik nyavalya-törést, kik megmerevedést, kik fulladozást, kik terhes főfájást, szédülést, vagy főnéli nehézséget kaptak. 6.) Hogy a' kovások és más szén-tűzzel dolgozó mester emberek, és a' szakások, a' kik ilyen kovás szénekkel dolgoznak, attól meg nem halnak, oka az, hogy ott minden felől ki-nyílt ajtók, ablakok és kementzék vagynak, és a' fuvóknak erős szele el-öfzlatja annak a' mérges gőzök erejét.

VI.) Ide tartoznak azok a' pokol kürtőjének tartatott mérges *krypták* vagy *Mafeták*. Kénköves gőzt bősztűtő barlangok. is, mellyeknek füsttől a' felettek repülő madarak le-hullanak; a' beléjük vettetett élő állatok néhány *minuták* alatt meg-halnak. Régtől fogva híresnek írják, R. MEADUS de *Venobulit*. p. m. 139, és H. MUNDIUS *Bio:breslul*. c. 11. p. 57. azt, a' melly van *Neapolisban*, a' várostól mint-egy 2000 lépélnyire a' *Puteoli* vagy *Pozzolim*a menő út mellett, és *la Crozza de Cani* a' neve. El-ment-volt ennek szemlélésére Angliából maga MEADUS is. Vagyon ez, úgy mond, egy kis hegyetske alyán: magossága mint-egy 8; hosszúsága 12; szélessége 6, lábnyi. Alól a' földből vékony, gyenge, lágy

lány meleg, éles szemmel jól látható füst jó-fel szuntelen, egy formán benne: a' melly nem ofzol, mint egyéb füstök szoktak, fenn izélllyel az aërben, hanem tiz újnyi magoffan a' fene-kén meg ulepedik; a' meddig fel a' barlang földit-is körül homályos kéken meg - feltette: fenn pedig a' földnek természeti izine meg-maradt: az aërnek sints ott semmi ártalma: mint ezt önnön magán tapasztalta MEADIVS, belé állván ezen gödörbe; egyéb élő-állatokban-is a' mellyeknek fejek a' fűltből ki érhetett. Emlékezik e'ről, és egy más *Amsaneti* nevüröl PLINIUS-is, L. II. c. 93. m'lyet halálos aëre nézve nevez *Charoneus scrobes* *Charon'* vermeinek, mások *Cymbam Charontis*, *Charon'* fajkájának - is neveztek. Mert ugyan-is valaminthogy a'ba, úgy e'be-is a' ki egyszer lábát bé-tette, ez életre vizfiza jövetel ritkán engedtetett. VIII *Carolus* Frantzia Király ott jártában ezt egy izamáron próbáltatta - vala-meg. Az ő kedvéért két halálos rabokat is tétetett-va-la-bé e'be D. *Pietro ai Toledo* Neápolisnak a'kori *Praefectusa*, a' fejekkel le - fordítva, a' kik - is hirtelen meg-halálnak. A' Lakosok kutyákat 's egyéb e'féle keveset éró állatokat szoktak az idegenek multságára e'be a' barlangba vetni: mellyeket, ha mihellyt le - estek, azonnal ki - húznak, a' izabad hives aërbe újra magoktól majd meg-elevenednek, és semmi bajok nem lesz'; de ha tovább - is ott hagynak, egészen meg-halálnak. A' mikor is ha horgokkal ki-vonván, a' közel lévő tóba vetik, a' hideg viz né-mellyekben a' kénkőnek meg-fojtó erejét k-öltván, meg-elevenednek; 's a' tóból ki-málzván, más-felé sebellen el - szaladnak, félvén, ne hogy ismét a' kryptába dugattassanak. Az *Amsanetit*, melly in *Hirpinis* Olofz Országának közepén találtatik, le-írta VIRGILIUS-is *Aen. I. VII.* a' hol v. 569 így fzóll róla:

*Hic specus horrendum et faevi spiracula Ditis
Monstrantur.*

Szomizédja az elsőnek az ő vezedelmes
 aere miatt a' Poetáknál pokol küszöbének mon-
 datott *Avernus* - is. Hasonló kutat jegyzett fel
 STRABO L. XIII. p. m. 319, Asiában *Hieropo-
 lis* mellett egy hegynék tetején, a' melly-is
 szuntelen ki-okádott mérges gőzivel a' körül
 lévő aert halálossá téfzi; 's innen *Os Plutonis*,
Pluto' szájának vagy torkának hivattatik.
 DIODORUS SICULUS írja L. XIV. c. 26, hogy haj-
 don egy *Koretás* nevu páfstor, *Delphi* várostja
 mellett legeltetvén a' maga ketskéit, látja
 hogy azok holmi föld hatadékba bé-kandikal-
 yán különös móddal kezdenének ugrándo-
 zni és bekegni: ő maga-is oda mégyen, és belé te-
 kintvén azon föld nyílásba épen úgy jár; 's
 jövendőket kezd mondani: mellyet midőn má-
 sok-is meg-próbáltak, és mind úgy jártak-vól-
 na, úgy épült olztán azon a' helyen a' *Del-
 phisi* híres *Oraculum*; a'ra a' hatadéokra lévén
 téve a' három lábu ízék, mellyre ul-va a'
Pythia vagy jövendő, mondó vén szüle. Így
 éltek e'vel lok *Seculumokig*, mig nem, a' mint
 CICERO *de Divinat.* L. II. c. 57. fel-jegyzette,
 a' többet hívók' értelmek szerint, (mert ő
 maga ezt haszontalanságnak tartotta) a' hatá-
 déknak goze maga erejét el-vefztvén, az *Or-
 aculum*-is el-halगतott. Illyen rosz gőzü hely
 lehetett az *Antrum Trophonii*, a' *Trophonius*
 barlangja-is, mellybe a' kik le-szállnak - va-
 lá, elébb nagy *metancholúba* és szomorúságba bo-
 rúlván, jövendőket mondanak - va-
 lá. A' melly-
 nek - is, ha igazak az e'ről költ hstoriák,
 közelebb való természeti okát, az ott lévő
 különös *furia*t szerző aereben lehetett keresni:
 hanem hogy kétség kívül az az ember-is, a'
 ki oda bé-lzállott, maga tzelja szerint ezen jó
 alkalmatolságokkal élni el nem múltatta, Lásd
 ERASMUS *Chilad.* I. Cent. 7. n. 77. Tettzik
 nékem, *Henr. MUNDIUS*-nak-is a' közelebb múlt
Seculumnak vége - felé virágzott *Scoriai* tudós
M. Doffornak az e'télékre tett *replexioja* l. c.
 p. 60. *Quam etiam credamus Entbeurum Sec-*

tas, cujusmodi erant Flagellantes Germaniae, Illuminati Hispaniae, et Debacchantes tripudiantesque in Anglia, quoad ortum ab aëris diuturni aliquatenus pendere: alios enim morbos cephalicos ut plurimum ad anni tropos exacerbari aut remitti cernimus utcumque orientur, Magistratus melius, quam Medici opera curantur.

Föld in-
gdjok és
meg-sza-
kaddjok
göze.

VII.) Sok ízben meg-efett az-is, hogy a' föld-ingdjok alkalmatosságával, a' nagy hegyek meg-omolván, vagy a' föld alatt lévő ureg helyekből az oda rekedt aer, a' belső tűznek a'ra fordúlt melegétől hirtelen ki-terjesztetvén és a földet meg-hasítván, ki-tűtött, 's olyan mérges gőzet öntött a' külső aerbe, hogy valahová fordította azt a' szél, mind az emberek, mind a' barmok közt pusztító epidemiákat, vézedelmes forró nyavalyákat támasztott; a' fáknak, füveknek leveleit - is el-hervasztotta valahol által-ment.

Hegyek-
be szolgál-
ló mely
lyukak.

VIII.) Meg-bélyegzést érdemelnek azok a' föll belső rejtekeire szolgáló szellőző lyukak-is, mellyeken, hihetőképén, a' külső aer a' föld alatt lévő tüzet, az értz-nemek ki-főzésére élelfti: minéműck itt Erdélyben-is az *Almári* kö-lyuk és a' *Tordai* hasadékja lyukai, mellyeken végig menni, mindenek házontalan próbálták: miut a' minap a' *Tordai* bóldogtalan *Kémény-Seprő* meg-bizonyította. Ez ilyen lyukakból-is gyakran igen ártalmos mineras szellők jönnek. Mellyeket jobban-is meg-mérgesitt a' meleg kedvéért magokat téltre oda vonó tisztátalan állatoknak, kigyóknak, denevéreknek ganéjok, 's meg-döglött testek: úgy hogy fokban a' kik azokba helyebb menni akartak, le-rogyván hitelen meg-fuhtak. A' honnan, úgy-is vélekedtek némelleyek, hogy ott *Basiliscus* laknék; a' mellyről az a' *traditio*, hogy ha elébb ó látja-meg az embert, miut az ember őtet, látásával az embert meg-öli, ha pedig az ember látja elébb meg őtet, ő hal meg.

IX.) A' fel-hagyott, régi, mély bányákban, Bé-zárt
 bé-fedve állott búza vermekben, búza ver-
 setet, régi, mély mek, bá-
 pintzekben-is száma nélkül élnek e'féle izeren- nyák, kú-
 tséden történetek. Mellyet - is a' babonás tak, per-vítá-
 köz-nép a'ra magyaráz, hogy az ilyen hel- zók.
 lyeken az ördögök kintset őriznének, 's
 azok fojtani-k meg a' vakmerőül oda köze-
 litöket. A' regen nem mert kútakba és újjon-
 nan fel-bontott búza vermekbe el-vezteknek
 példái-is csak nem mindennapiak. *Valerius*
 bizonyítása után írja *ZUCKERT* l. c. §. 17.
 hogy Padua-ban egy régi kútnak fel-bontásá-
 ból hajdon nagy pestis támadott. *Gamerius*-
 ból olyan példát-is hoz - elé, hogy az ilyen
 fel - bontott régi kútakba bé-nézők közül so-
 kan hirtelen meg-hóltak. A' régi pervíták'
 ki-tisztítása alkalmatosságával hirtelen meg-fül-
 ladtakról-is *TRALLES*be l. c. p. 112. látunk
 néhány példákat.

X.) A' *veteményes* pintzek-is, a' hol a' Vetemé-
 fok káposzta, murok, répa, retek, hagyma nyes pin-
 egymásra rothad, igen vézedelmes aért tar- zék.
 tanak. *Rogers*ből említi *ZUCKERT* §. 72,
 hogy ezen *Secusum*nak elein *Oxford*ban a'
Wadham neyü *Collegium*ban forró hidegben
 hirtelen felette sokan meg - halá - ozának,
 a' mikor az egész városon e'féle nya-
 valya soha nem hallatott. Visgálván ennek
 okát az Orvokok, azt egyenesen a' szomszéd
 kertben egy-másra rothadt nagy rakás káposz-
 tának gőziben hat írozták-meg.

XI.) Esnek néhol olyan mérges, rügó bar- Mérges
 matok és rogya esők-is, mellyek a földnek barmatok
 zódségeit annyira el-szárazítják, és meg-mér- és rogyák.
 gestik, hogy attól a' szegény matháknak
 lábok, szájak, béleik, nagy fájdalommal ki-
 febelsül; halok vérest emészt; bőrek kele-
 vényekkel meg-rakodik; szőrek le-kopik 's
 a' t. miut ennek terhes példáit néhány esz-
 tendökben tapasztaltuk-vala mi-is Erdellyie-
 kul. Ugyan-is azokat a' járóvány dögös
 nya-

nyavalyákat, mellyek Hazánknak fok részeiben a' barmok közt nevezetes tsapásokat tevének; a' mint a' gondofabb meg-visgálásból ki jött, inkább ezen okoknak, mint sem valamely *Contagion*nak lehetett mindenütt tulajdonitai. Estek *Indiákon* az utazok bizonyítási szerint, annyira meg-mérgefedett esők is, hogy az emberek' köntösét, lábbelieket, a' hajók' köteleit 's vitorláit, mint a' válsztó viz, úgy el-rágták, le-forvasztották. Tul-jdonították ezt holmi olyan mérges *mineralis* gőznek, a' melly a'kor valahol a' földbel ki-rohanván a' ízéllel oda vitétetett. Vóltak, kik az e'féle mérges harmatot meg-skóstolták; és attól a' nyelvek 's ajakok ki-sebefedett; a' kik pedig mezitláb az illyen harmatos fűvek közt jártak, lábaikon fok mér-ges fakadékok és apró fekete lebek lettek, *TRALLES l. c. p. 110.*

Ujjonnan épült és ki-méjzetházak. XII.) Az *ujjonnan vakólt, ki-mészelt, vagy fejerített házakban* való hofzizas mulatás, vagy hálás miatt - is, ajtók és ablakok hé-zárva, fok szomorú történetek jegyeztettek - fel: nevezetesen, hogy ettől torok és mejjbéli nehéz szorulásokat, lassan el-szárazító hideg-leléteket, egybe-rontó, tartós, erős prüfzszögéteket 's a' t. kaptak - volna az emberek. Ugyan-is, a' mésznek tűz természetü rágó vékony lava a' viz gőzekkel együtt, a' mi orrunkon izinte agyunk - velejéig fel - szivódván, tüdőinken a' vérig, sőt a' vérbe-is által - menvén, bőrünk' színén-is bé - szivattatván, lehetetlen hogy maga természeti rágó és szárazító erejét mindenütt ki ne mutassa. Történt, így ír *Fr. HOFFMANN Syll. Med. T. I. P. II. c. 9. §. 10.* ez előtt nem sokkal, hogy egy *Udvari Tanács-Urnak* három kis fiai, egy-néhány napokig egy olyan kamarátszában hálván, mellyet a'kor tájba vakóltak-vólt-meg, két napok alatt torok-fájásba mind hármon meg-hóltanak.

XIII., Irnak a' nap-keleti Indiákban, leg-
 bövebben pedig Americában olyan élő-fákat
 's egyéb plántákat-is, mellyek a' magok ár- Artalmos
 nyékokkal, vagy inkább gőzökkel meg-ölik gőzt borsd
 az embereket; *Manchionelláknak* nevezik a' tő élő-fák
 Spanyolok. Ezeknek levelekkel szokták az
 ott lakó Pogányok, mint tsalhatatlan méreg-
 gel, a' magok nyilaikat meg-kenni. Valahol
 Indiákon bors terem, azok a' szigetek-is mind
 igen egészségtelenek. A' *Taxus*ról vagy tizsa-
 fáról azt írja *PLINIUS L. XVI. c. 10.* hogy
 az *Arcadiában*, kivált mikor virágzik, olyan
 mérges, hogy a' kik az alatt alufznak, vagy
 elznenek, rövid időn meg-halnak. *GREVINUS*
 magáról jegyzette - fel, hogy egykor nyári
 melegben dió-fa' árnyékába aluván, egész telte
 el-hült, és hat egész napokig tartó fő-fájást ka-
 pott. *Job. LANGIUS* belzélli *Ep. Med. L. II.*
ep. 50. hogy ő egykor két társaival, a' me-
 zőn füvek' vizsgálása közben el-fáradván, ő
 maga egy körtvély-fa alá, a'más egy dió-fa
 alá, a' harmadik egy tizsa-fa alá feküdtek, és ott
 kevés ideig aludtak, mellyre ő frissen vólt;
 de a' társai igen éles fő-fájással serkentek-fel.
Marcellus DONATUS-is emlitt *Hist. Mirab. L.*
I. c. 1. egy alzfzonyt, a' ki egykor dió-fa
 alatt nyugodván, úgy érzette, mintha az ör-
 dögtől meg-nyomattatott és meg-ostoroztatott-
 vólna; mellytől meg-ijedvén, hideg-lelésbe
 esett és végtére el-húlván a' haja úgy gyó-
 gyult-meg. Lásd *BEHRENST Select. Diæt. p. 22.*
H. MUNDIUS L. c. p. 67-69. *LEVINUS Lemnius*
 beszéli *de Occult. Nat. Mir. L. I. c. 9.* hogy
 Belgiumban néhány emberek a' mezőn virág-
 zó babok közt útaván ezeket el-velztették:
 mellyről a' Belgáknál a' gyenge eszűkre nézve
 köz-mondással is lett: *A' Babok közt jár, vagy; vi-*
rdzik a' bab. Bizonyítja ezt maga a' Nagy
BOERHAAVE-is *Comm. ad Inst. Med. §. 591.*
Qui in medio agro fabis pleno dormit, stupidus
fiet. Dormiturit qui inter borminum ambulat. Füvek
 A' ro'smarintak, fejér liliomnak, tuba ró'sának, virágok.

borza virágnak, sáfránynak, 's több e'téle balsamomos szagu füveknek erős szagjok az érzékenyebbeknek fejeket nem csak hogy el-kábitják és meg-álmositják, hanem könnyen gutta-utésbe-is ejtik őket, ha ajtók 's ablakok bé-zárva a' házba bőven tartják. Az egyébként kedves illatu ró sák és Sziv erőfító tavatzi violák is, hogy nem minden rézből légyenek bátorfófok, egy új példával bizonyítja TRILLEROS. Történt, *ugy mond*, a' minap, hogy midőn egy jeles, egészséges, ifju kis-aszfzony egy tál violát vitt-vólna-hé a' maga háló házába, 's azzal, mindeneket bé-zárva, el-alutt-vólna, reggel halva találtatott. Nem-is lehete rajta semmi eszközökkel segiteni. A' honnan nem tartja ő azt-is jónak, hogy télen által a' lakó házakban fok virágot teleltellének. Ha tehát a' jó szagu füvek 's virágok is ezt mivelhetik, mit várhatnánk a' budös labodáktól és egyéb utálatos szagu virágoktól? Vagyon *Hispánioldban* olyan fü, melynek tsupa szagjától meg-részegünek az emberek. A' szeletekre vagdalt, 's így fel-fúzott nyers szarvas gombák' szárafztáfa alkalmatofságával-is gyakran kapnak a' lakófok terhes fő-szédülést és fájdalmot.

Ázottvi-
es kender XIV.) Az *ázott kendernek*, kivált a' virágosnak, mely utálatos szagja légyen, mikor a' vizből ki-vonatik, mindenek előtt elméretes. LANCISIUS írja *de Noxiis Palud effl. l. I. P. l. c. 8. et l. II. Epid. II. c. 2, 5.* hogy Konitántzinápolyban majd minden nyáron vezedeimes forró nyavalyák támadnak a'ból, hogy a' gondatlan kereskedők, a' kendert úgy vizesen a' mint által-hozzák Cairoból, a' tsurókbe bé-hányják, és mig el-adhatják úgy egymáson tartják. Mellyből a' lehet reánk nézve-is a' tanurág, hogy házainkhoz közel kender áztató tokat ne tsináljunk, se az ázott kendert házaink körül ne szárafzfizuk.

Rész gőzt XV.) Az *elő-illatok* közt is hogy a' tsápok, vad matskák görények, 's a' t. a. magok

magok utálatos izagjokka. nagy helyeket el-tol-
tenek, tapalztá juk. BEHRENS említi *Sel. Diæt.* p. ^{botsáto dl-}
20. hogy egy nagy varas-békának gőze úgy meg- ^{latok.}
mérgecsítette-vólt a' házban lévő aert, hogy
e' miatt a'ban egy éjtfzaka néhány emberek
meg-hóltak. A' házi matskákknak gőzit-is igen
veszedelmesnek írja lenni MATTHIOLUS *Com-*
ment. in Diof. L. VI. c. 25. úgy hogy, et-
től, Olofz Országban nem régen, egy Kla-
stromnak, a' hol fok matskákat tartottak,
minden lakofai ki-hóltak.

XVI. Az Embernek tulajdon maga gőze-is
melly veszedelmes légyen, ha a'ba rekesztve ^{Az ember-}
kell műiatnia, bizonyítja a' többek közt az ^{nek tulaj-}
a' szomoru történet, mellyet *Zimmermannból* ^{don maga}
ki-jegyzett ZUCKERT l. c. p. 51. hogy t. i. ^{ki-gőzőle-}
egykor egy olyan tömlőtze, mellynek mind ^{se vesze-}
hozfza, mind szélefsége 18, lábnyi vala, estve ^{delmes.}
146, embereket bé-rekesztének, a' kikből regge-
lig tsak 23, marada életbe, a' többit mind hól-
ton húzák-ki onnan. A' HALES próbái sze-
rint, egy eaber olyan helyen, mellynek
széle hozfza, mélysége 74, hüvelyknyinél
nem nagyobb, meg-rekesztetve, ha frifs aert
nem kaphat, egy *minuta* alatt a' maga gőzi-
ben el-vész. Mikor ezen száznak elein az
a'kori Prusfiai Király a' nagy Udvari katoná-
kat gyűjtetné, és egy a'ra ki-botsított Tiszt
Silesia' szélébe egy jó forma magofs átsot meg-
szeretett-vólna, egy két-felé nyiló, belől
üres *machinát* tsináltata véle olly szín alatt,
hogy a'ba a' görbe, tekeres testü katonákat
meg-egyenesíténék. A' melly midön el-készült-
vólna, próbára magát az átsot belé állítá,
és hirtelen reá zárván a' *machinát*, sebefs sze-
kérbe a' határból ki-ragadá, 's midön ott ki
akarná venni, halva talála, minthogy szelelő
lyukat hagyatni a' *machinán* el-felejtette- vala.
Egy olyan edény, a' melly 63, kandér bort
fog-bé (*Oxhood*fnak hívják a' Németek) egy
személlynek életére egy óráig nem elég. oka
az, mert az a'ban zárlódott aertnek ^{harmad}

részét húsz *minuta* alatt, a' *Doctör* ARBUTHNOTH fel-vetése szerint, a' belöle ki-gőzölő vizes nedvesség tészti; mellytol azon *aër*nek minden *elasticitása* úgy ki-alufzik, hogy a'ból lélekzetet vennie többé nem lehet. Ha így esik ez olyan helyt - is, a' hol egy személy csak különösen van a' külső *aërtol* el-rekeszterve, mennyivel inkább vézedelmesnek kell lenni az *aër*nek, mikor sokan együvé rekesztettek? Öt száz emberek 600, *Oxboofdny*i helyen, az ő szám-vetése szerint, 20, *minutik* alatt, ha friss *aërt* nem kaphatnának, a' magok gőzitől bizonyoson vagy meg-sulladnának, vagy halálos nyavalya - törést kapnának: a' melly vézedelmek 3000, *Oxboofdny*i helyben két óra alatt hasonló módon el-következnek. Sierteti ezt a' vézedelmet a' belölek ki-gőzölő nedvességnek rothasztó ereje. Vagnak ugyan is sokan, kivált az aizsnyoni renden, a' kiknek teltek egészséges korokban is utálatos dög-szagu. PLUTARCHUS ugyan *Aristoxenes*ből azt hagyta Nagy Sándorról az ő Életének elején emlékezetbe, hogy az ő szája és egész teste, és attól a' belső ruhája is mindenkor kedves illatu lett-vólna. Mellyet ő tulajdonit a' benne uralkodó erős természet melegnek, melly az ő testének *Spiritusait* nem különbben rökélltetéségre vitte, mint a' nap melege a' heves országokban a' fulzerizámo-
kat: de hihetőbb hogy ennek a' kenetektől kellett lenni. Egyébként bizonyos, hogy az élő testből ki-gőzölni szokott pára nem egyéb a' vérnek élve rothadásba ment részteinél. Kítettzik ez a'ból is, hogy ha az a' gőz csak egy óráig belénk reked, terhes náthákat, *fluxusokat* és forró hideg-leléseket okoz. Melly nagy mértékbe kellesék ettől az *aër*nek körületünk undokítani el-gondolhatjuk a'ból is, hogy az említett HALESIUS Angliában Izáz embernek csak egy napi gőzölését 243, font-ra veti; a' melly Olofz Országba SANCTORIUS szerint, nyárba 500, font-ra is fel-mégyen.

Sokszor bizony a' szegény beteg-eket nem annyira a' nyavalya öli-meg, mint az, hogy kitsiny házakban, vagy más fok betegek közt leküvén, a' magok 's mások dögös gőzít kelletik az aérrel bé-ízivniok. Ezek így lévén.

XVII.) Melly utálatosnak, melly veszedelmesnek kell lenni az aérnek az olyan ispotályokban és tömlötzőkben, a' hol annyi fók-féle, tsak nem e'evenen el-senyvedő betegek, izennyes, motskos emberek, a' magok vizellő edényeikkel, árnyélt székeikkel együtt bé-zárva tartatnak, könnyű meg-ítélni: és hogy az ilyen ispotályokban annyira el-vesznek, a' kik egyebütt bizonyoson meg-gyógyúltak-vólna, annak-is okát könnyen által-láthatni. Történt Angliában 1577dik éftendőben Oxford nevű városban, hogy egykor nagy sereggel vitettetvén-tel a' rabok egyszer'smind a' tanáts-házba, olyan veszedelmes dög-fzagot vittek-vala-bé a' magok ruháiban, hogy attól a' jelen lévő Birák és Nemesek három százan meghalának, a' mikor, tsuda dolog, a' raboknak magoknak semmi bajok nem vólt, a'mint írja MEAD de peste c. 2. mellyről azt a' napot ma-is gyászos törvény' napnak szokták nevezni. Hasonló történetet jegyzett-fel ZUCKERT l. c. §. 67. Zimmermannból 1750-re Londonba, hogy ott is néhány gonofz-tévők a' magok ruháikban a' tömlötzből olyan dögleletiséget vittek-vala-fel a' tanáts-házba, hogy a'ból elébb a' Birák, tolek mások, forró nyavalyát kapván, számtalan fokban el-veszének. Szornyú mérges kovásznak kellett ezekben lenni! Mellyből meg-ítélhetjük, hogy az ilyen helyek' környékin-is melly igen félelmes dolog lépyen fokárg maradni. Kivált a' hol fok pestiles, frantzós, rühös és egyéb e'féle ragadós, mérges nyavalyákban únlodó emberek gyűjtettek - egybe, hogy oda veszedelem nélkül kögelüteni-is alig lehetlén.

Varfo-
viai utála-
zos szokás.
XVIII.) Mint magáon-is igen utálatos,
de a' józon *politid*-is épen ellenkező szokást,
úgy jegyzi-meg *TRALLES* l. c. p. 145. miként
orvofőlják magokat a' frantzós I. engyel pa-
raiztok *Varfovia* körül, hogy t. i. az utak
mellett lévő nagy ló ganéj dombokba, a'
nyári meleg napokon, mezitelen, egész nya-
kig bé szokták álatni magokat, és négy, öt
betekig ott hevervén, illogatják a' magok
mellé tétetett edényekből az ő frantzu ellen
előre el-kefzített főtt vizeiket, 's kiáltoznak
az útakon elé 's hátra járókhoz alami'snáért;
míg végre vagy ott meg-halnak, vagy kön-
nyebben érezvén magokat, mint-egy meg-
nyúzva, veréis testel, ki bűván a' ganéjból,
dolgozókra mennek.

Frantzós
emberek
dögletes-
ségét.

Ennek alkalmatosságával vádolja, nem-is
ok nélkül, más helységekben-is a' *Magistra-*
tusok' gondotlanságát, hogy a' frantzós feké-
lyek miatt utálatos személyeket olly szaba-
don engedik járnai mindenütt a' közönséges
gyülekezetekben-is. A' *bél-pokloság* hajdon,
fok nagy emberek' értelme szerint, e' mostani
frantzuval egy nyavalya volt. De ha mások
ítélete szerint, egészen egy nem volt-is, a'
bizonyos, hogy se utálatosságára, se ragadós
mégére nézve, a' frantzunál nem volt enge-
delmesebb; a' honnan ő azt az Isteni rende-
lést, melly a' *bél-poklosok* ellen III. Mos.
XIII. 14. és XIV. 8. ki-adatott, a' frantzós
személyekre egész erőben által-vinni igen
szükségesnek tartaná. Sőt többet mond,
hogy t. i. a' frantzu a' pestistől csak lassubb
mégével különbözzen. *Pestis est velox syphi-*
lis, et foeda syphilis tarda pestis. Mert vala-
mint a' pestis, úgy ez-is, nem csak *per con-*
tactum, hanem *per fomentum*-is el-ragadhat, 's
bizonyos portékákban sokig el-lappanghat,
és megszűze földre által-vitethetik; és vala-
mint az, *bubok*at és *carbunculusok*at, úgy ez-
is újbokat és mély szalonnás febeket csinál.

XIX. Melly igen undoktsák továbbá az a rt a' földről fel - kelő rothadt gőzök-is az *Rotbaud* olyan helyeken. 1.) A' hol a' ganéj rakások' *gőzök.* helyein a' parasztok nagy gödröket hagynak, mellyekbe az eső-víz meg-gyűlvén nyárban meg bulzöhödik, mint e'ről az hibáról különösen meg-jegyzi ZUCKERT a' *Heketi* aiakat, a' kiknek ablakok alatt majd mindenütt e'féle ganéjos tót láthatni. 2.) A' hol télnek idején a' parasztok a' beteg marhákat, a'kor bárányozott juhokat, borjúkat 's a' t. magok közü a' házba bé-viszik, ét ott tartják. 3.) A nagy Urak' 'siros konyháján, a' hol a' fok mejjesztett majorságok' tolla, béle, a' fok maradék poshadt ételek, mosadék, tisztátalan edények, rántásoknak, lüteknek gőzei egybe-gyűltek, a' hová ha egy a'hoz nem szokott birtelen bé-lépik, olly éktelen szag üti-meg az orrát, hogy attól csak nem el-ájul és el-okádja magát. Magok az ott forgolódok-is e' miatt többire szüntelen, puffadt, halovány színűek, betegesek. És, ha a' nagy lángal szüntelen égő tüz az ilyen konyhákban és főző házakban megveszett gozt hathatófón nem oszlatná, lehetetlen volna az ott lakóknak életben megmaradniok. Sokkal utálatosabbak 's veszedelmesebbek ezeknél - is, ha az igazat ki kell mondanunk, ámbár a' közönséges életre szükségesek légyenek-is 4.) A' *Vargák Timárok*, *Vargák*, *Szötsök műv-bellyei*; a'hol hogy a' bőrrel az *izimárok*, *Szötsök* szórt le-köppaszthassák, előre azt félig el-művel-rothasztják. Mellyet valahánytör meg-tor-lyei. gatnak és lábaikkal meg-tapodnak, utálatos bűdösséggel az egész szomizédságot mindannyiszor bé-töltik. Sőt ő magok-is, ezek az egyébként tormában lakó férgek, annak utálatos szagjától szokszor okádoznak. 5.) A' *posztó* *Posztó* *festők* is valamikor a' magok posztó végeiket az ő vizből, szappanból, és régi húgyból készült bűdös meleg levekbe bé-áztatják, és úgy

dunk) Kork nevé városáról írja, hogy ott Augustustól fogva Januariusig több mint 100000 darab barmot ölnek-meg mézszárzékra, melyeknek vérét, ganéjját, 's egyéb nem hasznosra való részeit a' barom' ölö helyek alatt lévő árkokba takarítván, midőn az eső vizek onnan ezeket az undokságokat egybe rothadva az uttzákra ki-viszik, a mézszárzék-kekhez közelebb lévő helyeken mindenkor terhes forró nyavalyák támadnak, 's ritkán is gyavúlnak-meg a' betegek, ZUCKERT v. d. Luft. u. Witterung. S. 70. p. 183.

A' régi Rómaiak a' régi Rómaiak' gondosága, a' kik, hogy a' régebbi tisztátalanságok, az aért a' városban, 's azzal a' lakosok' egészségét - is megcél-kezesíték, hogy lenki a' maga dögét és izemetét az uttzákra vinni ne méréfzelné. Hogy pedig ennek alkalmatosságát-is el-fordíthatnák, a' föld alatt, képzelhetetlen munkával és költséggel, nagy tágas utakat vagy tsatornákat készítteték-vela, (cloacáknak nevezték) mellyeken a' minden-felől egybe-árvolt vizek a' városnak minden tisztátalanságait ki-mosnák, és a' Tiberis nagy folyó vízbe le-takarítanak. Kezdette-vela ezt a' hasznos munkát K. U. Sz. előtt mint-egy 615, esztendőkkel Tarquinius Priscus V-dik Római Király, a' ki három helyet által-árvattatván a' hegyek' töveit, a' piatzi-ról, mellyet minden-fe'öl hegyek véz-nek-vela környül, azok alatt a' Tiberis folyó vizig le tsatornákat készíttete. Azután 50, esztendő múlva a' fia (vagy, Dionysius szerint unokája) Tarquinius Superbus ezeket minden-felől egy, más nagy árvokra vévé; a' mellybe az egész városhól gyült gázság egybe-gyulván, egy okádással öntetik-vela - ki a' Tiberisbe. Számtalan különös cloacák vagy tsatornák mennek-vela t. i. ezekben a' közön-ségekbe minden házak alól. PLINIUS L. XXXVI. c. 15. ezeket a' cloacákat operum omni-

omnium dictu maximum, minden ki-mondható munkák közt leg-nagyobbnak írja, melyet tsudálnak-vala, úgy mond, az öregek is; és a' várost, ezekre nézve, a' mint t. i. a' hegyek' atyait- is minden-felé kerefztül-kosúl lyukgatták- vala (*urbem pensilem, subterque navigatum*) függő, és alatta hajokázó városnak nevezték. DIONYSIUS HALICARNASSEUS L. III. *Antiq. Rom.* p. 246. Ed. Lugd. 1583. úgy itél, hogy a' régi Romai birodalom' nagyságát ma e' háromból lehetne leg inkább képzelni: a' vizek' bé-viteleről; a' kövezett utakról; és ezekről a' cloacákról. A' tiszték a' kiire vala ezeknek gondviselése bizva Aditiseknek mondattak. A' melly hivatalt, midőn önként magára vállalt-vólna M. Agrippa, és maga költségével ezeket a' tsatornákat ki-tisztította és jobb rendbe vette-vólna, méltónak és illendőnek tartotta ezen az úton, mintha nagy ellenséget vert-vólna-meg, győzedelmi pompával vitetni-le a' Tiberisig, a' mint emlékezetbe hagyta róla DIO CASSIUS *Hist. Rom.* L. XII. p. 417. Ed. Francof. 1592. Midőn egykor, azután ismét gondotlanság miatt valahol meg-dugúltak-vólna ezek a' cloacák, és a' vizeket által nem botsáranák, a' Censurok ezer talentumot ígértek (a' DIONYSIUS bizonyítása szerint) annak a' ki ezeket újra ki-tisztítaná. Mellyből-is jól lehet azoknak nagy készülletekről itélni. Theodoricus, Gothus Király-is, a' IV-dik Seculumnak vége-felé Olofz Országba uralkodván, akar- vala ezeken a' cloacákon igazítást tétetni: a' mikor midőn meg-járták-vólna azoknak tsudálatos készülését, el-bámúltak rajta. Tettzik CA SORDIUSNAK tulajdon szavait L. III. ep. 30. e'rol által írni: *Splendidae Romanae Civitatis cloacae tantum visentibus conferunt stuporem, ut aliarum civitatum possint miracula superare. Videas illic fluvios quasi montibus concais clausos, per ingentia ligna decurrere; videas structis navibus*

*bus per aquas rapidas non minima sollicitudine navigari, ac praecipitato torrenti marina possint naufragia sustinere. Nunc Roma singularis, quanta in te sit, potest colligi, magnitudo. Quae enim urbem audeat in his culminibus continere, quando nec ima tunc possint similitudinem reperire? De azután hogy olly fok kézen és fatumokon fordúlt-meg ez a' dicsőséges, tsinos város, ezek a' cloacák-is fok helyeken egybeomlottak; és a' tisztátalanságok nem takarolhatván - ki rajtok a' városból, az aér-is aunyira meg-vesztegetődött benne, hogy egy lon ez-is a' tsunda és egészségtelen helyek közül; úgy hogy azután Romam in Rona frustra quaesivisses, a' régi Romát a' mái Romába haszontalan keresnéd. El-is veszett volna talán ettől, a' KEYSSLERUS ítélete ízerint, az ő utazásiban T. I. p. 622. és T. II. p. 466. eddig az egész város ha X-dik Leo, VIII-dik Orbán. és közelebbről, az ő kedves és bölts Orvosa LANCISIUS fok rendbéli kéréseire XI-dik Kelemen Pápák, eléggé meg nem hálálható kegyeségekből, ezeket a' cloacákat töménytelen költséggel holmi rézből meg-nem igazították - volna. Mennyire irtóztak, és melly igen veszedelmesnek tartották az egészségre nézve a' régi Romaiak ezeket az uttzai és házi tisztátalanságokat megmútatták továbbá a'ban-is, hogy midőn egykor a' Tarius' idejében a' leg-nagyobb cloacát tisztították - volna, és a'ban egy eszméretlen nagy képet találtak-vólna, azt Dea coacina név a'at az ő Isteneik közti helyhez tették. Mellyről elmésen nevetik őket LACTANTIUS *Inst.* L. I. p. m. 104. Lásd ugyan ott a' reá jegyzéit, és TERTULLIANUS *de Pallio cap. 4.* Az Isten maga keményen meg-parantsolta-vala v, Mos. XXIII. 10-13, hogy eméztetje le-tételére minden ember a' táboron kívül menjen, 's ott-is a' fegyvere mellett áfótskája-is légyen, mellyel, a' hová le akar ülni gödröt tsináljon, és a'ba a' mi el-ment tőle temesse-bé.,*

Mit gondolnak ezeket halván magokról, a' mi kerefztyéni nevekről, jó erköltsökről, tudományokról, tanátsofságokról, tisztaságokról, fényelésegekről magokat ennyire ditsértetni kívánó jó *Magistratus*aink és Fő-tő embereink, midőn nem tsak a' faluk', hanem a' városok' uttzáit-is ganéjjal igazittatják és pádimentomoztatják; a' mellyben érdemek Izerint, vélünk együtt ök-is gyakran térdig járni kéntelenítettnek; és midőn az Udvarok flastroma-is többire ganéjból áll; midőn még a' nagyobb marháknak, ökröknek, lovaknak dögeit-is jó móddal el nem temettetik; midőn a' mézfárszékre téjeadó marhákat-is a' piatzon ólni, nyúzani, azoknak vérit, ganéjját, bélit ott elhányatni, a' kutyáktól ide 's tova széllyel hordoztatni engedik: a' mellyeknek büdösége, és az e're öszve gyült véghetetlen rút legyek' ostromlási, a' tisztelésegelebb személlyeket a' mézfárszékhez tsak közelíteni-is méltán irtoztatják. Második *Hercules* kellene bizony nálunk ezeknek az *Augias* pajtájánál fokkal éktelenebb tsundaságokkal el-tölt elméknek és helyyeknek jó móddal - való ki-tisztítására.

XXI.) Nem lehet el-mellőzni az egészségre *A' Templomokban* nézve, ha szinte némü-némü szent tzelőzés *plomokban* forog-is benne, a' Templomokba és Templo- *és Tem-* mok körül való tzintermekbe régen szokás- *plom körül* ba ment temetkezésnek-is ártalmos voltát. *való temet-* Ugyan-is, a' mint néhány esztendőök múlva *kezerek.* felbontott koporsókból meg-tettzett, a' teltnek minden húsa és nedvesége, az el-fenyvedés után onnan ki-gözölnöni, és a' körül lévő aerbe széllyel izokott oszlani. Mellyet midőn az Iiteni tizteletre naponként reggel többire éhoinra, oda fel-gyült emberek bé-szivanak, lehetetlen képzelni-is hogy attól az ő egészségek felettébb meg ne sértődjék. Azt bizony mindenek tapasztalják magokban, hogy ha hofszafon az ilyen Templomokban kell mulatniok, lélekzet-vételek nagyon megnehezedik, színek, étel - kívánások, kedvek el-

vész. Minél szárazabb, porlóbb földbe tették a' koporsót, és minél tsekélyebbül ásták-bé a' sirt, 's tapodták reá a' földet, az a' rothadt gőz annál bővebben, és mérgesebben emelkedik-fel. Jól jut most-is eszemben, *igy ír TRALLES l. c. p. 161.* midőn két aszfizonyok prédikátzió halgatás végett egy koporsó köhez (melly alá az előtt-való nap temetkeztek-vala) közel ülván, az a'ból fel-jövő dögös-gőztől úgy meg-betegedtek, hogy magok is kevés napok múlva temetőbe vitettek. Fájdalommal említi, egy minden *virtusokkal* és formával ékes Úri aszfizonynak-is *fatumát*, a' kit, midőn szekérrrel, egy már holt testekkel meg-tölt tziinterem mellett által-menne. holmi dögös szellő tsapott-vala-meg mellytől mindjárt a'kor hányni és borzadozni kezdvén, kemény fő-fájással együtt forró hidegbe esett, és negyed napra meg-hólt. Annyival is inkább tehát, melly oktalán és minden tisztességes *politiával* ellenkező dolog, midőn némellyek a' magok halottyaikat, hogy azoknak fel-tzifrázott koporsóit másokkal sok ideig szemléltethessék, minde^h földbe-való temetés nélkül tézik-bé a' *kryptákba*; 's annak-is rostélyos ajrót tsináltatnak, mellyen szabad benézések lehessen az által-menőknek. Közönségesen tapasztalt dolog, *igy ír, LANCISTUS de Bovill. peste P. l. c. 8.* hogy a' hússal élő állatok' döge természet szerint sokkal budósebb a' füvel és gyökerekkel élő állatok' dögeinél. De azok-közt-is az emberi testnek, a' ki nem csak húst eszik, hanem a'hoz minden rothadtságot öregbitő és élesztő szereket-is téssen, leg-utálatosabb és mérgesebb döge léfzen mellynek vékony dögleleti, mint a' leg-hatalmosabb *Spiritus*, hirtelen úgy el-hat az élő testnek minden részein. Kiváltképen pedig ostromolja ez az inaknak nedvességeit, és mint leg-lebellebb rothasztó kovász, azokat úgy viszi a' rothadásra. Mindenek felett veszedelmes, ez a' dö-

dögös gőz a' bé-zárva álló Templomokban és kryptákban. Egy *vespillo* vagy temető ember, az előtt kevés napokkal vivénki egy szép ruhákba öltöztetett Ifjat, elmégyen hogy azt a' sírból ki-húzáván ruháitól meg-foszítsa; alig fordítja-fel a' koporsó követ, midőn a' sírből ki-rohanó gőztől szörnyü halált hal. Mások hármón holmi régen bé-zárva állott kryptába akarván bé-szállani, egyzermind meg-fojlódtak; és az a'ból ki-jövő utálatos gőz a' távolabb lévőknék-is minden köntösököt úgy által-járta, hogy azt a' dög-szagot fokig nem lehetett ki-szellőztetni: a' gyertyák, fáklyák-is a'ba a' kryptába egybe ki-aluttanak; a' belé vettetett matskák, kutyák, madarak nagy pihegések és nyavalyatörések közt hirtelen meg-hóltanak, TRALLES l. c. p. 157. Mellyekből bővebben-is által lehet látni, melly félelmes légyen közönségesen a' kryptákba, Templomokba sőt a' szabad aëru tzintermekbe-való temetkezés; kiváltképen pedig a' régi síroknak és koporsóknak, az új-jabbak' kedvéért-való fel-bontásában melly nagy veszedelem fogogjon. En azok közül, ZUCKERTHÖL l. c. §. 70. p. 181. tsak egy nevezetelt említek, a' melly történt 1744-ben Páris-ban a' B. Szűz' Templomában, midőn egy holt testet egy kryptába a' temetők bé akarvának eresztetni, egyik a' ki a' lajtorján elöl állott, *convulsiók* közt a' gödörbe le-esék, és ott szörnyü halált hala: a' másik kötelen bé-ereszkedvén, hogy a' társát ki-húzza, alig fogható-meg annak ruháját mikor lélekzete elfojlóddék, és fél-hóltan vonattatván -ki, az egész éjtfzakát nyavalya -rontások, reszketések, ájulások, szív-vergödések közt tölté: a' harmadik már a' krypta' szájánál el-kékült és képéből ki költ-va, el-fogódtván a' lélekzete: a' negyedik leg-erősebbnek tartván magát akarja -vala a' holtakat ki-hordani; midőn ő is a' többire bukván, hóltan ott marada. Az elsőnek bátya-is ezen a' jó emberen kíván-

Temetke-
ző krypták.

ván segíteni, a' *tragoediát* hasonló ki-mene-
tellel fejezé-bé. Minek-utánna pedig ezeket
az holtakat ugyantsak horgokkal ki-vonat-
ták-vólna, az ő köntösök el-fzenvedhetetlen
büdöfs volt. A' gyertya, ha a' *krypta*' szája-
hoz tették, azonnal el alutt: a' kutyák,
matskák, madarak oda bé-vettetvén, két mi-
nutuk alatt, *convulsiok* közt meg-döglötenek:
az üveg palatzkokat üressen ki-nyitott szájjal
oda bé-eiesztvén, és a' ki-vonás után bé-dug-
ván, a' beléjek rekedt *aër*, mikor hat hetek
múlva ki-nyitották, az eleikbe tétetett égő
gyertyát ki-óltotta, és a' körül lévő élő-ál-
latokban-is nevezetes változásokat szerzett.
Mellyből az a' tanu-ág, hogy az ilyen bé-
zárva állott helyeket nem tanátsos hirtelen
visgálni, hanem néhány nap ki-bontva kell
hagyni, és a' mennyire lehet a' régi *aër*t be-
löle ki kell hajtani és külső frissebb *aër*rel fel-
tserélni; mellynek-is módjáról alább lészzen
emlékezet. A' felebaráti segítséget-is illó e'
részben okofon folytatni: ne hogy másokat
kivánván meg-tartani, magunkat-is el-veszes-
sük. El-kell közönségesen mindeneket, ki-
vált a' dögleletes forró nyavalyákban meg-
holtakat, minél hamarébb, ha lehet 24 órák
alatt, temetni: nem is nappal, a' mikor az
utzák emberekkel teli vagynak, hanem éjtfza-
ka, mikor az *aër*-is hivelebb, az emberek-is
házakba bé-takarodtak, a' városon kívül az
a' végre választatott temetőkbe, jó mélyen,
leg alább 8, 9 lábnyira, bé állott újjabb új-
jabb sírokba; és hogy az ő gőzök ki ne jö-
hessen, ugyan emberül meg-tapodva.

Abrahám Pátriárka a' mezőn vett-va
Sárának, és a' maga egész familiájának Teme-
tő-helyet 1. Mos. XXIII. Rácht-is a' me-
zőn az Efratára menő út mellé temetteté-el
Jákob 1. Mos. XXXV. 19. A' Nain városbéli
özvegy fiának teste-is a' város' kapuján ki-
vitetik-va. Egy szóval, a' 'Sidók minden-
kor a' városon kívül temetkeztek. Ott vala

az Arimathabéli Jó'sef koporsója - is, mellybe tévé Idvezitönk' testét. A' *Sicyonai*, *Delusi*, *Syracusae*-béli, *Megarai*, *Phoeniciai*, *Macedoniai* rég lakók-is mind a' városon kívül temetkeztek. *Cecrops Athenae* városának első fundálója és királlya - is különös törvénnyel megtiltotta - vala, hogy senki a' városba ne temesse a' maga halottját: mellyet azután a' bolts *Solon*-is hasonló törvénnyel meg-újított. *PLATO*, a' ki a' *Respublicak* jobb lábra lehető állatásáról sok bolts régulákat írt, temető-helyeknek, a' mint elé-hozza *CICERO*-is *de Legib.* L. II. c. 18. a' félre lévő, sovány, termékenytelen szántó földeket rendelte: hogy az élőknek a' holtak ne ártsanak. A' Romaiak elein mig a' Görögök törvényeire reá nem kaptak-vala, kit-kit a'ba a' házba temetnek-valael, mellyben élteben lakott: de azután ök-is mindjárt jobb rendelést tettek az halottak' temetkezéséről. Mert már a' XII, Táblák Törvényei közt mint nevezetelt, ezt téfzi - fel *CICERO* az elébb nevezett helyen: *Hominem mortuum in Urbe ne sepelito, nec urito.* Ugyan ő hozzá írja *Sulpicius*, *Epist. ad Div. L. IV. ep. 12*, hogy *Athenae* városában hegyes törrel által-ütvén az ő jó barátjokat *M. Marcellust* egy jó embere, meg nem nyerhette az ott való *Magistratustól*, hogy a' városba temettetné-el, az adván okúl, hogy ez nekik törvényeik 's vallások ellen volna. Így tartott ez Romában-is egészen a' *Trajanus* Császár haláláig, a' kit nagy érdeméért leg-először engedtek-meg hogy benn a' Városba temetessék. *De Hadrianus* és *Anoninus Impp.* ezt (a' *Vestalis* Szüzeket ki-vévén) közönségesen újra megtiltották 40, arany forint büntetésnek terhe alatt, mind a' temettetökre, mind az ezt nem ellenző *Magistratusokra* nézve: e' mellett még-is ki kellett a' holt testet ásniok, és a' városból az a'ra rendelt helyekre vinniek. *Constantinus* Császár-is az édes Atyját, a' Nagy Constantint, a' magától épitetett ditsős-

séges Templomnak (melly ma Sz. Péter Templomának neveztetik, csak a' tornáczában készült báltozatba temette- vala. Azután ismét, a' Nagy Theodosius Imperator különös törvényt írt a'ról, hogy a' holt testeket mindenek a' városon kívül temessék: melyet, ha szinte Leo Imp. ezt azután közönségesen mindeneknek meg-engedte- vala-is, néhány kezesztyén Conciliumok meg-erősítettek. Hogy pedig valakit a' Templomba temettek- volna, nem lehet a' XII-dik Seculumnak vége-feléig, vagy a' XIII-diknek elejéig temni régi Irásokban nyomát kapni, még a' szent Martyrok közül-is. Hanem a'kor tájba, elébb a' szentebb életü és érdemelebb Puspököket, Presbitereket, és más kezesztyékekről esméretes személyeket kezdék oda temetni. Azután a' nyereségen inkább kapó Papok, nem gondolván a' Conciliumok' és Synodusok rendelkezéivel és az egétség fenn-tartására ki-adatott minden törvényekkel, pénzért más gazdag emberek' testeit-is meg-engedték a' Templomokba, még pedig épen az oltár eieibe, temettetni; sőt, nem sokára, nagyobb házonért a' Templomokba kryptákat-is készítettek az oda temetkezni kívánók számára. Es ez' azolta mindenreá ügyelés nélkül az élőknek meg-sirathatatlán kárával minden fő városokba e' izerint gyakoróltatik. Lásd van ESPEN után T. I. p. 2. et L. XXXVIII. c. 2. de Loco Sepulchrae, TRALLEST l. c. §. 21. GRAUMANNT Diet. Wochenblatt 1783. n. 45. Meg-adták-vals érdemek szerint az e'féle gazdaságnak árrát Aquitaniában azok a' Barátok, a' kik 12, éztendők múlva, hogy mást tehessenek helyére, egy el-senyvedt tittel még teli koporsót felbontván, annak dögivel az egész Templomot annyira el-tölték, hogy elébb magok az ott lakók, azután izerite-széllyel mások-is fokban, mint a' valóságos pestisben, el-halának. Ugyan ott Aquitaniában 1562-ben történt Aginno vagy

Angoumois tartományának mezején, Azen mellett, hogy egy száz öles mélységű kútba béhányván igen fok megöletett embereknek testeit, a'ból két hónapok múlva olyan kegyetlen dögség emelkedett-fel, hogy attól hufzmért-földnyire (segítettvén a' méreg' terjedéie a' szelektől) fok ezer emberek, mint a' peltisben olly hirtelen meghalának, TRALLES l. c. p. 158. Nem tudók, bizony! eléggé meghálálni II. JOSEF, ditsóságesen uralkodó Felséges Tsászárukknak és örökös Fejedelmünknek azt a' bolts, és a' tiszta józon okofságból folyó rendelését-is, hogy ezt a' veszedelmes meg-rögzött szokást Bétsből, és más közelebbvaló Német Tartományiból a' közelebb elmult 1783-úik esztendőben nem tsak-ki-irtá, hanem a' Templomokat-is az a' léie holt tetemek-től meg-tisztittatá; ki-takarítván azokat a' városon kívül rendelt négy közönséges temető helyekre. A' melly kegyelmes rendelését hogy reánk is haladék nélkül ki terjeljsze, minden jó izivűek ohajtva várják.

Nehéz ugyan a' rövid látásu elméknek kedves halottaikról így egészen le-mondani. Szégyenlik a' tehetősebbek a' szegényekkel holtok után - is együtt lenni. Egyenesebb és bátoroságosabb utat gondolván talám a' Templomból az égre mint másunnan. Mind hijában valóság! Fel-repült az ő jobb részek halállok' óráján a'hoz, a' ki adta-volt azt. Dög, ganéj a' mi nékik hagyatott: és, minthogy földből vétetett-vala, azontúl földé-is kell annak lennie. A' Törököknél jegyzette-meg a' mint emlti GRAUMANN ott való útazásában *Hafelquistis*, hogy nálok minden valamire-való embereknek a' magok házakban különös kamarájok van, a' hová halottaikat bé-ásfák; kívánván vélek holtok után-is együtt lakni. Mellyet, hogy dög szagjokkal a' több szobákat meg ne rontsák, tzipruffal, ro'smarintal 's egyéb jó szagu szerekkel mindenkor meg-rakva tartanak: a' melly a' miénknél annyiban szenvedhetőbb

mód, hogy ha mit ártanak véle, nem másoknak hanem magoknak ártanak. Az *imbalsamatio*val is hajdon, hogy múltól azt is illessem, a' fejedelmi házakban; úgy a' régi Romaiak is a' holt testek' meg-égetésével e're néznek-va, hogy t. i. kedves halottyaik' tetemeit, leg-alább kevés hamvait, magoknak inkább meg-tarthassák, sőt hogy magokkal épeu egygyé teheslék: voltak némellyek, a' kik ezt a' hamvat vízbe keverve, egészen meg-inya sem irtóztak.

XXII.) Siralmos példákat olvasunk a' historikban, a'ról is miként követték a' nagy hartzok t kegyetlen pestisek a' miatt, hogy az el-hullott lovaknak 's embereknek testeit a' föld' szinén temetetlen e-gedték el-senyvedni. Így tám da a' Nagy *Pompejus*nak *Apollonián*nál ejtett ütközetin el-hullott lovak' dögiből az a' szörnyü pestis, mellyet le-irt *LUCANUS Pharsal. L. VI.* A' Nagy *Constantin Tsászár'* idejében is az hartz-helyen temetetlen el-hagyott emberek' dögségéből hasonló pestist jegyzett-fel *AMMIANUS MARCELLINUS L. XIX. c. 4.* Ípen ez okból támadott-va ezen folyó *Stambul*nak eleiu *Lengyel Ország*ba is a' *Stecusok* győzedelmei után az az ilzonyu nagy pestis, mellyről a' most életben lévők még sokan keservesen emlékeznek, *TRALLES L. c. p. 160.* Mire nem volnának tehát érdemelek, hogy ismét említsem, azok az átkozott emberek, kik a' nagy dögnék idején meg-döglött marhájknak húsait az uttzákra ki-hányván, ott engedik el-senyvedni, a' kutyáktól, sertésektől (mellyek is attól gyakran meg-dühödnek) széllyel hordoztatni, nem ügyelvén semmit se az azokból származó veszedemekre, se az e'féléket tilalmozó, fok-izben ki-sadatott királlyi erős rendelésekre.

Melly széllyesen ki-terjedjenek az árbe ezek a' dögös gőzök, ki-tettzett, midőn a' Nagy *Pompejus Pharsalian*ál tartott szerentsétlen hartzu után temetetlen nagyott testeik' dö-

gire a' faskeselyük mind Afriából, mind Olofz Országból, 50000, lépésnyi mézfze helyről által-takarodtanak.

AUGUSTINUS de Civ. Dei L. III. és OROSIUS Hist. I. V. c, 11. hagyták emlékezetbe, A' fidskék hogy egykor Numidiában a' tengerbe merültnek meg-sáskákat a' habok a' partra ki-vetvén, azoknak döglese. dögitől ott olly kegyetlen pestis lett, a' melly 800000, emberket meg-emésztett. Ugyan ez Uticában 's Carthagoban-is 30000 főből álló hadi-ferget mind egy-lábig el-töröltt-vala. Utoljára.

XXIII.) Bizonyos, hogy az aérnek azt a' nedves melegségét (mellyről már fellyebb szól-<sup>A' nedves meleg aér-
ben termő</sup> lottunk) felettébb meg-mérgesítik fok helye-^{ben termő} ken azok a' töménytelen férgek, mellyek a' nyári nagy hévségekben az álló tók és egyéb <sup>tömentey-
len apró</sup> rothadtságok közt szertelen fokszággal terem-^{nek.} nek, és a' viz párázatokkal együtt az aérbe ^{fergek.} naponként fel-emeltetnek. LEEWENHOECK, a' *microscopiummal*-való nézésnek ezen *Seculum*nak elein leg-főbb mestere, a'kora helyt a' hol egy szem lövény alig fért-vólna-el, az illyen férgetskék' ki-keelő félbe lévő tojásit egy-nehány százig számlálta, TRALLES l. c. p. 111. Gainednak bizonyos tós tartományiban olyan esők vagynak, hogy attól a' gyapjuból készült ruhák férgekkel hirtelen meg-telnek, a' H. MUNDIUS l. c. p. 41, bizonyítása szerint. Innen LANCISIUS és ő utánna mások-is, az álló tók és egyéb undok helyek dögletesétségeit két-félének mondják: 1.) *Putredinosa-verminosa*. 2.) *Acris-causticae indolis*, az az: rothasztó-férges, vagy isipös-égető természetűeknek; a' melly mindenik végső romlására termett a' nemesebb élő-állatoknak. Ugyan-is ki mit tehetne, midőn azokat a' *millionyi* apró mérges férgeket az élő-állatok az aérrel együtt minden pillantatba bé-lehellik, a' füvekkel meg-eszik, s' vízzel meg-ifszák, kívül-is azok az ő telteiket el-lepik? E'felett, bizonyos, hogy midőn ezek a' töménytelen fér-
gek

gek meg-döglenek, az ő tuz módra égető sós nedvességek, mellyel minden férgek, bagarak teli vagynak, önként gőzbe menvén, az-is az aërral együtt bé-hat az élő-állatok' testeibe minden felől. Már pedig ezeknél sebesebben rothasztó kovászt a' természetben képzelnem sem lehet. E'vólt az oka, 's nem-is fundamentom nélkül, hogy eleitől fogva csak nem minden Medicusok a' pestisnek-is okát az aërnak e'féle rothasztó, égető, férges, nedves melegében helyhezették. Váltak olyanok-is a' Medicusok közül, p. o. HARTSOECKERUS, HAUPTMANNUS ANDRY, nem régibe a' vagy LINNAEUS PLENCIZ's mífok, hajdon VARRO, COLUMELLA, azután KIRCHERUS, s' kik s' pestist és egyéb ragadó leg-dögletefőbb nyavalyákat egyenesen a' vérben támadott eleven férgeknek tulajdonították: voltak a' kik a' vért-is a' meg-vágott érből férgekkel elegyedve látták ki-folyni: voltak a' kik a' májban, szívben, sőt benn az agy-velőben és a' tsontok' üregeiben-is, és az élő testnek csak nem minden belső részeiben külömb-külobb-féle eleven férgeket találtak: mint tsudálva olvassuk a' HAEN Ur *Pathologiájának* II-dik Tom. végén *Diss. de vermibus* p. 8—20. A' mellyek-is, hogy a' vérrel kerültek oda, kételkedni alig lehet, ha szinte annak módját meg nem foghatjuk-is. De hogy valaha valahol ezekből pestis lett volna, az nem tapasztaltatott. Nem-is képzelhető, hogy ragadhatott-el az, ezen az úton, kivált hozzá nem érve, csak a' külső aër által. Lásd. *de HAEN Patbol. T. II. p. 124.*

A' Pestisről.

E' máj időben nagy készülettel disputáltatik, *Ha vallyon mehet-e az aërnak vesztsége Valosd-annyira, hogy arról valamely bellyesége valóságos pestis sügos pestis támadhasson? vagy pedig csak per zámolat-contagionem, tsupa el-ragadás által tenyészik e' az aër az mindenkör? Nem-is tsekély Controversia ez.*
Mert,

Mert, ha az *aër'* vezettségéből volna a' pe-
stis, leg-alább a'ban a' Tartományban a' hol azon ^{meg-vefzé}
egy természetü *aër'* élnek az emberek, ok ^{sebet?}
nélkül, sőt felettebb károsok volnának azok a'
terhes *Contumacialis* rendelések. Ha pedig a'
peftis-is, mint a' frantzu és riuh, tsak úgy
harapoznék és ragadna-által egyik emberrol
a' másakra, úgy a' *Medicusok* szorgalmatosága,
az *antidotumok*, *praeferativák*, lennének ha-
szontalanok, hanem a' leg-főbb peftis ellen
való orvofság tsak a' lenne, hogy ki-ki a'
peftises személyektől minél nagyobb vigyázás-
sal lehet, őrizkedjék.

E' kérdésnek meg-fejtésére, úgy láttzik,
tsak a' peftis' nevének szorosabb meg-határo-
zása kívántatik. Azt tagadni, tsak az eddig
el-mondott példák szerint - is nem lehet, hogy
az *aër'* vezettségéből, sőt a' vérnek magába
lett meg-romlásából-is támadtak-légyen fokszor
igen éies rothasztó forró nyavalyák mellyek egész
hellységek hirtelen úgy el-borítottak, hogy
alig volt olyan ház, mellyben a' betegek ra-
kással nem lettek-volna, kik közül fokban meg-
is holtanak. Bizonyos az-is, hogy az ilyen
betegek' dögös göze a' körületek forgolódókat
fokszor úgy által-járta, hogy azok-is egy-más-
ra betegefvén, hirtelen meg-holtanak. De
hogy az ilyen forró nyavalyák, azután a' leg-
egészségesebb *aeruhellységben*, egy forma étel-
lel és itallal élő, e'féle betegek körül nem
járó személyekre, tsak holmi onnan hozott
ruházatból, vagy portékából, hasonló, sőt
nagyobb kegyetlenséggel által-mentek - volna,
nem tapasztaltatott.

Peftisnek mondjuk azért ma, szorosabb ér-
telemben, az olyan mérges forró nyavalyát, ^{A' való.}
a' melly minden tudható természeti ok kívül, ^{stigas pe-}
olyankor, mikor másutt mind jó egészségesek ^{stisnek le-}
az emberek, egy házba bé-kapván, ott ren- ^{irása,}
del fogja a' lakosokat, és 2, 3, leg-felleyebb 7,
napok alatt többire meg-öli; úgy hogy, öt
közül egy, sőt tíz, sőt tízáz közül egy, (mert
e're-is

e're-is vagynak példák, HAEN *Rat. Med. T. XV. p. 198*) alig gyavúlhalton - meg. A' kiknek mindnyájon ágyék' hajlásokba, hónyok alatt, vagy fülek' tövén, ha tsak felette hirtelen meg-nem holtak, igen fájdalmas mirigy tsomóik lettek; ezen kívül széllyel a' testeken szörnyű kínos pokol-varak (*Carbunculi*) az az, olyan szederjes hójaggal valo kelevények szöktek, mellyek mint a' holt szén meg-feketedtek, és nem sok időre, ha gyógyuló volt a' beteg, egészen a' tsontig, vagy *tendokig* bé, a' több hústól el-válva, ki estek; petets - is többire fok ütött - kirajtok. De ez utolsó egyéb erős forró nyavalyákban-is gyakron meg-esik. Ha az ilyen forró nyavalya épen ilyen móddal ilyen jelekkel azokra, a' kik azt a' helyet vagy házat járták, és az olyan betegek körül forgódtak, vagy onnan el-vitt ruhákkal, portékákkal éltek, tapasztaltatik rendel harapozni, máfokat pedig nem bánt; vagy szomféd-ról szomfédra mégyen, minden kétség kívül *valóságos pestis* léfzen; és mint a' tűz vég nélkül harapozik, ha kap közel mit meg gyújtszon. Ez a' különös természetü mérges kovász már az, a' mi az Orvosoknál neveztetik *miasmanak*, *contagionak*, *contagiumnak*; dögleletnek; és a' láthatatlan ki-gőzöléssel jö-ki az *infectus* emberből; még pedig, a' melly tsudára méltó, néha olyan állapotban, mikor maga attól változását-is alig érzette; és ismét úgy szivódik-bé az *aérrel* más közel lévő, vagy hozzá érő ember' testébe. A' hol leg-előbbször-is jól jegyezd-meg, az inaknak életető és mozgató leg-nemesebb nedveségeit, a' mint elébb-is mondtam, fogja-el: és hogy ez leg-kegyetlenebbtől a' leg-jobb vérü és leg-egészségsébb személlyekkel banik; a' meg veszett rosz nedveséggel tellyes, *hypochondriacus*, *melancholicus*, *phlegmaticus*, *hydropicus* embereket pedig ritkán illeti, sőt az olyanoknak ilyenkor jobb egészségek tapasztaltatik szolgálni. A' SENNER-tus meg-jegyzése szerint *L. de peste et un.*

1619 et 1626, mikor a' pestis nagy erőt vett, majd minden egyéb nyavalyák el-halgtatnak, vagy e'hez adják magokat. Tapasztaltattak olyan pestisek-is, a' mellyek tsak különös nemzet ellen kegyetlenkedtek azon egy helységben-is. Emlit egy pestist *Basileában* *CARDANUS L. VIII. de Rer. variet.* a' melly tsak a' *Helverusokat* emészttette, az *Olofzokat*, *Frautziaikat*, *Németeket* pedig nem bántotta. *Utenboviusból*-is hoz egyet mást elé *de HAEN Path. T. II. p. 127.* a' melly *Hafniában* *Daniának* anya várofsában tsak a' hazafiak ellen kegyetlenkedett, az ott lakó idegen *Anglusokat*, *Belgáikat*, *Németeket*, ha szinte azon egy házba laktanak-is amazokkal, el-mellőzte. *DIEMERBROECK*-is tsudálva szemlélte a' *Ninvegi* pestisben, hogy a' némely familiákat egy lábíg megemészttett, másokat pedig tsak egy órányi földre lakókat nem-is illett. *Та' 91100*, titkos és valójában Isteni dolgok ezek! Hordozza egy átaljában a' mérégnek e' vagy ama testhez inkább alkalmaztatott különös természete.

Mennyire terjeszthesse-ki ez a' dögleletes mérég a' maga erejét a' körül lévő *airbe*, nem egészen lehetett meg-határozni. A' szél *mezfizire*-is el-viheti: de tsendes időben, vagy (a' melly leg-bátorságosabb) a' szélnek tova mentében állva, a' *Contumacialis* rendelések közönségesen 60, szoroslabban 30, leg szorosabb és leg nagyobb vigyázással 15, lépésnyi távozást parantsolnak. A' pestises élő ember forró telte ezt a' gőzt-is széllyelebb terjeszti, mint a' melly már meg-hólt és egészen meg-hólt, de még rothadni nem kezdett. A' meg-hólt, de még meleg emberbe pedig leg-mérgefebb.

Az olyan portékák, mellyek, az egy *Mi felé* forma gyakor tapasztalás szerint a' pestiles *materiák*-telinek mérges gőzt inkább magokba veszik, *ba rejti-el* és meg-szokták fok ideig tartani, neveztetnek *magát?* *fumites*, *toplóknak*, *res susceptibiles*, bé-vévvő *materiáknak*. Illyenek: a' len, kender, gyapj, selyem, gyapju, és minden ezekből készült

szült egyet-mások, kötelek 's a' t. minden-féle bőrök mind nyersen, mind ki-kézfítve: a' fagygyu, papiros, könyvek, fa és értz edények 's pénzek, a' mennyiben a' motsok és 'sir reljok ragadt: mert magok a' fa, üveg és értz-nemek, ezt a' mérget bé nem veszik. *Fracthorius* bizonyítja után írja *DIEMERBROECK Tract. de Pest. L. II. c. 3. n. 4.* hogy *Veroná*-ba 1511-ben egy bór ködmönből több mint 25, Németek kapták-ele pestist és vesztek-el egyiknek halála után a' más vevén azt magára, míg a' veszedeleinnek okát észre-vették és a' ködmönt el-égették. Az élő-állatok közt a' kutyák és macskák tapasztaltattak egy háztól másba által-vinni a' pestist, egyéb oktan állatok nem annyira. Vid. *Normativum Sanit. Transilv. de Anno 1770. c. 11. §. 18. — 25.* Az ilyen *infectus* egyet-másokban, ha azon undokúl, olyan helyre tételnek, a' hol a' szél nem járhat, kivált ha ládikba egy-másra rakattatnak 12, 20, sőt 30, ezttendeig-is el-beverhet, némelyek itélete szerint a' pestises mérég. Egyéb-ként azt írja *DIEMERBROECK l. c. L. I. c. 8. p. 28.* minek-utánna egy ezttendőt halgatott-vólna az a' *Ninvegi* nagy pestis, mellyben ő maga-is végig benne vólt, nem hallotta hogy az a'féle toplókból senkinek azután baja lett-vólna, jollehet lehettek olyanok-is elegenden, a' kik azoknak ki-tisztítását a' parantsolat szerint nem vitték-véghez.

Miként vitték (*in somnibus*) az ilyen toplóba meszre helységekre-is által a' pestist fok hiteles Irok bizonyítják *DIEMERBROECK*nál *l. c. n. 4.* Masutt esett történefeket el-halgtatván, említem csak azt a' futó pestist a' melly 1770-ben holmi *infectus* Oláh Országi emberekkel titkon tzimborádó Oláhokba, a' Három-széki Bodzai *Passus* körül széllyel lévő kalibákba belé-kapván, Erdélynek ezen felső részét bé-kóborlá. Mellyben kilentz hólnapok alatt, itt-is amott-is belé-keveredtekvala, 502, familiák, azokban betegek vóltak 1640,

személyek; kik közül 1196-ton el-is veszé-
nek, míg itt Maros-Székben Kakasd nevü fa-
lutskában meg-ízorították, és szerentséfen
meg-főjték. A' melly, a' mint a' Szebeni
fő *Sanitatis Commissio*, a' K. *Gubernium affis*
tentuija által, nagy szorgalmatossággal fel-nyo-
mozta - vala, mindenüvé az *infectus* egyet-má-
fokba vitetett. Ezekre jól figyelmezni, kivált,
nékünk Erdélyiekül, a' kik a' szomszéd Tö-
rök birodalomba, a' rosz *politia* miatt soha ki
nem aluvó pestistől szüntelen méltó félelembe
vagyunk, mások felett szükséges.

A' Marha dögről - is épen úgy lehet itélni,
mint az emberi pestisről. Egy természete van
a' maga nemében mindeniknek: és valamint
az emberek közt, úgy a' ízarvas marhák közt
uralkodó *epidemiák*-is nem mindenkor döglete-
telek, és ragadók. Hogy pedig az oktaian
állatokról a' pestis az emberekre nem ragad,
oka a' két -féle testnek különböző természete
és a' különböző eledellel való élés. Az *aërnek*
dögletesége, és a' pestis ellen való *Dicere-*
tica cautiokról majd alább a' LXXX-dik §-ba
lélzen bővebbetske beszélgetésünk.

A' Mar-
ba dögről
reflexio.

N E G Y E D I K R É S Z.

Az Égi Testek' Influxusairól.

§. LXX.

A' Régiek, nem vehetvén - fel a' dolgoknak
valóságos okait, e' világon majd minden
változásokat az idők járásiban, az egészségben
és betegségben, a' jó és rosz szerentsében, sőt
az életben és halálban - is a' tsillagok', kivált a'
Planeták' influxusaiból, vagy azokból e' mi föl-
dünkre jövő nem tudom mitsoda láthatatlan erő-
böl

ből magyaráztanak: az honnan ma-is gyakran forog az emberek' szájakon: *Boldog vagy boldogtalan tsillag alatt születtetni.* De ma más közelebb való és nyilvánosabb okait találván-fel a' Természet' munkáit szorgalmatofabban vi'sgálók mind azoknak, mellyeket a' Régiek a' *Planeták'* *influxusának* tulajdonítottak; és egyszer'smind észre-vévén azon *influxusnak* lehetetlenségét-is, a' Régieknek ez iránt való tudományát, mint babonás, haszontalan költeményt, egészen megvetették: és így, Kalendáriumból-is, ezen haszontalan fundamentomon bizonyos napokhoz köttetett jó, jobb, ér - vágást; köppölyözést; gabona vetést; italos *purgátiót*; hajnyirést; tsetstől választást; *pilulát*; idő-változást; szerentsés, szerentsétlen napokat; mind a' Keresztyén vallásnak, mind a' józon *Pbilosophiának* igen nagy tiszteiségére, a' jól rendelt *Respublicákban* ki-töröltek.

Hogy a' Nap és a' Hóld mind az idő' járásában, mind az egészség' dolgában nagy változásokat tégyenek, azt nyilvánban tapasztalhatjuk. De azt-is nem a'féle képzelt *influxus*sal tselekszik, hanem tsupán tsak a' rajtunk fekvő *Aérnek* megkönnyítése és meg-nehezítése által; midőn t. i. azt bizonyos időben, bizonyos helyeken nyomják, vagy magokhoz húzzák. Innen, minden délben, minden Újságra, és *Aequinoctiumokra* különös izellők-is szoktak gerjedni. Az új hóld a' ráknak, tsigának húsát, és az állatok' tsontjainak velejét meg-lágyítja, és apasztja; a' teli hóld ellenben, meg-tölti és keményíti. Az aszsonyi nemen a' havi tisztulás; a' férjfiak közül-is fokokon az arany ér többire az új hóldat tartja. Vagynak, kik minden Újságon vagy *Aequinoctium-*
kor

kor vért pöknek, vagy testeknek egyéb részein vér-folyást szenvednek: vagynak, kiken a' nyavalya-töres, bolondság, fulladozás, fő-fájás, vesék-fájdalma, szeplők, fokadékok, 's a' t. minden Újságra, vagy Hóld töltire tsalhatatlanúl meg-újulnak. Találtattak a' mostani Tudófok között olyanok, a' kik a' Planetáknak-is illyetén Aert nyomó és vonó, és így, nehezítő és könnyítő erőt tulajdonítván, a' Régiek' tudományát e'ből igyekeztek újra lábra állítani: de, az én tudomra, még igen kevésre mehettek.

A' Planeták vagy Bujdosó-tsillagok olyan Égi hat, vagy, ha a' HERSCHELTŐL 1781- A' Planetáknak 13, Martii a' Eika jegy' szarvai és Kettős lábaiták mi-féle közt meg-jegyzett és BODETŐL Uranusnak ne-tsillagok? vezetett 's a' Saturnuson túl még két annyi melzizére tétetett mozgó új tsillag ezután is Planetának marad, két testek, mellyek a' Nap körül, mintegy tövökre ütve, mind távolabb-távolabb, az égnek hozzánk délre eső részén az (*ecclipticán*) nap' útján $23\frac{1}{2}$ gradusnyira fellyebb billent abrantsokou kerengenek. Ezek között, a' Napról harmadik a' mi Földünk; mellyen elől, a' nap-felé, van *Venus*, és *Mercurius*: kívül *Mars*, *Jupiter* és *Saturnus*: mindnyájon világofság nélkül való tömött *materiák*, valamint a' mi Földünk; és a' melly világofságot tsillig formában reánk borsátanak, azt mind tsak úgy veszik a' nap' sugáritól mint a' Hóld. A' mennyiben pedig naponként nap-nyúgotról nap-keletre mendegelve. a' több tsillagokra nézve, magok előbbi helyeket változtatják, Bujdosó tsillagoknak nevezettek. Az *Astronomusok*' *observatioi* szerint *Mercurius* 84, napokon és 24 órákon; *Venus* 224, napokon és 16, órákon; e' mi Földünk 304, napokon; *Mars* 689, napokon; *Jupiter* 11, eiztendök alatt, 314 napokon és 15, órákon; *Saturnus* 29, eiztendök alatt

alatt, 174, napokon és 8, órákon; kerülnek egyet-egyét a' magok nagy abrontsaikon.

Nagysd- Földünknek dereka a' közepén keresztül sűrva
gok. (*diameter*) téfzen 1720, Német mért-földet; ennek tele (*semidiameter*) 860 - vant. Ennél a' *Ptolemaeus* fel- vetése szerint, *Mercurius* kisebb 64-szer; *Venus* 7 1/2-szer; *Mars* nagyobb 1 1/2-szer; *Jupiter* ismét nagyobb 63-szor; *Saturnus* 894-szer; a' Nap 27000-szer.

Távol lé- meg-jegyzett *semidiameter*ével, (hogy a' fok
szekrűl. számnak inkább eszét ne veszfessék) mérve; mikor e' mi Földünkről nézve, leg-közelebb láttatnak a' magok *circulusain* esni a' Naphoz, a' *Mercuriust* 6757; a' *Venust* 15796; a' mi Földünket 21626; a' *Marst* 30426; a' *Jupitert* 1089000; a' *Saturnust* 197802-szer tartják mind távulabb-távulabb esni a' Naptól. *CASSINI* mindeniket fokkal többnek találta Lásd *KHELL Physic. T. II. p. 117.* Szörnyű nagyság ez! vedd-egybe ember magadat e' képtelen *machinával!* mérd-hozzá, ha lehet, ezeknek *Alkotójához* eszednek minden tehetségeit! Hogy tettel már most önnön magadnak? Hát ha még azt-is ide gondoljuk, a' mit ma, nem fundamentom nélkül, gyanítanak az *Astrophilosophusok*, hogy a' mennyi helyt-tartó tsillagok láttatnak az égnek mélységeibe, azok-is mind meg annyi napok légyenek; és, talám, mindenik tsillag körül e' miénkhez ismét hasonló nagyságu világ légyen. El-mérülünk, oda léfzünk, mihellyt ezekre fordítjuk elméinket.

Régen *Ptolemaeus* után úgy tartották mindenek, hogy a' Föld középbe állana, a' *Planeták* pedig, mellyek közé tették-vala a' Napot és Hóldat-is, ezt járnák körül.

A' 12. égi E' szerint, az Eggek azt a' részét körül,
jegy-t fel- mellyen az *aequator* mellett két-felől eszten-
találtsa. dőnként fel-hág és le-tzáll a' Nap, XII, ré-
 szekre el-olították mind hosszúságára, mind szélefsé-

szélelségére nézve ; mindenikbe bizonyos tsillagokat jegyezvén-meg, a' mellyek rendel esztendő le-folytába, a' Hóldnak XII, meg-újulásai után, estvéneként leg-elébb az ő látások' határozatjára a' föld alól fel-emelkedtenek, és idő telve a' föld alá ismét bé-merültenek. A' melly köz időt *esztendőnek*; a' tsillagok' fel-tettzése közt esőt pedig *bölnapnak* neveztenek. Született-va ez a' tudomány, a' mint HAEN *Ur Patbol.* T. I. p. 32. *Sextus Empiricus*ból és *Macrobius*ból írja, *Chaldaed*ban az ott folytatott gazdaságnak rendiből; midőn t. i. az özön-viz el-takarodásával Nób és az ő háza' népe a' *Sinbir* földén meg-telepedvén, és az eredeti szokás szerint, télbe nyárba, éjjel és nappal, a' mezőn künn, a' magok barmaik körül (mellyből áll-va eleim az embereknek minden gazdaságok) vigyázván, az olyan tsillagok' fel-tettzéséből és elenyészéséből, és holmi *cl:psydra* vagy főveny óra formán egybe-foglalt réz edénybe töltött viznek versenként-való le-folyásából, tsinálják-va-ki a' magok gazdaságoknak rendit, mikor minek jött-vólna - el az ideje. Így, el-kezdvén a' tavaszi *aequinocliumkor Martiuson* (a' mikor t. i. az ő vélekedések szerint e' világ maga-is kezdődött) a' mint rendel a' marhák fajzani szoktak; és elébb *Martiusban* a' bárányokat a' juhokkal; *Aprilisben* a' borjúkat a' tehennel; *Majusban*, a' többire kettős gödölyéket az ő anyjaikkal a' mezőre legelni ki-hajtották, nap-keletre az égen azon időkben meg-jegyzett tsillagzatokat, mellyek közt t. i. a' Nap az alatt rendel fellyebb emelkedett, neveztek *Kosnak*. *Bikának*, *Ke-*

*Azoknak
el nevezék*

se

tőrnek. Azt pedig a' honnan *Juniusban* a' Nap fordulást vett, és a' föld-felé, mint-egy vízfőza kezdett mászni, *Rátnak*; az ezen alól lévőt, mikor a' Napnak hévsége *Juliusban* erőt vévén, kivált ott *Chaldaeába*, a' földnek zöldségeit, mint a' fene *Orolzlány*, el-prédálta, *Orozlánynak*; a' mellyek pedig ott

esnek, a' hol jár a' Nap *Augustus* an, mikor véghez ment mindenféle aratás és a' fizűz leánykák kimentek a' mezőkre, és az el-hullott gabona szálakat fel-fedegettvén hónyok alatt hordozták, Szűznek mondták. Minek-utánna *September*ben a' Nap az egyeztető közép *linedra* túl-felől újra le-szállott, és az éjjelnek 's nappalnak hosszúságát ismét egy fontba tette, az a'kor fel-tettző tsillagzatot (*Libra*nak) *Mérteknék* nevezték: az ezen alól való, midőn *October*rel az időnek hirtelen eső nagy változásai melegről hidegre 's a t. az emberek' egészségét, mint a' *Scorpio* a' maga farkának tsapásaival, sértegetni kezdték, *Scorpion*nak mondták: a' melly ezen alól a' Naphak *Notemberi* útjában esik, minthogy már e'kor bé-takarítván a' lakosok a' mezőről minden terméseket, a' mezőket a' vadaknak számára pusztájában hagyták, hogy azok felette el se izaporodnának, 's az emberek 's barmok közt károkat ne tennének, és hogy azoknak hússokkal a' magok eleségét-is szaporítanák, azoknak vezetésére nyilakkal ki-mennek-vala, azt *Nyilának* hívták: a' leg alsót, a' honnan t. i. a' Nap *December*be ismét fel-felé kezd emelkedni, a' mikor el-fogyván az eleség a' föld' színéről, a' vad ketskék magos kő-szálakra hágnak, hogy onnan szálllyel nézve vigyázzák, hol kaphassanak magok számára eleséget, *Capricornus*nak, vagy *Ketske-bak*nak mondták: azokat pedig, mellyek közt télen által a' Nap a' távafzi jegyek-felé felhág, a' *Januarius*it (minthogy a' *Chaldaei* meleg *Clima*ba nem szokott, mint nálunk, télbe-is fok hó lenni. hanem tsak fok hideg esők esnek) *Vízöntő*nek, *Aquarius*nak; a' *Februarius*it, mikorra a' halak meg-novtek, és leg jobb izuek lettek, 's egyéb dolgok nem lévén, halászathoz fogtak az emberek, *Fiaiat*nak mondták.

Fordultak-légyen-é meg ezek a' gondolatok Ilycu rendelés értelemmel a' Régick' fejében, kezelsé-

kezelséget érte nem vállalok. Azt a' leg-régibb jegyzésekben olvassuk, hogy az Egyiptombéliek, a' kik közti az *Astronomia*; vagy Égi testekiől való tudomány a' *Cbuldaeusoktól* legelőbb ment-va-által, a' nevezetesebb dolgokat bizonyos képességek által szokták-va ki-fejezni, (nig t. i. a' betuket *Pboeniciába Cadmus* feltalálá) mellyeket görögösön neveztek *Hieroglyphica*. Melly szerint hihetőbb, hogy ezeknek a' XII, Égi állatoknak, úgy a' több tsil-lagzstok neveinek - is, hajdon e'féle eredetek volt; formálván talán azon, a' bé-foglalt tsil-lagok' állá aiból-is némü-némü hasonlatosságot azoknak el-nevezésekre. A' régi könyvekben a' *Kost* rövideden egy ilyen kos fővel ν ; a' *Bikát* egy bika fővel τ ; a' *Kettőst* egy pár alól felyul egybe-foglalt oszlóppal Π ; a' *Rútot* két nagy tsipő újjainak öszve fordításával \ominus ; az *Oroszlányt* egy fel-konkorodott oroszlány farkal $\♋$; a' *Szűzet* egy prémes szoknyával $\♌$; a' *Mertetet* a' fontnak felső kézfületivel $\♍$; a' *Scorpiot* annak tseges bogos farkával $\♎$; a' *Nyilast* egy nyillal $\♏$; a' *Ketske-bakot* annak fel-kondoritott rövid farkával $\♐$; a' *Viz-örvöt* két kis viz-folyamatokkal $\♑$; a' *Halakat* két egybe-foglalt eleven halakkal $\♒$ találjuk ki-fejeztetve lenni, ama közönséges emlékeztető régi Deák vers szerint:

Sunt *Aries*, *Taurus*, *Gemini*, *Cancer*, *Leo*,
Virgo,
Libraque, *Scorpius*, *Arcitenens*, *Caper*, *Amphora*, *Pisces*.

A' mellyekből osztán, a' babonát és házugságot eleitől fogva más nemzetek felett szerető Görögök, azoknak az állatoknak földi természetekhez képest, számtalan költeményeket tsináltak, és a' szegény embereknek a' hálványozása, 's az égi testek' imidására tíf-gas útát készítettek. Ezekből idővel alkalmatosságot nyertek magoknak a' mások meg-

tsalására az *Astrologusok* vagy tsillagokból *Astrolo-jövendölők*. A' kiknek tsudálatos mester-giai tud-ségekből, ha egynehány előre való fel-té-mány ere-teleket, mellyeken építették minden Egi-rete es an-tudományokat, itten meg-emplitek, nem léfszen, nak első úgy vélem, a' gondosabb Olvasóknak ter-hekre.

I.) El-hitették az együgyü emberekkel, hogy az el-nevezett tsillagzatoknak, kivált a' Nap' útjában esőknek, mellyet *Zodiacusnak* neveztek, mind külön-külön természetü erejek van, és a' szerint munkálódnak e' földi dolgokba; nevezetesen azon *Climákba* és helységebbe, mellyek felett állanak, és a' mint vagynak az égnek nap-keleti, déli, nap-nyugoti vagy északi kerületében, p. o. Hogy, a' tavaszi vagy első negyed-rész kerületben lévők, a' *Kor*, *Bika*, *Kettős*, nedvesek és melegek volnának, 's innen fok vért szaporitanának, a' testeket nevelnék; 's következésképen meg-felelnének a' gyermeki időnek. A' nyári vagy második negyed-részben esők, a' *Rák*, *Oroszlány*, *Szűz*, melegek és szárazok; 's e' szerint forró epés ternéfszetűek; 's meg felelnének a' fel-ferdült ifjui időnek. A' harmadik vagy ű/zi negyed-részben lévők a' *Mérték*, *Scorpio*, *Nyilas*, szárazok és hidegek; és így sekete sárt gyűjtők, 's egyezők a' meg-hanyatlott idővel. A' negyedik vagy utolsó *reli* negyedben esők, a' *Ketsze-bak*, *Víz-öntő* és *Halak*, hidegek és nedvesek; és így a' taknyos vénséggel egy természetűek. Az utolsókat pedig és elsőket mindenik negyedbe a' következővel félig egyezni tartották.

II.) Az első és második negyedben lévőket *parantsolóknak*; a' harmadikban és negyedikben lévőket *engedelmeskedőknek* neveztek; minthogy ezek amazoknál hozzánk távulabb esnek; 's e' miatt kevesebbet-is munkálódhatnak e' mi földünkbe.

További III.) a négy *Elementumok* szerint négy egy-mással ellenkező *trigonumok*-kat vagy három szegu-állást-is tsináltak belőlük. Az elsőbe, u. m. a' tüzesbe, tették a' *Kost*, *Oroszlányt*, *Nyilast*: a' földesbe a' *Bitát*, *Szűzet*, *Ketske-bakot*: az aeresbe a' *Kettóst*, *Mértéket és Viz-öntöt*: a' vizesbe a' *Rákot*, *Scorpiot* és *Halakat* e' szerint a' deák vers szerint:

Ignea sunt A. Leoque Sa. Terrea Tau. Caper
et *Virg.*

Uda G. L. et A. Fervent Cancer. Aquatica
Scor. Pisc.

IV.) Azon egy *trigonumba* esteket egymást szeretőknek, egy-más kezére jdtzóóknak, a' többit, amazokat *gyűlölőknek*, azokkal ellenkezőknek állatták.

Ezen kívül, fel-ofztották őket *nappali és éjszakai jegyekre*; azokat *serjfi*, ezeket *aszszonyi jegyeknek*-is nevezvén. *Serjfi jegyek* valának a' *Kos*, *Kettós*, *Oroszlány*, *Mérték*, *Nyilas*, *Viz-öntő*; a' mellyek pedig ezeknek rendel közbe meg-feleltek, *aszszonyiaknak* tartattak, mint a' *Bika*, *Rák*, *Scorpio*, *Ketske-bak*, *Szűz* és *Halak*. Ezeket *hidegeknek*, *erőtleneknek*, *földeseknek*, *vizeseknek* 's *következőképen jzerentsetleneknek*; amazokat *erősseneknek*, *melegeknek*, *tüzeseknek*, *szelejeknek* 's *jzerentéseneknek* állatván.

V.) Ezután, fel-vették az ő *formájokat*-is; a' *mennyiben azoknak* vagy *emberi*, vagy *oktalan állati*, vagy *tsúszó mászó formájok* van, vagy pedig ezekből *elegyedtek*, az az, fele egyikből, fele a' másikkól-vólt.

VI.) Az *egész ember formájukat*, mint a' *Kettóst*, *Szűzet*, *Mérot* vagy *Mértéket* jónak, tsendesnek, mértékletesnek tartották, 's a' féleket-is hittek *szerzeni* az emberi testben: a' mellyek az *emberből félig részeseülnek*, fél szerint-is *munkálódni*; az *oktalan állatok*' formáján lévőket, *embertelen*, *vad*, *durva indulatokat* *szerzeni*; a' *tsúszó mászókat* alá-való,

nemtelen, rest, oltoba indulatokat önteni, tanították a' testekbe. A' mellyek szólnak, meg pedig szepen, mint a' *Kettos* és *Szüz*, azok elmés, betsületes, kedves, tanító; a' mellyeknek rút szavok van, mint a' *Kosnak*, *Bikának*, *Oroszlálynak* *Ketkz-háknak*, azok törvénytelen, buta, buja; a' szó nekül való, mint a' *Rák* és *Halak*, a' két első rendbeliek közt lévő indulatokat és tebenségeket; a' fokot szaporodnak, mint a' *Rák*, *Halak*, *Scorpio* fok gyermekek; a' magtalanok, mint a' *Kettos*, *Oroszlány*, *Szüz*, magtalan-ságot; a' közep szerint levők, mint a' *Kos*, *Bika*, magok természetekhez való szaporodást igérenének: a' szépek minéműek a' *Kettos*, *Szüz*, *Mertek*, szépséget és méltóságot; a' közep szerint való, közep szert; a' rútak, rút formát; a' szelidek, szelidséget; a' vadak, vadságot hoznának magokkal: az *elmejek*, elmésiséget; a' buták, mint a' *Bika*, buta elmét; a' tekeres szavú, mint a' *Kos*, tekervényes gondolatukat munkálódnának.

VII.) A' *Planeták* vagy *Bujdosó tsillagok* erejéről-is hasonlóképen gondolkodtak; réiz szerint az ő szinektől, réiz szerint nevekrol és helyiekről vévén a' ri alkalmatosságot, p. o. A' *tuzes*, *fenyes szin*, minému a' *Napé* és *Marsé*, szárazító vagy égető meleget; a' *tiszta fejer*, mint a' *Höldé*, nagy nedvelséget s hideget; a' *halovány fejer*, mint a' *Saturnusé* száraz hideget; a' *tundótko fenyes fejer*, mint a' *Jupiteré* és *Venusé*, mértékletes meleget és szárazt; a' *Mercuriusé*, minthogy mindenből részegülő, gyakran változót és kétségest, jelentenek. Mellyeket azután nem sokkal a' helyt-álló más nagyobb tsillagokra-is, az ő *szinok* és *fenyességek* szerint, e' szerint általvittek.

VIII.) Fel-osztották ezek közt-is mind az osztandóknak mind az ember' idejének négy rézeit. Melly szerint a' *Höld* gyermekei időt,

Jupiter és *Venus* fel-serdült virágzó idot és tavaszt; a' *Nap* és *Mars* lérjfiui idot és heves nyarat; *Mercurius* meg-állapodott idot és ősz; *Saturnus* vénséget és telet mutatnának, és a' fze-riut-is botsátanak e földre a' magok erejeket. hizekre nézve, az ő természetekhez alkalmaztatott jegyekkel-is fejezték-va-ki mindeniket. *Saturnust* egy vén ember módjára iftáphoz támalzkodva ♄: *Jupitert* egy királyi palatát jobb kezibe tartó lérjfi módia ♃: *Marsot* egy golyóbisból (a' melly nálok tökéletességnek jele vala) ki-nyúló nyil veszfzovel ♂: a' *Napot* egy tökéletes kerekséggel, melyet annak közép pontja mutat-ki ☉: *Venust* egy kis fejér, kartsu, derékba által-övedzett leánya formába ♀: *Mercuriust*, mint mindenik *Planetának* természetiből részeseülöt, a'hoz képeft így formálták-va-ki ♁: a' *Hóldat* egészen el-logyva, egy vak; egészen meg-tel-ve, egy világos fejér; félig fogytában és nevedezésében fél; negyediben egy sarló forma fekete vagy fejér szélü tángyér formába fejezték-ki, el-fogytában az öblivel, töltiben a' pupjával fordítván a' *Nap*-felé.

IX.) A' *Napot Saturnust Jupitert Marsot* mint izáraz és meleg természetüket *ferjfi*; a' *Hóldat* 's *Venust* mint nedveseket és hiveseket, *aszszonyi* természetüeknek tartották.

X.) A' *Naptól* vennék mindnyájon az erőt: a' *félfiságot*, mikor nap-keleten, jó reggel, nap' fel-jöte előtt találkoznak a' *Nappal*: az *aszszonyiságot*, mikor éjtfzaka és nap-hanyatlásával éri-el őket a' *Nap*. Egyébként, mikor a' *Planeták* tsak magokra süthetnek valahová, erősebbeknek tartották, mint mikor a' *Nappal* együtt munkálódtak: fel-hágva-is a' déli *linea*-felé, erősebbeknek, mint onnan le-hanyatolva: a' hozzánk közelebb esőket-is hatthatósbaknak vélték, mint a' távulabb lévőket; reánk nézve, az élfzakiakat-is mint a' délieket. A' *Napot* nappal, a' *Hóldat* éjtfzaka gondolták erősebbnek.

XI.) Ezeket így ki-tsinálván, az előbb Házai a' le-irt XII, Egi jegyeket, mint meg annyi Planeták-bázukat vagy járásokokat fel-ofztották a' Planeták közt, kinek-kinek kettőt adván, az ő természetéhez valót, azokból: mellyeket az ő tulajdon házainak neveztek. Így Saturnusnak jutott a' Bak és Víz-öntő; Jupiternek a' Nyilas és Halak; Marsnak a' Kos és Scorpio; a' Napnak az Orosziány; Venusnak a' Bika és Mértek; Mercuriusnak a' Kettős és Szűz. A' mellyekről azt tartották, hogy midőn a' Planeták ezekben múlatnak kétszerezesen meg-erősöd-
 nenek és úgy munkálódnának e' mi Földünkre: midőn pedig magok természetekkel ellenkező más házakban kell múlatniok, kivált ha oda éjt/zata, és le-szállva érkeztek, a'kor szenvedők, és erőtleneke volnának.

XII.) Az egész éftendőben uralkodni, Uralkodó vagy az éftendő Urnak lenni mondották azt Planetát. a' Planetát a' melly tavasz' kezdetivel, a' Napnak a' Kos jegybe való érkezésével valamely helységbe leg-előbb fel-tettzett; úgy az éltendő négy részeiben-is azt, a' melly azoknak kezdetivel mutatta-ki magát leg-előbb. Mint p. o. ha tavasz' kezdetivel a' Saturnus tettzik-fel leg-előbb, azon réviziben a' földnek a' hová az a'kor sütött, az egész éftendő, közelebb a' tavasz, nedves léfzen, a' melly nyárba a' meleget mérsékli, télbe a' hideget öregbíti, kivált midőn az hideg természetű házakban útag: ha Jupiter tettzik előbb fel, a'kor az éftendő, közelebb a' tavasz mértékletes hiveségek és melegségek közt foly-le: nyárba és télbe fok északi szelek járnak, mellyek az élő-állatok egétségére jól szolgálnak: a' heves Mars a' télnek hidegét mérsékli, a' nyárnak hévségét neveli, és az a'érnek nedveségét fel-szivja, főként ha meleg házba tettzett-fel: a' Nap, a' több Planeták' aspectusai szerint, az éftendőnek minden részeit változóvá téfzi; a' Venus a' telet és tavaszt meg nedvesíti; a' nyárnak, o'znek szárazságát keve-

kevesíti; kívált a' nedves házakban: a' *Mercurius*, a' nedves, hideg házakban, az aérnek minémiségeit esövel, széllel; a' száraz, meleg házakban, melegséggel és szárazsággal egész esztendőn által zavarja, álhatatlanná téfzi: a' *Hold*, az idő járását hólnaponként változtatja, a' szerint a' mint áll a' Naphoz: az első négy szegű fénybe meleget és nedvességet; a' másodikba meleget és szárazságot; a' harmadikba hideget és szárazságot; a' negyedikbe hidegséget és nedvességet szerez: és minthogy a' Hóldnak járása a' Napnak járásával minden negyedik esztendőben meg-egyez, ezek minden negyedik esztendőben azon rendel és móddal fordulnának elé. Ha két vagy több *Planeták* léznek együtt az esztendőnek Urai, mint p. o. *Saturnus* és *Mars*, ez amannak hidegségét mérsékli. A' *Hóld* pedig, minthogy e' mi földünkhez leg-közelebb esik, és hol egyik, hol a' másik *Planetának* előtte forog, ra ta kelletvén által-jöni azoknak erejének-is, mindenikhez ragaszt a magáéból valamit.

III.) Az ő állásai szerint-is, a' mint Aspec-
 t. i. állanak az Égnek kerületén, mind a' bál-tusok.
 zok, mind magok a' *Planeták*, öt számba osztották-fel őket; mellyekről mind különösen gondolták infiuálni e' földi dolgokba. Minéműek az *Öszve-jövés* (♂:) *Ellent-állás* (♁:) *Három-szegű-fény* (Δ:) *Negy-szegű-fény* (□:) *Hat-szegű-fény* (✳:) mint ezeket a' házi *Kalendáriomokban*, az egész esztendőn által-vive láthatni. Mikor a' *Planeták* ketten vagy három-is, nap-keletről nap-nyúgotra menve, egy-más háta megí úgy kerültek, hogy e' mi Földünkkel egy *linedba* esvén, egy-málon által sűtnek-ló ide, azt *Öszve-jövésnek*; mikor pedig, ugyan azon *linedba* által ellenbe, úgy állanak, hogy a föld középbe esik, és a' *Planeták* egy-mással szembe-sűtnek, azt *Ellent-állásnak*; mikor ezektől a' *lineaktól* vagy *punctumoktól*, le-felé vagy fel-felé, egy hatod résznyire távoztak, *Hat-szegű fénynek*; ha egy harmad résznyire, *Három szegű fénynek*; ha negyed résznyire,

nyire, az az, egyik oldalán félig le-vagy felmentek, azt *Negy-szegű feynek* mondták. És, ezekből az *állásokból*, a' mint az ő sugaraik vagy egyéb erejek, a' *Planeták' Centrumáról* vagy közép pontjáról ki-jöve gondolva, a' hol leg-erősebbek, e' mi Földünket, vagy ő magokat, egyikről a' másikra nézve, kevesebb vagy nagyobb mértékbe érik, és így a' magok természetek szerint vagy segítik, vagy akadályoztatják, vagy meg-zavarják (közükbe elegyedvén a' házaknak erejisé az ő állások szerint) különböző erővel munkálodni tanították.

A' nap-
nak na-
gyobb Há-
zat.

XIV. Ezeken kívül, a' mint vagynak a' *Zodiacusban* az említett XII, jegyek vagy házak, alól-is fellyül-is a'kora helyt kerek az égnek több részét-is ki-tzirkalmozták; és azokat *nagyobb házaknak* nevezték. A' melyekben-is, a' nevezetesebb, izinelebb és nagyobb tsillagokat, az ő színek és nagyságok szerint, úgy gondolták, de kevesebb erővel munkálodni, mint a' kisebb vagy tulajdonabb házakba lévő tsillagokat, és magokat az olyan színu *Planetákat*. Ezeket-is azért, mind magokra, mind a' *Planetákra* nézve a' mint ezek az elébb meg-jegyzett kisebb házakon által-mennek, *aspectusokra* el-rendelvén, nem kevesebb-féle erőket koholtak - ki belőlek, mint a' Könyv-nyomtatók a' 24, betűknek elegyítéséből: sőt önnön magoknak-is a' magok tudományát épen meg-lábolthatatlan örvényé; másoknak pedig tiszta, ördögi mesterséggé tették.

XV. Mind ezeknek, a' mint elébb-is illetém, leg-hathatósabb erejét a'kor tartották lenni, mikor fel-tettzettek, vagy a' mikor elébb valahová 'sütni kezdettek; főként, ha az éj-fél után; fel-felé jöve az *(Szve-menesbe*, vagy *Ellent-állásba*, vagy ezekhez tsak közel, az északi részen, a' *parantsoló* vagy *perfi* jegyekben úgy esett, hogy más ellenkező ereju ház, *Planeta* vagy tsillag ezeket a'kor meg nem előtlenítette, melly azokban

ötfzörös erőnek vagy méltóságnak tartatott. A' mikor, kivált az a'kor született dolgokba, nevezetesen az emberekbe, a' magok természeteket úgy belé öntötték, hogy az ő egész életek, egészségek, betegségek, állapotjuk, szerentséjek, ki - menetelek a' fzerint fogna le-solyni. Mellyről az ilyen Planetát vagy tsillagot *horoscopus*nak nevezték.

XVI.) A' Napnak első házában, mellyet *Horoſco* a' *Kos* jegynél a' tavaszi *aequinoctium*nál tettek, pusztillajövendöltek a' gyermekeknek eleteröl: a' 2-dikban *gok*. *fzerentsejéről*: a' 3-dikban *attyafairól*: a' 4-dikben *nemző szüleiről*: 5-dikben *gyermekeiről*: 6-dikban *egészségéről*, *betegségéről*: 7-dikben *feleségéről*: 8-dikban *haláláról*: 9-dikben *vallásáról*: 10-dikben *tegyességéről*: 11-dikben *jó tselekedeteiről*: 12-dikbe *fogságáról* vagy *nyomorúságairól*, ezen emlékeztető deák versnek rendi szerint:

1, *Via*: 2, *lucrum*: 3, *fratres*: 4, *genitor*: 5,
nati: 6, *valetudo*:

7, *Uxor*: 8, *mors*: 9, *ſacra*: 10, *religio*: 11,
benefactaque: 12, *carcer.* vagy:

7, *Conjux*: 8, *mors*: 9, *pie-as*: 10, *laus*: 11,
fidus amicus: 12, *et hoſtis.*

XVII.) Nem állapotodott-meg az ő babonázások ezekben-is, hanem egy képtelen nagy emberré tévén az egész világot, annak fejetejét, a' hol a' lágy és hideg agy-velő van, *Saturnus*nak; a' homlokát, *Jupiter*nek; a' szemöldöke táját, *Mars*nak; szemeit, a' Napnak; ortzáját, *Venus*nak; a' száját, *Mercurius*nak; a' torkát, a' *Höld*nek adták: a' derekát közbe az *air*nek hagyván, a' földet az ő nemző részének tették. E'felett, más ennél-is mesterségesebb el-rendeléssel, az embri testnek belső részeit-is, azoknak természetekhez intézve, a' *Planeták*, azoknak házaik, és tsillagok közt, az *aspectus*ok szerint, újra el-osztották. *Saturnus*nak a' lépet; *Jupiter*nek a' májat; *Mars*nak az epét; a' Napnak a' szívet; *Venus*nak a' ve-
rőket; *Mercurius*nak a' tüdőket; a' *Höld*nek az agy-velőt adván-által, hogy azoknak

Az embri test felosztása az égi testek között.

gyámoli lennének. A' *hátzak* közül a' *Kornak* a' fejet; a' *Bitának* a' nyakat és torkot; a' *Kettősn* k a' vállakat, karokat és kezeket; a' *Rdénak* a' tüdőket, mejjet, májat, lépet; az *Oroszlánynak* a' szívet, gyomrot, hátat, köldököt; a' *Szűznek* a' has alatt való részeket; a' *Nyílarnak* a' forgó tsontokat és tzombokat; a' *Víz-öntőnek* a' ízírakat; a' *Hulaknak* a' bokát és a' lábna al-
só részét adták-vala kezek alá. Nem tsak, hanem valamik az emberek körül, akárni úton módon, fogontatások' pillantatjától fogva halálok órájáig az ő szereztséjekre és foglalatofságaikra nézve-is meg-fordúlhatnak, mind azokat ezekből a' fel-olztásokból és el-rendelésekből, úgy egyéb dolgokat-is e' világon, le a' föld belső gyomráig, képtelen szorgalmatofsággal ezekből ízoktak-vala magyarázni; és azoknak szereztsés vagy szereztsétlen ki-menetelet 's a' t. fok esztendokre szemtelenül meg-jövendőlni. Mint, mind ezeket, és több e'félét az unalomig láthatni a' régi Kalendáriomokban; értelmesebben az *ALSTEDIUS Encyclopaedia*-jában T. I. Lib. XVII. de *Uranometria*.

Világosíthatnám én onnan ezeket az ő álmodozásokat, a' Kalendáriomban fel-tétetni ízokott *Astrologiai* vizsgálódásnak meg-értetésére, némelly példának reá ízabásával a' gondosabb Olvasók kedvéért, bővebben-is. De sajnálom e' ízük papiroffat e'félékkal mázalni; szemem előtt tartván *MARTIALISNAK* L. II. Ep. 86. ezen mondását-is: *Turpe est difficile habere nugas*, hogy, rút dolog legyen a' házontalan dolgokban fáradságosan munkálódni. Tsak az *Flet*, *Egészség* és *Betegség* körül jegyzek tehát meg holmiket, hogy ne láttassam az értetlenek előtt ezt a' dolgot tsak azért óltsárolni, hogy a' mesterséget nem értem, jóllehet e'béli fogyatkozásomat sem szégyellem, más nálomnál többet látott 's hallott emberekkel együtt meg-vallani.

Jöven-
dős.

Ugyan tsak az ő eddig le-írt fel-tételeik szerezint, a' mennyire ki tanulbattam, ennyit e'hez

a' materiához még-is szállhatok : hogy minden e'béli tudományok nem egyeben, hanem tsupán csak a' Nap' házainak n. XI. XIV; a' Planetáknak és a' több jelesb nagyságu tsillagoknak formájokból n. V. VII; az elébb ki-beszélt módokon, ki koholt különböző természeteken n. I. II. III. IV; képzelt *aspectusaikon*, n. XIII. XV; és azoknak azok szerint hasonlóképen képzelt kisebb, nagyobb erejeken vagy méltóságokon, n. II. X; uralkodásokon, n. XII. XVII; nevezetesen pedig a' *Horoscopuson*, n. XV. XVI; és némü-némü ők tudják honnan vett számokon épült-va. A' számokat t. i. magokban-is holmi titkos erővel birni gondolják-va PYTHAGORAS után. Főképen a' feletlen számokat, minémük a' 3, 5, 7, 9, felette hatalmasoknak, és e' miatt inkább *romónak* mint *építőnek* tartják - va; kivált azokat a' mellyek egymásba-vive-is feletlenül jöttek-ki, mint p. o. 3-szor 3-ból 9; a' 7-szer 7-ből 49; a' 7-szer 9-ből 63; 9-szer 9-ből 81. Ezeket azért az ember' életére, az ő horoscopusan elkezdve, által-vitték. Melly szerint annak folyását azokon a' feletlen számú napokon, hónapokon, esztendőken, valahányszor azok elé-kerültek, mindenkor bizonyos nagy változásokon vélték meg-fordulni. A' honnan ezeket az esztendőket boldogtalan, szerentsétlen, *Criticus*, *decretorius*, *scalaris*, *profectionalis* számoknak hívták az emberi életben: azokat pedig különösen, a' mellyek az egybe-vitt feletlen számokból jöttek-ki, *climacterikusoknak* mondaták.

Egybe-foglalván tehát ezeket rész szerint a' horoscopus tsillagnak vagy Planetának, vagy, ha többen-is voltak egyszer smind, a' leg hatalmasabbnak (mellyet Arab ül *hylech*-nek, az az, az életen járó és uralkodó tsillagnak mondtak) természetével; rész szerint azon esztendőben, és az esztendőnek azon részében uralkodó Planetának szerentsés vagy szerentsétlen *aspectusaival*; rész szerint azon Napnak házá-

val, mellyben a'kor vólt a' *boroscopus* és az uralkodó *Planeta*, és nevezetesen azótnak a' négy *Elementum*oknak természetek szerint készített *trigoná*saival n. II. (mint a' mellyek formálnák a' születendő személynék egész életére ki-terjedő *temperamentumát*); r'íz szerint az ő egész életének folyt'ban esztendőnként, nevezetesen a' 7-dik és 9-dik esztendőekben uralkodó *Planetá*nak, és annak a'kori, kiváltképen a' nap' házának első számának, melly az életet, és a' hatodiknak, melly az egészséget mutatja, éjjeli vagy nappali, erőtelen vagy erős állapotjokkal és természetekkel n. IV. (Iaz e' végre előre készített *Aisridaria Tabella* szerint). Mind ezeknek, mondom, egybe-vetéséből igyekeztek nagy böltsen meghatározni és megjövendőlni, hogy, e' vagy ama csillag alatt született ember remélhet-e magának hosszú életet, vagy a' fok ellenkező *influxusok* miatt, idő előtt el kell romólnia; sőt, hogy esztendőnként, és annak szakaszaiként, mitsoda nyavalyáktól, és testinek mellyik részeiben félhetne leginkább; a' *Criticus* és *Clim. tericus* esztendőket hogy fogná ki-állni. Fel-osztották-vala t. i. a' *Planeták* közt az embernek nem csak testét, hanem az ő életének folyását-is. Melly szerint első esztendőjét, mellyben a' tetszemő anyja méhében is múltatott, adták *Lucinának*, vagy a' hideg és nedves *Hódnak*; az ötödiket a' pusztító heves *Marsnak*; a' bereditet, az el-szárazító, hideg, vén *Saturnusnak*. A' mellyeket azokban az esztendőben, mindenik kerületben, a' több környül-állások közt, mindenkor magok természetekhez képest tartották formálni az ember' testének bel-ó állapotját: melly ha úgy vóna, az étellel és egészséggel igen roszszúl egyezne. A' honnan ezt a' kétőt, főként *Saturnust*, *maleficus Planetá*nak-is nevezték. Nem ku ömben fel-osztották-vala az emberek' életét a' Napnak XII, házai szerint is (n. XV.) A' hol-is az 5-dik u. m. a' pusztító, heves *Oroszlány* esett az ötödik esztendőre,

re, a' 9-dik, u. m. a' földnek minden terméseit megemészto hideg és nedves *Ketske-bak*, a' 9-dik elztendőre. A' mellyeket-is, mint szintén amazokat, magokhoz hasonló változást ítéltek szerzeni azon elztendőkben az emberekben. És hogy ezek vólnának nevezetes fő okai, hogy az elébb meg-jegyzett 7-tes és 9-tes számok az élet' rendiben mindenkor annyira félelmeseknek tartattak. Kiváltképen, hogy a' 63-dik, (a' hol a' 7, a' 9-tesel együtt munkálódik) *magnus Climactericus*nak; az 56-dik, (a' melly az első páros számnak *Cubuss*ából vagy négy izegü fokszorozásából ki-jött, 's a' Nap' házaiban a' halálnak szenteltetett szerentsetlen 8-tes számmal fokszorozott 7-tes számból jő-ki) *heroicus Climactericus*nak nevezettek, minthogy ezekben az elztendőkben leg-több derék embereket szokott a' halál az élők közül ki-ragadni. A' 81-dik pedig, (a' melly a 9-szer 9-ből lett) épen veszedelmesnek, *exitialis Climactericus*nak tartatott.

Ezekhez járúlnak továbbá, bizonyosabb tapasztalással, az időnek változtatásai-is hidegre, melegre, szárazra, nedvesre, tisztára, ködösre, tsendesre, szélveszesre, frissre, mérgesre 's a' t. mind magokra, mind a' földnek egészséges vagy egészségtelen, bővebb vagy szűkebb terméseire nézve. De az, hogy ezeket az ő fel-tételeik szerint, az égi testek, és azoknak *ajpeflusai* hordozzák, eddig elé senkitől meg nem bizonyított. Ennyit már maga HIPPOCRATES is meg-jegyzett-volt: hogy t. i. ha az elztendő' részei ellenkező módon, és hirtelenebb-való 's erősebb változások közt folynak-le a' mint kívánná az ő természetek, veszedelmes nyavalyákat szülnek. P. o. A' *tavasznak* természete az, hogy ő mértékletes meleg, nedves, és így véres legyen: a' nyaré, hogy száraz meleg, és így *choierás* vagy epés: az őzré, hogy hideg és száraz. 's következkéskepe: *melancholiás*: a' télre hogy nedves és hideg, és e' szerint *phlegmás*, taknyos legyen.

Es ha ezek szép tsendefen egy - más után így lélnnek, azon *temperamentumu* és idejü személyeknek minden jót ígérnek: ha pedig ellenkezőképen váitoznak, az egészségben-is, a' *temperamentum* és idő szerint, ellenkező vezedelmes változásokat szerzenek. P. o. A' szélveszes, száraz tavasz, a véneket és taknyosokat, nyárra kelve halállal; az igen nedves, himlőkkel és hideg-lelésekkel; a' hideg és szeles, rothasztó és dögleletes forró nyavalyákkal, fenyegeti. Így lehet érteni a többiről is; mellyekre most bővebben ki-terjeszkedni nints időm. Tsak ez egyet akarom azért még említeni e'ről az ő tsillagi mesterségekről, minek - előtte annak valóságáról ítélet tennék, hogy a' leg-nevezetesebb változásokat olyankor hitték esni e' világban, mikor a' leg-felső, és leg-nagyobb *Planeták*, a' *Jupiter* és *Saturnus*, azon egy természetü házak *trigonus*ába öszve-mennek, úgy mint; a' vizesbe vagy tüzesbe, 's a t. Tapalztalták pedig mind ezeknek, mindaz alsóbb *Planeták*nak gyakrabban elé forduló öszve-menésekből és ellent-állásokból, vagy a' jegyekbe lévő bé-érkezésekből. hogy ezek mindenkor valamivel későbbre következnek - bé azon *punctumba* másodszor, mint elébb valának. Mellyekből azt hozták-ki, hogy igen lassú mozgással az egész égnek tsillagos menyezete nap - nyugotról nap-kelet felé fordúlna, úgy hogy, 7000, esztendok el-telése után egy egész fordulást tenne. Melly szerint a' *Planeták*' házainak helyei-is idővel tei-tserélődnének; és, p. o. a' vizes *trigonus* helyébe a' tüzes következnek; és így a' *Planeták*' házainak erejek-is meg-változnék: mellyre a *CARDANUS* fel-vetése szerint 794, eszt. és 214, napok; a' *KEPLERUSÉ* szerint, kerek számmal, 800, esztendő kívántatnék. Ezekből fok számu hátra lévő elztendőkre-is tsudálatos jövendő-éseket formá-tak. P. o. a' *Mubammed Vallás*nak és *Biroualmanak* el-toróltetéséről, a' melly kezdődött K. Sz. után 590-ben, mikor *Saturnus* a'

Rákba, mint vizes jegybe, Jupiterrel egybe ment-vólna; azután pedig 1385-ben vett legnagyobb erőt, mikor ezen házba vagy jegybe a' nevezett két Planeta'k ismét egybe-mentek-vólna, mellyből így jövendöltek: minthogy az ég' keru észének elébb meg-jegyzett módjával, 1782-ük elztendőben a' vizes trigonus helyébe, melly a' Török vallásnak és birodalomnak ennyire hasznos és elő-meneteles volt, az azzal egészen ellenkező természetű trigonus, úgy mint a' tuzes nyomúl-na-bé; e'ben a' Törökök' szerentséje-is meg-sordúl-na; és az ő birodalmok nagyon meg-logna erőtlennülni, vagy el-is romolni. Lásd az elébb-is említett ALSTEDIUST *Vranometriae* Vol. II. P. IV. c. 6. p. 1084. edit. Herbor. Naffov. 1630. Honnan esett, válósággal, az Isten tudja. Elég, hogy az 1782-ük, és a' közelebb el-múlt 1783-ük 's 84-ük elztendők a' Törököknek, a' mint mi meg-értük, igen mostohák valának; 's még rozfszabb következésekről sem lehet felelni, a' máj környül-állások szerint.

Nem tagadom ugyan én, hogy a' régi *Astrologusok'* írásaiban a' természettel és tapasztalásokkal fok szépen meg-egyező jegyzé-^{Mennyét lehet ennek} tek-is ne légyenek. De azok-is úgy bé vagy-^{az egész} nak költeményekkel és babonákkal mázolva, ^{mesterség-} hogy ma *Herculesi* kéz kivánratnék azoknak ^{nek tulaj-} ki-tisztogatására. Próbálták ezt fok derék ^{donisani?} Tudósok, de magokat-is szinte belé vesztették; a' mint meg-jegyzi MORHOVIUS *Polybist.* T. II. L. 11. P. 11, c. 12. és L. III. p. 485. En egy szóval tsak azt mondom ezekre. Mint-hogy ennek az egész épületnek fundaméntomául semmit egyebet az égi testeknek egymásba, 's azután e' földre le-sugározó erejeknél nem tettek-va, azt pedig miből álljon, 's hogy jöjjön az olyan mészfiről le ide? soha fenki közülök meg-nem mütatta, önként 's tsalhatatlanul ki-kerekedik, hogy tsak hó háton épült-volt ez az ő égi mesterségek. Kivált e' máj időben, midón tudjuk, hogy e' mi

Földünk-is nem egyéb, hanem egy közép-szerű *Planeta*; a' több *Planeták*-is, valamint ez, magokban világosság nélkül-való testek; és, nem a' Föld, hanem a' Nap áll középen, és ettől veszik a' több *Planeták*-is, valamint a' Hóid, minden világosságokat, mellyekkel onnan reánk visszafu sugároznak; a' Hóid-istak e' Földet, és e' vel a' Napot úgy járja körül; magokra egybe-omólnak a' Napnak mesterségesen ki-készített tizenkét Hóizai, és: z azok szerint el-rakott *Alfridarius* számok, *Horoſcopusok* és *Climasteriák*: ki-alufznak, el-enyésznek a' *Planetáknak* méltóságai; 's füstbe mennek minden azokból formált boszorkányos jövendölések.

Más kérdés: *ha vallyon az az erő, melly a' Planetákat rendel a' Nappal, a' Hóidat e' mi Földünkkel egybe-kötötte, es e' körül bordinga, akár horzd-vonás, akár visszafu-tojás, akár egyéb legyen az, munkáiódhatik-e valamit e' mi Földünkben, és ennek áthmosphaerájában?* Ezt bizony, okofsággal tagadni nem igen lehet: olly fok dolgok esvén mi körülöttünk, mellyeket egybűn ki-magyarázni eddig elé a' természetnek leg-szemesebb buvári sem tudtak: innen pedig fokakat szépen és elmésen megvilágosítottak Angliában *Joan. Goad* és *William Cock*; Német Országban *Fr. Hoffmannus Diss. de Siderum in Corporu humana influxu medico*; 's mások. Ezután pedig a' babona ennyire lett el-enyészésével, remélhetni, bővebb ki-világosodását-is.

Az üstökös tsillagok (*Cometae*:) még a' *Planetáknál*-is nagyobb szegét ütöttek-vólt e'cin az emberek' sejibe; úgy tartván, hogy soha egy sem fénylett, a' melly a' maga farkával vagy üstökével e' Földre valami veszedelmet ne süttött-vólna. Épált-ola pedig ez a' vélekedés nem annyira a' tapasztaláson mint azok természetnek nem értésén. Úgy hitzik-ola t. i. *ARISTOTELES* után sokan, hogy ezek az üstökös tsillagok a' Hóid alatt; e' mi földünk' goziból egybe-verődött tüzes testek-vólnának;

a' mellyek, ha alább ereszkednének, a' körülöttünk lévő *atmosphæra*ban igen veszedelmes változásokat szereznének. Azután ugyan az eget úgyesebben vizsgálók észre-vették, hogy ezek a' Hóldon sokkal fellyül, a' *Planeták* vagy helyt-tartó tsillagok közt vagynak; 's innen, nem-is kezdettek annyira félni tőlek. De így-is, nem egyének hanem vagy a' tsillagokból, vagy a' *Planeták*ból, vagy magából a' Naphól ki-gőzölt idegen *materiának* gondolván, midőn fel-tették, kivált a' merre a' farkokat ki-nyújtották, azokat a' helységek sokáig nagyon meg-ijesztették. Már ma, minek-utánna a' nagy *CASSINI* és *NEUTON* azoknak a' tsillagoknak szörnyü nagyságokból (mert láttattak a'kora fejük-is, mint *Jupiter*, *Venus*, e' mi Földünk 's a' Hóld) azoknak hasonló kerek formájokból, tömött, homályos testekből, bizonyos időkben esett elé-kerülésekből, naponként-való rendszer útazásokból, 's több e'lélekből, ki-tanulták, hogy azok-is, egyébként a' *Planeták*hoz hasonló testek légyenek; hanem e' mi Földünkről nézve a' Nap körül másként álló szörnyü nagy abroncsokon járnak (mellyeken ki 40, ki 50, ki 60, ki 100, elztendőben kerül egyet; leg-alább éjtszakánként való járásokat ki-vévén annyi idő alatt kerülnek a' mi szemünk eleibe; és a'kor is oldal félt eső 's le-hsladó járások úgy hozván magával, a' mi látásunk elől 2, 4, 6, 8, napok alatt, leg fellyebb 3, vagy 6, hólnapok alatt ismét el-tűnnek), azoktól, a' vén szüléken kívül, senki nem kezd többet tartani, mint a' több *Planetáktól*. Annyival-is inkább, keveset kezdettek ezekre a' *Cometákra* ügyelni; hogy ritkán láttatnak; és hogy a'kor-is, mint más időkben, hol semmi nem követte őket, hol a' szomorú, hol az örvendetes állapotok elegyesen épen a' szerint fordultak elé mint egyébkor, 's azok-is hol itt, hol amott elegyesen ütötték-ki magokat, jellehet a' *Cometa* szüntén úgy süttött oda-is mint ide.

Voltak a' kik az üstökös tsillagokat nem magokban gondolták ártani, hanem hogy az Isten haragjának fenyegető jelei volnának. De így-is, midőn olyan ritkán látnak, és a' kor is olly kevés emberektől (minthogy a' nagy NEUTON meg-jegyzése szerint, többire nappal mennek keresztul a' mi horizonunkon, a' mikor nem láthatni őket) kevés hasznok lehetne. Sor inkább az Isten ő maga JEREM. X. 2. szorosán tiltja a' Sidóktól, hogy ne tanúják-meg a pogányok' útját, és az eger-való jelektől ne feljerenek: mert a' pogányok felnek azoktól. Mennyire érdemeljen reá ügyelést a' David. GREGORIUS Angliai nagy *Astronomus* vélekedése-is, a' melly a' minapi Ujságok szerint, Páris városát annyira fel-lármázta-vals, hogy tu nillik, azért kellene az üstökös tsillagtól fénni, mert meg-eshetik, hogy egyszer olly közzel le-jöne a' Földhez, hogy azt a' maga farkával fel-gyújtand. Ugy az-is, a' mit ír NEUTON *Princip. P. III. Prop. 42.* hogy azok nem annyira e' mi Földünkért teremtetek-vólna, mint azért hogy azoknak farkai a' Nap' és tsillagok' tuzének abraki, táplálói lennének. nehéz meg-határozható dolog. Lásd *A. J. KHELL Phys. I. II. p. 70.*

A' Nap, mind melegével, mind világával mennyire *influáljon*, a' Planeták felett, e' mi Földünkbe, tsak a' nappal és éjtszaka; a' tavasz, nyár, ős, tél eléggé ki-mutatják. De ezeken kívül, a' mint elébb-is látók, az aérnek változásait-is többire egyedül a' Nap hordozza. E' lelkesíti mint-egy meg, a' földnek minden terméseit: úgy hogy, ha el gondoljuk a' Napnak véghetetlen hasznait e' mi Földünkre nézve, épen nem tsudálhatjuk hogy hajdon a' Persák, és fok, egyébként bolts Pogányok, a' Napot Isten gyanánt imádták. Ha ma egy ember a' Nap fel-jövele után e' Földön először jelennék-meg, úgy hogy az előtt e' földi dolgokról felemlit nem tudott-vólna; fel-téve, hogy a,

CICE-

CICERO' vélekedése szerint, a' termézet ő beléje - is mint emberbe, az Istenségnek létéről valami *uacat* nyomott-vólna, 's midőn szemeit tartzkodás nélkül a' Napra vetné, annak erős fénye az ő látását azon pillantatba el-fogván, kénteleniténé őtet a' maga ábrázatját a' földre le-hajrani, és magát előtte mély-sézesen meg-alázni; azután alattomba, és mint-egy lopva, meg-hunyászkodással el-nézné, melly ditsőséges formájú, királyi *majestásu* test legyen az a' Nap! melly kellemetesen nevednek annak melegtől e' földön mindenek! mint örvendenek, miként hizelkednek nékie a' plánták és minden élő-állatok, mikor reájok fordítja maga vidám ábrázatját! Nem tudom ha gondolhatna-é itt Istenségnél egyebet. És mikor estve a' Nap' le-haladásával látná, hogy a' Nap mint-egy meg-halván, a' szörnyű fetétség el-nyel mindeneket, miként tartoztathatná magát a' kétségben eséstől, ha nem tudná hogy majd reggel ismét fel-támad? Ószszel-is mikor a' Napnak alább-alább szállásával a' hideg a' szép plántákat meg-öli, és a' nyomba követő szigoru Tél a' nagy hóval el-temeti, mit gondolhatna, a' ki a' mindeneket újra meg-elevenítő kies Tavasznak hírét nem hallotta-vólna, végső veszedelemnél egyebet? Méltó lézzen ezek mellé, a' kiknek módjok van benne, meg-ólvani, a' miket e're a' tzelra *Aristotelesből* igen ékiesen beszéll CICERO *L. II. de Nat. Deor. c. 37.*

Ma mind ezek a' gyermekek előtt-is esmértes dolgok. Különösebb meg-jegyzést érdemelnek a' Nap' *influxusában* azok az idők, mellyek *Aequinoctiumoknak* és *Solstitiumoknak* mondatnak.

Az *Aequinoctiumok* egy elztendőben kétszer vagynak: Egykor, midőn tavasz' kezdetivel, *Martiusnak* 20-dik (a' *Bissextilisekben* 21-dik) napján, a' Nap addig a' *lineáig* felhágott, melly a' mi Földünk' derekán, napkeletrol nap-nyúgotra által gondolva, egye-

Aequinoctiumok és *Solstitiumok* *influxusa.*

nefen a' Nap' közepére izolgál, a' melly *linea* a' *Zodiacus*nak közepén *aequator*nak, az az, a' nappalt az éjtizakával és az égnek vagy föld' golyóbisának két hasábjait egy-mással egyeztető *linea*nak neveztetik. *Május*zor, az ósz' kezdetivel *September*nek hol 22-dik, hol 23-dik napján, midőn túl-felöl által ellenbe a' Nap az *aequator*ig le-izállott. A' *Solstitium*ok-is esztendőben kéttizer esnek. Az első nyár' kezdetivel *Junius*nak 21-dik napján, mikor a' Nap a' *Zodiacus*nak leg-felső izéléig, a' hol a' *Rák* jegy vagyon, fel-emelkedett, 's nekünk, a' kik azon fellyül lakunk, leg-hozsízabb napot és leg-rovidebb éjtizakát tsiná. A' *májik*, tél' kezdetével *December*nek 21-dik napján, mikor a' Nap a' *Zodiacus*nak leg-alsóbb izélére, a' *Bak* jegybe le-ereszkedett, és nekünk leg-hozsízabb éjtizakánk 's leg-rovidebb napunk leszén.

A' *Höld* mi hozzánk leg-közelebb eső égi test, és mint-egy izolgája e' mi Földünknek. *CASSINI* a' közelebb múlt *Seculum*nak közepe xusa e' föld táján élt híres Ó'osz *Ajronomus* a' *Höld*at di dolgok- 51-szer tartja kissebbnek e' mi Földünknel, ba. felettünk-való magótságát pedig, a' Földnek fél *diameter*ével mérve, 62-nek találta. Melly szoros egybe-köttetése légyen a' *Höld*nek e' mi Földünk' golyóbisával, bizonyítják, a' többek közt, a' tengernek *cessusai* vagy a' tenger' vizének a' *Höld* alatt a' szierint való fel-emelkedései a' mint a' *Höld* a' tenger felett elébb-elébb-mégyen, el-fogy, és meg-telik. Mellyből észre vehetjük, hogy ilyenkor a' rajtunk és körülöttünk fekvő *arnek*, mint a' viznél sokkal könnyebb *materid*nak, még nagyobb *alteration* kell által-menni. A' gondosabb kertészek a' *Höld*nek ezt az erejét a' magok plántáin naponként tapasztalják. A' *Medicások* elött sem egészen esméretlenek ennek munkái. Nevezetesen olyankor nagy változásokat tapasztalnak az emberekben, mikor a' *höld* el-fogy, az az, a' Nap és Föld közt majd egy *medban* esvén, tsak fellyül, vagy túl suti a'

Nap, felölünk-való oldala pedig setét árnyékba esik, míg néhány órák alatt elébb nyomulván, belső oldala, körül fálló módra, megint fényleni kezd, a' melly *Ujságnak* mondatik: és ismét, mikor 14, napok múlva egészen meg- telik, az az, a' mi Földünk ugyan közbe, de alább esvén, az innetső vagy felölünk-való oldalát egészen sütheti a' Nap. Nem különben, mikor a' maga öt *gradusnyira* félre billent abrontásával vagy *Epicyclosával*, az *Eclipticán* vagy Nap' útján e' Fold' golyóisával együtt mentekbe (*in nodis*) mind ketten egy *lineába* esnek a' Nappal, és el-fogják egyik a' másiktól a' Nap' sugarit, a' melly ha *Hold fogytán esik, a' Napban*, ha *Hold töltsin, a' Holdban* (*eclipsis*) fogyatkozás létszen. Ezekben az állásaiban a' Holdnak nagyon szoktak *alterálódni* e' földi dolgok, jollehet még most valóságos módját, 's természetzi közelebb való okát, se ennek, se annak nem érthetjük. RAMAZINI nagy tudományu és *experientiáju* Olofz *Medicus* 1694-ben *Junius*-nak 27-dik napján, látta hogy azon az órán, mellyben a' Napban fogyatkozás lett, a' *Barometrum'* tsőjén a' kéneső két *lineával* tellyebb nyomult; és hogy a'kor ott *Mutina* vároisába, a' hol ő lakott, a' terhesebb betegek tsak nem azon *minutában* meg-hóltanak: mellyet azután-is 1706-ban *Majus*-nak 21-dik napján, mikor itt Európában a' Napban példa nélkül való fogyatkozás lett-volt, épen a' szerint tapasztalt. Mellyet o az ártnak a'kor hirtelen esett meg-hülésének és nehezedésének tulajdonít. Fr. BACO *Baro de VLRLAMIO* Angliai tudós *Philosophus* Ur- és nagy *Cancellarius*, valahányszor a' Holdban fogyatkozás lett, mindenkor el-fizokott volt ájulni, és a' szerint éledett-fel a' mint az Hold újra meg-világosult, BEHRENS *Select. Diæt.* p. 10. 11. *Pitkarnius*, *Scotiai* elmés *Mathematicus* és *Medicus*, egy ideig ezen *Seculávinak* clein Lejdat híres neves *Professor*, egykor az *Edinburgi* mezon sétálván, hirtelen, szokása ellen,

nagy orr vér folyásba esik: mellynek femmi egyéb okát nem találta, hanem hogy épen azon órában esett a' Hóldban fogyatkozás, a' mikor-is a' *Barometrum*ban úgy le-ereszkedett-volt a' kéneső, hogy soha olyan alatt nem láttatott. Ugyan a'kor ott *Cockburne* nevű *Philosophiae Professor* szörnyű vér-pökésbe esvén 's azon órában, azon házban, öt, vagy hat emberek, a' kiken az előtt-is szoktak-vala némü-némü vér-folyások elé-fordúlni, épen ilyen vér-ki-rohanásban hirtelen meghóltanak, a' mint bizonyítja mind ezeket *R. MEAD. de Imp. Solis et Lunae* c. 2. Nevezetes az-is, mellyet *Frid. HOFFMANN de Influxu siderum* §. 10. fel-jegyzett, hogy t. i. *Car. PISO* igen szemes *Frantzia Doctor*, a' maga betegjei körül áthatatosan tapasztalta - légyen, hogy az olyan forró nyavalyákban, mellyek vagy a' vér' lokságából, vagy valami *fluxus*-okból lettek, a' fájdalmok és egyéb el-nehezések, az alatt az idő alatt, míg a' tenger' vize a' part-selé ment, minden nap nagyobb erőt vettek, azután pedig, a' mint a' víz vissz-ereszkedett, a' fájdalmok és szorongatások-is a' szerint meg-enyhültenek: mellyet-is nem egyébnek, hanem egyenesen a' Hóld' járásának lehetett tulajdonítani.

PARACELsus és *HELMONTIus* a' Hóldat hidegítő sugárral gondolták e' földi dolgokba *influálni*. De mások ezt minden tapasztalás nélkül lévő képzelődésnek találták. Ugyan-is a' *HOOKIus*, *de la HIRE*, *VILETTE*, és *TschirnhauseN* próbái szerint, a' Hóldnak sugári (mellyek nem egyebek hanem a' Napnak onnan felénk vissz-erődött sugári) mikor a' leg-nagyobb gyújtó tükörökkel egybe szedődtek, és a' leg-érzékenyebb *thermometrumra* fordítottak-is, a'ban se meg-ritkítésekkel, se meg-sűrítésekkel, leg-kisebb változást sem ízerzettek: a' mellyből ki-tettzett hogy azok úgy-is, se nem melegítettek, se nem hűsítettek. Nem-is tsuda cz, úgy mond, *HAEN*
Ur

Ur Pathol. T. I. p. 42. Mert a' Hóld' sugári tsak úgy vagynak a' Nap' sugárihoz, mint van az 1. szám 3000000-lez. Melly Izerint midön egybe szedődtek-is a' focusba, ezerfzer kevesebbek vóltak mint a' Napnak rendes sugári, mellyet-is 306-fzor szokott tömöttebœ tenni azon nagy gyújtó tükör.

Ezeket előre így értvén, már jobban meg-
 itélhetjük, mennyiben leheffen e' részben-is Hippo-
 helyt aeni a' nagy HIPPOCRATES tanátsának, crates ité-
 midon Lib. de Aère aq. et loc. §. 30. így irt: lete az ár-
 Oportet et astrorum exortus considerare, praeci- talmos na-
 pue Canis Arcturi et Plejadum occasus. Morbi pokról.
 erim in his maxime diebus judicantur, alique
 perimunt, alii vero desinunt, aut in aliam spe-
 ciea aliumque statum transmutantur. Ismét,
 ugyan ott: Maxime autem observare oportet
 magnas temporum mutationes, ut neque in Solsti-
 tiis libenter medicinas exhibeamus, neque ura-
 mas, quae circa ventrem, neque secemus priusquam
 praetereant dies decem, aut plures, et non pau-
 ciores. Periculosissima sunt ambo Solstitia, ma-
 xime vero aestivum: periculosum etiam Aequi-
 noctium utr. mque, magis vero autumnale. az az:
 Szükség vigyázni a' tsillagok' fel-tettzéscire-
 is, kivált a' Fias tyúknak és kisebb Eb-tsil-
 lagnak el-haladására, minthogy a' nyavalyák
 többire olyankor vagy meg-ölik a' beteget,
 vagy meg-ízünnek, vagy egyéb nyavalyák-
 ká változnak. Mindenek felett pedig ügyelni
 kell az idők' nagy változásaira; hogy mikor
 a' nap leg-rövidebb, vagy leg-hosszabb,
 a'kor se orvosságot ne adjunk, se ne égefsük
 vagy vágjuk a' has körül való részeket, mig
 mint-egy tiz napok el nem telnek. Leg ve-
 szedelmescbek a' meg-forduló napok, kivált
 a' nyári veszedelmesek a' nap és éj mind
 két egyezései-is, kivált az őszi. Mind eze-
 ket e' máii időben is, (ki-vévén a' mit
 elein a' Canis Arcturus és Plejadések, az az,
 a' Rák jegy alatt lévő kisebbik Eb-tsil-
 lagról és a' Fias tyúknak fel-tettzéseikről és el-hala-
 dások.

dísokról mond; a' mellynek femmi nyomát nem tapasztalták LANCISIUS, LICETUS, HOFFMANN 's más nagy Doctörök) megtartásra méltóknak tartja TRALLES l. c. p. 404. Azon közben szükség elménkbe tartani azt-is, hogy a' Hóldnak és egyéb tsillagzatoknak erejénél fok száz egyéb környül-álló okok vagynak erősebbek, mellyek azokkal együtt munkálódnak mi bennünk, még pedig gyakorta ellenkező módon: úgy hogy igen ritka állapotba leuessen azoknak az Egi-teleknek *influxusait* az egészségnek jóra vagy rosszra való változtatásában különösen meg-jegyezni.

Ö T Ö D I K R E S Z.

A' Szelek' Erejéről.

§. LXXI.

Minthogy a' Szeleknek-is a' mi egészségünk körül igen nagy ereje tapasztaltatott eleitől fogva; látsunk már egy két szóval azokról-is. A' Szelek femmi egyéb nem lévén az *Aer*nek egy helyről a' más helyre való omlásánál, természetekre nézve-is azon helységekben lévő *Aer*nek, az honnan felénk indulnak, és a' mellyeken által-jönek, természetivel igen meg-egyeznek. Az *Eszaki szél*, minthogy igen hideg, nedves Tartományokról nagy havasokon jö mi hozzánk; egyéb-iránt-is, a' Napnak az *Aequatoron* túl menése miatt, őszi- és télben szokott uralkodni, igen hideg és nedves. A' *Déli szél* az *Aequator* alatt eső, meleg, és fővevényes *Africáról* a' *Mediterraneum*, *Hadriaticum*, vagy *Velentzei* tengereken által jö mi reánk, és a' Napnak az *Aequatoron* innen való járása miatt, gyakrabban
nyár-

nyárban-is fűv, ez okból meleg és nedves: ére nevezve, mindenkor igen ártalmosnak-is tartatott. Jóllehet mi nálunk, a' Szebeni és Fagarasi havasok' hidegsége mérsékelvén annak melegségét, ártalmában-is fokát el-vészen. A' Nap-keleti szelek, mi hozzánk tavaszszal a' nagy száraz Asiából jönnek. Innen, ha az *Euxinum* vagy Fekete tenger őket-valamennyire nem nedvesítené, igen szárazok, és fél-szerint melegek-vólnának: de így - is szemlátomást szárazságnak. Az *Észak* és *Nap-kelet* közül jövő szelek, a' nagy száraz, fővenyes, hideg Tatar-Országokról mind eddig száraz helyeken utazván, erőssen szárazok, és egy kevésbé hidegek. Az *Észak* és *Nap nyugot* közül támadók, minthogy a' Német - Orzági vagy Tengerről nem régen szállottak-le, igen nedvesek, és gyakorta esőt-is hoznak. A' *Nap-nyugoti-szelek*-is, a' nagy *Oceanum* Tengerről kelnek-fel: a' honnan ha Frantzia, Német, és Magyar Országokon kereftül-jötökben nedvességekből valamit el nem hagynának, basonló nedvesek és fél - szerint melegek vólnának. E' felett, azok a' tisztátalanságok-is, mellyek az *Aéret* undokitják, a' szelekben meg-lehetnek. Tapasztaltattak bizony néha olly mérges szelek, hogy valahol el-men-tenek; a' fáknak, fűveknek virágjait hirtelen elhervasztották, és az emberek 's barmok közt iszonyu veszedelmes nyavalyákat hagytanak. Ezekből, mellyik szél mennyire legyen az egészségnek hasznos, vagy ártalmos, a' ki az *Aéret*nek fellyebb le - irt minémüségét meg-értette, magais jó rendin meg-ítélheti. Meg-batározott és bizonyos dolog, így ír Fr. HOFFMANN, *Diss. de Temp. Anni insalubr.* §. V. a' Természeti és az Orvosi tudományban jártas-költés emberek előtt, hogy

a' Nap-keleti szelek leg - egészségesebbek ; a' Déliek és Nap-nyugotiak pedig, igen egészségtelenek. Bizonyítják ennek igazságát CELSUSnak - is ezen szavai: A' Déli szél a' tejtet el-lombítja, el-áztatja és erő-teleníti. Az Északi szélről pedig ugyan ő azt mondja: hogy az kobogést, bí-rkedést, bas-szorulást, vizellet fel-akadást csinál, a' testet fel-horzasztja ; ismét : oldal - fájást és mejj-fájást okoz. De az egészséges tejtet könnyebbé teszi és meg-erősíti. Tapasztalták azt mások-is, hogy a' Déli szél az ételbéli kívánságot el-vérfi, az Északi szél pedig azt neveli.

Midőn az aer természeti nehézsége és A' szelek elasticitása szerint magát mindenütt egy formán miből le/z igyekezi ki-terjesztetni, ha itt vagy amott valamit lágyúl, a' hátul lévő mindjárt után nyomul, míg az egész aer ismét egyenlő lóra állhat. El szokták az aer' aequilibriumát vagy egyenlő líbon való állását bontani mind a' meleg, mind a' hideg ; a' hideg egybe húzó, a' meleg ki-terjesztő erejével: mindenik, a' mint kisebb, vagy nagyobb, a' szerint. Ezek miatt az aer soha egész tsendességbe nem lehet. Ugyan - is, a' mint óránként a' Nap' sugári az aerbe elébb-elébb haladnak, a' szél - is a' szerint nyomul utánuk. De sokszor az ellent álló felhőkbe meg-ütközvén a' Nap' sugári, kettős erővel fordulnak - visszavalamelley helyre ; a' hol az aert hirtelen ki-terjesztvén, reménytelen nagy szelet támaiztanak. A' föld' gyomrában égő tűz-is, a' mint, hol itt, hol amott üti-ki magát, sokat téfszen a' szeleknek véletlen gerjesztésére ; úgy az aerben fel-gyúladott tűzek és viilámások-is. A' Hóld, maga-telé vonván az aernek alatta fekvő részét, a' mint mendegél, maga után vonja a' szeleket. Sokat törték fejemet a' természet' vizsgálók azon, hogy a' szeleknek avagy tsak a' nevezetesebb útjait, a' tengeren-való hajó-

bajókázásra nézve, meg-határozhatják. A' Napnak járása után halgató állandóbb tavaszi, nyári, őszi és téli négy farkalatos szeleket, u. m. Nap-keletről, Délről, Nap-nyugotról és Északról, a' Nap' járása szerint, bizonyos *Utjokat* és járások-időkben fuvókat; úgy a' közben eső némelykat nehéz szeleket, és a' mellyek a' Hóld' változásit kö-ki tzi-*ki tzi-ka-*vetik, idejekre és útjokra nézve jó rendin ki-*mozni* is nyomozták, és igen elmés mesterséggel *Mappákra*, a' *Compas'* vagy *Nautica pixis'* mutatásához alkalmaztatva, le-is rajzolták. De minthogy a' szeleknek fok okai történet szerint adják-elé magokat, mindenkor meg-fog maradni a' BöltS SALAMON itélete *Prédik. XI. 5*, hogy a' *szeleket útját Jerki me nem tudhatja*, és a' mit Idvezitőnk mondott *JAN. III. 8*, hogy, a' *szel a' hová akar fúvni fúv, és annak zúgdsát hallod, de nem tudod honnet jő, és hová megyen*. A' ki a' *Levegő égnek nehézséget megmerte*, *Job. XXVIII. 25*; a' ki a' *felhőket a' földnek utolsó hatdrából fel-hozza*; a' ki *villám-dsokat zerezésüvel egybe*; es a' *szelet ki-hozza az ő tár-bázdából*, *Sólt. CXXXV. 7*; *Jerem. X. 13*; a' *kit a' szelek szárnyaikon bordoznak szépen*; *Sólt. CIV*; a' magyarázhatja-ki egyedül volta-képen a' szeleknek útazásait. Mondatik ugyan a' *Sütán-is Levegő-Eg Fejedelmének*, és egy-szer tsinált-vólt - is nagy szelet Isten engedel-méből, mellyel a' házat a' Jób Pátriárka' fi-*ra* töré. De hogy ő az a'ért egyébkor - is ma-ga akarátja szerint zavarhassa, nem hihető. Annyival inkább nevetséges kőtemények a' *Garbentzds Dedkok'* historiái, hogy t. i. azok egy rongyos köpenyeggel sárkányra ülván, a' szeleket és jég-esöket magokkal hordoznák. Semmit árúlnak bizony azok a' *Finlandiai* bo-lszorkányok-is, a' kikről azt írja a' köz nép vélekedése szerint, *OLAUS MAGNUS Hist. Gen. Septent. L. III. c. 15*. hogy a' szeleket meg-zárván, várakban tartják; és az együgyü hajókázóknak jó pénzen el-adják. Nem fok-tal lehetett jobb ajándék ennél az *Ulyssés-is*

Szel bar-
langok.

HOMERUSnál *Odyss. K. v. 19.* milon *Aeolustól* bórökbe szoritott szelet nyert-*vala.* Vagynak ugyan fok helyt valóságos szél-barlangok (*Cryptae Aeoliae*) mellyekből szüntelen nagy szél jo-ki, mint írja *Gilbertus* után *MUSSCHEMBROOK Element. Physic. c. 41. §. 1020,* *Britanniának Dembigija* nevü helységéről, hogy ott néhány lyukakból olly erős szelek rohannak - ki, mellyek a' beléjek vetett köntösöket és posztókat nagy erővel vízszta fújják. Illyenek írja *lenni Cornorból Neapolisban az Aurum Cumanae Sibyllae, Cavernas Bayas,* *Lenzyl-Országban-is a' Cracoviai só-bányákat.* De ezekbe-is hibetó, hogy más lyukakon mennekbé azok a' szélek, vagy a' vízzel tsepegnek-bé mint *aer,* és ott a' belső melegtől ki-terjedvén, úgy válnak szelekké. Nevezetes szél-barlangot jegyzett-ki *Martinius* bol *H. MUNDIUS-is l. c. p. 86,* *Chinában* egy nagy hegynek tetején; mellybe ha egy darab követ vetnek, azonnal szörnyü zúgást tsinál, és olly nagy szélvész emelkedik-fel belőle, hogy az a'ból támadt zürzavar az egész helységet el-borítja; sőt néha, ha tsak nagyon befézllnek-is közel hozzá, úgy - is annyira felindúl, hogy a' közel lévő havasokról le-sep-rett hó-fúvásokkal az utazókat feregestől eltemeti; mellyre nézve, nagy tseudeséggel szoktak ott által-menni.

Forgó
zelek.

Láunk magunk közt - is sokszor tsudálatos *forgó szeleket*; mellyek a természet' szokott rende szerint, két ellenkező szeleknek öizve utközéséből, vagy valamelly vastag, tömött felhőben-*való meg-akadásából* léznek. Vagynak szörnyü zúgással járó szelek-is; mellyek ollyankor szoktak támadni, mikor a' felhők, mint meg annyi öblös gyújtó üveg táblák a' Nap' sugarit egybe-szedve, e' vagy ama' helyre fordítják, és erős melegekkel ott az *aert* hirtelen nagyon ki-terjesztik; vagy pedig a' földből valahol nagy tuz, vagy melegség utvén - ki magát, a' veri széllyel a' körül lévő *aert,* s azután omlik oda víziza. Vétkes vas-
tag

tag tudatlansága tehát a' köz - népnek, midőn, az ilyen hirtelen támadó nagy izeleket a' bofzorkányoknak tulajdonítja.

A' *tendes szél* nem meizsíról jő, nem-is mezfize mégyen, 's útjában a' lovagló embert nem igen szokta meg-előzni. A' *sebeffetsze szél* egy óra alatt tíz Anglus mért földet el-halad. A' melly egy *secunda minuta*, az az, egy *minutának* hatvanad réfze alatt 24, lábnyi útát téfzen; az, ol' *erős szél*, hogy az erős embernek - is *erőskodni* kell, hogy véle szembe mehessen. A' mely szél ennyi idő alatt 32, lábnyi helyet el-fut, az, a' fők' ki-fzaggatására és épüetek fel-forgatására elégséges. Az *igen sebejs szél*, a' DERHAM *obfervatioi* fzerint, egy óra alatt 45, Anglus mért földet el-halad, és egy végtiben fok Országokon keresztül mégyen. MUSSCHEMBROEK. l. c. §. 1025.

§. LXXII.

Közönséges hasznait és ártalmait a' Szeleknek, a' mi életünkre és egészségünkre nézve a' mi illeti, azok igen fokak, és fok-félék; de mi rövidségnek okaért, tsak a' következendőket jegyezzük - meg. A' Szelekverik - egybe a' tengerről és más helyekről fel-kelő ködöket, azok vízik azokat által a' száraz és víz nélkül való helyekre, hogy ott eső legyen belőlek, és így az *Aér* a' benne úfzó gázságtól ottan-ottan meg-mofattasék, a' föld meg nedvesitetsék, és termékeny legyen; az élő-állatok' italára forráfok, patakok, folyó vizek és tók legyenek. A' Szelek ofzlatják - el a' földről fok helyeken igen bőven fel-emelkedő rothadt és mérges gőzöket, hogy azon helyek-is felettébb egészségtelenek ne legyenek. Ezek mérséklik az *Aérnek*

hidegseget és melegséget, által-vivén a' meleg Tartományokból a' meg hevült *Airt* a' hidegebb Országokra, a' hideg Országokból ismét a' hideget a' meleg Tartományokra. Ezek mozgatják a' tengereknek és tóknak vizeit, hogy el ne rothadjanak. Ezek vizik-el, hogy többet ne említsek, a' mi testünkben szünetelen ki-jövő meleg, nedves gőzöket-is, hogy a' körületünk lévő *Airt* meg ne vesztegethessék. Melly jól élők az erős fel-melegedésben, ha valamivel csak egy kis szellőt tsaphatunk-is mi magunkra, mindnyájon sokszor tapasztaltuk. Artalma pedig a' szélnek, mint szélnek, kiváltképen való módon az erős és sebefs fúvástól vagyon, a' mennyiben t. i. tör, ront, zavar, porral, fövennyel, hóval, 's a' t. mindent el-tölt: a' mi testünknek is azon oldalát, mellyet tsap, inkább nyomván és hivesítvén, mint az ellenben tétetett oldalát; a' nedveségeknak egyenlő kerengéfit nagyon elbontja, és meg-zavarja mi bennünk; mellyből náthák, nyilaldozások, tsontok' fájdalma, *pleuritis*, vér-pökés, 's a' t. szoktak támadni.

A' szelek
miként vált
roztaják
az egészsé-
get?

Mennyire *influaljanak* a' szelek az egészség' dolgába, gondolhatni, midőn látjuk hogy a' *Barometrum*' tsójén a' kénesőt olly hirtelen, és nagyon le-szállitják; a' melly világos jele, hogy a' szélbe hátul az *air* igen meg-könnyül. Mit tégyen pedig az *air* nehezebb és könnyebb mivólta az életre, fell,ebb meg-értettük.

Tapasztalják a' szelek' támadását előre is, kiváltképen az ollyanok, a' kiknek testben nagy romlások, vagy seb-helyek vagyunk: a' kikben az időnek meg-változát előre kiszokták jelenteni azokban a' meg-romlott helyekben támadt vonódások, vizketéségek és fájdalmok. Az honnan az illyenek a' Kalendárium-

riomot a' magok testekben mondatnak hordozni.

Egyéb hasznos és ártalmas *effectumai* a' szeleknek az a'rnak a'kori minémiségétől függenek; a' mennyiben t. i. a' szelek hidegek, melegek, szárazok, nedvesek, tiszták, tisztátalanak, vagy dögletesek léteznek. És ezen az úton az ártalmas a'ér megszűze földre-is hirtelen áltál-költözhetik; a' hol reménytelen maga természetiből folyó új terhes nyavalyákat szerezhet: mint ezt sok régi és új járvány nyavalyák' példái bizonyítják. A' rendszerint való iakalatos szelekről megjegyzést érdemel, a' mit ír Fr. HOEFMANN *Observ. Barometr.* c. c. 6. melyek a' deákbo! magyarra általt fordítás szerint így folynak: „A' Déli *A' Déli*
 „ nedves, meleg szel, a' plánták' magvainak *szelek leg*
 „ jó móddal-való ki-keelését és a' földnek *egészsége*
 „ mékenységét ugyan hathatóson segíti; de *lenebbek,*
 „ a' nemesebb élő-állatok' egészségét nagyon
 „ vesztegeti: az *Északi hideg szel* pedig a'
 „ földet termékenyteleenné téfzi; de az egészsé-
 „ get frilsíti, erőf-íti, és fenn-tartja. Innen
 „ vagyon hogy, jóllehet az északi tartomány-
 „ ok, és másutt-is az északba eső helyek igen
 „ soványok, termékenytelenek: de még-is
 „ több, erősebb 's hosszabb életű lakosokkal
 „ ékeskednek, mint a' délre eső, kövér, ter-
 „ mékeny Országok. A' nap-nyúgot és nap-
 „ keletre esők, fél szerint vagynak mind az
 „ egészségre, mind a' termékenységre nézve.

Tapasztalt dolog továbbá az -is, hogy mikor déli szelek fúvnak, a' szíjjak, köteiek, húrok meg-nyúlnak, és rozsfzabbúl p. nzenek; a' fíjdalmosabb nyavalyák, mint a' fog és ful' fajás, kölvény, hójag és vesebéli kövek nem annyira kegyetlenkednek: minthogy a' fíjdalom a' *fiorá* nak feszüléseiből vagyon; melyek ilyenkor meg-eresszenednek. Ettől vagyon az -is, hogy a' fokáig tartó déli szelekre az egész test el-lágyul, meg-nehezul, meg-puffad és ön-fiznt vált; nebéz, nyughatatlan álmok léteznek; a' gyer-

mekekben a' geletzrak, óltvar, vér - has erót vesznek ; másokon-is a' sebek meg-fenyvednek ; a látás, hallás, emlékezés tapasztalhatóképen meg-tompúlnak. Ide nézett HORATIUS *Portais*, midőn *L. II. Saryr. VI. v. 18.* így szólott : *Nec mala me ambitio perdit, nec plumbeus auster.* A' déli szelek' ártalmainak orvoslására az éizaki hives szelek egyébként leg-jobbak vólnának, tsak az a' kár, hogy, a' mint már fellyebb-is meg-jegyzők, midőn a' nedves hideg, a' szelek' ereje által nevededést veszzen, ezzel gyakorta ellenkező, s nem kevésbé veszedelmes nyavalyákat ízerez. Leg-hamarább pedig és leg-inkább árt az erős hideg szél, mikor erős lélekezésvagy kiáltozás közben lovan, vagy gyalog, a' széllal szembe futva fűv - bé az ember' szájába. Melly miatt a' Hadi Tisztek közül, midőn a' nép előtt nagy erőből fokáig kiáltozniok kell, köhögésben és vérpökésben fokban el-vesznek. Lásd-azt - is a' mi van HIPPOCRATESben *Sect. 3. Aphor 5, 17.* Az *Africai* veszedelmes hév szelekről már fellyebb vólt emlékezet.

§. LXXIII.

Mind az *Aérnek*, mind a' szeleknek hafznait, ártalmait, és különböző természeteit így meg-értvén, észre-vehetjük már azt is, mitsoda fundamentomon jövendölt így HIPPOCRATES *Sect. III. Aphor. II:* *Ha a' száraz, és Ejszaki szeles telet, esős és Déli szeles tavasz követi, nyárbán forró és minden féle hideg-leléssek, szem-fájások, tsipázások, has-menészek uralkodnak, kivádit az aszszonyokon, s puhább testű férfikon. Aphor. 12: Ha a' Déli szeles, esős, lágy telet, száraz és Ejszaki szeles tavasz követi, a' vifetős aszszonyok akármi kistsiny okból könnyen idétlent szülnek, vagy igen erőt-*

erőtlen és beteges magzatokat hoznak e' világra; mások has menéssel, szem-fájással; a' vének pedig veszedelmes nátbákkal bántatnak. Aphor. 13: Ha a' nyár száraz, és Északi szeles, az ősz pedig esős, és Déli szeles lesz; télen fő-fájások, köhögések, bérek-déjek, nátbák uralkodnak; némellyek szárazbetegségek is esnek. Aphor. 14: Ha az ősz száraz, és Északi szeles lesz, azoknak kiknek nedvesebb testek van, kivált az aszszonyoknak jól szolgál; másoknak pedig száraz szem-fájásokat, forró bidég-leléseket, főbéli nehez nátbákat, némellyeknek pedig melancholiát vagy fekete sárt csinál. Aphor. 15: Ha a' nyár a' tavaszhoz hasonló lesz, a' bidég-lelések fok izzadáással járnak. Ha az esős idő fokáig tart, többre bojszszas bidég-lelések, has menések, rothadások, nyavalya-törések, gutta-ütések, torok dagadások lesznek. Aphor. 16: Ha a' nagy szárazság uralkodik, el-száradások, szem-fájások, köszvények, nehez vizellések, vér-has kegyetlenkednek. Ismét, Sect. III. Aphor. 19, 20: Az esztendő' szakaszai-ban tavasszal es nyár' kezdetin, a' gyermekek; nyárban és őszszel, a' vén emberek; késő őszszel és télen, a' közép idejű emberek, jobban vagynak. Aphor. 21: A' nyavalyák közül ugyan akármeddigyik lebet minden időben; de még is tavasszal, a' megtébolyodás, melancholia, nyavalya-törés, vér-folyások, torok-fájás, nátbák, berkedés, köhögés, minden-féle fokadékok és kelevények, és a' köszvény inkább uralkodnak. Nyárban ezek közül is némellyek, de a' forró, harmadnapi, negyednapi bidég-lelések, bányások, has-menések, szem-fájások, fül-fájások, szárnak ki-sebesedése, szemérem testnek meg-bűszbödése, izzadáások gyakrabban kegyetlenkednek. Aphor. 22: Őszszel pedig a' nyári nyavalyák közül is sokan, de a' negyednapi és bojongó bidég-lelések,

löp dagadás, víz-korság, száraz betegség, nehéz vizelés, bas menis. ver-bas, far'sába, torok-fájás, fulladozás, kolikák, nyavalya-törések, meg-tébolyodás, melancholia, inkább járnak. Télien az oldal-fájás, mejj-fájás, ágyék-fájás, főfájás, pleuritis, gutta-ütés, halálos álmoság vesztetik az embereket.

Tanulta-va ezeket HIPPOCRATES (a' ki AEscUL PIUSTól, az Orvosi mesterség' leg-első fel-találójától, a' mint írja SORANUS az ő életében az atyai méán 14-ük, az anyai 20-uk születés-va, és mind orvosi mesterséget gyakorolnak-va) rétz ízerint az ő Eloitól vett hagyományokból, rétz ízerint az önnön maga hoszfizas experientia'ból, évvén némellyek ízerint 85, mások ízerint 90, mások ízerint 104, vagy 109, elzrendeket, rétz ízerint pedig az AESCULAPIUS' Templomában fel-függeztetett Táblákról; és foglalta elmés rövidséggel ezekben a' fontos mondásokb: fel-gyűjtván azután a' VARRO bizonyítása ízerint azt a' Templomot vagy Bibliothecát, hogy minden orvosi jegyzések egyedül nála maradnának-meg; (a' melyet SORANUS csak egy Andreas nevű hitvány ember calumniájának mond lenni róla, mint a' ki mindenek' ítélete ízerint, példás kegyefségű, pénzen és dítsőségen nem kapó bölts Orvos-va) Mennyiben épültek-légyen pedig ezek az ő jövendölései a' Termézet' rendiben, meg-lehet ítélni az árnek és szeleknek már meg-magyarázott tulajdonságaiból-is, de leg-helyesebben a' tapasztalásokból, mellyek mind ez idelg-is a' ízerint mentenek; 's e're nézve tőlünk annál nagyobb figyelemetetséget-is érdemelnek.

§. LXXIV.

Mind ezekből, a' miket eddig az Árnek és Szeleknek tulajdonságiról, hasznairól és ártalmiról

ról elő-izámalánk, önként ki-kerekedik, hogy leg-eg. ségesebb *Aërü* helyly a' volna, mellyben az *Aër* nem-is igen meleg, nem-is igen hideg, nem-is igen száraz, nem-is igen nedves, uem-is igen könnyü, nem-is igen tisztátalan, melegről hidegre, hidegről melegre hirtelen nem változik; mellyet sem a' Déli, sem az Északi szél nem talál, hanem mindenkor Nap-keleti, vagy Nap-kelet 's Észak közül fúvó szellők elefztenek. De kérded, hol lehet ilyen helylyre találni? talám csak a' *MORUS* *Vtópia*jában. Mert a' völgyekben nehéz ugyan az *Aër*, de tisztátalan; a' hegyeken tiszta, de hideg, szeles, vékony, és gyakran változó; a' tér-hellyen nem-is igen vékony, nem-is igen vastag, de hol igen nedves, és telyes rothadt gőzökkel, hol igen száraz, meleg, sok fövennyel és porral meg-rakodott; itt a' nagy városoknak füstje; amott a' bányáknak gőze undokítja azt; másutt az álló bűdös tók, fertők, nagy folyó vizek, árnyékat tartó nagy hegyek és erdők; vagy pedig a' rothasztó Deli szél, és fagyaló Északi-szél vesztegetik-meg.

H A T O D I K R É S Z.

A' Leg-egéséesebb Aërről.

§. LXXV.

Földi Paraditsomnak tarthatjuk azért *Aërire* nézve az olyan helylyet, melly egy kevésé más helylyeken fellyül érő, de nem igen magos dombon fekszik; mellyhez közel sem magos hegyek, sem nagy erdők, sem álló tók, sem nagy folyó vizek nintsenek; hanem szép kies berkekkel, le-

gelő mezőkkel, virágos kertekkel, gyümölcsfákkal vetetett környül; a' hol Dél felől szép kies tsergedező patakok, Eszaktól száraz szántó-földek vagynak, és a' nap-teny egetz estveig süt. Ezek minel jobb móddal meg-vagynak valamelly helységben, az a' helység-is annál egészségesebb. Felettelb bibáz pedig (igy ír LOMMIUS, *Comm. de Sanit. tuend in L. I. Celsi p. 57.*) a' köz-nep, midőn a' helységeknek egészes voltát a' szomszéd nagy folyó vizeken építi: mert valamint gy-nyörködttetik a' nagy folyó vizek a' szemet, szinten úgy ártanak mind a' két egészségnak. Hancm az Aërnek kiváltképen való jósága, a' tisztaságban áll. Melly szerint, elébb való a' falusi Aër, a' városinál; a' szántó-földeken fekvő, a' rétbeinél; a' szárazon lévő, a' tengerinél; a' he-yeken való, a' tők és nagy folyó vizek mellett valónál; a' száraz, az esősnél; a' tiszta, a' ködösnél; a' nappali, az éjtszakainál; a' déli, az igen reggelinél és késő esteinél.

De minthogy az ilyen jó Aëri helyly igen ritka, 's nem-is mindnyájon 's mindenkor van módunk a' jó Aërel való élésben; fok kívántatván még egyéb-is az Aër mellé az életre: ü. m. étel, ital, ruházat, bátorságos lakás 's a' t. melyeknek meg-szerzésére gyakran alkalmatofalbak a' rossz Aëri helylyek; de akár hol-is, a' szelektől 's esztendő' négy részeitől-is a' leg-jobb Aër-is gyakran meg-változván, igen szükség lé-szen már a'ról értekezödnünk, hogy lebesse magunkat a' rossz Aërnek ártalmi ellen-is meg-tartani.

Ide valók Castor DURANTESnek 1565, táján V. Sixtus Pápa Udvari Fő Orvofsának e' következendő fontos versei, de Aëre jalubri:

Az egészséges tisztaság aëriek requiritumi.

Si cupis incolumem vitam producere, Coelum
Effuge corruptum nebulis, ridore, lacunis,
Quoib

*Quodque movet maerens morbojis Africus auris.
 Furum ama, et ad Jolem nascentem, et lumine
 apricum*

Purgatumque Euro, et Boreali frigore .ersum.

AZ AZ:

Kivánsz-e Állandó egészsé^{ben}ben élni ?

Ködtől, dögtől, 's tóktól, buszhödt égtől félni,

Tudj: 's a' nedves Déli szél mérgét kerülni.

A' hely, mely reggeli nap-fénytől vidulhat

Fel-kelet 's Buzoki izeilóktól tisztulhat,

Te egészségedre jobb móddal szolgálhat.

Leg világosabb jelei akármelly helységben az Aer' tizta és egészséges vóltanak, ha ott tizta, kedves italu források, kútak és folyó vizek vagynak. Mert a' vizeknek tisztasága a' földnek tizta természetétől vagyon. *Ismet*; ha a' szántó földek sárga fövennyel elegyek és jól számlanak: mert a fekete föld kövér, meleg és rothasztó; a' szivály sárga, agyagos föld, felette nedves természetu. Mind ezek felett-való jó jel pedig az, ha a'ban a' helységben feles meg-öszult öreg emberek találtnak.

Ezek szerint már, ha e' mi Erdélyi Hazánk' fekvését el-nézzük, a' melly e' Földnek golyóbisán szélelségére 45. és 52; hosszúságára a 40, és 45, *gradusok* közt élük, és így a' hidegre és melegre nézve leg-jobban *temperált Cümában*. annyira fel-emelkedett helyen, a' honnan a' vizek mind ki-folynak; e' mellett a' Déli meleg szeleket a' Fagarasi és Szébeni egy-másból folyó magos havasok el-for-dítják: a' Nap-keletieket a' Tsiki alacsonyabb havasok egyenesen által-eresztik: Nap-nyugotra pedig havasaink nintsenek; itt helyben-is se döglött nagy álló tók, se sivatag fövenyes melög puszták, se felette nagy árnyékos erdők, se o'lyas *minerás* helyek nem találtnak; mellyek az *aere* meg-vezztegethénék: ezeket mondom, ha mind jól fel-vezszük; és a' szántó földek', források', folyó vizek' meg-ditsért természeteit, 's az embereknek-is sok

Az Erdélyi aernek ditsérteli.

helyeken szép színben és jó erőben való hófzú éleket meg-gondoljuk, az Erdélyi *aër*-nek más Országok felett való egészséges váltával méltán dítsekedhetünk. Úgy hogy, ha a' körül lévő havafok, 's benn-is a' hegyek' felsei a' szeleknek rendesebb járást engednének, 's a' miatt olly gyakran nem kéne az időnek változni; és ha a' Kalota-Szegi, hóval többire meg-rakodott mago's havasok, az Északi, addig elé jótskán meg enyhült, hideg szelet magok derekkel újra meg-fagylalva, olly gyakran nem botosátanak reánk, Európában akármellyik tartománnyal *aër*ünk egészséges váltára nézve bátron szembe állhatnánk, csak épen embereink volnának magok házaikban a' tisztaságnak inkább szeretői.

H E T E D I K R É S Z.

A' Hideg *Aër*nek ártalmait ellen való segítségéről.

§. LXXVI.

Igaz dolog ugyan, hogy semminek ártalmát olly nehezen mi magunkról nem fordíthatjuk - el, mint a' rossz *Aër*ét, mert új *Aër*t nem csinálhatunk; de ugyan csak van a'ban sok mód, hogy az ellen-is magunkon segítsünk. Ezek közt pedig leg-hatalmosabb a' régi szokás. A' Norvégiai és Lapponiai ember, a' meleget; az *Africa*i ellenben, a' hideget nem szenvedheti; a' Tzigány-gyermek mezítelen sikonkázik tsattogó téiben is künn a' jegen, a' mikor másokat bundába-is által-vér a' hideg. Mi magunk-is nyárban, mikor már a' meleghez szoktunk-volt, csak egy szeles eső után-is úgy fázunk, hogy reszket egész testünk,

tünk, és egybe-közzognak fogunk; holott, mint a' *Thermometrumon* fokizor meg-jegyzte a' Nagy BOERHAAVE, oly meleg a'kor-is az *Aér*, hogy ha télben annyira be-melegített házba mennénk, helyben el-ájulnánk. A' mezei tiszta *Aér*hez szoktakat, a' városi tisztátalan *Aér*; a' városiakat pedig a' mezei el-lankasztja, es fő-fájójsá té-
 tzi. A' mezőn lakó pásztoroknak és katonák-
 nak, az *Aér*nek akármü hirtelen-eső változása-is kevés kárt téfzen, mellytől a' kényesebben ne-
 vettek, ezer veszedelemben forganak. Egy hi-
 deghez meleghez szokott szegény legény, az
 egész világot egybe-vándorolja, egészségének meg-
 bomlása nélkül; a' kényesebb természetűek pedig
 a' szomszéd országi *Aért*-is meg-sinlik. Mind
 ezekből 's több ezekhez hasonló példákból vilá-
 g-on meg-tettzik, hogy az *Aér*' majd minden-
 nemü ártalmának el-fordítására, leg-hatalmosabb
 orvosság vólna, ha gyermek korunktól fogva hi-
 degnek, melegnek, szélnek, esőnek, 's a' t. egy-
 aránt okoson szoktatnók mi magunkat. Nagyon
 el-vetik tehát az olyan apák és anyák az ugrást,
 a' kik azzal igyekezik a' magok gyermekeiknek
 egészségét meg-tartani, ha azokat még a' nap-
 snyre sem engedik ki-lépni. Múlólag jegyezzük-
 meg ez alkalmatofsággal azt-is, hogy haki idegen
 Országokra akar ki-bújdosni, 's módja van a z idő
 választásban, e're a' tavasz, a' télnél; a' tél 'a'
 nyárnál; a' nyár, az ősznél alkalmatosabb: de
 tavaszszal-is *Majus*; nyárban *Augustus*; őlszfel
September; télben *Februarius*, bátorságosabbak. A'
 rősz *Aéri* helyekre télben, mikor a' rothasztó
 meleg gőzök többé nintsenek; a' jó *Aéri*re, nyár-
 ban tanátosabb menni.

Minden
állatoknak
van bizo-
nyos lakó-
helye.

Minden állatoknak bizonyos lakó helyet rendelt a' Természetnek hatalmas Ura, kinek-kinek maga természetihez, és a' néki elintézett helységeknek mivóltához képest. Nints ugyan-is olyan fertelmes dögség, mellynek maga lakosi ne légyenek, a' mellyek ott élnek leg-kényesebben, a' hol egyéb állatok elvesznenek. Az Északi fagyos *polus* körül, az ifzonyu havak és tsikorgó jegek közt sok állatok vigan töltik idejüket. Nints az *aequa-*tor alatt-is femmi hely, a' melly fok száz állatoknak lakó helye nem volna.

Az Em-
ber egy
helyhez
nem kötö-
tt.

Az ember, a' *Diogenes* mondása szerint, *Civis mundanus*; az egész földön lakos; a' ki a' maga életére, valami e' föld színén taláztatik, sőt a' tengernek mélyégeiben - is, mind szükségesnek tartja: sőt mind ezekkel sem telik-bé kívánsága. E're nézve, a' mint fellyebb-is §. LX. megjegyzettem-va, úgy van alkalmaztatva az emberi természet, hogy azt okoson minden-téle a'érhez és élet módjához lehet szoktatni. De ugyan azon alkalmazottsággal meg-mutogattam-va azt-is, hogy a' szoktatásban igen okoson és lassan kell előbb-előbb lépni; és hogy így-is, nem mindent szenvedhet-el a' természet. Nevezetesen a' hideg és meleg, csak bizonyos *gradusok* közt el-tűrhető.

§. LXXVII.

Azért a' szokás mellett, szükséges léfzen mi magunkat az *Aer*' ártalmos tulajdonsági ellen, külső eszközökkel-is segitenünk. A' hideg ellen, igen hasznos *recipe*: 1.) A' mértékletes meleg szoba. Mértékletes meleget mondok; mert ha erőssen bé-léfzen az melegítve, épen azok az ártalmai léfzenek, mellyeket fellyebb a' meg-rekedt és igen meghevült külső *Aer*'ről fel-jegyzettünk; mikor pedig világi életünk' folytatására ottan-ottau ki-kelleticik a' ből a' külső erős hidegre mennünk onnan megint víz-

viszfa az erős melegre; e' hirtelen való gya-
kor és nagy változásokat-is, a' mi természetünk
romlás nélkül alig viselhetné-el. 2.) A' jó bérlett
köntös jól magunkhoz takarítva, hogy a' hideg a-
laja ne férkezhesék, és a' mi testünkől ki-jövő
meleg gőz, a' mellytől vagyou egyedül akármi
köntösnek melegsége, az alatt jól és sokáig meg-
maradhason. Az e'féle bérlett köntöst pedig
illő léfzen öszszel jó elein, mikor a' nyári meleg
hidegre, szélre, esőre kezd változni, fel-öltöz-
ni; 's tavaszszal-is mig a' hideg szelek és éjtsza-
kák tartanak, mind addig viselni. Mert a' kik
ellenkező módra tselekedtenek, vakmerő nyug-
hatatlanságokért, terhes náthákkal, kínos *fluxus*-
okkal, köhögésekkel, veszedelmes torok, ódal,
és mejj-fájásokkal, forró 's más-féle hideg-lelések-
kel számtalan sokszor fizetnek. 3.) A' *serény*
commotio, mellynél a' természeti belső meleget
semmi jobban nem élészti 's nem tartja. Innen
vayon, hogy a' túnya rest emberek sokkal ha-
marébb meg-fáznak, 's el-is vesznek a' hidegben.
A' meg-fázott részt posztóval vagy egyébbel dör-
gölni igen hasznos léfzen. De jegyezd-meg,
hogy az erős hidegben, kivált azoknak, kiket
a' hideg már által-járt, hirtelen erős *commotiot*
tenni, épen nem vólna bátorságos. Mert midőn
az egybe-szorúlt és meg-keményült erekben, a'
belső részekben, a' vér kemény mozgásra indita-
tik, a' lesz' belőle, hogy az, vagy valahol meg-
dugúl, és *inflammatiot* csinál, vagy ki-hasítja a'
gyengébb ereket, vagy pedig maga a' vér az
erős rontsolódásban úgy el-vékonyúl, hogy a'
test' erejét fenn tartani többé elégséges ne légyen.
Sokak a' példák, hogy a' kik így tselekedtenek,
hirtelen el-ájúltanak, sőt hogy meg-is hóltanak.

4.) Az

4.) Az itelek italok közt-is azok, melyek a' vért melegítik és sebesebb folyásra indítják, a' hidegnek erejét nagyon tartóztatják. Ilyenek a' káposzta, répa, torma, mustár, hagymák, fűszerfűzök, a' serényebb erdei vadaknak és mezei madaroknak húfok, kivált sülve; a' jó bor, égett-bor, rószolis, illendő mértékkel. Ide tartozik a' kevés ital-is, mert minél sűrűbb és vastagabb a' vér, annál jobban tartja a' belső melegséget. Sokan meleg Kávé vagy Théa hörpöléssel-is igyekeznek magokat fel-melegíteni, 's igaz-is, hogy a' viz' melegétől először jól fel-melegednek, de egyszer'smind meg-hűgűlván 's vizesűlven vérek jobban-is, csak hamar fokkal inkább meg-fáznak. A' kényesebben neveltek okoson tselektizik, ha éjtszaka, és reggel-is Nap' fel-jöte előtt, 's estve Nap' le-mente után, künn nem igen járnak; mert az a'kori hives *Aértől* könnyen náthát, hurutot, vagy forró nyavalyát kapnak.

PLINIUS L. VII. Prooem. midőn az ember-

Az em-nek méltóságát akarná le-írni, látván azokat beri fors a' fok ellenkező dolgokat, melyeknek az em-eredetjze-ber születésétől fogva ki-vau-tétetve, el-felejt-rint mi? kezve mint-egy, a' maga tzeljéről, így kezdi beszédét: *Principium jure tribuetur homini, cuius causa videtur cuncta ulia natura generis: magna et justa mercede, contra tanta sua maniera; non sit ut uestigare, parens melior homini an tristior noverca fuerit. Ante omnia anum animalium cunctorum alienis vel it opibus. Ceteris varia tegume ta tribuit; testas, cortices, coria, spinas, villos, fetas, pilos, plumas, pennas, vellera. Truncos etiam arbore-que cortice interdum gemino a frigoribus et calore tutata est. Hominem tantum natum, et in nuda humo natali die abiecit ad vagitus tantum et ploratus: nullumque tot animatum animal*

ad lacrymas, et has protinus a vitae principio
 Méltók az ő szavai, hogy magyarul - is meg-
 „ értetteffenek: „ Tulajdoníthatunk, úgy mond,
 „ igaz jussal az embernek elsőséget, a' kinek
 „ kedvéért láttatik a' Természet minden egye-
 „ beket szerzeni, de nagy kegyetlen jutalom
 „ mellett, a' maga ennyi ajándéki ellen; úgy
 „ hogy nehéz légyen meg - itélni édes atya
 „ légyen-é vagy keserves mostoha. Leg elébb-
 „ is az egy embert fedezte-bé mások' jóvaival.
 „ A' többinek mind külömb külömb-féle taka-
 „ rózókat készített; tserepet, kérget, bőrt,
 „ tövisfet, bőjtót, fertét, szórt, pilyhét,
 „ tollat, gyapjat. A' Fák' derekait néha
 „ kettős kéreggel vagy hajjal-is védelmezi a'
 „ hideg és meleg ellen. Tsak az embert
 „ vetette - ki születésével mindjárt meztelen,
 „ a' meztelen földre, sirásra és jajgatásra: a'
 „ kin kívül nints semmi egyéb állat, a' ki
 „ könyv-hullatásra rendeltetett-vólna, még pe-
 „ dig élete' el-kezdésével mindjárt. Így pa-
 „ nalzol ezek aránt LUCRETIVS-is L. V. v. 223.
 seq. Kemény beszédek ezek, de minden részbe
 igazak. Akarta, t. i. a' Fő Bőltsefség az em-
 berben a' Természetet, mint - egy, új fogásra
 venni, hogy ő a' maga okos elméjét kente-
 lenítették gyakorlani ennyi szükségei között:
 és maga találni-fel hogy kelljen magát mind
 ezek ellen az ötet ennyi felöl ostromló szon-
 vedések ellen védelmezni.

A' mezón és erdon, az ég alatt künn él-
 nek vala, más oktalán állatokkal egyetemben,
 kezdetben az emberek-is, egyaránt szenvedvön
 vélek éjjel és nappal, nyárba és télbe, az air-
 nek minden viszontagságait, a' LUCRETIVS'
 szava szerint L. V. v. 930.

Húzzák'
 fel-találá-
 sa.

Vokivago vitam trahabant more ferarum.
 a' mint él ma-is Americában egész California.
 Ha hol földi barlangokat vagy kőzikla lyukakat
 kaphatnak-vala azokba húzzák-vala meg magokat;
 mig men osztán idővel, meg-látván az urgék' és
 más e'féle állatok' szorgalmatosságát, ok-is a' he-
 gyek'

gyek' oldalaiha lyukakat vájnak, hurubákat és leveles ágakból, 's gurdalyokból kalibákat készitének tulajdon lakásokra, mint a' *Troglodytákról*, a' mint hozza magával a' nevek-is, és a' *Hesperius Sicuti* nek' beszédségében lakó némelly szíriou népekről megjegyzette STRABO L. XVII. *Geograph.* A' hová, ha mit a' magok éleségekre való kaparnak-va, öltve-gyujtik és le-tészik-va: és némellyek, mint Kain, nagyobb bátorságnak okáért, a' magok hurubáit vár módjára kövel körül-is rakják-va. Minekutánna pedig, valami történetből, a' tűzre való kapának, fűtözni a' körül többen-is egybe-gyűlnök-va, és egy-egy tsonóba, a' barátságosabbak, a' mennyin egy tűzhez férhettek, meg-telepednek-va. Így tanít bennünket erre VITRUVIUS POLLIO, *Augustus* és *Tiberius* Császárok alatt virágzott tudós Epítő-mester L. II. c. I. *Homines ve eremore, ut ferae in silvis et spelancs et nemoribus nascabantur, ciboque agresti vescendo vitam exigebant. Interea quodam in loco ab tempestatibus et ventis, densae crebritatibus arbores agitatae, et inter se teretes ramos, ignem excitaverunt: et eo flamma vehementi perterriti, qui circa eum locum fuerunt, sunt sagati. Postea re quiescit propius accedentes, cum animadvertissent commoditatem esse magnam corporibus, ad ignis teporem lignu adjicientes et eum conservantes, alios adducebant, et nutu monstrantes, ostendebant, quas haberent ex eo utilitates.* Így kezdőlők elébb a' Falak. Midőn pedig így egy társaságban felesen lakának, a'arván a' maga kunyhója körül mindenik a' maga elméségét ki-mutatni, a' kunyhókból mesterségesebb házak levének, bizonyos régulák szerint kezdvén azoknak falait, fedelét, ajtait, ablakit készíteni. Mennyire ment-volt pedig a'kor elein köztök ezen az úton az úts-mesterség, ki-tettzett a' Noé' négy-szegűnagy bárkájából. Voltak azután, a' kik bar-maik' legeltetések' kedvéért helyből helybe költözvén látorokat-is készitettek magoknak. Mel-
nek

nek fel-találását az Özön-viz előtt JUBALNAK a'
 Lámech *Hida* nevű Feleségétől való fiának tu-
 lajdonítja I Mós. IV. 20. Így éltek az Özön-
 után Abrahám, Isák, Jákob Pátriárkák-is; a'
 Reklábiták 's mások. Így élnek mind e' má'
 napig Arabiában sok nemzetek, a' mint írja
 1766-ban NIEBVHR a' maga Arabiai útazásában
 a' II-dik szakaszban p. 250. a' hol, nevezetesen Me-
 dinaiban, a' kik *Beduin* nevet viuelnek, és mago-
 kat egyedül tartják igaz Arabsoknak, és *Khu-
 led*, *Khub*, *Montefik*, és *Mauali* Nemzetségeke-
 re ofzlottak, mind sátorokban lakozni mondja.
 Ezek közül valóknak gondolják igen hitelesen
 némellyek a' mi sátoros Tzigányainkat-is. A'
 Kirgisi és Kilmuki bujdosó parázt Tátorokat-is
 sátorokba lakni látta PALLAS, 1769-ben köztök
 utazván.

A' Ház-készítés első mesterének a' Görögök Az *Épim*
 közül némellyek Pallást, mások Minervát tézrik, *ésnek el-*
 Mellynek ilyen alkalmatosságát említi LUCIA-SŐ *meslen*
 NVS in *Hermotimo* Op. T. II. p. m. 199. hogy ve-
 réin
 télkedvén egykor Neptunustól Minerva, mellyik
 tudna hasznosabb munkát elé-mutatni; Neptunus
 egy bikát forinált, Minerva egy Házat készí-
 tett. PLINIVS L. VII. c. 56. Gellio Dokust a'
 Caelius' fiát nevezi, a' ki fárból, az az, a' mint
 POLYDORVS VERGILIVS magyarázza, sövény-
 ból fonva, és fárral meg-tapasztva, leg-elébb
 házat készített; példát vévén e're a' fetskék'
 tézkeből. Téglából pedig Athenae-ben Euryalus
 és Hyperbius atyafiak készitettek elébb házakat.
 (DIODORVS SICVLVS ezt Vellának a' Saturnus
 Rheütől való leányának tulajdonítja.) A' ház-
 fedő tserepeket Cymira az Agriopus fia találá-fel
 Cyprusban. A' Romaiak, a' mint ugyan PLI-
 NIVS említi L. XVI. c. 10. a' Pyrrhus-fal való ha-
 dakozálig 470, elztendok alatt, fenyő-fa fűtel-
 lyel fedték a' magok házaikat; mások náddal,
 fűtéval, szalmával 's egyéb giz-gazzal a' mit
 kaphattak: mint ez e' má' napig-is sok helyt
 gyakoroltatik. A' Romulus' házat a' Capioli-
 umban e'féle giz-gazzal fedve, még a' VITRUVI-

vivs idejében közönségesen műtogatják L. II. c. 1. Ugyan ő írja, hogy *Athenac*-ben-is az *A-reopagust* fárral bé-fedve látta.

A' Romai
pompás
Házak' ré-
szei.

Virágzó állapotra jutván a' Romai *Respub-lica*, a' tehetősebbek, mint egyebekben, úgy az épületekben-is felettébb bujálkodtak; és magoknak sok rendbéli pompás al- és fel-házakat építettek, mellyeket, a' Görögök' módja szerin, külön öt nevezetesebb részekre osztottak-fel: in *Aulam* s. *Porticum*: *Diaetam* s. *Trichinare* v. *Coenaculum*: *Museum* s. *Bibliothecam*: *Zetam* s. *Vaporarium*: *Cubiculum* s. *Dormitorium*: az az,

- 1.) Külső toronnyra, a' hol ki-néznek-va-la, és alkalmatlan időkben nap-estvig idejeket töltik-va-la, a' mellynek oszlopokkal és egyéb ékes-ségekkel való fel-tisztításában magokat leg-in-kább vetik-va-la.
- 2.) Vatsoráló házakra, mel-lyeket asztalhoz való ágyakkal meg-raknak-va-la.
- 3.) Tanuló vagy könyves házakra, a' hol a' könyveket, régi tzimereket, ritkább képeket, aranyas edényeket 's a' t. tartják-va-la.
- 4.) Melegítő vagy izzasztó házakra, hol a' *pavimentumok* alatt mesterségesen el-menő tsatornáts-kákból fel-gőzölő meleg viz' párájával tettzétek szerint magokat meg-izzasztják-va-la, 's az a' végre készült ágyakban szerelmeskedéssel mulat-nak-va-la.
- 5.) Aluvó vagy ágyas házakra, a' hová éjfézakai nyugalomra el-mennek-va-la.

Ezeken kívül volt a' házak alatt egy különös *Hypocaustum* nevü szobájok, a' hol sütnék, főz-nek 's feredőhez való vizeket melegítenek-va-la; 's a' tselédjeik-is télen által laknak-va-la. E'

miként
melegítet-
tek a' há-
zakat?

bén mindenkor nagy tüzekeket tartanak-va-la, es a' fenn való házakat-is, a' tsinosabb gazdák, innen melegítik-va-la, hogy az ő házi ékesisége-iket a' füst annál inkább meg ne vesztegetné. Kürtök szolgálnak-va-la t. i. innen fel minden-felé a' házakba; mellyek fél téglányira a' fa-lakkal szinelve belől egymás mellett három sor-ral négy-négy huvelyknyi szélességre fel-men-vén, a' fedeléken ki-nyílnak-va-la. Ezekben, a'hoz készített ajtótskakon, a' miot e' vagy

ama

ama szobát jobban vagy gyengébben meg-akarják-*vala* melegíteni, a' lángot és füstet a' szerint bocsátják-*vala*-fel: 's minthogy a' koromtól ezek a' szoros útak könnyen meg dugultak, égések-is nálók gyakran történtek. A' házak magok magoflak, ablakok pedig kitsinyek és keskenyek valának; nem kívántatván azok nékiek a' ki-nézésre. Mert, mikor a'hoz való idők voltak, télbe nyárba, a' piatzokon, játék néző helyeken, *Gymnasiumok*ban vagy magokat gyakorló helyeken, és a' közönséges feredő házakban töltik-*vala* minden tisztességes emberek az időt; alkalmatlan időkben pedig a' házaknak függő vagy-is lábakon álló tornáztáikban mulatnak-*vala*. Mint mind ezeket' a' régi épületekben látta *Andreas Baccivs* Romai tudós *Medicus* és *Philosoph. Professor*, és megírta *de Thermis veterum*, az az, a' régi meleg feredőkről írt munkájában c. 17. melly bé van foglalva *Thesaur. Antiquit. Roman.* GRAEVII T. XII. Ugyan csak, valának néhol nálók-is belől tüzelő vagy világító kementzék-is (*foci luculenti*): de csak a' fősvényebb és beteges embereknél, és nálukon a' paraszt gazdáknál, a' hol sütés, főzés, lakás, mind egy házba mégyen-*vala*-véghez, élnek-*vala* ilyenekkel. Így jelenti-ki *TIBULLVS* is *L. I. Eleg. l. v. 6.* a' magatakarékos gazdaságát:

Dum meus exiguo luceat igne focus.

E'ről szólítja-meg *HORATIVVS*-is *L. I. Od. 9.* a' fősvénykedő *Thaliarchus*:

Dissolve frigus, ligna super foco

Large reponens.

Ezen az úton írja *Trebarius* jó barátjának trétián *CICERO*-is, *Epistolar. ad Diver. L. VII. epistola 10.* hogy Britanniában télbe meg ne fázzenek, *luculento camino utendum censeo*: éljen belől világító kementzével. Víznek-*vala* némelyek rakás eleven szeneket-is bé hideg télnek idején a' szobákba, sokszor magok veszedelmekkel; mint fellyebb a' *Jovianus Tsá-*

szár példájában látók. A' szegény emberek minden kementze nélkül, a'kor-is, mint ma-is, az Oroszok és Tatárok közt sok helyt, a' ház közepiben tüzelnek-vala, az ablakon és padláson való lyukakon botsátván-ki a' füstet magok nagy alkalmatianságokkal. Sokkal ditséretesebb mód ezeknél a' szobák' melegítésére, melyet a' Muszkák közt gyakoroltatni hallunk, hogy t. i. a' háznak egyik szegelyében tüzelő katiánt készítvén, onnan a' füstet téglából vagy tapasztos kemény *materiából*, alatt a' falak' mellyékén fűtékek módjára meg-kerülő kúrtón vízikki a' házból; mellytől a' házak-is jól melegsznek, magok-is a' lakofok úgy helyett rajta könnyesen hevernek. Gondoltak az emberek rész szerint tsinosfágra, réz szerint fa-kémelésre nézve sok egyéb mesterséges fűtő-kemenczket-is. Mellyeket-is a' jó gazdaság jóvallana meg-tanulni. De hogy itt le-írjuk, nints módunk benne.

A' mi a' tüzelő *materiákat* illeti, minthogy az szokból ki-jövő füst vagy gőz, bé-szivódván a' házbéli *úrral*, az egészség' dolgába nagyon belé-eiegyedik, tzeólmra tartozóbb dolognak esmértem azokról itt keveset különösbben értekezödni.

A' Fa, kivált a' jó száraz, 's kemény fa, minden tekintetre nézve, tüzre leg-alkalmatosabb. A' Természet maga-is ezt ajánlja e' vég-re leg-inkább. Nem-is ólvasunk a' Régiéknél egyéb tüzre való *materiát*. De, minekutánna a' fa az erdős helyyekről ennyire el-fogyott; az emberek-is sokan, hogy egyéb életre való dolgokat könnyebben meg-szerezheffenek, sa nélkül való mezős helyyekre-is telepedtek; a' fán kívül néhány egyéb *materiákat*-is kajtattak-
E' helyett fel, mellyekből magok számára tüzet tsinálhat-
szolgálnak nének. Így, Egyiptomnak nagy része, az
 1.) ALPINVS' tudósítása szerint, sa helyett min-
 A' száraz den szükségére száraz marba ganejjal él. Ma-
 marba ga-gyar Ország' mezősebb helykein-is e' rend sze-
 nej. riát való dolog. A' ko-jzen, az ájerdány sa-
 jzen

Jzén, a' Törz, mindig levének szukségüöl *Vatcanus*' prébendáji. A' mellyekről, minthogy nálunk még eddig nagy részén esméretlenek, könnyen meg-eshetik pedig, a' mint az erdőknek puztításához fogtak embereink, hogy e' mi egyébként erdos Erdélyi hazánk-is idővel ezekre red' szorúl; nem lézzen, úgy reméllem, únal mára az Olvasónak, ha jövendőbéli tudomány' kedvééri két három rendet ide téfizek.

A' Kő-szén, (*Lithanthrax*, *Carbo fossilis*, 2.) Németül *Steinkoble*) Angliá Országának tulajdona. Taláztatik kevesebb mértékbe Frantzia Országának *Languedocia* nevü tartományában *Alais* várofsotkai határán-is; a' hol ez a' hegyekben kőszikla formán áll; és nyilván ki-tettzik, hogy hajdon valami kénköves vagy kő-szurkos *materiából* kellett egybe-száradnia: úgy *Fren*, *Bellovia*, *Lion* nevü helységekben-is; a' hol ez. *Lionnál* t. i, 70, sőt 102, ölnyi mélységü bányákból vétettetik. *Brabantiában* és *Lutich*' vidékin-is nevezetes kő-szén bányák vagynak. Német Országon-is *Magdeburgum*' vidé'in a' *Wettini*, *Lobeni*, *Lettni*, határokon néhány ilyen kő-szén bányákat művelnek a' Prussus Király' számára, igen nagy jövedelemmel. *Dresda* 's *Zwickau* körül, úgy másutt-is *Saxoniába* néhány helyeken kaptak e'féle szén-köveket. Itt Erdélyben-is láttatnak néhol e'félék. Nevezetesen *Zarata* nevü helyen, Szebentől hat órányira, jó-féle *Lithanthraxot* ir teremni *P. FRIDWALDSZKI Minerol. p. 138.* mellyben a' fűknak hajdoni rétei-is ágyanként szépen ki-tettzenek. Taláztatnak e'félék *Udvarhely-Székben Lövéte* nevü falunak *Keroj* nevü völgyében, a' savanyu vízhez közel, az északi oldalban-is, a' vasas kövek' szomszédságában 's másutt-is. De ezek alávalók; és az Angliához épen nem hasonlíthatók; úgy hogy inkább fekete kő-palának, mint valóságos kő-szénnek mondathatók; jöllehet a' tüzen, a' kovácsok' kohában egyéb szénnek közt, ezek-

is jól égnek: de magokra, hihető a' fok kénkö miatt, a' vasat izélyvel izotyogtatják.

A' jelek, mellyekrol gyanithatni, hogy *Jelei a'* valamelly hegy' oldalban ko-fzén fog lenni, *but terem-* ezek: 1.) Ha a' helység meleg nyárba kén-
nek. kö izagu. 2.) Harmat réggelenként rajta ritkán láttzik. 3.) A' hó hamar el-mégyen róla, és ki-fzárad a' föld. 4.) Az élő-fák rajta aprón maradnak; a' levelek ofzfzel hamar megfzrgül, meg-fejérül és el-hull, vagy meg-fzárad. 5.) Ha gyokerestól ki-fzakasztatnak, a' gyökerek magokon szurkos forma fekete nedveséget hoznak-ki; és a' tüzen égve kénköves, szurkos fzagot botsátanak. 6.) Ha értz-nemet kereso haszfu sűrűkkel a' földbe furván, azok e'féle ko-fzén port hoznak-ki. Ugy-is tapasztalták, hogy többire olyan hegy' oldalakban teremnek ezek a' kö-fzenek, mellyeket széles térségek vltanak-fel.

Miből *Miből* ső gondot adott a' Termézfzet' Buvárinak. Többire a'ban álapodtak-meg, hogy az ilyen maga még az első teremté-ben így tette ezeket *ezek ?* oda. Vagynak olyanok-is, a' kik, a' benne; találató idegen retekre nézve, valaha napján a' föld színének fel-hányattatása' és egybe-omlása' alkalmatofságával a' plánták' országából gondolják, hogy ezeknek *matéria*ja oda került és temetődett-vólva, és ott egybe-rotadván vagy olvadván, úgy vált-vólva kö-fzéné; a' sűrűje vagy seprős része alatt tömöttebben, a' habos vagy tajtékos könnyű része fellyul puhábban forván egybe. Nékünk e'be a' vizsgálódásba mélyebben bé-ereszkedni niuts kedvünk.

Két részekre ofztják közönségesen a' lakosok ezt a' kö-fzenet. *Két nevei.* Egyik, a' melly fellyul van, 's a' másnak mint-egy takarója. Ez, levelenként vagy rétenként vagyon, poronyó és könnyű; a' színe barna vagy hammu szín; ha egyfzer súvással meg-gyült, ofztán magára is szép tisztá lángal ég; a' füstü sem annyira kénkö

kénkő szagu és fetét, mint a másnak. Ezzel inkább csak főzésre és ház-fűtésre élnek. Innen kementze szénnek, könnyű 's leveles szénnek-is hívják. A' másik, a' melly ez alatt vagon, tömött, kemény, vastag, nedves, fekete, 's nagy darabokba véretik-ki a' bányákból, szüntelen való erős fűvás nélkül meg sem gyúl, nem-is ég, így pedig igen erős éshev tüze van. A' honnan csak a' kovátsok', értz-nem és üveg ki-ólvasztók' számára tartatik. Ditsértetik a' melly a' földben leg-mélyebben volt, leg-tömöttebb, és leg-pehezebb; égve vastag, szurok szagu, fekete fűtet botát, a' lángja széles, erős, fényes, tiszta, barna szín. Az egy Londonba esztendő-tartal 80000, chaldron kő-szenet ir el-kelni az Erlangi Ujság-író 1784-be Num. 68. egy chaldron télsen 3000, fontot.

Elein a' kő-szén' fűtit vagy gőzit a' mejjnek es tüdőknek sokan ártalmasnak tartották; építvén vélekedéseket azon, hogy utálatos büdös kénkő szagja van; és hogy Londonban, ahol többire csak kő-szénnel tüzelnek, száraz betegségben felette sokan vesznek-el. De az újjabbak' szorgalmatofsága, ezt minden tekintetre nézve ártatlannak találta. Sőt, így ír Fr. Hoffmann Op. in fol. T. IV. p. 509. minekutánna Saxonianban Hala városfa körül a' sót, hús esztendőktől fogva, kő-szén tüzzel kezdettek ki-szárazítani; azok a' veszedelmes rothasztó, sorró hidegek, scorbüticus és el-szárazító nyavalyák, mellyek ott a' Sala vizének elágazott álló vizéből, és a' só-főzésből naponként száz má'sanként-is fel-menő gőzök miatt léfznek-vala, és mikor északi vagy nap-keleti szelek nem fűttak az egész várost, 's annak környékét nap-estvig vastag ködbe borították, 's az aërben meg-rothadván, azt a' helységet minden nyáron, míg a' sót fával főzték, anyira emésztették; már úgy meg-szüntek, hogy alig láttassék többé valami nyomok. Úgy vagon t. i. hogy a' kénkőves savanyu gőzök

Mennyire
egyeznek
az egés-
séggel?

az aërben meg-gyult nedveségeknek meg-rot-hadását minden egyéb szerek felett akadályoztatják: a' бүдöség pedig magára, mint fok érzékeny *bysslerica* a'lszönyokban 's egyebütt-is tapasztaljuk, az egésséggel nem annyira ellenkezik. Hogy a' *Londoniak* közül *hefticá*-ban annyira vesznek el, azt nem a' kö-szén' gözinek, hanem a' fok erős égett-bor, *aruk* és *punts* italnak lehet, úgy mond, igazabb jussal tulajdonítani; vagy pedig az emberek' egyéb-től már meg-romlott tudóje'k' gyengeségének. A' *Luttichi* és *Brabantiai* lakosok, hogy a' kö-szén gözinek k'pzelt ártalmát meg-eioz-hessék, a' kö-izenet daraboson meg-török, tisztá agyaggal, mint a' kö-mivesek a' meszet és sövenyet, egybe-keverik; így közép nagy-ságu kenyér' formákra el-szaggatják, és nyárba a' nap-sényen meg-izáratzják, 's télen által a' konyhákba 's fütto kementzékbe a' tüzre úgy tészik: melly szerint tartósbab 's erősebb tüzet is tart, nem-is árt annyira. Lásd *ZINCKEN Lex. Oecon.* a' *Steinkoble* név alatt.

Az *Afovdny* vagy földi fa-szén (*tignum 3.) fessile*) hasonlók'pen a' földben mélyen b' te-
 Az *Afo*-metódve találhatik; és a' kö-széntől annyi-
 vány *fa*-ba különböz, hogy eben a' fák fok helyet
 szén *hal* egész formában meg-vagynak. Talált nem ré-
 valdítatik? giben e'féle szén-fákat igen sz'pekét *Olofz Or-*
szágra a' *Pisaurumi* mezőken *J. Bapt. PASSERI.*
 a' mint lehet látni, *in Comm. Lips. T. III. p. 654.*
 A' mellyeken azt-is meg-lehetett különböz-
 tetni, hajdon mellyik mitsoda fa volt. A'
Tidurtinum-is *Stelluti* illyent igen fokot lá-
 tott, A' *Nassoviai* Grófságban *REAMURIUS*-is
 fok fa-szenet jegyzett-meg, a' melly viz-mér-
 ték szerint egymás hátán néhány rébbe fekütt,
 és kevés kék agyaggal volt egy-mástól el-vá-
 laltatva. A' mellyek, a' mélység szerint, a'
 mint a' földbe voltak, mind feketébbek vagy
 barnább színűek, és kö-sírral vagy szurokkal
 olyan teleyesek valának, hogy meg-áztatva-
 is épen olly szép lángal égtek mint szárazon;

és meg-tuzesulve valóságos kováts-izén lett belölek. *Ibid* T. IV. p. 574. Egész Islandiában rakvák e'féle szén-fákkal vastagon a' korszörnyű szikláknak alyai; és a' lakofok minden szuk-bövsége ségekre tsak e'vel tüzelnek; 's minden tula-Islandiá-donságaira nézve hasonlónak mondják a' fában. hoz. Nintsenek t. i. ott, a' TREMAREK Frantzia hajós Hadnagy északi tengeren való útazása szerint, a' hegyeken mint másutt, élő-fák; hanem azok örökké való jéggel és hóval állanak bé-borítva; és nem tsak a' *Hecla*; hanem más hegyek-is fok helyt olly erős tüzet okádnak, hogy a' jegek magok-is lángal égjenek; és a' *Heclá*ból nagy darabokba fel-hánytatott és a' közel lévő tengerbe által vette-tett kövek, ott a' viz' színén; az útazók' tsudjára úsznak; ki lévén t. i. égve belölek az, a' mi nehézséget szokott a' kövekbe szerzeni. Itt, úgy mond, TREMAREK, az Éjtzaka és tél egy végtibe Septembertől fogva Majusig tart; attól fogva pedig Septemberig szüntelen tartó Nap világ vagyon; és a' Nap Juniusnak 12-dik napjától fogva Juliusnak első napjáig, (mint másutt-is azon 61-dik *gradus* alatt) el-nem nyugszik. Hogy kerultek valaha azok a' fák ott 's egyebet a' korsziklák alá, nem tudhatni: hogy pedig holt szénné változtanak, azt egyáltaljába a' föld alatt égő tüz tselekedte. Melly nagy kellere légyen ezeknek a' fáknak a' hofizú kemény teleken Islandiába (mellynek lakofait 70000-nel többnek írja TREMAREK) képzel-hetni. Frantzia Országban-is Burgundiában *Lous Ország* le Saumier nevű helyen ez előtt néhány elz-ban, tendokkal, fok ilyen holt szénné vált fákra tallak-vala három lábnyi mélységre a' föld alatt, a' mellyek derekokban fűrészszel apróbb darabokra vagdalt fáknak láttattak lenni; és, úgy vetnek hozzá, hogy hajdon, még a' VIII-dik Száz előtt só főző helyek lévén ott, a' végre hordattak-vóna oda, mellyek földel bétemetődvén szénné váltanak. Szemek és szag-jok

jok a' kő-szénhez hasonlók voltak. Lásd *Comm. Lips.* T. XVIII. p. 458.

Német
Ország-
ban.

Képtelen fok fa-szénét ír lenni (*ibid* T. XI. p. 17.) *HOLLMANNUS* *Gottingai Phil. Professor* Német Országban is, *Munda* várofsánál a' *Verra* és *Fulda* vize egybe-folyása közt, Délre, egy magos hegyben. Ennek tetején nagy térség, azon széllyel szörnyű nagy kövek, és nagy magos élő-fák vagynak; ezen alól 5, 10, 15, lábnyira bé iszonyu vastag, tiszta fa-szénből álló terület található. A' *HOLLMANN* ott létiben egy szén-területet 20, lábnyira ástak-va kerestül, mellynek a' feneké kő volt, ez alatt a' kő-terület alatt ismét más rendbéli fa-szén volt; mellynek 30, lábnyira bé-furva, sem érték-el a' fenekét. Ezek a' szén-fák, mint a' bányákba a' kövek, *horizon* vagy *viz-mérték* szerint egy-máson rétenként olly tömötten fekszenek, hogy alig lehesse leg-kevesebb földet-is köztök látni. Melly miatt nem-is lehet meg-külömböztetni egész fák voltak-é valaha, vagy egybe-romólva verődtek így egybe. Igen töredéknyek, e're 's tova menő hafadásokkal tellyesek, helyekből kivéve nagyobb kisebb darabokra könnyen elválnak, a' színek majd egészen fekete; hanem gyakor helyeken, a' közikbe bé-folyt fártó meg-motkóztatva, föld göröngynek tetteznek, de ha tiszta vízzel meg-mosásuk, és így megszáraztatják, akárki mindjárt meg-esméri hogy fák légyenek. Szénét a' kovások számára igen derekast lehet e'ből égetni; úgy bánván véle mint friss fával. A' hamvakban fok timfó található. Hasonló fok fa-szénét tart az ő írása szerint, *Hassidban*-is *Allendorf* mellett az az iszonyu magos hegy, melly a' sós kútak mellett emelkedik-fel: hanem hogy ez nem annyira fekete mint amaz, nints-is annyi timfó vagy egyéb *mineralis* só benne.

Angliá-
ban.

Ugyan ott p. 22. iratik, hogy Angliának *Devonia* nevű helységében-is, *R. Jer. MILLES*, a' 'Termézet' titkait-is éles szemekkel vizsgáló tudós

tudós Pap Úr, az elébb írt *Mundai* ásványfa-szénhez minden tulajdonságaiban egyforma szén területekre talált. Ezek hat rétegűek; és a' hol vékonyabbak, csak másfél láb, a' hol vastagabbak, négy láb vastagságúak: a' szén rétek közt agyag rétek vannak. Bő-hat ez a' terület mint -egy 70, lábnyira; ki-terjed egy mért földnél többre. Fenn a' föld színétől, a' melly hamu szín agyaggal elegyes, fejtű fövény, egy lábnyira mindjárt kezdődik, és a' víz -mértéktől dél - felé, hat lábnyira, 20, hüvelyknyire alább eretzkedik. A' leg-also réteg vagy ér, a' melly 16, lábnyi vastag, agyagos földön; a' melly ismét 17, lábnyi zöld fövényen fekszik: a' melly alatt ismét keményebb agyag van. Ezekben a' szén területekben azt jegyzi-meg MILLES, hogy hol tiszta feketék, hol barna színűek, minden-felé meg-repedeztek, de úgy, hogy föld a' repedezésekben sohol nintsen: három, négy lábnyi hosszú darabokban vétettetnek: rétegre el-lehet választani: ha pedig megszáradtak egybe-kuszorodnak, és könnyen törnek: de így-is réteknéül el-választhatni. Láttatnak a' rétek közt a' fák rügyeihez hasonló csomócskák-is, néhol darab béka-fók-is. A' félék?

Miből
lettek?

félék vagy fálak pedig, a' minéműek minden-féle fákban szoktak lenni, e'ben nintsenek. Innen, keresztül könnyen törnek, a' törése sima és fényes. Fa gyökér, haj, ág, vagy valami gömbölyűség mint a' fának dereka, e'ben sohol nem tapasztaltatik. Es fának csak annyiban lehet gondolni, hogy rétei vannak, és lángal ég. O mindazáltal ezt nem a' plánták', hanem *minerák'* országhól valónak tartja; és hogy ég, azt, a' benne lévő bitumentől, kő-olajtól, vagy kénköves kővérségtől mondja lenni. E'félének állatja o az elébb említett *Mundai* és *Allexdorfi* szénfákat-is. Mások ezeket igen régi, talám még az Özön-vízzel el-temetődött fának tartják, azokat pedig, mellyeken a' fának természetek

tek 's formájok inkább ki-tették, azután holmi történetekkel a' föld alá került fákna-
lik. Vagynak, a' kik ezeket a' Mófestől le-
íratott újra való teremés előtt egybe-omlott
föld' elegyedésének gondolják. Mi nem va-
gyunk elégségesek ezt meg-határozni.

A' *Törff* v. *Turffa* (*Caespes bituminosus*)
4.) leg-bővebben és leg-jobban el-készülve az Egy-
A' *Törff* be-
hazdja zövetkezett Belgák' határiban terem. Né-
Belgium. vezetésen *Hollandia*, *Zutphania*, *Frisia*, *Tran-*
sylvania, *Drentia*, *Groninga* alatt az *Oltan-*
pinumi mező, és *Omelandia* ennek bővséges
műv-hellyei. Nem-is lehet, úgy mond *Sch oc-*
kius Belg. Foeder. L. VIII. c. 13. attól tar-
tani, hogy valaha e'ből ki-fogyjanak a' Bel-
gák; mert e'féle égő földel az említett helyek-
nek, azokon kívül-is honnan azt most ásák,
minden mezei tellyelek: de a' *Trajeclumi* és
Zutphaniai kerületekben-is lehet *törffös* helye-
ket bőven találni, mellyeket eddig elé nem is
illettek: és a' melly különös meg-jegyzés,
az egyszer ki-ásatott *törff* helyében-is más ha-
sonló föld tapasztaltatik szaporodni. E' mel-
lett, sokan vagynak a' félre való helyeken ol-
lyan emberek-is, a' kik sajnálván pénzeket a'
törffért adni, vagy szekereket utánna kül-
deni, nem lévén hajókázható tsatornájok,
száraz marha ganéjból készített vájogakkal tü-
zelnek, vagy a' hanga-bokornak gyökerét föld-
del elegy faragják-ki így téglá formán magok
számára; és minden tűkségekre e'vel tüzelnek.
Találtatik ilyen hantos égő föld minden or-
szágokban. Frantzia Országban *Champaniában*
Májutt az *Essonna* vize mellett, *Comm. Lips. T. XIV.*
bol terem? p. 21; Angliában *Berckshire* nevü Vármegyé-
ben *Newburi* mellett a'ban a' völgyben, mel-
lyen a' *Kennet* vize ki-foly, *ibid. T. IX. p.*
675; *Tburingiában* a' *Langensalzei* réteken,
ibid. T. I. p. 254; Felső Saxoniába az *Ertz-*
hegyek' környékén *Schneberg*, *Scheibenberg*,
Johan- és Georg-stadt, *Dreyzenbeiger*, *Groß-*
barmanndorf nevü faluk' határain, 's másutt,
Zis-

ZINCKEN *Lex. Oecon.* a' *Torf*, *Turf* név alatt : de a' liollandiaival sohol valók nem érnek. Mindenütt az alatt való, viz-állotta helyeken *Miből* álltatnak ; és nyilván nem egyebek , hanem *lett ?* hajdon ott egy-másra rothadt füvekből , ná-dakból , gyökerestől ki-dólt fákból gyült televények. Néhol még a' viz-özönből meg-ülepedett *materiának* álltatnak lenni : másutt az eső és hó-vizből gyült , 's ki nem folyható tótskáknak , a' benne kövéren fel-nőtt ná-daknak , sátréknak , kákáknak és bokrotskáknak esztendőnként való öszve-rothadásából lett fenék sárnak tétzenek ; melly régen egybe-ke-ményedvén , gyepe nőtt rajta. A' füveknek , ná-daknak egy-be-szövödett fonódott rostos gyökerei 's levelei bizony , sok helyt moll- is tisztán álltatnak benne. A' *Champaniai Torff*-bányákba tiz lábnyira bé , mig viz nem fakad , ilyen néhány rétu , egy-egy lábnyi vastag televények álltatnak , mellyek idő' folytával külön-külön rakodtak egymásra. Az alsó leg-régibb , leg-jobban égni és leg-jobb meleget adni mondatik. Ez fetét barna , néhol tiszta fekete , és füz , jegenye , eger , tsere és egyéb vizek' mellyékén termő fáknek gyökereivel meg-esmérhető formában elegyes. A' *Newburisf* tellyül fejer föld ; ez alatt sárral elegyes föld ; az alatt a' *törff* ; a' *törff* alatt sárga vékony fő-veny (a' melly másutt-is a' *törff* *stratum* vagy rét alatt majd mindenütt úgy álltatik) va-gyon. Itt a' *törff* az említett fák' gyökereivel 's egész fákkal-is sok helyt olly bőven elegyedett , hogy a' lakosok azokból a' tüzen kívül , egyéb szükségeikre-is sokat húznak-ki. Meg-jegyzésre méltó , hogy le-vágott fák ezek közt épen nintsenek , hanem mind gyökerestől va-gynak ki-dólve. Álltatnak néhol állatok' tsontjai-is felesen : a' mellyek közt mindazáltal ember tsontot meg-jegyezni nem lehetett. Egy , e'féle földből gyült dombotskába egy vedret is álltak. *Thuringiába* a' *törff* felett lévő poronyó földben tolyó vizi és tói apró tsiga-hajak-

hajak-is bőven találtnak: tengeriek főhol nem.

*Saxonid-
ban misso-
da helye-
ken djsük?*

*Hogy ké-
szítik?*

*Kováts-
szenet
bogy eget-
nek belőle?*

A' Saxoniai törff-föld ZINCKEN szerint, félyül lyukatos, néhol egybe nyomható, másutt tömött, kemény. Találtatik e'féle törffös föld ott ienn a magofs hegyek' lapátzos tetején-is, a' honnan a' viz félylyel nem folyhat. Mellynek meg-esmértetõ jele, hogy az itt való puha páfint-hantokból holmi el-metsevéfzett, férges haju, apró tsemeték nõnek-ki hívány gyökerekrõl, hogy kézzel-is könnyen ki-leheszen szakasztani. A' páfint-hant alatt lévõ föld-is mindjárt jól ég; de, az alõt meg-nem tartván, törff formába nem áfatik, hanem vagy vízfzfa vettetik, vagy szénnel ki égettetik. Alább mind keményebb és tömöttebb's feketébb lévén a' föl; egész fenékig (a' melly fejer lövény és követs) mind jobb-jobb törff készül belõle. Ditsértetik a' melly a' nap-nyen meg-száradva, fetét barna, vagy egészen fekete, szép, tömött, kemény, a' mellett még-is kövének tettõ. Hollandiában egy közönséges téglányi nagyságra; Saxonidban rendezebben (minthogy a' száradásba fokot apad) más-fél fertályni vagy fél-singnyi hoszfzú ágra, és négy vagy hat újnyi szélességre és vastagságra vágják-ki a' földbõl: és, mint a' téglát, két forjával, élire, annyi közzel, hogy a' szél meg-járhassa, nyóítzat, tizet egy-egy tsozóba raknak, 's egy nagyobb félyül az esõ ellen bé-borítanak. Mikor így félig meg-száradt, két-két tsozóból egyet tsinálnak, három forjával rakva, a' nedvesebbeket kívül, a' szárazabbakat közbe téve. Így jól meg-száradva, két három ezerbõl nagyobb pankéokat készitenek, és a' nagyobb darabokkal félyül bé-fedik: melly szerint künn az ég alatt hiba nélkül meg-áll lok esztendeig. Ennek a' Saxoniai törffnek másutt valók felett ditséretire szolgál, hogy azon nyersen-is meg-ég; és jó kováts szén lefz' belõle. De jobbnak tartják szénnel szárazon, úgy, mint a' téglá' kementzéket szokták, tiz

tizen-

tizen-egy ezeret együve rakva, és földel körül remetve, ki-égetni. Mellyből, ha a' szél az égetés közbe nem éri, olyan jó tömött, kemény szén lesz', hogy mint a' fa-szénnel a' konyhákön, kovátsok', ötvelek' és egyéb tüzzel dolgozó melier-emberek' műv-helyeiben úgy lehet éini, és a' tűz' erejét a' leg-felső gradusig fel-lehet véle vinni. Sőt annyival a' fa-szénnél jobb, hogy nem tsereg-tsattog, és nem szikrázik úgy mint az.

Próbálgatták sokan *Chemiai* mesterség *Mitsoda* szerint-is végére menni mitsoda részeket tartson magába a' törff? és ha vagyón-é azok közt az Országok' 's helységek' külömsége szerint valami külömség? 's lehelessen-é annak füstitől az egészséget valami részből félteni? De épen azon részek jöttek-ki mindenütt belőle, a' mellyek az élő plántákból. Mellyből annál-is inkább meg-gyözödtek, hogy a' törff-ök-is régen plánták voltak. Nem-is tapasztaltak ezek közt egyéb külömséget, hanem hogy a' *Scotiai* törff, az *Alex. LIND* meg-jegyzése szerint, *Comm. Lips. T. VII. p. 78.* holmi savanyu természetü lós *Spiritust* adott, a' Német Orzági pedig, a' *DEGNER* próbái szerint bűgyos repülő hig sót. Az egészségre pedig, se egyiknek, se másiknak sohol soha leg-kissebb ártalmát sem tapasztalták. Sőt ellenbe a' Belgák annak kénköves szagu gőzit vagy füstit, az ő nedves, állott aëreket szépen igazítani régen észre-vették.

Mulólag említem, hogy ha reá szorúlnánk nálunk-is. a' mint a' fellyebb el-mondottakból meg-tettzik, a' földnek az a' fekete réte, mellyben a' viz-özön fák hevernek, tiszta, jó törff volna. Az olyan tóknak fenekei-is, mellyek nád' gyökérrel minden nyáron teli nőnek, és a' viz benneki szárad és rothad-el, minekutánna egészen ki-száradtak, kivált az a' fekete bűdös lenék fár, melly a' gyepen alól vagyón, törffnek mindenütt alkalmatos föld. Magyar Orzágon a' Banátusba, *Aibonar* nevü hely-

részeket
tart ma-
gába?

Törfföt
nálunk hol
találbat-
ni?

helységben már egy időtől fogva derék törfföt kezdenek készíteni.

A' *Köntös* vagy *Ruházat* velünk hordozható ház: mellyet a' mi testünkben ki-sugározó meleg futt-bé.

A' fzemérem, a' télnék fagylató hidege, a' fzeleknek fanyarító életsége, a' nyári napfénynek égető sütése, az eső, hó-harmat, a' legyek, szúnyogok 's egyéb bogarak' tsipdesélei, a' köntöst vagy külső ruházatot az emberi mezitelen testnek eleitől fogva el-mulhatatlan szükségei-é tették. Olvadjuk ugyan

A' ruházatnak szükséges volt.
 1 Mos. II. 25. hogy *Első Szűz*ünk mig épségben maradának mind ketten mezitelenek valának, es nem szegyeilik-vala. Az ő testekből ki-sugározó világos fényesség, a' mint vélekedett hajdon *CHRYSTOMUS*, volt-é ennek oka, a' melly nékik a' ruháknál nagyobb ditsőséget ad-vala; vagy pedig az ő eredeti ártatlan együgyűségek, melly szerint, mint a' kis gyermekek, semmi szégyellhető testiségről nem-is gondolkodtak, hanem tsak egymást segítő társaknak tartják-vala magokat? nem én dolgom meg-határozni. Egyéb szenvedések pedig, a'kor, hibető, hogy az égnek külső mostoha változástól azon a' meleg helyen, a' hol közönségesebben helyheztetik a' *Paraditsomat*, és az elzrendőnek azon enge elemes részeiben, akár tavasz, akár ősz lett legyen, mellyben e' világ kezdődött, nem igu eshetett. De akármint voltak azok, rövid vala az a' boldogság, úgy hogy a'ból a' *Természetnek* rend szerint-való folyására helyes következést nem lehet tsinálni. Mert közben vetés nélkül írja alább maga *MÓSES*, hogy meg-tsalatván a' kigyó' hazudozásával, evének az Isten' tilalma ellen, a' *Jónak* és *Gonofznak* tudásának fájának gyumóltsébol, 's a'kor mind a' kettonék meg-nyilatkoznak szemeik, és meg-esmerek hogy mezitelenek-voltuk; es fige fúnak leveleit fonván egybe, tsinálnák magoknak környül kötöket. Ki tanítá őket e re?

Nem-

Nem-de nem a' Természet sűgá-é. m. ; kármi módon nékik, hogy a' szemérmeket fedezni kell? Igen hibás tehát azoknak állatják, a' kik még ma-is a' ruházatot természet' tüzéja A' Ter- ellen-való dolognak állatják; erőszógul vévén *meszet e'* e'ire némelly régi vadabb nemzeteket és az-*reszben* okat a' bölögtalan *Americai* embereket, a' kik *mire ta-* ott fok helyeken, az erdöken, ma is anya-szult *nii?* mezitelen b' jonganak; és, mint a' *Guineaiakról* nem régi en meg-jegyzette BARRERE, a' ruhát halál okának tartják. Mert azokon a' helyeken-is mindenütt, a' kik valamit okoztak, a' szemérmeket leg-alóbb, egybe-fűzött tollakkal, fák' leveleivel és kérgeivel, vagy egyéb rongyokkal, a' mint kitől kitélik, el-izokták fedezni; egyéb testeket pedig *Ruka* nevü gyümöls lév' feltékkal a' legyek' és szúnyogok' mardosási ellen bé-kenik; a' mint ezeket a' köztök útazott Tudósok' írásiból olvassuk. Annnyival inkább tehát a' fekete sár munkájának lehet tulajdonítani azoknak a' szegény embereknek képzelődését, a' kik a' keresztényeni szabadságnak fel-tettzésével az Adám ép állapotjára egészen helyre állítottaknak gondolván magokat, nem tudom mitsoda *Prodicus* nevü Mesterek után, a'ba helyheztetik-va a' kegyesség' velejét, hogy ö'k is, a' mint Adám teremtett-va, mezitelen gyűlnének egybe az Isteni tiszteletre; mellyről *Adamianusok*nak nevezi őket *EPHRAIUS* az *Eretneksegek' listjában*. Ilyen tévelygések va, 1418-dik táján, Tseh Országban, a' *Beharasok*nak, vagy a' mint a' Tsehek nevezték őket *Picardusok*nak; a' kik-is az Adám' építést majmozván, a' magok titkos gyűléseikben mezitelen vetkeznek-va, és a' b' n próbálgatják-va a' magok tökéletességre emeltetett állapotját, ha a' mezitelen égnék látására-is semmi testi indulat nem g' edne b' nek: a' honnan ezek- s *Adaniak*nak mondattak. De bolondság vólt minden dolgok. Azért jól-is e'ett, hogy még *líven-*
Z tiben

tiben mindenik rendbéliek a' *Magistratusok*' gondosága által ki-utattak. *MOSHEMIUS Hist. Eccl. Seculi XV. P. II. c. V. §. 2. p. 556.*

Maga az Úr Isten helybe-hagyta, *Első* Az *első Születnek* azon szorgalmatosságokat, midőn *Bőr-kön-* magoknak a' rongyos fige fáknak leveleiből *tölt az Is-* körül-kötőket igyekeznek-vala fuzni; sőt, *ten maga* meg-szánván, mint-egy, az ő együgyű-égeket, *kezdette. maga tsinála* *Adámnak es az ő feleségének* bőrből ruhátat, mellyekbe őket fel-öltöztetne 1. *Mos. III. 21.* Értésekre adá e'vel egyszer'smind, hogy a' ruházat, az egész testnek melegbe-való tartására és védelmezésére-is, igen szukiéges volna; kivált majd mikor a'ról az engedelmes a'rrü helyről, a' földnek hidegebb tartományira-is ki-fognának az ő maradéki széledni; 's ott helyben-is, mikor a' legyek, szunyogok el-szaporodván, őket majd elstromlani kezdik.

Hogy tehát az emberek macokon ruhátat viteljenek, az, mind a' Teremtőnek, mind a' Termézetnek tzélja szerint esett. Nevezetesen, hogy az oktalan állatoknak szőrös gyapjas bőrei, mellyek a' szelet és külső hideget leg-jobban ki-zárhatnák, és a' belső meleget körülöttünk inkább meg-tarthatnák, e' végre leg-alkalmasabbak volnának, 's ezen szükségekre vétek nélkül-is fordíthatnának; maga az Isten adta *Első Születnek* értésekre. Olvasd egybe ezekkel 1. *Mos. XXVIII. 20. 1. TIMOTH. VI. 8.* a' hol az étel és ruházat az életre és egészségre egy-ránt szükséges dolgoknak mondattatnak.

Elein minden Népök bőrkönöst vjeltek.

A' bölts *SENECA*-is *Epist. 90.* e're igazítja a' Termézet' nyomdokát követni kívánó bölts embert, hogy ő magát, az élet' szükségai körül, sok munkájával ne te helje. *Frigus intolerabile est corpori nudo. Quid ergo? Num quid non pelles ferarum, et aliorum animalium, a frigore, satis abundeque de endere queunt?* El-szenvedhetetlen, úgy mond, a' hideg a' mezitelen testnek. Mit tsinát? Nem-de nem

jól

jól meg-örizhetik-é a' hideg ellen ötet a' vadaknak és állatoknak bőrei? A' régi *Herusok*at bőr-köntőssel írják-le a' *Poëta*k. *Solenne erat*, így szól a' *Deák* fordítás szerint az *Apollonius Rhodius* tudós magyarázója, *Heroinus gestare pelles*. Innen *Bucbust* Párthiai Tigris bőrrrel; *Herculest* Oroszlán bőrrrel szokták közönségesen le-festeni a' kép-írók. Ditsős-fégeknek tartják-vala t. i. ók, ha azoknak a' tene vadaknak, mellyeken győzedelmet vettek, bőreikkel fel-ruházva jelenhetnek-va-meg a' nép között.

Ki-terjedett ezen az úton a' bőr ruházat, kivált a' téli hidegre nézve, más ügyesebb népekre-is, midőn az élhetetlenebbek e-féle ruhákra szert nem tehetvén, az égnek minden sértegetőseit meztelen kéntelenítettnek ki-állani. Bőr köntőt viseltek hajdon, így ír *PROPERTIUS* L. IV. *Eleg.* I. v. 11, 12. a' már annyira meg-fényesedett Romai Taníturak.

Curia, praetexto quae nunc nitet alta Senatu,
Pellitos babuit, rustica corda, Patres.

A' Németekről-is azután fok idővel ezt jegyzi meg *TACITUS* de *German. Morib.* c. 17. *gerunt et ferarum pelles; proximi ripae negligenter, ulteriores exquisitius.* A' *Britannusok*at hasonló bőr ruhákkal mondja élni régen *POLYDORUS VERGILIUS*. Az *Élzaki Nemzetek* egyebet bőr ruháknál sokáig nem tudtak. A' *Szibák*ról közönségesen említi *JUSTINUS* L. II. c. 2. *Lanae us us ac vestium ignotus, quanquam continuis frigoribus utantur: pellibus tamen ferinis et murinis utuntur.* az az; A' gyapju és az e'ből készült ruhák, nálok esméretlenek, ha szinte szüntelen tartó hidegtől lanyogattatnak-is: de vadak' és egerek' (érti a' *Nulztot*, *Nestet*, *Hermelint* 's több e-féle apróbb havasi állatokat) bőreivel ruházódnak. A' *Hunnusok*ról, *AMMIANUS MARCELLINUS* L. III. *Inaumentis operiuntur linteis vel ex pellibus silvestrium murium confarcinatis.*

az az; Ruházatra váltznokkal és az erdei eger-
rek' bőreivel élnek; a' Magyarokról JORNAN-
DES írja *de Reb. Get. c. 5. Hungari hinc noti
sunt, quia ab illis pellium murinarum tenit
commercium, quos tantorum virorum formidavit
audacia.* A' F. KOLLAR *Ur Amoenit Vol. I c. 3.*
a'ban az értelemben van, hogy a' Scythian' v-
is a' Görög szóból *σκυθ*, a' mely eredetére
nézve annyit téizen mint Deákul, *pellitus*, az
az, bőr-ruhájú, adatott-volna az északi né-
peknek. A' *Getat* vagy *Gothusok* is a'
kik hajdon a' *Scythákon* alól nap-nyúgot-felé,
a' hol ma a' *Suecusok* birnak. Iktanak. ha-
sonlóképen ködmönös Népeknek' mondotta,
OVIDIUS *L. III. Tr. fl. Eleg. X. v. 19.*

Pellibus, et iuxta artem male frigitur, braccis.

Oraque, ac toto corpore, sola, patenti.

CLAUDIANDUS-is az ó Fő Tanácsokról szólván
így ír:

Crimgeri federe patres, pellita Ge arum

Curia. - - - de Bell. Get. v. 481.

SIDONIUS APOLLINARIS az ó királyaika-
pellitos reges, ködmönös királyoknak; k'o-
náikat *pellitorum satellitum turbam*, ködmönös
telt' őrző seregnek nevezi. Még ma-is igen
fokan találtnak azokon az északi rézeken,
a' kik a' régi mód szerint tsupa bőr ruhákba jár-
nak. Sőt. a' kik onnan melegebb Országokra
által-telepedtek. mint mi-is Magyarokul, tél-
nek idején a' bőr ködmönöket jó szélvel élé-
velszük; 's potztó ruháinkat-is szőrös, lágy
bőrökkel meg-béreltetni és körül prémeztetni
igen szeretjük: minthogy a' meleget körül-
tünk ilyen jól semmi egyéb nem tartja. Egy
Uro nevű, *Sichaból* származott embert em-
lit EUSEBIUS *Praef. Evang. L. I. c. 7.* a'
Phoeniciai dolgok közt, hogy leg-előbb a'
vadak' bőriből az embereknek köntöst e' tsinált-
volna. Mi bizonyotábban ezt a' melierséget
Adám első-atyánknak tulajdoníthatjuk.

A' *Pofz-* Meg-unván idovel az emberek a' szőrös
to es egyéb bőr ruháknak melegséget a' nyári napokban,

és a fok izza ságtól való budóséget, hogy illye kor-is meztelen járnok ne kellettnek, *szótt kőn* némelly elméfebbek azután ki-gondolák, a' *tőök* fonásnak és szövésnek m sterségét. A' Lent és az a ból való fonal' készitést egy *Arachne* *hogy jő-* nevi Lydini szűznek tulajdonitja PLINIUS, *tek-be?* L. VII. c. 56. a ki e're a' pókoktól vett-*vala* példát. Mások ezt *Minervára* viszik; és azt írják, hogy midőn az említett *Arachne*, a' fonás mester égében véle vetélkednék, azt pók-ká változtatta: honnan a' póknak görögül ma-is *Ara bne* a' neve. Ezt a' *Minervát* Vossius *de Idololat.* L. I. c. 26 *Nabamának* a' Tubúlkain húzának mondja lenni; *Tubúlkaint* pedig magát *Vulcanusnak*. De ezek nem reánk tartozó *fabulás* régiségek, A' ruháknak szövéseit PLINIUS l. c. az Egyiptombéliekre viszi: *értsd lenből.* A' kik akármik okból, utálván a' gyapjat, ruhákat magoknak lenből készitettek, mellyrol meg-külömböztetve a' Görögöktől és Romaiaktól, *gens linigera*, lent viselő nemzetnek, amazok pedig, minthogy gyapjuból ruházódtak, *gens lanigera* gyapju ruházatu nemzeteknek mondattak: azoknál a' jó len, ezeknél a' gyapju lévén nagyobb bővségibe, A' *gyapju* fonást némellyek *Minerva'*, mások *Pallas'* találmányának tartják. Orsót *gyapju-* pedig hogy ehez - is *Closter*, az *Arachne'* fia, *ből.* készitett - légyen leg-először, PLINIUS L. VIII. c. 48. bizonyítja. JUSTINUS L. II. c. 6. a' gyapju mívelést, az olaj és bor készitással együtt, az *Arabnae*-bélieknek tulajdonítja. Tanulták-*vala* talám hajdon ezt ök-is *Minervától*, a' kit a' magok Isteneik közt, az e'félékért, különös tisztelettel tiszteltek. Ugyan PLINIUS szerint, a' ki ezt a' n. h. VARRO után mondja, a' posztónak el-készitését a' *Megara*-béli *Nicias*; más színekre-*való* festését, a' *Sardus*-béli *Lydusok* gondolák-fel. *Caja Caecilia*, maga ne-*vén* *Tunaquil*, *vala*, a' ki leg-előbb ketske szőrből habos szőr *materiát* (*Symbalottont*) készi-*te.* A' mellyből csinált togját *Servius Tul-* *teriat.*

üsnek, és egy orsó gyapju fonalát *Tanaquil-*
nek, nég *VARRO'* idejében a' *Sangi Templom-*
 ban tartották 's innen ment-*vala az-is*, a' mint
 ő írja *szokás* a, hogy a' férjhez menő leányok
 után egy szép gu'salyt, és gyapju fonalas
 orsót vigyenek. A' posztóban vagy ször ma-
 teriában különböző színekből, vagy aranyból,
 virágokat szőni *Attalus*, *Aliának királya* gon-
 dolá-ki. A' Gyóltstot a' *Sidon-béliek*; a'
 ima tömött selyem m *terit*, a' *Damascus város-*
 béliek; a' *purpurát* vagy bársonyt, a' melly
 elein csak gyapjuból *vala*, a' *Tyros-béliek*
 találá-*tel*. Mell, nek fényes, fetét piros felté-
 séről azt jegyzette-*fel* *JULIUS POLLUX-Onomast.*
Lib. I. seg. 45. hogy *Hercules* egy *Tyros* nevű
Nymphat meg-szeretvén, egykor hozzá mégyen:
 Ennek meg-látja a' *Nympha*, melly szép piros a'
 leg-szebb kutyájának szője, 's azt kívánja *Herculestől*,
 színet k- hogy véle addig semmi dolga nem lézen,
 tártat je: mig néki annak a' kutyának ajjakinál-is fé-
 nyesebb ruhát nem vitzen. Holmi *purpura*
 nevu tsigákat ett-*vala t. i.* meg az úton a'
 kutya, mellyek a' köziklákon másznak-*vala*,
 's annak leve feltette-*vala-meg* a' száját olyan
 szépen. El-indul azért azon a' nyomon víz-
 szá *Hercules*, fel-keresi a' *purpurákat*, ki-*szedi*
 az ő torkok alatt lévő nedvességeket vagy vé-
 reket, és el-vitzi ajándékba a' leányok; 's
 e'ből eredett-*vólna* a' *purpura* vagy bársony
 szín festék. Szóll ezekről a' tsigákról vagy
 halakról, és ennek a' festéknek drágaságáról
PLINIUS L. IX. c. 36. Egy font ilyen színű
 festéssel kétfizeresen meg-festett ször bársonyt
 (*dihabont*) a' *Corn. NEPOS* bizonyítása szerint,
 in *Fragm. c. 8.* az *Augustus* Császár idejében,
 ezer *áendron*, a' mi pénzünk szerint száz ör-
 ven forintnál drágábban el-adnak-*vala*. Így a'
 Görögök és Romaiak közt a' bársony a' gyap-
 ju művekben leg-ékesebb és betsefebb ruhá-
 leve; nem különbben mint Egyiptomban a'
byssam vagy bioor, a' melly is a' gyóltst ké-
 zületnek leg-ünnemebb neme.

A Selyem, (hogy a' ruházat materiájának ma szokásban lévő egyéb nemeiről-is kettőt Selyem hármot ízólljak végső Nap-keletről, a' Chi-rubik ere-
nük' szomszédságában lakó Seres Tatóroktól dete mi-
vette eredetét. És, minthogy ez a' nemzet kori? és
fokáig minden kereskedés kívül tétetett helyen honnan
lakott; a' selyem más nemzetek közt majd szármá-
egészlen esméretlen volt. Tsak hirül hallottak zott?
e'ről, a' Ill-ik ízáznak közepéig, a' bujaságnak
minden nemeiben el-merült Rómái Urak-is:
's úgy hitték, hogy ezt ott a' fák' levelei-
ről tésulnék - le a' lakosok: a' mellyet, az ár-
nek ott való különös tisztasága és vékonysá-
ga miatt igen gyengén készult sa levelekről
fel-úztatván a' tsendes eső viz, a' tsendes
szellők fel-sejtenének, és ilyen lágy gyapju
forma pilyhévé készitenének, a' mint említi
SOLINUS Polyhist. c. 53. PLINIUS L. XI. c. 23.
holmi bombyx nevű bogarakat ír, hogy ezt
a' gyapjat a' magok éles körmökkel azon fák'
leveleiről fel-vakarnák és ennyire meg-is hé-
helve el-hasogatnák. Így értett e'ről SILIUS
ITALICUS-is L. VI. Punic. v. 3. a' ki ezeket
a' Sereseket e' világon leg-elébb találtatott nem-
zetnek mondja:

A' selyem
bogarak
az erdő-
ken önként
bol terem-
nek?

- - - - primique novo Phaëtonte retexti
Seris, lanigeris repetebant vellera lucis.
Ugy hitte ezt; a' mint mindjárt említendő
versei mutatják VIRGILIUS-is Georg. II. v. 120.

Quid nemora Aethiopum molli canentia lana?

Velleraque ut foliis depectant tenuia Seris?

De a' kik ennek a' dolognak, mind itt mind
ott, jobban végére jártak, nem egyébnek talál-
ták ezt a' gyenge gyapjut, holmi Ser nevű
selyem eresztő bogaraktól ki-folyt, 's a' fák'
leveleihez ragadott tiszta selyemnél: a' melly
bogarak ott az erdőken önként-is igen bőven
teremnek. Látott ilyen, az erdőken magokra
termett, selymes bogarakat bőven a' Nigriták
közt - is Kolumbus Kristóf ott utazása alkalmá-
toságával maga szemeivel, a' mint ezt az ő hajó-
kázá-

kárisának leírásából c. 110. említi ROSINUS,
Antiq. Rom. L. V. c. 31.

Kikezdet
te a' fel em
buginat
k-g-ebb
ki-sej eni,
es fonal-
nak k-jzi-
tem y

A' Selyem bugákat, mellyekbe eze: a'
bogarok halni bé-póráják magokat, ARISTO-
TELES szerint *ist. Anim. L. V. c. 19.* Co
szigetében Pamphila a' Pátis, (PLINIS szerint
L. XI. c. 22. *I a'ous*) leánya kezdette leg-előbb
ki-sej eni, meg-fonni, és fátynak vagy tafó-
tának szóni, *quo ostentare potius corpora quam
vestire, primo feminis, nunc etiam viris perstravit
luxuriar libido.* a' mint szól SOLINUS. „ mellyel

ebből va-
lo buja öi-
rozet,

„ mű o- atni inkább mint sem fedezni tanítá a'
„ in gok testét a' bújaságnak uzéle, előbb az
alízlonyokat, már ma a' i rjfiakat-is. Nem-is
kelelt e'féle fátynal ruhánál még a'kor egyéb
selyem ruhának lenni a' Koraiaknál. Mert
SENECA L. VII. de Benef. c. 9. közönségesen
panaszol ezek ellen: *Video stricas vestes, si
vestes vocantur sint, in quibus nihil est, quo de-
fendi aut corpus, aut uenique pudor possit: qui-
bus sumptis, mulier peram liquido, nudam se
non esse jurabit. Haecingenti summa ab ignotis
etiam ad commercium gentibus arcessuntur; ut
matronae nostrae ne adulteris quidem plus sui in
cubiculo, quam in publico ostendant.* Ugy *Epist.
90. Quia si contigisset illi (Posidonio) videre
nstri temporis telus, quibus vestis nihil celatara
conticitur, in qua non dico ullum corpori auxi-
lium, sed nullum pudori est? E'félék valának
n'lok a' Vestis Coa, ralla, mulitria 's a' t. a'
miéink buja váltzonnak hív'k. Oláh Ország-
ban az Uri Alízlonyok, ma-is sokan vitelik.
Az ilyen egész selyem ruhákat a' többitol *ho-
lostrica, holotrica* nével különböztették. Es a'
mint ritkák, úgy igen drágák-is valának, el-annyira
hogy Aurelianus Császár' dejében, a' kik kap-
hették, annyi aranyat a' mennyit a' selyem
nyomott, az z, egy font selyem ért egy font
aranyat, jó szíve lme-gadtak. Mellyre nézve
nehányszor törvénnyel büntetés alatt kellett az
Imperatoroknak meg-határozniak, a' mint ki-jegy-
zette ROSINUS *Antiq. Rom. L. V. c. 31. p. m.**

Ennek
drága ár-
va.

395. hogy a' Birodalomna a' kereskedők ézt hó ne vinnék: és hogy a' férjfiak felyem ruhákat tellyeséggel ne viselnének. Maga Aurelianus, te magára e'réz felyem ruhát soha fel nem vett, te a' feleségének, kérésére-is, ilyenből palástot nem csináltatott, ne hogy e'vel a' halzontalan koltséggel a' maga örökségét meg-erőtlenitené, a' Fl. VOPISCUS bizonyítása lzerint.

Hanem, a' mint PROCOPIUS Görög író de Bello Got. L. IV. 17. beszéli, K. U. Sz. után 555-ét elztendoben, a' Sereseknek Anya-városánál Serindból jött holmi Bar itok beszéllék-meg Justinianus' Tsászárnak miből állana a' felyem, és hogy lehetne azt Európában-is el-szaporítani, a' kik a' Tsászár' kérésére Serindúba visszamenvén úgy hozák-áitál Konstantzinápolyba a' Justinianus kérésére a' felyem bogarak' tojásait; 's a' Tsászárnak ajánlván, meg-tanítik az ő embereit, hogy kelljen azokat ló-ganéj' melegivel ki-koltetni 's eper-ta levéllel fel-nevelni, 's ' felyemmel-is azután bálni, a' midőltá már a' felyem ruhák Európában-is kelletnél közönségelebbé kezdenek lenni: ámbár hideg ellen igen kevés hasznot, sőt inkább hideget mint meleget tapasztaltassanak okozni,

A' Gyapott vagy Pamuk (Xylon , Bombax , Gossypium , Franziául Coton , Olotzul Bambagia , Cottone , Németül Baumwolle , Spanyolul , Algodon) mellyel ma egész nap-kelet leg-közönségelebben ruházódik, 's Európának-is minden helyeit el-töltötte, a' régi Görögök és Romaiak előtt hasonlóképen esméretlen volt. Emlékezik ugyan THEOPHRASTUS Hist. Pl. I. IV. c. 8. de Arboribus lanigeris, gyapjat hozó fákról, mellyeknek levelek olyan mint a' szöllőnek, hanem küllébbek: gyümölsők nints: a' miben a' gyapjok van egy almányi nagyságu, tavaszszal ki-nevekedve lapos; egészen meg-érve ki-nyilik: a' gyapját ki-vézzik, 's mind oltsó mind drága váznokat kélzitenek belőle. Beszéllik,

Mikor jött Európába által a' felymes bogarak' tojásai?

Gyapott regen Európában nem volt tudva.

hogy ezt Indiában, Arabiában-is gyakorolnák. Innen vette-volt, hihető, a' miket e'rol írt PLINIUS - is L. XII. c. 10, 11. hogy a' Persiai tenger mellett egy Tylos nevű sziget, ilyen gyapjas fákkal (*gossypinis*) teli volna, mellyeknek nagyságok a' füge fához hasonló: virágjok ki beszéllhetetlen jó szagu: gyapjat nem a' leveleken termenek, mint a' Sereseknél, hanem birsalina forma gyümölcsök lézen; a' mellyek mikor meg-érnek, gyapju lapok fordulnak - ki belőlek; mellyekből drága ruhák készíttetnek. Vagynak úgy mond, Arabiában-is e'féle fák, a' Tylos-bélieknél négyszer nagyobbak, pálma-fa levelűek, Cyna ott a' nevek, mellyekről a' Seresek' ruháinál-is szebb ruhákat készítenek. Így, az Indusok úgy mond tovább, a' magok fájáról ruházódnak-is 's a' t. Ezekből mind úgy jó-ki, hogy PLINIUS a' gyapott-tsemetéknék hírét ugyan hallotta-volt; de az ő idejében nem voltak még a' gyapott ruhák a' Romaiaknál fel-véve: hanem, minekutánna az Indiákra való kereskedés fel-állott, azután terjedett ennek haszna el Európába. Rakvák gyapottal a' Nap-keleti Indiának, minden részei. Nevezetesen China annyira bővölködik e'vel, hogy az Ország, egyebek közt, a' Chamnak, a' NIEWHOFIUS' bizonyítása szerint Legat. ad M. Tart. Chamum P. I. p. 7-21. adóba esztendőnként, 722573 font gyapottat, és 608658, tsomó kikészített felymet-is ad. ZINCKEN Lexic. Oeco-

Ennek
vegbetet-
len bőve-
ge nap-ke-
leten.

Mi forma
plántákon
terem?

nom. a' Baum-wolle név alatt, a' Nagy Chamnak gyapottból - való jövedelmét, esztendőnként 250000 aranyra veti. Két-féle plántát ír NIEWHOFIUS P. V. p. 86. a mellyeken ott gyapott terem. Egyik esztendőnként magról növ-ki. A' korója fás, kemény, két lábnyi magós, erős, verefs haju: a' levelei szőlő levél formák, nagyok, éles, szőrös száron állanak: a' virágjai toltsérefek, sárgák, középbe veresek, a' gyümöltsei kised almához hasonló, mikor meg-értek, feketék, 's tsillag formán a' tetejeken 4, részre ki-hasáduak, és

igy a' gyapott ki-fordul belolek, A' melly-
 rol-is különös meg-jegyzés, hogy azt az egy-
 zér így ki-terjedt gyapottat e'kora tsonóva
 többé semmi emberi mester-ég egybe nem
 foghatja. A' más, állandó nagy fa: melly-
 nek-is hasonló; de apróbb, sima levelei vagy-
 nak, a' bugái-is apróbbak, a' gyapottja sem
 olyan jó mint az elsőnek. Öt száz esztendő-
 kel az előtt, a' m'kor t. i. NIEUWHOFIUS a'
 közelebb el-múlt száznak közepe táján követ-
 tségben ott volt, Chinában sem termett gya-
 pott, hanem a'kor tájba, a' mint a' lakólok
 mondották, máiumnan magúl vitték-volt-bé oda.
 Így szaporodott-el ez, kéttiség kívül idővel
 elebb Arabiában, Syriában, Egyiptomban.
 Már ma Európában-is elég gyapott terem,
 Cyprus, Creta vagy Kandia, Lemnos, Melita **Europá-**
 vagy Mal'a szigetekben, Siciliában, Apuliában, **ban Ame-**
 úgy Americában-is Guineában, Kajennában, **ricában-is**
 Mexicóban, Canadában, nevezetesen az Iroquoisokra szá-
 népek' földén, Caribagenában 's másutt-is fok **porították.**
 he lyeken véghetetlen fok gyapott találhatik.
 Itt a' gyapott tsemetéknék harmadik nemét-is
 jegyették-meg az útzók, a' melly a' földön
 szálló veszfzők módjára el-foly. Az elsőnek
 LINNAEUSnál *Gossypium herbaceum*; a' másodiknak,
arboreum; a' harmadiknak *relegiosum* a' neve. Ki-
 kél a' gyapott mag, ha jól meg-van érve, a'
 mi hidegebb tartományunkban-is; kivált ha
 a'isznó vagy tehén ganejos vízbe előre meg-
 áztatva, özfizel, száraz természetü földben
 ültetik: de ritkán virágozhatnak-meg, annyi-
 val-is inkább gyümölsöt nem hozhat. Isu-
 dára méltó bizony a' Természet' Urának jó-
 sága e' részben-is az emberi Nemzethez, mi-
 don ezt az öltözetre kiváltképen alkalmas,
 kényes, puha pamuk *materiát* így el-készítve
 olly bőven adja az ő kezekbe. Vádolják u-
 gyan némelleyek a' gyapottat a'val, hogy me-
 legítő és száralzó természetü, mellyel a' lebe-
 ket-is meg-tuzesíti, 's az egészségbe-is, midon
 a' telinek szimén vífeltetik, kárt tehet; és

hogy

Ennek
 hájzna,
 ártalma.

hogy azt a meg-romlott gozt, melly a' mi testünköl ki-szokott takarodni, fel-üszsza, a' bé-üzívó eretskéken a' vér közü ismét vizs-fza-botsátja; hamar-is motskosul, mellyel a' ki-gőzölést akadályoztatja. De bizony mind ezek inkább tsak képzelt mint sem tapasztalásból vett okok; kivált a' szépen ki-mosott, és jól meg-szárasztott gyapott ruhákra nézve.

Kender
régen mi
vegre vet-
tetett?

A' Kender, öltözetre a' gyapottnál-is későbbre kezdett fordittatui. PLINIUS L. XIX. c. 9. a' kenderet tsak kötélnek és holmi orvosi hasznokra írja vettetni. Ma-is nagyobbára tsak kötelek, vitorlához, fátorokhoz ponyvákhoz-való lepedők és 'sákok készittetnek a' kender vásznokból. Ötözö ruhákna durva, éles, sovány volta miatt, és hogy meleg-is keveset tar, későre fordittatott. Ugyan tsak, a' lennek szükibe, a' 'tatároknál's kőztünk-is a' köz emberek fejér-nemű ruhákat többire kenderből készittetnek régtől fogva magoknak. A' kóróját érő haja nagyon fés és kérges; a' külső izine gyengébb. Minél vékonyabbak a' kender szájak, a' hajok-is annál lágyabb. A' virágos kender-is, ezen okból, elébb-való a' magvasnál. A' melyek a' nagy szája ' rnyékib n, aprón, vékonyon maradtak (berzokákának hívják a' miénk) azoknak is szebb, vékonyabb fonalak léfzen. Ha komló venikékkal, a kender földet, a' vetés után bé-teritik, úgy írják az új Frantzia gazdák, hogy lágyabb kender terem. Minél tisztább vízben ázik-ki a' kender, annál fejébb léfzen. Emlégettetnek a' gazdaságról ki-jött új könyvekben, sok egyéb mesterégek-is, mellyekkel a' kenderet, mint a' legfinomabb len ollyanná lehetne tenni: de nekem azokra itt ki-terjeszkedni nints időm.

Lágyabb
te i hogy
kellene?

Az öltö-
ző ruhák-
nak nemet
és formát

A' mi a' Ruházatoknak nemet és formát illeti; azok már a' Régiéknél-is olly fok-félék valának; és az ő írásaikban olly elegy belegy módon fordúlnak-elé, hogy azokat mind meghatározni, ma a' leg-tudósiabb *Criticasok* sem tud-

tudják. E' mái időben pedig a' nemzetek' egyben-elegyedése, foként a' Frantziák' viszkete-<sup>a' régiek-
nel.</sup> ges elmétsége, (a' kikről köz mond's. hogy kontosóket és erköltsóket minden héten változtatják) ezeket annyira vitte, hogy tsak neveknek fel-nására-is egész *Lexicon* kívántatnék. En-is azért itt azokra ki nem terjeszkedem, hanem a' Régie nek esmérerelebb ruhákról szólok, a' ruházat' históriája kedvért, egynehányat.

A' régi Herosoknak, a' mint az ó képeiken látjuk, egész öltözetek egy hátokra akasztott tigris, párdutz vagy orózlány bőr vala.<sup>Régi ru-
bázatok-
nak együ-
gyűkejszü-
lete.</sup>

Máiók-is, hihetóképen, a'kor az állatok' szőrös boreit tsak úgy a' mint az állatokról le-
húzzák-vala. pufztai módra, lábaiknál fogva korózik vala megokra; vagy pedig holmi szijjatskákkal egybe aggatva, úgy bűnak-vala Lelé. Azután, a' régi íráfokból úgy látjuk, hogy az Elzaki népek, minthogy vadászatzból és halászatzból éltek, hogy a' nagy hóban és bokrok közt-is a' vadak után könnyebben nyargalhatnának, 's a' magok tettének me'egét-is közelebb szoríthatnák, 's jobban meg-tarthatnák, izükebb, 's lábaikat-is bé-fedező ruhákkal éltenek.

A' Scytháknak, mint manékünk, régen-is egész Izáru nadrágok lehetett, mellynek két szárait külön-külön a' lábokra felhuzván fenn a' derekához kötötték, a' lábok köze Izabadon maradván: melly azután a' mi Elemkre-is úgy Izállott-le, 's anyáink' emlékezetire, fokáig a' fzerint gyakoróltatott. A' honnan egy pár nadrág nálók az egy nadrágnak két szárait tette. A' Getak, mint a' mái Német köntőből gyaníthatjuk, szárait és tzombjaikat különös, két-két darabból álló ruhákkal fedezték-bé. Mellyet midön 427. táján a' Gothusok és Vandalusok, Olofz, Frantzia és Spanyol Országot elfoglalták, és 345, oltendők alatt bírták, az Olofzok, Francusok és Spanyolok-is fel-vévének 's meg-tartánk e' mái napig. Ugy-is vagyon, hogy ez ilyen,
ein-

Az éfzakiak szük ruhát viseltek.

Nadrágok mitsu-
dászok?

ember' testéhez alkalmaztatott kontós, az életnek foglalatosságira, a' hőzszu, bugyogós, bőv kontósnél jóval alkalmatofabb.

A' régi Romaiak, Görögök, Egyiptom-
A' Nap-béliek, 'Sidók, Perfák 's mások is a' nap-keleti keletiék n- és déli meleg tartományokban, hőzszu, bőv ert kaptak ruhákban, nadrág, falavári nélkui, többire a' bőv ru- meztláb és hajadon fővel jártak. Alkalma- bukoni? tofabbnak tettett az Északi Izuk ruháknál e' nekik anyyiban; minthogy a' földnek gyümoltseivel táplálták nagyobbára magokat, mellyért kevelebb munkát ke lett tenniük, kénye- lebben, és puhábban heveréizhetnek-vaia az illyen bőv ruhákban: de ha va amit doigoz- niok kellett-is, a' bőv kontós alatt nem olly hamar izzadnak-vals-meg: teitek-is könnyebben mozgott; 's mikor tettett ezt a' nyakokból egybe ki-is vethetik vaia; mint a' hadi és mezei munka közben nyárban fokszor meg- esett. Így tanítja ezeket a' Romaiakról VIR- GILIUS GEORG. II. 7. 531-jeqq.

Corporaque agresti nudant praedura paluistra.

Hanc olim veteres vitam coluere Sabini:

Hanc Remus et frater - - - - -

Fellyebb, I. Georg. 7. 299,

Nudus ara, sere nuus: hyems ignava colono.
a' Nagy Csatoról-is azt jegyzette-meg PLUTAR-
CHUS, hogy téiben ugyan holmi új nélkül való
aló ruhát viselt; de nyárban a' izolgákkal
együtt a' mezon tilzta meztelen dolgozott.

Egyébként, két közönséges nemei valá-
Romai ré nak a' régi Görögök és Romaiak öltözetinek;
gi öltözet- mellyeket férjfiak, afizonyok, gyermekek,
nek két ne- nagy emberek egyaránt viselnek-vaia, u. m,
mei. Also és Felső ruhák: a' Romaiaknál, *Tunica* és
Toga; a' Görögöknél *χιτων* és *ιματιον* nevüek
A' mellyekről a' régi historiak' világlatob ér-
tésére, itt egy kevéisé bővebb magyarázatot
tenni, úgy vétem, nem lézzen hafzon nélkül az
értelmefek előtt. Mindenik ruhájok Izor vagy
gyapju *materiából* készüt-vaia. A' *Tunicát*
vagy Alsó ruhát, a' mint fellyebb-is emlitém,

Tanaquil kélzítette-*vala* leg-először. Az előtt hogy az egész Romai öltözet csak egy *to*-ból állott, a'ból hozzák-ki: hogy *Romulus* a' maga törvényeiben csak e'ről emlékezik, *Quis quis demissam ad talos togam in Urbe habeto.* ENNIUS pedig a' Carthagébéli Ifjuságnak puha-*Eleint*szak egy *Toga* volt.
 fágát, a' vélek való első és második hadako-
 zás közt, a'val tsúfolja, hogy alsó ruhákat-is
 viselnének. *M. Q. Cincinnatus*ról jegyzette-
 fel *MANUTIUS*, hogy midőn őtet a' Romai
 Tanács maga követci által, az eke mellől *dic-*
*tators*ágra hívta, hogy mezitelen ne láttatnék,
 elé hozatta a' kunyhóból a' *tog*áját, és meg-
 törölvén a'val a' portól 's verejtéktől a' testit,
 fel-vette, 's úgy ment a' követek' eleibe. *Ca-*
to-is, akarván követni e'réfben a' Régiek' szo-
 kását, *Praetors*ágában-is többire csak egy *to-*
*g*ába tész*i*-*vala* az eleibe ment népeknek a'
 törvényt.

Mitsodás forma volt ez a' régi *Toga*?
 nem egy formán értenek róla a' Régiségek- *A Toga*
 nek buvári. Annyiban meg egyeznek, hogy *mi* volt? 's
 ez bokáig érő, palást forma felső ruha volt: *how* *vi-*
de *how* elöl szabadon volt-é, mint a' máj *fel*ték?
 palást vagy köpenyeg, 's úgy vették-é nya-
 kok körül, vagy itt-is bé-volt varva, 's mint
 a' szoknyát úgy vetették a' nyakokba? azt
 mérgefen *díspu*álják. A' régi emlékeztető fa-
 ragott képek, 's egyéb irások-is, mellyek a'
*tog*áról ólvasztatnak, inkább e're az utolsóra mű-
 tatnak. Melly szerint, mind a' két kezek a'
toga alatt előtt; 's az alatt fognak és emelnek-
vala holniket; vagy pedig vízszla fordítván a'
*toga*nak egyik szélét a' hátokra, fél oldalok'
 meg-mezitelenítésével szabaditják-*vala*-ki a'
 jobb karjokat. Azután a'korán kezdék hagy-
 ni a' *tog*áknak nyakát, vagy kevésé tenn
 meg-is hasitják-*vala*, hogy ha hátul kevésé
 elé-húznák, elöl a' kezeket azon félig ki-dug-
 batnák. Idővel azt a' módot vevék-fel, hogy
 a' *toga*t bal vállokra fordítván, a' jobb karjo-
 kat vállastól annak nyakán egészen ki-dugják-
vala.

vala. Hogy pedig a togának az a jobb széle (minthogy egyébként az alyát egész ke-
reken vágják-va) a földre ne érne, azt, az,
alatt maradt bal kezekkel bizonyos mód és
régula szerint, az övek' táig a hafokra, vagy
fellyebb-is a mejjekre, elé és fel-fzedik-va,
és mint-egy magokra övedzik-va; úgy hogy a
togának alya, elöl, szár-középnél, hátul, bokánál
se alább se fellyebb ne érne, és bal teől
egész szegetet mértéket tsinálna; a rántzok-
is elöl, mellyeket *jinusnak* hívtak, és hátul
a nyakán, a mint alól félre-indulván és egybe
kezdvén rántzódni a toga, holmi tsüpot tsin-
ált, (mellyet *umbonak* neveztek) tsinoson,
bizonyos régula szerint elnének: mellyekben
a ki leg-kissebbet hibázik-va, alá valo tsun-
da embernek tartatik-va.

Valának egész kerületü, bőv és farkig éro
togák: valának fél-kerületü, szűkebb és tsak
szár-középig érok-is, a szegényebb és köz-
rendü so vényebb embere számára. A *tozók*,
rend szerint, mind tilzta fejeerek valának; rész
szerint a szabadságnak és örvendetes állapot-
nak jelentésére, rész szerint hogy Olofz és
Görög Országban mind fejer gyapju uhok te-
remnek-va. Az illyen tilzta se ér *togáknak*
toga pura vala a nevek; 's a közönséges vá-
rosi emberek viselik-va. Az Ifjak-is mikor
15, vagy 17, esztendő korokba, a *iricentumot*
le-tétfzik-va, az az, bizonyos t érémoniák
közt a *Magistrat*s előtt a gyermeki állapot
alól és *praeceptor*i fenyíték alól fel-lzabadittat-
nak-va, illyen tilzta fejer *toga*ba öltöztetnek
vala; mellyről ez, *toga virilis* nevet-is nyert.
Ez illyen Ifjakkak a *toga*:ból etztendeig a kar-
jokat ki-dugni nem vala szokás. A Tanács
Úrak, Nemcsék és egyéb elé-kező, vagy
valami tilztséges hivatalban való személyek
pedig, a magok', feleségek', és gyermekek'
számára a togának alyát körül verelés bárton-
nyal meg-lzonták-va bontani; 's az illyen
toga

Toga
pura.

togákat, a' tiszta fejértől *praetexta* nével kü-
 lömböztetik-vela. A' Királyok, *Consulok*, *praetex-*
 Hadi-vezérek, egyéb részeit-is a' magok *toga*-
 inak, ki hofszán le, ki keresztül, fok rendben
 bártöny rúdakkal meg-varratják vagy borittat-
 ják-vela, vagy pılma levelek' formájára nagy
 virágokat varratnak-vela reá: mellyről ez *toga*
palmata, a' más *trabea* vagy *trabalis* nevet viselt. *palmata,*
 A' kik a' Tanátstól valami hivatalt kértek, *trabalis.*
 az olyanok, le-tévén a' *praetexta togát*, tisz-
 ta fejér *toga*ba jelennek-vela-meg. Mellyet,
 hogy annál jobban ki-tettzenének a' több nép
 közul, fejér krétával még szebben meg-fjéri-
 tenek és fényesítenek-vela: mellynek e'ről kü-
 lönösen *toga candida* vala a' neve; a' belé öl-
 tözött személlyek pedig *Candidatusok*nak mon-
 datnak-vela. Nem vala szabad ezeknek a'kor
 a' *toga* alá alsó ruhát venni; ré z szerint hogy
 ha vitézségek után lebeket kaptak-vólna, azok-
 nak helyei az ő érdemekre inkább ki-tettze-
 nének; rész szerint, hogy kebelekre vagy ö-
 vekbe, minthogy egyéb 'sebek vagy e'szé-
 nyek nem vala, a' Birák' meg-rontására pénzt
 ne rejthetnének-el. Tartanak-vela a' szomorú
 vagy gyászos alkalmatosságokra Spanyol Or-
 szági feketé gyapjuból készült, vagy másként *atra,*
 meg-festett feketé *togákat*-is, *togas atra,* *pul-*
las. Ilyenbe takarják-vela holt testeiket-is; a'
Philosophusok-is többire illyent viseltek, hogy
 inkább mosatniok és fejtéríteniok ne kellelnék.
 A' melly *toga* olyan vékony, pilyhés szálu fo-
 nalból való *materiából* készült-vela, hogy se a'
 mejjék, se a' bél-lonal benne, mint a' posztóba, *pexa,*
 ki ne tettzenék, az ollyannak *toga pexa,* *to-*
ga pinguis nevet adtak: a' melly pedig el-vá-
 tott, vagy egyéoként vastag, ki-tetző szálu
materiából készült, azt ettől *toga rasa* nével *rasa.*
 különböztették.

Elein, a' mint elébb-is említém, min-
 den alkalmatosságokra, házba és ház kívül, bé-
 kefégnak és hadakozásnak idején a' Romaiak-
 nak ez az egy ruhájok vala: mellyről a' Ro-

mai nép, *gens togata*, togás nemzetnek-is mondatott: de azután hogy az alsó rukákat-is felvették, a' házba inkább csak ezekben mutatnak: hanem mikor a' piatzia vagy egyéb közönséges helyre ki-mentek, a'kor vették-fellyül a' togát; mellyről a' *toga*, *vestis urbana*, *forensis*, városi vagy piatzi ruhának-is neveztetett. Vala a' Hadi embereknek-is rövidebb, csak a' tzombok' közepéig érő *togájok*, mellynek, smattól meg-külömböztetve, *Sagum* nevet adtak-vala. És minthogy a' Romai lakosok, mikor kellett, mind tartoznak-vala fegyvert fogni; a' *toga* békeféséget, a' *sagum* hadakozást jelent-vala nálok. A' fő Vezérkét és a' Királyokét, a' melly tiszta fehér, vagy veref: bársony vala, meg-tzifrázva arannyal, hívták *Paludamentum*nak.

Sagum.

Paludamentum.

Tunica vagy Alsó ruha.

ennek nevei, for-mája.

Az *Alsó ruha* vagy *Tunica* hasonlóképen fehér szőr *materiából* kétzüit, szár-középig érő, tágas nyaku pendejes ing vala; mellyet a' derekakon magokra övezve viselnek-vala. Ennek, elein, semmi újja nem volt; hanem a' két karjok egészen mezitelen állott-ki belőle; azután a' betsületesebbek könyökig, az alszfonyok a' kezek' fejéig érő szuk újjat-is ragasztottak hozzá, és ezt görögül *Chirodata*, deánkül *Dalmatica manica*, *manuleata*; azt *colombium*, amazt *exomides* nével különböztetvén. Az alyának hosszúságát így határozza *QUINTILIANUS Inst. Orat. L, XI. c. 3. Cui latitavijus non erit, ita cingatur, ut tunicæ prioribus oris infra genua paululum, posterioribus ad medios poplites usque perveniant. Nam infra muherum est, supra, Centurionum*: az az; A' kinek a'ra jussa nints, hogy *latitaviat* viseljen, annak úgy kell bé-övezni ezt az alsó ruhát, hogy elöl a' térdinél kevéssel alább, hátul szár-középig érjen. Mert alább érni az alszfonyi render, fellyebb, a' hadi tiszteket illeti. Mi volt a' *latitavia*? annak meg-értésére tartuk-meg: hogy a' melly alsó-ruha minden tzifrázis nélkül volt, azt hívták *tunica pura*; a' melly-

Tunica pura.

mellynek pedig középbe a' mejjén hofzszan le az alyáig barfony borítás, varrás, vagy tziufrázás vala, annak *tunica clavata* vala a' neve. Mellyet némelyek onnan magyaráznak, hogy ezek a' varrások szeg-főformán mennek-vala. Illyent a' köz-népnek nem vala szabad viselni, hanem tsak a' nemesi rendnek és a' Tanátsbélieknek, magoknak és gyermekeiknek. A' Nemeseknek sem vala szabad ezt olyan szélefen tétetni-fel mint a' kik Tifztségeket viselnek-vala. A' külömbség e'ben áll-vala, hogy az *angusticlavia* elől keskenyen két rendel, a' *laticlavia* egy rendel, de jó szélefen, rendesebben egy tenyérnyi szélefség-re, tétetik-vala, 's nem tsak elől, hanem a' Görögök' módja szerint hátul-is; jöllehet a' hátulsó a' Romaiaknál nem annyira ment-vala szokásba. Ennek fel-találását a' *Baleares*, mái nével *Majorka* és *Minorka* szigetbéliekre viszik; és a' ki a' Romaiak közt leg-előbb ilyen *laticlaviát* kezdett viselni *Tullus Hostilius* nevezik. Innen, a' Nemesek' alsó ruhája *angusticlavia*, a' Tifzt Uraké *laticlavia* nével különböztettetett. És, minthogy a' *laticlavia tunica*nak elején a' borítás szélefen mégyen-vala, nem vala szokás azt le-övezni; hogy a' varrás a'val el ne dugódjék. Málok pedig ezt az alsó ruhát, kivált a' házokon kívül, mindenkor magokhoz övezve viselik-vala, alólról kevélsé kebelnek fel-húzva; a' hová, nem lévén egyéb erizények vagy 'sebek, a' pénzeket és egyéb apró portékájokat bé-hányják-vala. Eleinten tsak egy vala; de azután kettős, három-is lett-vala ez a' *tunica*: a' mellyek közül az alsó, újjal, a' felsők, új nélkül valának. Az alsót az Uri atzizonyok, és némely afzszonyos puha térjhaek len gyóltsból, és a' bokájokig leérve, az újjait-is kezek' fejeig elé-ereiztve kezdték-vala idővel tsináltatni. Ennek *Indusium* vagy *interala*, a' szőrből valónak *subucula* vala a' neve. A' izolgák, izolgálók, *toga* nélkül, tsak egyes *tunica*ban járnak-vala; a' melly-is többire szennyes vagy szurke *materia*

clavata.

angusti
clavia.
laticla-
via.Indusium.
subucula.

mai nép, *gens toga'a*, togás nemzetnek-is mondatott: de azután hogy az alsó ruhákat-is felvették, a' házba inkább csak ezekben mutatnak: hanem mikor a' piatzra vagy egyéb közönséges helyre ki-mentek, a'kor vették-felül a' togát; mellyről a' *toga*, *vestis urbana*, *forensis*, városi vagy piatzi ruhának-is neveztetett. Vala a' Hadi embereknek-is rövidebb, csak a' tzombok' közepéig érő *togdijok*, mellynek, amattól meg-különböztetve, *Sagum* nevet adtak-vala. És minthogy a' Romai lakofok, mikor kellett, mind tartoznak-vala fegyvert fogni; a' *toga* békeféséget, a' *sagum* hadakozást jelent-vala nálok. A' fő Vezértkét és a' Királyokét, a' melly tiszta fejér, vagy veref: bársony vala, meg-tzifrázva arannyal, hívták *Paludamentum*nak.

Sagum.

Paludamentum.

Tunica vagy Alsó ruha.

ennek nevei, formája.

Tunica pura.

Az *Alsó ruha* vagy *Tunica* hasonlóképen fejér szőr *materiából* készült, szár-középig érő, tágas nyaku pendejes ing vala; mellyet a' derekakon magokra övezve viselnek-vala. Ennek, elein, lemini újja nem volt; hanem a' két karjok egészen mezítelen állott-ki belőle; azután a' betsületesebbek könyökig, az alszönyok a' kezek' fejjéig érő szuk újjat-is ragasztottak hozzá, és ezt görögül *Chirodata*, deá-kül *Dalmatica manica'a*, *manuleata*; azt *colombium*, amazt *exomides* nével különböztetvén. Az alyának hosszúságát így határozza *QUINTILIANUS Inst. Orat. L, XI. c. 3. Cui laticlavijus non erit, ita cingatur, ut tunicæ prioribus oris infra genua paululum, posterioribus ad medios poplites usque perveniant. Nam infra mulierum est, supra, Centurionum*: az az; A' ki-nek a'ra jussa nints, hogy *laticlaviat* viseljen, annak úgy kell bé-övezni ezt az alsó ruhát, hogy elöl a' térdnél kevéssel alább, hátul szár-középig érjen. Mert alább érni az alszönyi rendet, fellyebb, a' hadi tiszteket illeti. Mi volt a' *laticlavia*? annak meg-értésére tartanak-meg: hogy a' melly alsó-ruha minden tzifrázás nélkül volt, azt hívták *tunica pura*; a' melly-

mellynek pedig középhe a' mejjén hofzfzan le az
 alyaig bárfony borítás, varrás, vagyzfifrázásvala,
 annak *tunica clavata* vala a' neve. Mellyet némel- clavata.
 lyek onnan magyaráznak, hogy ezek a' varráfok
 fzeg-fóformán mennek-vala. Illyent a' köz-nép-
 nek nem vala szabad vifelni, hanem tsak a' ne-
 mesi rendnek és a' Tanátsbélteknek, magoknak
 és gyernekeiknek. A' Nemeseknek sem vala
 szabad ezt olyan szélefen tétetni-fel mint a'
 kik Tifztségeket vifelnek-vala. A' külömbfég angufti
clavia.
 e'ben áll-vala, hogy az *angufticlavia* elől kes-
 kenyen két rendel, a' *laticlavia* egy rendel, de jó laticla-
via.
 szélefen, rendesebben egy tenyérnyi szélefség-
 re, tétetik-vala, 's nem tsak elől, hanem a'
 Görögök' módja fzerint hátul-is; jöllehet a'
 hátulsó a' Romaiaknál nem annyira ment-vala
 fzikásba. Ennek fel-találását a' *Baleares*, mái
 nével *Majorka* és *Minorka* fzigetbéliekre vifzik;
 és a' ki a' Romaiak közt leg-elébb illyen *la-
ticlaviát* kezdett vifelni *Tullus Hostilius* neve-
 zik. Innen, a' Nemesek' alsó ruhája *anguft:cla-
via*, a' Tifzt Uraké *laticlavia* nével külömböz-
 tetetett. És, minthogy a' *laticlavia tunicának*
 elején a' borítás szélefen mégyen-vala, nem va-
 la fzikás azt le-övezni; hogy a' varrás a'val
 el ne dugódjék. Mások pedig ezt az alsó ru-
 hát, kivált a' házokon kívül, mindenkor ma-
 gokhoz övezve vifelik-vala, alólról kevésbé
 kebeinek fel-húzza; a' hová, nem lévén egyéb
 erfények vagy 'sebek, a' pénzeket és egyéb
 apró portéklyokat bé-hányják-vala. Eleinten
 tsak egy vala; de azután kettős, hármos-is lett-
 vala ez a' *tunica*: a' mellyek közül az alsó,
 újjal, a' felsők, új nélkül valának. Az alsót
 az Uri afzfzonyok, és némelly afzfzonyos pu-
 ha férjfiak len gyóltsból, és a' bokájokig le-
 érve, az újjait-is kezék' fejéig elé-ereztve
 kezdették-vala idővel tsinálratni. Ennek *indu-
fium* vagy *interula*, a' fzőrből valónak *subucu-
la* vala a' neve. A' fzolgák, fzolgálók, *toga*
 nélkül, tsak egyes *tunicában* járnak-vala; a'
 melly-is többire fzenyes vagy fzurke *materia-
ból*

ból volt kézzelvetve: az ilyen ruha *vestis servilis* szolgai öltözetnek mondatott.

A' szabad személyek, a' mint elébb-is mondtam, férjfiak és atzfzonyok egyaránt, az altó ruhákra mikor közönséges helyre ki-mentek, fellyül mindenkor *toga*-is vesznek-vala. De idővel a' tisztesebb Úri atzfzonyok, (*matronák*) hogy magokat a' köz atzfzonyoktól, kivált a' kurváktól és *Libertináktól* megkülömböztethessék, bársonyból vagy drága, fehér *materiából*, *toga* helyett Úri módi, földig érő, bőv, újjas felső ruhát tsináltattak. Mellyet mesterséges egyenlo rántzokkal hozfzan megékesítvén, 's alól drága bársony, vagy arannyas tsipkével (*instita*) körül tsipkéztetvén, *Stolá*-nak neveztek; és a' derekakon magokhoz övezve viseltek. Ezen fellyül ismét a' pompá.abbak, drága, virágos *materiából* való, könnyü, farkig érő palástor-is vettek, 's hajokat is ékes fő-kötőkkel (*vittis*) bé-jedezték. Nem vala azolta szabad a' kurváknak és *Libertináknak* se ilyen *stolát*, se palástot, se *vittút* venni-fel. Melly szerint az atzfzonyi renden, a' rövid *tunica*, az a'hoz alkalmaztatott kurta szerű *toga*, hogy alól az ő száraik ki-teljenek, (mellyeket arany vagy ezüst karibakkal (*perijelide*) fokban megékesítettek) és a hajadon fő, Romában, *kurvák öltözetének* tartatott.

Ezeken az emített alsó és felső ruhákon kívül, valának a' régi Romaiaknak *Paenula*, *Lacerna*, *Chlamys*, *Lacina byrrus*, *bracba* nevű felső ruhájok-is; mellyeket idővel mind az idegen nemzerektől vettek-vala-fel. A' *Paenula* a' mi köpenyegünkkel egyezett; és a' *toga*-nál durvábbatska *materiából* lévén készítve, esős és poros időben, úgy talbe-is hideg ellen a' városba, a' *toga*-n fellyül viseltetett, mind férjfiaktól, mind a' köz rendű atzfzonyoktól; az útra pedig *toga* helyett-is csak ezt vitték. Bé-vala, ez-is, elől, végig varva, és nyakba vetve veszik-vala-fel; de a' *toga*-nál valamivel rövidebb, és fokkal szukebb vala; mellyet

mellyet alól az alyán két-felől tel-emelve, mind két karjokat ki-dughatják-vala. Két ne-
meit említik s Régiék ezeknek a' *paenuláknak*: *ennek ne-
mei.* *Scorream* et *laneam*, az az, gyapjas bőrből, és
gyapjuból vagy posztóból készültet. A' gyap-
juból valók közt valának simák, valának bőj-
toitok-is. A' hoszszu bőjtotoikat *Gaufapina*,
a' rövid bőjtotoikat és simákat *Canufina* nével
külömböztették. Ezek többire Spanyol, bar-
na, vagy Afiai verhenyő gyapjuból készültek;
amazok fejer színuek valának. A' Romai nép
's mások-is künn *Provincziákban*, ennek bé-vé-
tele után, minthogy óltóbb-is volt, könnyeb-
ben-is lehetett benne járni 's dolgozni, inkább
csak ezt a' *Canufinát* viselték. E'vel a' szol-
gák 's szolgálók-is élhettek. Ezt a' gyerme-
kek' 's katonák' számára veresebb színre-is fes-
tik-vala. Az aszszonyoké a' férjfiakénál véko-
nyabb 's könnyebb *materiából* vóit. (Ma *szal-
lapnak* hívják.) Az Úri rendeké tiszta verefs
bárfonyból-is fokszor készült.

A' *Lacerna* a' *paenulától* különbözött an-
nyiban, hogy ennél-is durvább és tömöttebb
posztója volt; rövidebb-is volt; és elől két-
felé nyílt, 's petzekkel akasztották a' nya-
kok körül. Ezt az útszó, lovagló, szekerező
és futó férjfiak' vagy katonák' számára intéz-
ték-vala, a' minthogy elein csak hadi embe-
rek-is viselik-vala; de azután mások-is csak
nem közönségesen úgy fel-vették, hogy a'
nép-is egészen félre tévén a' *togikat*, a' pia-
tza-is majd mind *paenulákkal* és *lacernaikkal*
járt; el-annyira, hogy *Augustus* Császár, a'
mint írja *SVETONIUS*, kéntelenítettett törvényt
adni-ki az *Aditseknek*, hogy *lacernaikkal*, *toga*
nélkül a' piaztzon és játék néző helyeken meg-
jelenni senkit ne engednének. A' *Chlamys* fá-
rig érő *Lacerna* vala, melyet különösen a' Lo-
vasok viseltek. *Chlamys.*

A' *Laena* ismét annyiban különbözött a'
Lacernától, hogy mind a' két szine gyapjas
volt; és hoszszabban le-ért; úgy hogy az e-
gész *Laena.*

gélz testet bé-lehetett véle takarni; és hogy ennél-is durvább *maeritája* volt. A' honnan ezt inkább tsak a' fősvényebb városiak és mezei paráiztok, 's köz katonák vezik-vala tőlnek idején magokra. Némellyek ezt a' *Gausapina lacernával* egynek tartják. A' *Byrrus* nem egyéb volt, hanem verhenyő vagy tser színű *Laena*. Idővel illyent selyemből-is tsináltattak magoknak a' gazdagabb és kényesebb *Uruk*. A' má ruhák' nemei szerint mi a' *Brachát*, *Száríká*nak; a' *Byrrust* gubának; a' *Laenát*, új nélkül való szürnek; a' *Lacernát*, Oláh bőv glugának vagy tsuklyának; a' *Scortea paenuit*, bor ko'sóknak; a' *Lanea paenuit* köpenyegnek mondhatnók. Meg-jegyzésre való pedig ezek körül, hogy hátul mindeniknek kapája vagy tsuklyája volt; melyet mikor tettett a' fejekre fel-fordíthatnak 's hátra-taszíthatnak-vala. Egyébként, a' régi Romai öltözetnek legtöbb maradványit szemlélhetjük ma a' Szerzettek ruháiban, és a' templombéli öltözetekben; minthogy hajdon a' templombéli szolgálat-is világi ruhákban vitetik-vala véghez. Lásd ezekről *Oftav. FERRARIUST de Re Vestiaria*, melly a' *GRAEVIVS Romai Régiségek' Töesaurusának VI-ik Darabjában* olvastatik. Az alszonyi öltözetet a' szentes Oláhnék nagy részin mind eddig meg-tartották.

A' Főnek bé-fedezése, a' *Partbusokon*, a' *Főnek* Sidókon és Persakon kívül, nem vala szokásba a' Nap-keleti és Déli nemzetek közt. *Tarríkahellyt* lám azért, hogy az emberi tőnek méltóságához az el-fedezés nem ilenék. Maga a' *Termézet* annak féltöbb rézeit, vastag, tömött hajjal bé-fedezte. Hajdon fővel jártak azért hajdon a' férjfiak, urak, szolgák, izegények, gazdagok, kitsinyek, nagyok, rend szerint mindenkor. Hanem mikor nagy nyomorúságban, szomorú, gyázos állapotokban voltak, vagy idegen Országokon bujdosiak, vagy hadi szolgálatot tettek, vagy a' *Saturnus'* innepét illették, vagy Romai módon az Isteneknek

nek áldoztak, olyankor bé-fzokták-*vala* a' fejeket fedni. Ugy, olyankor-is kevés ideig, mikor eső, szél, hideg vagy erős nap-fény volt; vagy a' magok ábrázatját el-akarták rejtteni. A' rab szolgáknak és szolgáloknak pedig az ő fejeknek el-fedezője, le egyszer, se mászor, nem *vala* szabad (a' Saturnus' és Hercules' innépén kívül) akármí alkalmatlan volt-is a' külső *aér*; melly őket a' szabad emberektől megkülömbözteti-*vala*. A' szabadok pedig el-takarhatják-*vala* a' magok fejeket mikor nekik tettett, vagy a' *togájokat* fel-húzván hátúl a' fejek' tetejére, mint Rebeka meg-látván Isákot 1 Mós. XXIV. 65; vagy az emlitett felső ruháknak kápáit elé-fordítván. És, midon a' Régiek' Irásán, *caput aperiri vel tegi*, a' fő ki 's bé-fedeztetni mondatik: mint szól SENP-CA Epist. 64. *Si Consulem videro aut Praetorem, equo desiliam, caput aperiam et semita cedam*: PLINIUS L. XXVIII. c. 6. *Capia aperiri aspektu Magistratum non venerationis causa jusse, sed (ut VARRO auctor est) valetudinis*: PLUTARCHUS *Quaest. Rom. Quaest. X. Cur (Romani) iacer adorandum Deos, obnubant caput, nam si hominibus occurrant reverendis, etiam si velatum habeant toga caput, adaperiant?* 's t. e'félék, mind azokat tsak ezek szerint kell érteni.

A' régi nagy Herosok' képei mindenütt mezítelen fővel láttatnak, Julius Tsászár, a' mint fel-jegyzette SVETONIUS c. 45 minem-künn a' maga fejének kopaszságát hátúl elé-vont hajával sem fedezhette-vólna-el többé, hogy a' néptől ne tsufoltatnék, *Leurus* koszorut, nem süveget vagy kalapot tett-*vala*-fel.

Az Ádászonyi renden ellenben, a' főnek *Az asz-* el fedezése minden nemzetek közt álbátatón szonyi szokásba *vala*; mellyet a' férjfi hatalma alá rendnek való vetterésnek jeléül téizen-fel az Apostol miert kell Sz. PAL 1 Cor. XI. y. 6, 7. Mellyre nézve bé-fedett olyan rendelést ad a' Corinthusi Keresztény fővel jár-gyülekezzenek, hogy a' férjfiak a' közönséges ni? könyörgésken fedetlen fővel légyenek: mert

a' férjfi, *ugy mond*, az 'litennek képe és ditsősége, az alfszony pedig a' férjfiak ditsősége, férjfiből és a' férjfiuért lett 's férjfiak hataima alá vettetett: azért nem illenek, hogy könyörgéeken, a' hol a' férjfiak-is jelen vagyrak, fedezetlen fővel légyenek: mellyet ha ki nem tselekednék, olyannak tartja mintha a' haját-is el-beretválták-vólna, a' melly köztök igen gyalázatos állapotnak tartatott. Nem tsak fejeket, hanem ábrázatjokat-is el-evezik-vala minden nemzetek közt a' tiszteiségelebb alfszonyok, valamikor közönséges helyre ki-mennek-vala; úgy miht, a' kik tsak otthon a' magok férjjeiktől kívának láttatni. Az Ártás alfszonyokról úja Hieronymus, hogy tsak egyik szemeknek hagynak nyílt, mellyen ki-nézheffének, eg-e itt egész ábrázatjokat el-takarják; melly a' Törököknél ma-s a' szerint tartatik. A' *Corbusoknál*, a' mint az ő dolgaik közt feljegyzette JORNANDES, tsak a' Papok vitétek suveget, a' több nép mind hajadon fővel járt. A' *Scyrbáknál*, LUCIANUS szerint *in Scythia*, suvegeten tsak a' fő enderek jártak.

A' *Süveg*
a' *regi Roma*
ma. aknál
sz. *bad/ág*
nak *jelo*
völt.

A' régibb Roma aknál a' süveg szabadságnak zümere vala. Innen, a' melly rab szolgálat szabadsággal meg-ajándékoznak-vala, azolnak egészen el-beretváltván a' hajokat (mint a' kik a' szolgaságnak hajó-törésiből, szokás lévén a' hajó-törést szenvedteket meg-beretváltani, a'kor szabadulniak-ki, és lépnének-át a' szabadságra;) szabadságoknak bé-iktató jeleül és zümereül sejt süveget nyomnak-vaia a' *Ferriá* Templomában fejekbe, a' mint ezt emlékezetben hagyta SERVIUS *ad L. VIII. An. y. 564.* E're néz PLAUTUSNÁL *in Amphitr. Act. I. Sc. 1. v. 305, sq.* a' szegény rab szolga:

- - - *quod ille faciat Jupiter!*

Ut ego hic bodie raso capite calvus capiam pileum.
És, midön az olyan jól tévő Uraknak holt testét kivivókról mondatik, *turba pileatorum comitari*, az ő ilyen *manamiffis* szolgaikról kell érteni. Suvegefen küldjk-vala-ki a' szó-fogadatlan rozszol-

szolgálat-is a' piatzia el-adni; jelentvén e'vel, hogy ők a'ról a' rossz emberről egészen lemondottak. Titus Flamininust, a' mint az ő életében írja PLUTARCHVS, midőn győzedelmi pompát tartana, két ezer süveges Romaiak kísérik-va; je'entvén e'vel, hogy szabadságkat általa nyerték-vólna-meg. A' Nero' halálát meg-értvén, az egész Romai nép süvegesen futkos-va az utzákön; mintha a' rabságnak terhe alól a'kor szabadult-vólna-fel, SVETONIVS c. 57. Nem csak szabadságnak, hanem Nemesi rangnak-is je'e va a' Régiéknél a' sarrangnak-veg. A' Jupiter' fiai, a' kik Diosciuroknak isztimere, mondattak, Castor és Polux, mindenütt süvegesen festetnek. Süvegesen hozza-bé Ulyffest-is Naso, midőn Ajaxal Nemességek felett vetekednének. Junusra, a' kit sokan Noénak tartanak, viszi Max. SANDAEVS ennek a' szokásnak eredetét; a' ki Latiumban uralkodván, az (zönvitzől való meg-szabadulásnak emlékeztető jeleül süveggel ajándékozta-va-meg a' Latinus-ot. Süveget viselt a' Romai birodalom' felállításával Tarquinus. Mellyet egykor egy sas az ő fejéből ki-ragadván, midőn oda ismét visszsa tette-vólna, a' mint emlékezetben hagyta DIONYSIVS HALICAR. L. III. p. 185. edit. Franc. 1586. fol. ő a' birodalom' el-nyerésére magyarrzott. Süveget vagy kalapot viselt Augustus Császár télnek idején benn a' házában-is, nem szenvedhervén a' feje a' hideget, SVETONIVS és kik vic. c. 82. Mikor pedig táborba vólt, ő is mint felttek in-s' több katonák, bőrsüveget tett-fel; mellyet kább süve-Pannoniának hív VEGFTIVS L. I. c. 20. és gyapjas jub bőrből mondja készülni ATHENAEVS L. VI. Süvegbe járt az Orvosok' Nagy atyja HIPPOCRATES maga-is: úgy a' Nagy Constantinus-is, a' mint pénzei mutatják, 's EVSEPIVS-is az ő életében L. IV. c. 7. említi. Mások-is, mikor útaztak vagy táboroztak többire süveget vagy kalapokat viseltek. Az áldozatra is, a' mint elébb-is meg-jegyzém, a' Romaiak közönségesen bé-fedett lovél jelennek-va-meg;

a' *Saturnus*' és *Hercules*' innepeit 's tiszteleteit ki-véve, a' kiket mezitelen fővel tiszteltek, *MACROBIUS Satur. L. I. c. 8, 10. et L. III. c. 6.* Más nemzetek közt-is a' Papok rend szerint mind süvegek valának, a' Görögökön kívül: a' kiknél Pogány korokban-is eleitől fogva szokásban-va'a, hogy mezitelen fővel áldozának. *Latiumban Æneas* kezdé oda érkezésével süveg tel-téve áldozni, midőn az előtt a' Görögök' módja szerint ott-is mezitelen fővel áldoztak. A' süveg azért, ha nem mindenkor viselték-is, meg-volt az emberek között; és ha kiknek fejek' gyengeségére nézve tették, a' szolgákon kívül, fel-tenni szabadságokban állott; és ha ezt egyszer fel-tették, le-venni senki előtt nem tartoztak: de többire, hogy a' szeszonyi puhasággal ne vádoltassanak, vagy hogy fejek szabadabban légyen, és naponként inkább meg-keményedjék, fedetlen fővel, inkább szerették járni az emberek; kivált a' Romaiak.

Formája 's materiája a' süvegeknek a' régi

Külsőmből. Nemzeteknél-is, mint szintén ma, különbözött. **zö formá.** A' *Garamanták*ról írja *LYCIANVS in Dissad. Op. T. II. p. m. 847.* hogy a' Strutz madár tojásfokat középbe ketté vágván, a'ból két süveget csináltak magoknak. Az ilyen kerek süveg leginkább meg-tettzett-volt másoknak-is. *Birretumnak* hívták. A' 'Sidók, a' Doctörök, a' Romai és Görög Papok, ma-is illyennel járnak. Mellyet a'ról ditsérnek, hogy ennek se kezdete, se vége, se rántza nintsen, és így örökévalóságra mutat; a' motsok-is nem olly könnyen ragad rá, mint a' más forma süvegekre: egyebet-is lehet fellyül rá tenni. A' *Macedonok*nak közönséges süvegeket, a' *Causidit*, a' mi éjtszakai vagy háló süvegeiukhez hasonlónak mondja *Andr. JUNIVS L. II. Animadv. c. 6.* és nagyon hibázni állítja *BVDAEVST*, a' ki ezt parókára magyarázta. *STRABO* írja *L. XV.* hogy midőn egyéb előtte tudának tettző öltözetei között, meg-látta volna *Culanus* (ő maga a' köveken mezitelen hevervén) *Onesicritust* a'

'Sidó süveg.

Görög süvegek.

Nagy Sándor' Indiai Bóltsekhez küldött követét, el-nevette magát. Nem lokat különbözött ettől az *Athenae*-béii *Crobylum*, és a' Perfa közönséges *Tiara*, hanem hogy ennek fenn a' tetejét kötik-vala-egybe. A' *Thejjal*ai suvegeknek körül, a' nap-lénynek el-fordítására, karimájok vala. Málók *galerus*nak, *petasus*nak, nálunk kalapnak nevezték. Az *Habejj*inai Sze- *Abyssiniae*
retsenekről írja Nc. GODINVS, hogy az ő ka- *kalap.*
lapjok' karimája tíz emberek' bé-árnyékozására elég, séges. A' régi Romai Pogány Papok- *Romai sü*
nak (mert nálók egyéb emberek suveget rit- *vegek.*
kán viseltek) három-féle suvegket említ *SVE-*
TONIVS de Genere Vest. Apicem, tutulum, gale-
rum. Az *Apex* tsurök módjára hegyesf. n áll-
vala-fel; a' *tutulus* félre hajlott tetejü, gyap-
ju v gy *lacerna* posztóból egybe-varrott suveg
vala; a' mi Oláhink *katsulának* mondják. Il-
lyen lehetett a' *Carinus Imp.* suvege; mellyet alá-
való gyapjuból készültnek lenni mond, mint
egyéb kontósét-is *SYNEIVS in Orat. de Regno.*
Mellyről az említett tudós azt írja, hogy mi-
dön ő ezt kopasz fejéről a' kényes *Paribusok'*
követei előtt le-vette volna; és meg- eskütt
vólna, hogy ha a' Romaiak' igaz kívánságára
reá nem állának, az ő határaitkat tűzzel vas-
fal pusztitani fogja; azok úgy meg- ijedének
a' Romaiaknak ezen kényeség nélkül való ke-
mény természeteken, hogy minden kívánságo-
kat teljesíték. A' *Muszka* Urak' süvegéről *Muszka*
így ír *HERBENSTEINIVS: Vestes habent oblon-* *süveg.*
gas, pileos albos apicatos ex lana coacta, qua
paenulus barbaricus consēctas videmus, solidosque
ex officina gestant. Hofzizu ruhájok van, és
hegyessf. n fel-álló fejr gyapjuból egybe vert
süvegek, mint a' durva posztó, mellyet a'
muv-helyből egészen vásárolnak, 's a' magok
nyelvén *Saptdnak* hívják: mi, tsakó süvegnek
tarthatjuk. A' *Tatárok'* süvegéről *Mart. MAK-* *Tatár sü*
TINIVS Hist. de Bello Tartarico p. 37. így szól: *veg.*
„ A' fejekhez hasonló, törpe, kerek suvegek
„ van, mellyet alatt, két három újniy széleleu,
Hód

„Hód vagy Nutzt bőrrel körül borítanak,
 „melly az ő füleket, homlokokat és vak szemeket a' hidegtől jól őrzi. A' melly része
 „ennek a' *biresum*nak a' bőrön fellyül ér, azt
 „vékony, verefs gyóltsal, vagy pedig fekete,
 „vagy verefs ló serénnyel, (mellyet igen szépen tudnak festeni) bé-tekerik. Igen alkalmas
 „kalmas nem-is diütelen süveg. E'ből formálódott a' magosabb tetejü Török és Persa *Turbán*-is. A' Magyar kalpag-is Tatar süveg;
 a' minthogy a' *Caspium* tenger mellett ilyen süveget viseő Tatarok ma-is találtnak. És némellyek e'ből, nem ok nélkül, úgy-is vélekednek,
 hogy a' Magyaroknak-is egy része onnan származott Tatarokból állott-vólna. De kigyőzné a' süvegeknek minden nemeit elszámlálni,
 annyival inkább eredeteket felnyomozni? A' ki ezekről többet kíván látni, igazujuk a' *Theoph. RAYNAUDUS* könyvetskéjére
de Pileo, melly a' *GRAEVIUS Thesaurus*ának VI. *Volum.* a' végén találtnak. Mi-is azért e'ben hagyván lépünk más *materia*ra.

Magyar kalpag.

Természeti fedelei a' fők.

A' Hajnak története.

Boszítat üznenk, úgy láttzik, a' nagy Jószágú Termézetben, ennyire bé-ereizkedvén a' főnek melterséges takaróiba, ha annak természetü fedeléről-is, a' hajról t. i. és szakállról semmit meg nem emlitenénk. Láttunk azért itt mindjárt két három szókkal ezekről-is, a' Termézet' munkáin el-kezdve, az emberek' melterkedésén el-végezve. Az egy *Strutz* madarat, szakállas faskeselyüt, és vízi bólot, a' *PLINIUS*' régi megjegyzéle szerint, kopasz fővel; egyéb állatokat mind kemény tömött szőrrel bé-fedezett fővel akarta lenni a' Termézetnek Fő Szerzője. Az ember-is kopasz fővel születik; de idővel öztán leg-nagyobb haja léfzen. Az aszfzonymnak, hogy ezekre-is, úgy hozván az alkalmasfág, beszédemet ki-terjesztsem, tömöttebb és hosszabb haja szokott lenni, mint a' férjfinak. A' férjfinak közül, minnekutánna a' *Venus*' gyakorlásához serényen hozzá fogtak, sokan fejek' eleiu és tetejéa meg-

meg-kopaszú-nak, a' melly femmi más állatba nem tapaszttatatik. A' gyermekek, ki-herélt férjűak, úgy az aszszonyok közt, ha némelyek hajok' fel-tornyozásával azt ki-nem tépnék, vagy pedig, a' mint SENECA *Ep.* 95. a' HIPPOCRATES' mentésére (a' ki *L. VI. Definit.* valamint a' herélt embereket, úgy az aszszonyokat-is a' köszvénytől és kopasztságtól menteknek mondotta-vala) az ő idejebéli szokást le-festi; ha a' leg-korhelyebb férjűakkal verfet nem innának, és azokat az éjtszakázásban 's a' t. mellyeket ő ott bővebben ki-fejez, meggyözni annyira nem igyekeznének; kopaszokat ritkán lehetne láthatni. Vénségekre mindenik Nemben, kiben hamarébb, kiben későbbre többire meg-öszülnek vagy fejejűlnek a' hajszálak; a' hegyeken el-kezdve, a' töveken végeződve: előbb a' két vak izemek és a' homlokok felett, azután hátra harapozván a' nyakszart felé. És ez, a' melly nem kevés tsuda, húz s több esztendőig-is, akár hányszor elvágják, vagy gyökeriből ki-szakaszták-is, azon módra újra ki-növ. Meg-öszítik a' fejet idő előtt-is a' fok bánat, lételelem és ki nem gázolható terhes gondok. Egyéb állatok, a' világos-pej lovon kívül, a' melly-is idővel egészen meg-fejejűl, e'féle változást nem szenvednek. A' Dél és Nap-kelet, rövid, fekete, kondor; az Észak és Nap-nyúgot fárnga, hosszú, sima haju embereket nevel. Vagynak elegendesen erős, lágy, sima, kondor, verefs, fárnga, fekete, gesztenye szín, szőke, fejej hajuak. Hogy 's mitől légyenek pedig mind ezek? nints ember, a' ki vóltaképen ki-magyarázhasfa. Bizony! ha ezeket, és a' szőröknek mesterséges alkotmányát és nemes eredeteit, (mellyek ki-fogás nélkül, az érző és életető inak' végei) el-gondoljuk, főkkal betsefebb végeket kell azokról gondolnunk, ha szinte most nem értjük-is, mint a' mellyek szeműnk előtt forognak.

Hajzna.

A' hajról annyit tudtak mindenkor az emberek, hogy az a főnek be-fedezés-re es ékesítésére adótt. Nem-is vala elein fok elzenedők' le-folyása alatt ennél egyéb főre valója az emberi nemzetnek. Ide mutat ENER. V. 2. De azután-is, hogy némelyek süveget kezdének fei-tenni, a' mint e'élbb látók, igen kevés része volt az e' világnak, a' melly süveget viselt. Melly nagy ékeségének tartották minden okofabb nemzetek a' haját a' főnek, kitettzett az a' kopaszságának gyalázatjából. A' *Riphaeus* hegyek' el-végződésinél ír lakni *PLINIUS* L. VI. c. 13. a' *Hyperboreusok* között holmi *Arimphaeus* nevu népeket, a' kik közt a' haját, mind az afzszonyok mind a' férjnek gyalázatos dolognak tartották: de mi'ok, a' kiknek szívek jobb fából volt formáltatva, a' kopasztságot mindenütt nagyon szégyellették.

A' kopasz-
ság gyalá-
zatos do-
lognak tar-
tatott.

AMEROSIVS Ekklesiái tudós régi Atya *Hexaem.* L. VI. c. 9. *BOCHARTVS*nál *Hieroz. P. I. L. III.* c. 9. p. 819. a' kopasz fejet, a' meg-nyeselt fánál-is rútabbnak mondja: *Tota arbori comam, tota arbor ingrata est: quanto igitur major humani capitis ornatus est? Ismét: Quam speciosa caesaries? quam reverenda in senibus? quam veneranda in sacerdotibus? quam terribilis in bellatoribus? quam decora in adolescentibus? quam compta in mulieribus? quam dulcis in pueris?* az az: Melly szép formát tsinál a' nagy haj? melly betsületes ez az öregekben? melly tiszteletes a' Papokban? melly irtóztató a' hadi emberekben? melly dízes az iljakban? melly ékes az afzszonyokban? melly édes a' gyermekekben? *OVIDIVS Art. Amat. L. III. v. 249.* *sq.* a' tsonka fülü barommal, a' sü nélkül való kopár mezővel, a' zöld ág nélkül való fával téli egy sorba a' kopasz fejet:

Turpe pecus mutilum: turpis sine gramine campus.

Et sine fronde frutex; et sine crine capus.

PETRONIVS in Satyrico c. 9. p. m. 137. a' hajnak el-hullatását a' tett' leg-főbb ékeségétől való meg-fosztatásnak tartja:

Quod

*Quod summum formae deus est, perire capilli,
Vernalesque comas tristis ubegit hyems.*

Irt vóit ugyan, a' mint BOCHARTVS emliti l. c. SYNESIVS a' kopaszság ditséretiről; de tsak úgy, mint máfok elméjek' mútogatására, a' *Pestis*-ről, *Pbalaris*-ről, *Bufiris*-ről, vagy *Neror*-ól. *Habalus* ELNONI Barát-is *Carolus Calvus*-nak, a' IX-dik Százban élt Frantzia Királynak, 's kevés ideig Romai *Imperator*-nak, a' kopaszság' ditséretiről három száz, mind C. betűn kezdődő versekkel hizelkedett. De azon közben a' kopaszsnak utálatossága mint vóit régen, azon módon fenn maradt. Mennyire szégyellette ezt Éli'seus Proféta, ki-tettzett az őtet e'veltszóló gyermekeknek meg-átkozásából. II Kir. II. 24. *Julius*, *Tiberius*, *Otho*, *Domitianus* Tsáizárok-is ezt magokon nagyon szégyellették, úgy hogy *Julius*, a' mint róla emlékezetbe hagyta SVETONIVS c. 45. a' Tanátstól semmi tilzeteletet olly kedvesen nem vett, mint mikor néki azt ajánlotta, hogy mindenkor *laurus* koszorut viselheffen; reméllvén, hogy e'vel el-fedezvén kopaszságát, a' népnek tszólkodásától meg-menekednék. *Otho* pedig bőrre ragasztott ember' hajjal (*galericulo*) olly tsinofon bé-fedezi-va kopasz sejét, hogy alig lehetett észre venni, maga haja légyen-é, vagy idegen haj a' sejen. *Agathocles Siciliai Tyrannus*-is, *ÆLIANVS*-nál *Variar. Hist. L. XI. c. 4.* nem állhatván-ki tovább kopaszságának gyalázatját, magán k (*adjectivus crines*) vendég hajjat kézfittetett; mellyet, jóllehet tudtak a' *Siciliai*ak; de, kemény, és igen meg-átkodott ember lévén, senki emliteni nem merte. Görögül az e'féle vendég hajnak $\pi\eta\eta\eta$, Frantziául *Paruque*, e'ból magyarúl Paróka a' neve. A' *Medusok*' régi találmányának tartatik. De mindenutt aszszonyi puhaságra magyaráztatott: a' kényes Úri aszszonyok' szokása lévén, hogy a' magok tulajdon hajoknak nem annyira tetto szinét és állását e'féle fel-tzifrázott vendég

Paróká-
nak eredet-
ze.

dég hajakkal takargatják. Mellyrol OVIDIUS
Art. Anat. L. III. v. 165. sq.

*Femina proceat sensijima crinibus emtis ;
 Proque suis alios efficit aere suos.*

Gyaláztatnak mondja ezt MARTIALIS L. XII.
 epig. 25. benne is:

Dentibus atque comis, nocte pulat, uteris emtis.

A' haj' el-
 nyírésnek
 szeggyene.

A' hajának el-nyírésnek is szokásnál igen
 általános, bersteien állapotnak tartatott. A' Ro-
 maiaknál ez rab szolgaságnak jele-vela. Mellyre
 nézve ARISTOPHANES-nál in *Aurb. v. 912. Pisthetaerus*
kérdi a' Po tától: Ergone cum sis servus
comam alis? A' 'Sidók IV Mós. V. 18. a' pa-
 rázna afzfzonyi álarot e'vel, mint utolsó gya-
 lázattal úgy illetik-vela. Mellyet a' Németek
 közt-is régen a' szerint gyakoroltni írja TACI-
 TVS *de Germ. mor. c. 19.* hogy t. i. nálok, ha va-
 lamelly afzfzonyt, térje, parázna-ságba talál,
 ő maga tettéle szerint a' haját el-vágván, a'
 közelebb valóknak szemek láttára korbátsal
 verve hajtja végig az utzákon. CAMBRARI-
 vsban-is *Hor. subjec. Cent. l. c. 37.* a' régi
Francusoknak hasonló szokásokat olvassuk, an-
 nyi kulombséggel, hogy ott a' Biák' eleibe
 vitték a' férjek a' magok parázna feleségeik t,
 és azok törvényt látván rajok, úgy beretvá-
 tattak-le a' hajokat, és ruhá-okat-is el-vága-
 ván. gyalázatra fálunként vagy utzánként hor-
 doztatták. Az *A-benae-béliek-is* a' me'ly anya
 roz fiat szult, el-nyíretik-vela a' haját, hogy
 olly rozfzúl nevelte gyermekét. Ekteleenség-
 nek mondja az Apostól Sz. PAL-is I *Cor. XI.*
 5, 6. az afzfzony emberben a' főnek meg-nyí-
 rését vagy beretváltatását: a' nagy haját pe-
 dig az ő ékelségeknak nevezi.

A' férjfiakra nézve eben nem mindenütt
 egy forma szokás tartatott. Nem vala szabad
 a' 'Sidóknak a' magok hajokat fe körül vágni,
 fe le-beretválni III Mós. XIX. 27. Nagy ha-
 jat vitelnek-vela régen a' *Lacedaemon-béliek.*
 Mellynek e' az okát adja PLUTARCHV-nál a'
Lycander életében *Lycurgus* Ha, az ábrázat

és forma szép, azt kedvelebbé téfzi a' haj ; ha az ábrázat dísztelen, annak irtóztatóbb A' nagy formát ad. Nagy hajjal jártak régen a' Ro-^{mainak be-} mai (*ingenitus*) szabad izeméllyek : a' Gallus-^{trüete.} oknak is nagy része , a' melly Comata nével különböztetett : a' Britannusok : a' Németeknek minden nemzeti, Batavusok, Sicamberek, Francusok, Suecusok Cauchusok, a' kik azután Saxoknak neveztettek ; a' Cattusok 's a' t. a' kik nagy, verefs, vagy fúrga hajokról (*rutilis crinibus* :) eleitől fogva biresek valának ; mint láthatni CONRINGIUSBA *de Habit. Corp. Germ. novi et antiq. cunfis Sect. 1. c. 5.* A' hol az Iró, nevezetesen a' Cattusokról azt jegyzette-ki TACITUSBÓL, *de Germ. Mor. c. 31.* hogy azok, a' mint fel-nöttek, a' hajokat 's szaká'lok-^{at} azon módon meg-hagyták ; és a' hoinlokokról 's szemekről-is hajokat addig hátra nem torlótték, mig ellenséget nem öltek : a' kor, a' vére 's prédára reá kapván, mint-egy győzedelemnek jeléül törlik-^{vala} hátra a' homlokokról előzoi a' hajokat ; a' kik pedig élhetetlenek valának, holtig így bagjas fővel kellett járniok. Ugyan ott a' Saxonról-is írja, hogy elein, vállakra szélyel le-folyó nagy hajokkal, a' nyírett feju Francusoknak rettentésekre valának : a' több Németekről is, hogy a' magok hajokat, meg-nedvesítve, bogba kötik-^{vala}. Mellyet közönségesen rólok SENECA L. III. *de Ira c. 26.* meg-jegyzett : a' Sicamberekről különösen MARTIALIS *de Spectac. III. v. 9.* így szól.

Crinibus in nodum tortis venere Sicambri,
A' Suecusokról említi TACITUS, hogy fére fordítva, és a' fejekhez szorítva a' hajokat, a' fejek' tetején bogozzák-^{vala-egybe}. A' Gothusokról írja JORNANDES, hogy a' *Dicenus'* törvényei izerint, közönségesen, a' Papokon kívül, a' kik suvegések valának, mind le-fügő nagy haját kellett viselniük. A' Celtákról és Szytbákról-is így szól CLEMENS ALEXANDR. L. III. *Puedag. c. 3. p. 127. Ex gentibus Celsae atque Szythae comam nutantem, ac non ornatus*

Kik? és
micsoda al-
kalmatos-
ságokkal
kezdték
a' magok
hajokat el-
nyírni?

causa: terribile quiddam in se habet barbarum bene comatum esse; et flavus ejus color bellum minatur, ceu cognatus sanguini: az az: A' Nemzetek vagy Pogányok közt, a' Cetrák és Scythák haját nevelnek; nem ékességnek okáért: ítózatos, a' barbarust nagy hajba látni; és annak sárga színe bartzat mutat, mint a' melly a' vérhez hasonlít. Nagy hajok vala hajdon, a' mint ki-tettzik a' HOMERUS Írásiból, a' Görögöknek-is közönségesen; mellyet nagy bánat-jok' jelentésére, némelleyek l-nyiretnek -vala: mint tselekvének: Priamus, a' maga feleinek meg-ölettetésekért; a' Danausok, az Achilles' há-láláért; az Athenae-béliek, huzzon öt hajóiknak Arginu-ae-nál va ó el-veszésekért. Ez okból zAr-girusok-is, ki-üzettetvén a' Sparta-béliektől, Thyredből, magok közt el-végezék, hogy hajokat mind el-nyírják; és senki addig közülök ha-jat ne neveljen, míg Thyreat vizlza nem kaphat-ják. Mellyet több példakkal-is világosit BOCHAR-tus Hieroz P. I. L. II. c. 45. p. 483. A' Curetesek, minek-utánna az ellen-égtől, az ő első nagy hajok miatt, nehányszor meg-győzettek-vólna, vévén észre ennek az erdónek káros voltát, meg-változtatták e'béli régi szokásokat, és azt le-nyireték. Mellyet Thejeus-is már az előtt fokkal, ugyan ez okból, Dejbibe meg-tselekedett-vala; a' mint az ő életében fel-jegyjette PLUTARCHUS. Követték e'ben őket, az Aetoliai 's más Görög nemzetek-is: úgy hogy már Sz. PAL Apostól' idejében, a' mint az ő Corinthusiakhoz írt leveléből látjuk, a' kurta haj viselés nem tsak közönséges szokásná, hanem egészen természeti dologgá lett-vala: a' nagy haj pedig, a' szeszonyi puhaságnak és kényefség-nek tartatik-vala. Mellyre nézve az Apostól 1. Cor. XI. igyekeztvén, a' nagy haj-viselésről, a' Corinthus-éli férfiakat el-szoktatni, így szól nekik 9. 14. hogy a' Termetzet-is nem ta-nít-e e're titeket, hogy a' férfiaknak éktelen dolog nagy bujait viselni?

El-nyirettetik - vala ofztán, a' Görögök' példájára, a' Romai Hadi vezérek-is a' katonák' hajait, hogy az ellenség a'ba ne kaphatna; ne is kellene véle annyit bajlódniok. E're nézve, vagy, a' mint CONRINGIUS vélekedik, hogy, a' Romai fel-szabadúlt szolgák' módja szerint, ök-is magokat szabadoknak lenni meg mutat-
 nák, el-nyirik- vala azután a' Francusok és Si- A' Fran-
 camberek-is (a' kik Geldriai és Cliviai Néme- cusok tsak
 tek valának) a' magok hajokat, minekutánna u' Kirá-
 t. i. a' Romaiak' igáját nyakokból ki-rázták- lyoknak
 vala: és tsak egyedül a' magok Királyoknak hagyták
 adták- vala azt a' méltóságot, hogy azok hátok- hoz/zu
 ra és vállaikra le-eresztett hozsizu hajat visel- haját vi-
 hessének, hátul bé-fonva, elől a' vállaikra és seimi.
 mejjekre szabadon le-eresztve. A' honnan
 CLAUDIANUS de Laud. Stilicon. L. I. 7. 204.

Ingentia quondam

Nomina; crinigeri flaventes vertice Reges.
 Magáról pedig eről a' népről, ugyan ő is
Eutrop:

Militet ac nostris detonsa Sicambria signis.
 CONRINGIUS, a' Sidonius Apollinaris verseiből L.
 VIII. Epist. 9. ezt a' régi haj nyírést, a'
 Lengyelek' módja szerint, tsak a' főnek első
 részére viszi; és a' TACITUS' ideje után fel-
 állott szokásnak tartja. A' hajáról esmérék-
 meg Clodomirusnak, első kerefztyén Királyok-
 nak testét a' hartzon el-hullott több testek kö-
 zött. B'ról tudák-meg a' GREGORIUS Turonensis
 meg-jegyzése szerint, hogy vezett-volt - el
 Clodoveus, a' k' a' mostoha anyja Fredegontis
 meg-öletett- vala, midőn a' Marona vizében,
 a' feje, a' halászk' hálójába akadott-vólna.
 Nagy gondal és szorgalmatossággal nevelik- vala
 t. a. a' Francusok azoknak hajokat, kiket a' Királyi
 szék illet- vala. Így tsalekvék Cbrotildis özvegy
 Királyné, az ő első fiától Clodomerestől való
 két unokáival, a' kiket bolondúl szeretvén, a'
 maga más két fiának Cbilenertusnak és Clo-
 zariusnak, a' Királyságba eleikoe akar- vala ten-
 ni. Mellyet meg-értvén azok, egy mezite-

len kardot és egy ollót küldének édes anyjokhoz, hogy a' kettő közül válassztaná, mellyiket akarná inkább unokáinak fejekre tétetni. A' pedig felettébb meg-haragván, így felele: *Sotius mihi est, si ad regnum nos eriguntur, mortuus eos videre, quam tonsos.* az az: Inkább akarom őket ha Királyságra nem mehetnek, halva látni, mint meg-nyírve. 's így, a' mint emlékezetben hagyta *Franc. HOTTOMANNUS in Franco-Gallia* c. 19. szeme előtt meg-is ölette-
tének.

Hogy lett
a' hajnak
el-nyire-
tése Euro-
pában kö-
zönséges-
sége?

Ki-terjedt annak-utánna kevés idővel a' hajnak el-nyirése minden körül lévő Nemzetekre-is. *Sane patrum nostrorum memoria*, így ír, a' XVII-dik század elein *Pbil. CAMERARIUS Hor. subsec. Cent. I. c. 36. in Germania et Gallia atque locis, comarum usus paullatim in desuetudinem abiit* 's a' t. Me'lynek ő ilyen közelebb - való alkalmatosságát beizéli, *HEUTERUS Delphius* után: *Pbilippus Bonus*, Burgundiai Hertzeg, 1460-ban, bolmi esméretlen nyavalyába esvén, az Orvost, egyebek közt azt jovalják, hogy a' haját, (mellyet már a'kor a' fő emberek-is nagy szorgalmatossággal nevelnek-va) nyiretné-el. Meg-tseleki. De midőn látná, hogy ezt az új dolgot a' baráti 's mások-is nevetnék, parantsolatot ada-ki, hogy az Udvariak, és minden birodalmábau lakó Nemesek, hajokat, mint ő, nyiretnék el; mellynek az nap *Bruxellába* ő izízon engedelmeskedének. A' többire nézve pedig egy *Vasquembaccius* nevű fő emberét ki-küldé, hogy a' Nemeseinek mind ott *Bruxellában*, mind a' körül való helységeken nyiretné-el a' hajokat. Mellyei ugyan, a'kor a' köz-nép nevetett; de kevés esztendők alatt nem csak a' Belgák és Frantziák között, hanem egész Európában közönségesse lett ez a' hajnak el-nyiretése. Nem-is ok nélkül, úgy mond, mert a' férjfiak nagyobb dolgok' folytatására termettek, mint sem hajok' ékesgetése után a' szonyi módon járhatának: de a' nagy haj miatt a' fe-

jek' bõribe fok rosz nedvesség-is gyûlne; a febeket-is nehezen lehetne orvosolni. Így olztán, fok tisztos emberek, a kik, vagy a' nyirt katonás fejet szégyellik, vagy a' magok nagy hajokkal bajlódni unják 's az idõ-is e're veiztegetni sajnálják-va; vagy fejek' ki-gõzölését télbe-is egy formán meg-akarják-va tartani; nem meg-vetendõ tanáttsal, parókákat, vagy vendég hajakat kezdének viselni.

Szine aránt-is a' hajaknak, hogy e'rõl-is egyet szõllyak, nem minden idõben egy volt az embereknek tettzése. Elein a' fényes fekete haj, az aszszonyoknak szép fejev vállakra és kebelekre furtõnként le-eresztve (minémű- nek téfzi OVIDIUS *Amor. L. II. El. IV. 42. a' Leda, Hélena* anyjának haját, *A' haj-nak szine kitnek mi-kent tet-tzett?*

Leda fuit nigra, conspicienda coma, mindenek felett tettzik-va. Nero a' gyanta szint kedvellette leg-inkább; minthogy az õ Feleségének Poppaeának ilyen színü volt a' haja. APULEJUS a' méz szinre hanyatló arany szint; OVIDIUS a' fáfrány szint ditsérték. Minekutánna pedig a' Romaiak Német Országot meghódoltaták, és onnan 'fok szolgákat vivének magoknak, annyira meg-tettzének a' verhenyõ, sárga, hosszú haju, magos szál, szép fejev Német legények a' Romai aszszonyoknak, hogy az ilyen (*rusillus*) verefs haj egyedül kezdé betsültetni. Antoninus Caracallus Tsászár, hogy õ-is inkább Német formát mutatna, ilyenbõl tsináltata magának parókát. A' kényesebb Uri aszszonyok-is, az ilyen rõska haját nagy költséggel hozatják-va Német Országról vendég hajnak. Mellyrõl szõlly Ovidius-is I. *Amor. Eleg. XIV. v. 45, seq.*

Jam tibi captivos mittet Germania crines:

Culta triumphatae, munere, gentis, eris.

A' magok hajokat-is sokan meg-festik-va, hol ez hol ama színre, a' mellyben magokat mások szeme előtt inkább tettzeni gondolják-va. A' melly mesterséget Polydorus, Cleonus után, Medea viszen. Nevezetese, hogy

a' meg-otzult fejeket izép feketén meg-festék, az o találmánysnak tartja. Melly izerint mondatott a' régi *fabulakban* a' véneket meg-
ifjítani. Igy iljítá-meg magát MARTIALISNÁL
L. III. epigr. 43. *Lentius*, az ott fel-tétezt
tsufoló verlek izerint:

Mentiris juvenem, imēlis, Lentine, capillis;
Iam subito corvus, qui modo cygnus eras.
Non omnes falles: scit te Proserpina canum:
Personam cupiū, derrabet illa, tuo.

Igy jár a *AELIANUSNÁL*-is *Var. Hist. L. VII. c. 2.* A' *Ceus* öreg maga nagy gyalázatjára, mid-
dön ilyen feketén festett hajjal jelent-vólna-
meg *Archiaemus Lacedaemon-béli Király* előtt.
Láthatni e'féle haj festő szerekről sokat *PLI-*
NIUS n, *Egypt. PORTABAN*, *MIZALDUSHAN*, 's
m. sutt. Nékem itt ezeket bővebben magya-
rázni nints időm.

A' *Szakáll* a' hajjal eleitől fogva majd egy
forma izerentséken fordult - meg. *Szakállat* vi-
fellek, hihetőképén, elein mindenek. A' 'Si-
dóknak ezt maga az Isten törvényül adta-
vala- i III Mos. XIX, 27. XXI. 5 A' Görö-
gök - is elein mind *szakállasok* valának. *ARI-*
STOTELES, más Böltsékekkel együtt, a' *szakál-*
lat a' férjfiti ékéségére és méltóságára adatott
dolognak mondotta. És e' nélkül olyannak
tartják - vala ök a' férjfit, mint a lovat és
oroziányt férényeket el-n. írve. *DIOGENES* azt
szokta- vala magáról mondani: hogy ő *szakál-*
lat azért viselne, ne hogy magát férjfinak len-
ni el-selejtene. És, midön egy beretvált állu
emberrel találkozott-vólna, a hoz *ATHENAEUS*
szerint, L. XIII. p. 565 így szóllott: Talám szé-
gyelled hogy a' Termézet férjfinak, nem a sz-
fzonymnak teremtett. Olly nagy tiszteletbe-
tartják- vala ök a' *szakállat*, hogy a'ból, erővel,
csak egy szálat- is ki-húzni, annyival- is in-
kább azt el-vágni, sőt a' *Philosopbusokét* csak
illetni- is nálok szentség törés- vala: és a'
nagy dolgokba, a' *szakállokra* igérni vagy fo-
gadni valamit, leg-*tsalhatatlanabb* kötés- vala;

's e're meg-eskünni, egyéb esküvések felett tartatik-va; mintha mondották-vólna, hogy egy férjnek, áthatatos, nemes természetéhez, a' magát meg-hazudás épen nem férhetne. Így ment-va ez a' szokás általa' Romaiakra-is. Innen esék, a' Nagy Sándor' ideje táján, hogy midőn egy Gallus (a' kiknél aryai tisztetnek jele va valakinek szakállát nyájofon simogatni, úgy hogy, a' fiuvá való fogadás-is, mint a' Pipinus' és Carolus' példái tanitják, ez által léssen va) nem tudván a' Romai szokást, Papiriustnak, híres Romai Fő Vezérnek, nagy ősz szakállát hízelve meg-törölgetné, úgy meg-haraguvék, hogy éléfánt-tetemből készült piltzájával, azt, föbe üté. Melly méltatlansáért fel-indulván a' Gallusok, fegyveresen Romára rohanának, és, a' fő emberéken elkezdvén, az egész Tanátsot meg-ölék. Sokba került-va Hanonnak-is, az Ammonitok' új Királynak, hogy ő, az ő vizafizetésére küldött köveit Sz. Dávid Királynak, szakállók' és ruhájok' el-vágatásával meg-tusoltatta-va II. SAM. X. Nagy, sárga, veres szakállat viselőnek-va közönségesen hajdon a' Németek-is. *Fredericus Imp.* törvénybe adta-va-ki, hogy ha ki valakit erővel meg-fogna, és vér bocsátás nélkül, vagy meg-verne, vagy a' szakállát 's haját meg-tépné, a' sérelmesnek tiz, a' bírónak hűsz líbrát fizessen. Ha pedig törvényesen valakinek valami gonofságáért a' szakállát el-vágják-va, az, köztök, igen nagy büntetésnek tartatik-va.

De, a' mint egyéb dolgok, úgy a' szakálluak állapota-is idővel meg-változék. A' Lacedaemon-béli Ephorusok, az ARISTOTELES' tudósítása szerint, elein parantsolatba adták-va-ki, hogy a' lakosok a' bajuszszokat vagy felső ajakokat beretváltatnák -le; és a' törvényekre ügyelnének. Nagy Sándorról hagyták emlékezerbe, PLUTARCHVS in *Theo* p. m. 3. ATHENAEVS *Deipnos*. L. XIII. p. 565, Crisippus-bó, hogy ő a' maga Macedonai vitézinek, midőn

Nagy
Sándor
kezdette
leg elebb
el-beret-
váltatni.

Öket az ellenséggel való meg-ütközéshez ké-
 zíteté, a' szakallokat leg - elébb nyírette-vólna-
 el: mellyen tsudálkozván *Parmenio*, azt mon-
 dá neki: Nem tudod-é hogy a' katonán nints
 jobb fogantyú, mellyet az ellenség meg-ra-
 gadhasson, mint az ő szakállja? E're nézve,
 úgy izollott, ugyan ott, *Alexis Poeta*, „ Ha
 „ meg nyírt fővel és szakállal látunk valakit,
 „ mit gondolhatunk róla egyebet, hanem hogy,
 „ vagy katonaságra készült, vagy valami tze-
 „ géres vétket tselekedett? Mert, az Istenek-
 „ re! mi terhünkre lehetne egyébként nekünk
 „ a' szakáll, a' mellyért lettünk mindnyájon
 „ emberekké.

Miként
 terjedett
 ki: ez a'
 szokás
 más Nem-
 zetekközé?

Akármin't lettek - légyen ezek, elég hogy,
 Nagy Sándornak ez a' tselekedete, olyan pél-
 da lón a' Görögöknél, hogy nem sokára tsak
 a' *Philosophusok* maradának szakállal, a' gyer-
 mekek' nevetségére. Sőt ezek közül-is a'
Stoicusok ki-válván, úgy el-nyíreték a' magok
 hajokat és szakallokat, hogy *JUVENALIS* tsufol-
 kodva azt a' szemöldököknél-is rövidebbnek
 mondja. Alig esméré-meg *Atbenze*-ben, *LUCIA-
 nusnál in Scyba*, *Anacharjis Taxarist* maga föl-
 díjét, midőn a' *Scybak'* szokása ellen, Görög mó-
 don oltözve és állá meg-beretválna látva. Ki ter-
 jedeolztán, ez a' módú, szaporán közelebb a' Ro-
 maiakra-is, úgy hogy az *Imperatorok'* pénzein isa-
 kállas fővel egész *Hadrianus* Tsászárig egyet se
 látunk. E' vala a' Tsászárok közül, a' mint
 pénzei-is mutatják, *Dio Cassius*-is tanítja *Hist.*
L. LXVIII. ap. Xiphil. p. 781. edit. Leunclav.
 a' ki leg-elébb szakállat nevele; a' kit ezután
 sokan követének. *VARRO* bizonyításá-
 l írja *POLYDORUS VERGILIUS de Inv. rerum L. III. c.*
17. hogy a' város fel-állása után 454. eszten-
 dőkkel. *P. Titinius Mena* vive leg-elébb bor-
 bélyt Siciliából Romába; a' hol addig mind
 szakállasak valának a' férjfiak. A' borbélyi vagy
 beretválás mesterségnek fel-találását pedig ő,
 ugyan ott, az *Abanteseknek* tulajdonítja, a' kik
 az *Archipelagusnak* *Negroponte* nevé szigetében
 lakta-

laktanak. *Dionysius*, Siciliiai Tyrannus, féltvén torkát a' borbélyok' késlitől, a' maga leányit tanította-va-meg beretvalni; és minekutánna azokat-is gyanuságba kezdette-vólna hozni, maga tüzes dió-hajjal persegeti-va szakállának és hajának szőreit, CICERO V. *Tusc. Quaest.* c. 20. Az Arabfok-is, a' mint megjegyzette PLINIUS, beretvált állal jártak. A' Franco-Gallusokról, a' *Tilius Chronicájából* az 1160-dik esztendőre, írja CONRINGIUS l. c. hogy őket a' Puspökök, *Petrus Lombardus* vévérel, nému-nému izentségnek színe alatt, hogy a' szakállukat vettetnék-el. Így tehát, hol egy. hol más okból a' szakáll nem viselés ismét közönséges szokássá válék. *Majores quoque nostri*, így ír az Oroszokról *Coel. RHODIGI-NUS Hist. Lud. L. IV. c. 25. mentam rasere, centum vero abhinc (1656) aut paulo ante, barbitium placere coepit.* az az; Beretváltatják-va a' mi Eleink-is a' magok állaikat, hanem ez előtt száz esztendővel, vagy kevésfél többel, a' szakáll ismét tétteni kezdék.

Meg-hagyják-va a' magok szakállukat a' régibb időkben-is nevezetelen az ollyanok, a' kik idegen földön bujdosnak-va, vagy valami nehéz bánatot és gyászt viselnek-va. Így, *Osiris*, a' NATALIS COMES *Mythologiája* szerint L. V. c. 13. mikor ez egész világnak el-járására ki-indula, el-végezé magába, hogy borbély kéz alá ne ülne valamig útját el-nem végezné. A' *Marius* tömlőtzebe való vetteréséit, az egész Romai nép meg-hagyá mind haját mind szakállát. Gyászos szakállat nevele a' *Republicanak* el-romlásával CATO-is. A' *Langobardusok*' historiájában írja WARNEFRIDUS más nével PAULUS DIACONUS L. III. c. 7. hogy hat ezer Saxok, a' kik a' hadban megmaradtak-va, el-határozzák magokban, hogy se szakállukat se hajukat meg nem nyírják, ha az ő ellenségeken; a' Svabusokou bozisztásokat nem állhatják. CONRINGIUS l. c. ezeket

görögül *Sandalia* vagy *Crepida* vala a' nevek: jollehet a' régi Iroknál ezek gyakran egybe is zavartatnak. A' *Solea* vagy *Sandalia* a' Soles. Szürke Barátok mái *Sandaluijával* egyezett: melybe, mikor a' házba, vagy a' városban járnak-vala, a' lábok' fején keresztül akasztott szijjak alá könnyű szerrel csak úgy dugják-vala a' lábokat; és minthogy a' járás közben farkaikat tsapdosta, *Crepidának*-is mondatott. A' Hadi emberek' számára, ezt a' *Soleat* más mód- dal készítik-vala, úgy hogy, a' talpa kevésbé a' láb-oldalaira és farkra-is fel-fordulna; mely- et a' szélein rendel levő lyukakon, lapos szij- jakkal, elébb a' lábok' hüvelyke közt keresztül vive, és a' lábok' fején bokáig módoson egybe urkolva, füzve és kötözve kötöznek-vala ke- ményen lábokhoz, 's farkokhoz, hogy se elé, se hátra ne tsúfzhaßson, 's lábok-is benne ido- tova ne mozoghaßson. Ok ezt, ha csak bokáig

Caligae.

ment a' füzés, *Caligának* hívták: mi *telekes botkornak* nevezzük. A' köz katonáknak rend- szerint való lábbeliek e' vala. Mikor pedig ezt a' szijjakkal való füzést több rendel és tsinosabban egybe hálólva, szár-középig fel- vitték, *Campagus* vala nálok a' neve: melyet csak a' hadi Tisztéknek vala szabad viselni: sokan, hogy a' sík kellyeken-is bátrabban járhatnak, és a' puha földön-is az ellenség előtt keményebben meg-állhatnak, a' *Caligák'* talpait hegyes szegű vasakkal-is meg-borítják- vala; mellyről *Caligae ferratae* nevek lett. *Cajus* Császáról írja SVETONIUS, cap. 9. hogy ő, a' köz katonák közt nevedvén-fel, *Impe- rator* korában-is, más Tiszték' szokása ellen, *Caligákkal* járt, mellyről *Caligának*-is nevez- tetett. Némelly keményebb természetű Hadi vezérek, mint PLUTARCHUS szerint, az ő

A' kik e' életek' le-írásában, *Phocion*, az *Utici* vagy *kor meztel-* kissebbik *Cato*; TACTUS szerint *Annal. L. II. c. 59.* *láb járatk* *Scipio* és *Germanicus*, 's mások, hogy a' né- *mért tsele* pet-is a' tüléshez inkább szoktathasák, többi- *kedtek?* re a' táborban-is mezteláb járnak-vala; úgy *hogy*

hogy a Phocion' katonái, a' hidegnek nagy erejét a'ból határozzák - meg tréfálon, ha ötet lábbelivel látnák. A' Lacedaemon-béliekről-is azt jegyzette meg PLYTARCHVS a' Lycurgus' életébe, hogy náluk az iljak rend szerint mind meztláb jártanak. Az a' nagy Pbilosophus SOCRATES-is, ha-soulóképen mindenkor meztláb járt. Mellyet a'ból hoznak-ki; hogy midőn Alcibiades Athenae-ben néki egy darab földet adott-vólna, a' hová magának házat építsen, a' D. LAERTIUS írása szerint, L. II. p. m. 80 azt mondá néki; *An verosi calceamentis indigerem, corium daret, ut calceus mihi ipsi conficerem? atqui ridiculus essem si acciperem.* az az; Ha lábbelire vólna szükségem, bőrt adnál, hogy magamnak sarut csináljak? le-nevetésre méltó vólnék ha el-venném. Nyilván beszéli ezt róla ARISTOPHANES a' görögöböl tett deák fordítás szerint:

Et discalceatus mula multa tolerat.

Az ilyen ki-nyílt lábbelik, mind a' porba, mind a' sárba igen alkalmatlanok valának, minthogy fellyul porral, sárral meg-telvén a' lábakat és a' hofszáru ruháknak alyát el-motkolják-va. Mellyre nézve a' togákhoz és stólikhoz ilyeneket venni-fel nagy illetlenségnek-is tartatik-vala: hanem ollyankor vagy meztláb, vagy bé-zárt fejű sarukkal, mellyeket könnyen meg-lehet vala törölni, járnak-va. E're nézve TERTULLIANVS de Pallio c. 5, azt a' régi calceust lemmire-kellőnek, toga gyötrőnek, lábot motkoló 's tsalárd védelemnek nevezi, mint a' melly se a' hideg, se a' meleg ellen nem használ: a' honnan, úgy mond, a' meztelen lábak inkább férjfságot mutatnak, mint a' fel-sarukottak

A' bé-zárt fejű vagy urefs saruknak-is két nevei valának, *Muliet et Uncinati.*

A' *Mullest*, az Albanusok' Királyaitól kapták-va. E, némelylek a' varrásról, mint-hogy varrástól készült, mások a' *mullus* nevezésűeknek haldokló szinéről, a' melly piros vala, magyarázták, mintha ezek-is piros vagy karma'sin születte. De az első tartás

A' Sole-
ak' alkal-
matlansá-
ga.

A' Cal-
ceusok' v.
sarnak' ké-
születe.

Mullef.

tartás hihetőbb; mivel e'féle farukkal a' *Senatorok* és Fő Nemesek járnak vala: már pedig a' *Senatorok'* farui rend szerint feketék, a' Fő embereké és Nemeseké fejezek valának. Vifelnek-*vala* ugyan az *Imperatorok* és némelly kevély Urak, karma'sin f rukat-is: az alzfonyok-is sárza színut; a' mellyek-is hasonlóképen *Mulleus*nak mondattak. Mellyből annál is inkább ki-tettzett, hogy ezzel a' nével a' tsizmáknak nem színeket hanem kézszületeket jelentették.

Uncinati.

Az *Uncinatus* faruk az alacsonyabb Nemeseké és tisztes városi emberekéi valának. Így jö-ki ez *M. Caronak* ezen szavaiból *Orig. L. VII. Qui Magistratum curuam cepisset, caecus mulleos, alii uncinatos, ceteri Romani perones sumferunt.* Honnan vették-*vala* ezt a' nevet, egyéb nyomát nem találom, hanem talán hogy fel-álló hegyes horgas orrok vólt, mint a' szán talpának, a' minémü tsizmákat a' Görög alzfonyok közt ma-is lehet látni; vagy pedig, hogy valami horgotskákánál fogva kötik-*vala* szoroflabban a' lábokra. Vagyon emlékezet

Lunati,

fok helyt a' Régiek' öltözetiben *de Calceis lunatis Senatorum*, a' *Senatorok* hódas faruiról is. Ezt is fokféleképen magyarázzák a' Régiségek' tolmátsi. Leg hihetőbb, hogy ezek nem vóltanak a' faruknak kü.önös nemei, hanem csak hómi feje éléfant tsontból, fél hóid formán faragott tziemeretskékről neveztetek így; mellyet a' *Senatorok*, a' magok lábok' fején, a' boka hajlison alól kötnek-*vala* a' magok farujokra: mellyel a' több Nemesektől meg-külömböztetnek-*vala*; nem lévén szabad a' *Senatorokon* kívül másoknak ilyen hódat fel-tenni.

A' *Cotburnus* Görög faru vólt, melly a' Romai *Calceus*tól annyivan kü.ömbözött, hogy a' fából faragott magosabb farka vólt, mellyt *gasticának* hivtak, és elől a' láb' tején és izár' élén szijjatskával szütek egybe. Némellyk *benkülömbözött?* *Tyrrbeni*, mások *Lydiai* farukaak neveztek.

Julius

Julius Tsáfszárról jegyzette-fel Dio Cassius L. XLIII. hogy ő mindenkor ilyen farukba szokott-va járni, rész szerint, hogy, mint a' régi Herosok, egyenesebb, magosfabb és személyesebb formát mutatna; rész szerint, hogy magát Királyi vérből, úgy mint az Albanus Királyok' nemzetségéből lenni bizonyítaná. Az afiszonyok-is ezen kaptanak leg-inkább, a' kik hasonlóképen szeretik magokat egyenes állásokról és apró kevély lépésekről tiszteltetni. Egyébként, a' Romaiaknál, a' férjfi és afiszonyi lábbeliek közt, az emberek' sorsa szerint, nem vala semmi egyéb különbség; hanem hogy az Uri kényes afiszonyoké, gyengébb, lágyabb, 's többire sűrű vagy feje Parthiai sítából, vagy valami egyéb kényes materiából szokott-va készülni, és a' kiktől ki-tölt arannyal, ezüffel, drága kövekkel és gyöngyökkel-is fel-ékesítették.

De utoljára, nem lehet ez alkalmatossággal szó nélkül hagyni, a' mái kényesebb és tinosabb uratskáknak és alak afiszonykáknak azt a' tsizmákban való oktalan modizásokat, midőn a'ban keretik testeknek egyik ékeségét, ha a' magok lábaikat, mint-egy alma olyan hátsinnyé; a' talpokat, mint a' párna, szép domboruvá; lábok' hegyét, mint az ék-szeg egybe hegyzödetté, és elől mint a' szán orra fel-állóvá tehetik; sarkokat-is két három újjal fellyebb pótzólhatják. E' mellett, lábbelieket, hogy annál könnyebb és tinosabb legyen a' lábok, minél vékonyabb materiából lehet, olyanból tsináltraják, és a' talpat oly szűken szabattják alája, hogy a' sohol körül ki ne lássék. 's a' t. A' hany fogás, a' bolondságnak annyi neme. A' Természet a' lábok' talpait azért szélesítette, laposította és nyújtotta-ki, hogy a' fel-álló testnek, és az azon viselhető dolgoknak terhét, a' melly szokszor két három mására-is fel-mégyen, annál jobb móddal hordozhassák: annak eleire kereken, ki 's bé hajló izekkel, és körmös begyekkel a' láb újjakat

foképen azért: tette, hogy azoknak ki-terjesztésével vagy egybe húzásával a föld színéhez inkább kapafzkodhassék, és a járás közbe, kivált a láb hüvelykel, nem különbben mint a madarak, farkoknak és szárnyaiknak evező tollaival, testek állását és mozgását igazgathassák, az ide's tova való tsizmano lástól őrizhessék; lépéseiket bátorságossá tehessék. Foképen mondom, mert azok a történetek, hogy némellyek, kezeiket el-veiztvén, lábainak ujjjaival író tollat metztettek. irtak, varrottak, haját fodorítottak's egyéb kézi mellestéseket mint a kezekkel, úgy tolytattak, ritkábbak. A lábbalieknek-is tehát, a józon okotságnak rendi szerint, oliyanoknak kell lenniük, mellyek a természet' széljával ne ellenkezzenek. Azoknak valtag talpaik a'ra valók, hogy a föld' színének követes, darabos ferdegetésétől, az ember' talpát, midőn a'hoz ennyi terhelnyomattatik, meg mentse, az ütést annak ujjairól és oldalairól el-forítsa. Mennyiben egyezzenek ezekkel a végekkel a mai tsinos tsizmák és tsepökök, a' kiknek ezeket még igézet nem fogta, könnyen meg-ütélhetik. De tapafztalhatják *gustusok'* oktalauságát minden pillantatba magok-is ezek a fem uratskák és alak asztzonykák, midőn sokan egyébként az ó tepséres labáikat, azokba a' két ujjal-is keskenyebb és rövidebb tsizmákba's papucokba bé-izorítván, talpokat, a föld'hez nyomják: mert talpok' ki-terjedésével, mind annyizor a' tsontok' izének nem kevés fájdalmaival a' magok természeti helyekből ki kell fordulniok, és öfzve kell gyuródniok: az ó láb' ujjai-is, egymásra hágnak, meg-bogotulnak, el-tekerednek, meg fitzamodnak, a' törődés miatt meg-tüzesülnek, gyakorta fenék-is kapnak: leg-alábt kinos tyúk szemekkel meg-rakódnak: a' körömök vilzfá turódnak, a' hús alá bé-nőnek, a' köröm-házak ki-tebesülnek, 's a' t. mellyek miatt oztán emberi járásokat-is egélzen el-veiztik, és kéntelenittetnek mint

a' matskák, lábok' hegyein úgy lipetzkedni, és mintha csak két fa-tzöveken járnának, olly hegyeffen lépni, és majd minden lépésre, a' nagy fájdalom miatt fogaitat tsikorgatni, 's hidegen verejtezni. Így, jól követhetik, hogy a' inelly melterséggel mások szeme előtt annyira tettzeni kívántak, nem sokára magok előtt-is utálatossá tézik magokat. A' *Chinai* Fő emberek, a' magok leány gyermekeiknek lábait, még kisdéd korokban, fábi foglalják, hogy nagyot ne növhessenek, tzélok lévén benne, hogy a' ház kívül az uttzákon ne sétkálhassanak. De e' nékik fájdalom nélkül élék. A' miéink pedig már nagyot noit lábokból akarnak elztelenul, szörnyü kínzással, kitsinyt csinálni, még-is azzal mindenüvé meg-érkezni, férjü módra tántzolni, ugrálni 's a t. Nevelü, és vezedelmeffebbé tézi mind ezeket, foként az altzonyi renden, a' *tszimak'* 's *paputsok'* farkuknak két bárom újjnyi magofs tzövekszekkel lett fel-pótzoldsa; mellyel az ó testeknek egéiz terhe, az így egybe szorult lábok' újjaira vetődik, és e' miatt magok az esésnek, térdeik, bokájok, a' ki-fitzamodásnak minden lépésre ki-téternek; leg-alább a' járásban mindjárt el-táradnak, semmi terhet nem hordozhatnak; hátok' gerintze a' szüntelen való hátra hajlása, hogy derekok és testek egyenesen állhasson, hátra görbedve forr; hálok egybe szorul: a' vifeloseznek méhebben a' tsetsemök természeti állaiókból ki-nyomattatnak 's a t. Azt bizony fájdalommal tapalztalják minden ügyefebb Orvosok, hogy a' miolta ilyen magofs farku tszimakba és paputsokba kezdetek járnü az altzonyok, fokkal többidetlen és nehéz szülések esnek: nevezetelen hogy a' gyermek' fejinek az ágyék-tsontok kö-i való bé szegzodéie, azután gyakrabban történik. Meg-esik fokakon az is, kívált a' kik gyermekiségektol fogva ilyen fel-pótzolt arokkal jártak, hogy idővel hátul a' szarok' iráában, a' *muj-musok* úgy meg-rövidülnek, hogy olz-

tán farkokat. a' földre le-ereszteni nem tudják, 's e'féle paputs nélkül, a' ház' *pavimentum* in járni sem elégségesek. Igaz, hogy ezen az úton, a' magok derekokat 's nyakokat akaradjok kívül-is egyenesebbé, testeket a' valóság-nál (mint minden egyéb dolgaikban-is kívánnak láttatni;) magoslabban, nagyobbban, kitettzöbben formálják: de ezt a' szem-fényvesztést sokan közülök sokkal kötik-bé. *Vékony és keskeny talpu könnyű paputskájok*-is mit érjen, élzre-vehetik, mikor a' házak' lima *pavimentum*-áról, a' darabos, köves helyekre által kellett lépniek, és a' kövek minden-felől, mint a' tövis, minden lépésre által kezdik szúrni az ő talpokat, úgy hogy a' földre lábok' hegyén-is alig léphetnek izülgés nélkül. A' ábat kinck-kinek a' leg-boitsebb Terméltet adta, és úgy formálta, a' mint az ő restének állapotja magával hozta. Nem-de nem gyalázatos bolondsága-é tehát, e' rélzben akirkinck, a' maga ép, jó lábá. az újra 's zebben való formálását, egy fántásta, bitvány tizmadjának által - adni, és az ő bolond tettzésére bocsátani?

A' Kesztyu regita lálmái y.

A' Kesztyü'-is melly régen tsúfztak légyen-bé óid. los'ag az emberi oltözet' nemei közü. értéünkre adja HOMERUS in *Odyss.* c. v. 227. seq. az *Ulysses'* apjáról *Laertes*rol való beszélgetésében: a' hol róla így szól, a' de. k fordítás szerint: - - *circum autem tibias, borinas oreas confictas ligaveret (ipinarum) puncti-ones vitaruras, Chrothecasque in manibus, ruborum graia.* az az: szarait marha borrel békötve órzi-vala a' tövissek' szurá-aitól, kezét pedig kesztyukkel a' tsipke bokrok' lértésétől.

De a' mint innen - is ki-tettzik, a' kesztyük a'kor tsak a' mezei paraszt munkára valának kéztittetve. Emlékezik a' kesztyukrol, különösen az újjas kesztyukrol (*argillibus*) VARRO - is *de Rust. l. l. c. 55.* mellett a' nyulazásban, az idegek' fel-búzará-is hatz-

nosnak mond. *Iaac CASAVBONVS Athenaeusta L. XII. c. 2,* tett jegyzéseibe, *XENOPHON* után az újjas keztyükkel (*uigitabalis*) hideg ellen való élést a' Pers.któl vett kényefségnek és puhaságnak mondja: melly, hogy már a' régi *Chaldaeusok*nál-is szokásba volt, a'ból gyanítja, hogy a' *Thaimuaicum* *Levicon*ba emlékezet vagyon a' kéz-takarókról. De az ő itélete szerint, a' Görögök és Romaiak közti későre tsüszott-bé a' keztyü. Már *PLINIVS'* idejében, hogy némellyek fel-vették-volt, a' kissebb *PLINIVS,* a' nagyobbak életében, említi: *in itinere, quasi solutus ceteris curis, huic uni* (*Historiae suae Natur.*) *vacabat; ad latus notarius cum libro et pugillaribus: cuius manus byeme manicis munitur, ut ne coeli quidem asperitas ullum studiis tempus eriperet.* Idővel olztán a' kényesebb afzszonyok, hideg ellen-is, és hogy kezeket fejéren 's lágyon tartásuk, eféle keztyüket kezdének közönségesen viselni; nem csak, hanem azokat bártöny borításokkal, arany, ezüst varrásokkal - is meg-kezdék tziiráztatni. Melly miatt *HIERONYMVS,* *CHRYSOSTOMUS,* és más Sz. Atyák, az egyébként magokba ártatlan keztyüket, mint a' kevélységnek eszközeit, a' keresztvény afzszonyi állatokhoz nem illeni mondották.

Valának, ezeken kívül, mind az afzszonyoknak, mind a' *Sardanapalus* természetü puha férjfiaknak, sok egyéb entsépbents ruhák-is. De minthogy azok inkább a' kényefségre, mint a' testnek hidegtől és szégyentől való őrzésére vétettek-vala-fel; itt illetni nem tartom szükségesnek.

A' mi az ő házzi és piatzi, vagy *Innepi* ruhákat nézi: ezek egymástól egyébbe nem különböztek, hanem hogy az el-kopottakat és rongyosokat, a' házba, az újjakat és tisztákat a' piatzra, és innepi alkalmatosságokra vészik-vala-fel. A' *Szolgai* ruhák pedig, egy vagy két durva, izennyes, térdig érő *turica* ruhák. Házzi és
Innepi ru-
bák.

Szolgai
rubák.

ból, és hasonló durva, sűrű *paenulából*, *laenából*, vagy *lacernából* állanak-va.

Vala nékik-is, mint nékiink, a' kiktől *Nydri és ki-tölt*, mind *nyári*, mind *teli rubájok* különösen. A' *nyári rubák*, könnyű, vékony, drága *materiákból* készült egyes *tunicából*, *tógából*, vagy *stolából* állottak; és holmi háló forma fő és nyak takarókból. A' *telik* pedig, tömött, vastag, nehéz, gyapjas, posztó módra készült *materiákból* voltak. És, hogy gyakran a' nagy hidegekbe, három négy *tunicát*-is egymásra vettek, 's azon fellyül nehéz *togát*, a' *togán* fellyül, ha kívántatott, *paenulát* vagy *laenát*, 's *hyrrust*-is; meg-tetizék a'ból, hogy *Augustus* Császár, gyenge egészségu, és a' hideget nehezen szenvedhető ember lévén, a' mint róla SVETONIVS c. 82. írja: *Hyeme quaternis cum pingvi toga tunicis, et subucula, thorace laneo, et fem natiibus et tibialibus muniebatur.* Télbe négy *tunicát*, vastag lágy posztó *togát*, a' belső szór *tunijának* mejjén gyapju párnát, tzomb és szár-takaró ruhákat visel-va. Nem vala t. i. a' Régieknek külön *gyájok*, nadrágok, talaváriok min nekünk; hanem ezen részeik a' *tunica* alatt mind meztelenek valának a' férjfiakon-is mint az a:iszfonyokon. CICERO, a' PLUTARCHUS megjegyzése szerint, hogy a' lábain lévő varakat el-fedezze, földig érő *togát* viselt. *Pompejus*, szárának tsomóját kötövel takarta-el. Hanem a' betegesek és érzékenyebb természetűek, a' téli hideg napokban, különös darab ruhákkal bé-póldálják-va a' magok testeknek féltöbb részeit. Ilyenek valának a' lábaikra; *udones*, *Jocci*, *pedalia*: száraikra; *tibialia*, *fasciae crurales*: tzombjaikra; *feminalia* vagy *femoralia*: háfokra; *ventralia*: mejjekre; *thoraces*: torkokra; *scapalia* 's t. e'félék. A' mellyek-is elein ugyan az egészségesekre nézve szokás kívül valoknak tettettek: de meg-érezvén jó hasznokat, már a' CICERO' és SENECA' idejekben mások-is lokan kezdették-va viselni: minek

utánna pedig a' *Vandalusok* és *Gotbusok* kö-
zükbe telepedének; ezek-is közönséges öltözet-
té válnak. Ezeket tehát így mind-együtt té-
li, és a' mint az emberek tehetsége, és ter-
tészé szerint, vastag, durva, bőjtos *materia-*
ból - is készültek volt, *nebész rubáknak*-is mon-
dották.

Szereti t. i. az emberi test a' meleget, sőt hogy az ő életét-is, valamint egyéb verefs véru ál-
latokét, a' melegnek bizonyos mértéke hor-
dozza, fellyebb a' hidegről és melegről való
befzélgetésünkbe meg-múttattuk. Innen, a'hoz
igen örömezt hozzá szokik: és ha annyi me-
legre mászszor szert nem tehet, nagy izenve-
dése van tőle. De, hogy a' tsak bizonyos
mértékig légyen egészséges, példák, a' kik a'
meleg házhoz, lágy bőrökkel és töltelékekkel
készült ruhákhoz igen hozzá szoktak, a' kik,
mintha betegek vólnának, magokba el-sárgul-
nak, el-fonnyadnak, el-erőtlenednek és tsak
ablakon által nézve-is, a' külső sanyaru hideg-
től irtóznak és fel-borzadnak; ha ki-kelletik a'
házból a' külső aérre lépniek, vagy nintsenek
mindenütt kívánságok szert bé-póllálva, azon-
nal refzketnek, náthával, széllel, nyilalláfok-
kal el-telnek, fáj, szédül a' fejek, züg, tseng
a' fülek, köhögnek, pírúszkólnek, el-kékül-
nek, el-vész kezeknek, láboknak érzékenysége
és ereje; midőn a' hideghez szokott mezei em-
berek, tsekély öltözettel, egész napot kunn
a' jegen és havan, panatiz nélkül, frifs ő
egészségben töltenek. Mellyből ezek a' közön-
séges tanúságok folynak: 1.) Minthogy rit-
ka embernek van a'ban módja, hogy magát
mindenkor egy mértékü melegben tartsa; in-
kább a' hideghez mint a' meleghez szoktatfuk
minnen - magunkat, még pedig jó elein; ha
szinte az a'kor valami szenvedéfskével esik-
is. 2.) A' szobákat nagyon, sutosen és szün-
telen ne füttesük; a' külső aérnek bé-szivárz-
fa ellen olly gondoson ne pappázzuk; hanem
annyi meleggel, mint a' kellemetes tavaszi aér,

melly a' 34, és 50-dik *gradus* körül jár, el-
gedjünk-meg. 3.) A' tüzet egy-egy darabig
szánt- szándékkal-is el-szakadni engedjük. 4.)
A' házakból a' külső *äärre*, ha semmi dolgunk
künn nem volna-is, ottan-ottan ki-menjünk.
5.) A' meleg házakban, nehezebb, külső, téli ru-
háinkat ne viseljük: künn-is a' hidegnek mérté-
ke izerint, hol vékonyítsuk, hol vastagítsuk.
Egy szóval, a' közép szer itt-is leg-bátorsá-
golabb: a' hirtelen való nagy változások pe-
dig mindenkor veszedelmesek.

A' külső, hidegnek és kontornak melegítése között? e'ről
Házi, és rő idegen tartjuk-meg: Hogy a' külső *äär*, a'
konos a- mennyiben szabad, és gyakran az egészséget
latr levő frissítő *Spiritus*okkal-is gazdag, leg-épületeseb-
meleg egy- ben melegít. A' Szobákban az *äär* kissébb na-
más ol- g. o. b mértékben meg-van rekedve, s többi-
menniben re alkalmatlan gőzökkel is elegyes; mellyet a'
külömböz- izerint kell ki s bé-lehellennünk: melegségét-
nek? is a' külső hideg el ottan-ottan fel-kell tserél-
nünk: a' honnan a' szobákban a' tisztátalan
és hirtelen változó *äärnek* általmitól, ha oko-
fon nem mérsékeljük, méltán tarthatunk. A'
Konos, a' mint előbb-is meg-jegyzök, annyi-
ban megit, a' mennyiben a' mi testünknek
meleg gőzit bőrünk' színén meg-tartóztatja, s
a' külső hideg *äärnek* sétő fagyát testünkhez
érni nem engedi; melly szerint mint-egy gőz-
feredőben, kénytelen, kedvesen mulatunk alatta.
Azon közben, fel-oltözve a' házakon kívül
járván, szabad, hives *äär*-is lehellünk-bé: a'
melly-is az egészségre igen szükséges. De, mi-
dön e'ben a' meleg gőz-feredőben így ho'zliza-
son leverünk, el-ázik, el-lágyul, el-puhul a'
testünk, nedvességeink - is az újra bé-lizívó-
dott, poshadt gőztől meg-poshadnak; meg-tisz-
títatlanulnak, még pedig, minél tömöttebbek
és melegebbek, és gonosabbban körül vagynak
zárva ruháink, annál nagyobb mértékbe, au-
nyival-is inkább, midön a' ki-gőzölés az iz-
zadsáig nevedett. Mellyre nézve, taná-

tsosabb a' téli köntöst úgy alkalmaztatni, hogy a' testnek szokott természeti ki-gőzölése, minden részeken, egy formán véghez mehesse; de, ne hogy a' rend kívül való nagy ki-gőzölés által a' szükséges nedvességektől meg-fosztattassék. E' mellett, meg-kivántatik még az-is, hogy azt a' tisztátalan gőzt ruháink alól, ottan-ottan ki-ereszszük, friss aérrel testünk *atmosphera*ját fel-tseréljük. Ezekből meg-ítélhetni, melly igen károson hibázzanak, a' kik éjtizakára, ágyokba-is így, nappali ruhájokba béburkolva, mennek; 's reggel-is meleg ágyokból fel-kelve, egyenesen a' tuz mellé ülnek öltözni. Meg-jegyzésre méltó továbbá a' ruhákban még az-is, hogy ha igen nehezek, a' hol a' testen feküsznek, a' ki-gőzölő lyukatskák' izá-

A' ruhák' melegeitben m' a' károsbseg?

jait egybe-nyomják; terhekkal a' testet el-táraztják, és akármi kevés mozgással izzadtságba viszik, mellytől osztán mikor meg-nyugodtak, annál károsabban meg-fáznak. A' könnyu és ritka készületü ruhák ellenbe, a' hideget kizárni, 's a' belső meleget benn tartóztatni nem elégségesek. A' Bőr ruhák fok motskot gyujtenek, meg-sem mosattathatnak. A' Len és gyapott, ha a' testnek gőzitol meg-nyirkosulva meg-hül, fázlaltat. A' Gyapju, ha durva, vastag; nehéz, éles, 's irral tellyes, hideg, büdös: ha lágy és vékony; drága: ha a' meztelen testet súrolja; a' ki-gőzölést neveli. A' Selyem, hideg természetü, fényes, szél-szűrő; könnyen motskosul, nehezen tisztul. Ezek szerint tehát szükséges léssen kinek-kinek maga állapotja 's tehetsége szerint a' ruhákat okoson meg-választani.

Valamiket eddig elé a' ruházatokról mon-

dottunk, azon módon által lehet vinni az ágy-

leplekre-is. Mikor kellefsek a' nyári ruhákat óz-

szel a' teliekkel, a' telieket irstet tavaszszal a' bdk' vdl-

nyáriakkal fel-tserelni, azt-is az el-mondottak-

ból ki-találhatjuk. Ugyan-is, a' szellozo, könnyu,

vékony *material*kon, az aérnek hidegrol me-

legre, melegrol hidegre való változáü, egybe

A' nyári és téli ruhák' vdl-tartásd-ból ki-találhatjuk. Ugyan-is, a' szellozo, könnyu, vékony *material*kon, az aérnek hidegrol me-

a' bőr' színéig hatnak: a' mely, mennyire el-
 lenkezzék az egélséggel, elébb meg-mondottuk.
 A téli, tomott, vastag, testünkhez nyomúlt ru-
 hák, nem olly hirtelen és bőv-mértékben ereiz-
 tik-bé a' külső aert. Minekelotte tehát ölt-
 szel az időnek illyen forma nagy változásai bé-
 következének, szükséges a' téli ruhákat ren-
 del elé-venni; tavaszizal pedig, valamig jól
 helybe nem áll az idő' folyása, ha szinte né-
 h' jó meleg, tseudes napok tündöklenek-is, a'
 téli ruhákból egészen ki nem kell vetkezni.
Passime sanitati consulunt, így ír Fr. HOFFMANN
S. p. Med. T. I. L. II. c. 12. §. 47. qui sub ipso
veris initio statim vestes bibernas deponunt, et loci
sul em procedunt amictu, qualis tempore aestivo in usu
est. SANCTORIVS *Med. Stat. S. II. aphor. 50.* har-
 mintz elzrendok alatt tett álhataros tapasztalási
 után, e rol ezt a' közönséges ítéletet téfzi: *Qui*
in fine veris praemature se vestibus spoliant, et
autumno tarde induunt; in febres aestate, in de-
filtrationes hyeme incidunt. az az; A' kik ru-
 hájokat tavasz' végivel hamar le-téfzik, öltszel
 pedig késon vetzik-elé; nyárba hideg-lelés-
 tel, télbe náthával bántatnak. Ha pedig, úgy
 mond elébb *aphor. 46.* az öltzi hideg jól fel-ru-
 zizódva talál valakit, azon az öltzön semmi
 nyavalyája nem léfzen. A' Nagy NEVTON tél-
 be nyárba mindenkor egy forma ruházatot vi-
 selt. SYDENHAM nagy *experientia*ju Anglus Or-
 vos, izáz izemények közül, a' kik öltzi és
 tavaszi nyavalyákkal, náthával, öldai' és tudó'
 gyuladatokkal bántatnak, keveset tart egyéb
 okból ezekbe a' nyavalyákba esui; hanem hogy
 a'kor hives nyári ruhákban jártnak. Innen,
 O, *Op. p. 326.* Pünkösöd után tsak egy hól-
 napig tartja bátorságosnak ott Angliában a' té-
 li ruhákból egészen ki-öltözni. Haljuk-meg és
 tanuljuk-meg, a' mit szól e'hez a' nagy BOER-
 HAAVE *Inst. Med. §. 1051. Neque est aliud,*
quod pius desinit corpus contra vim causarum
externarum, quam, si quis verno tempore tarde
mutuat vestimenta biberna, rursumque cito au-
 gent

gent aestivas vestes autumnali tempore. az az ;
Nints lemmi, a' mi inkább védelmezné a' mi
testünket a' külső okok' sértő erejétől, mintha
tavaszszal későn kezdjük fogyni téli ruháin-
kat, őzszel pedig a' nyáriakat jó idején pótol-
gatjuk. Ugyan ez okból helyesfen tanátsolja,
hogy, kivált őzszel, reggelenként meleg ágya-
inkból és házainkból a' külső hidegre könnyű
szürel öltözve ki-ne menjünk. Mert a' mint
szóll HORATIUS L. II Satyr. VI. v, 45.

Mututina parum cautus jam frigora mordent.

A' vigyázatlanokat már e'kor a' reggeli hideg
könnyen meg-marja. Mind ezekre pedig, hogy
nékünk Erdélyiekül, a' kik igen magossan ál-
ló és hidegről melegre, melegről hidegre illy
gyakron változó tartományba lakunk, mások
felett szükséges légyen ügyelnünk, magunktól
meg-ítélhetjük. Ezeket az egész testre nézve.

A mi a tagokat különöjén illeti: Bizo-
nyos, hogy ezek közül-is egyiknek ártalmo-
sabb a' hideg, mint a' másnak. A' Derek az
emésztésnek és vér-készítésnek mű-helye lé-
vén, minthogy ezekre az által-változásokra a'
meleg kiváltképen szükséges, ennek jó meleg-
be való tartása egyéb tagaink felett meg-ki-
vántatik. Fszre-is vették-volt ezt régen az
emberek ; 's innen, ha egyéb része meztelen
vált-is testeknek, a' derekakat elöl hátul igye-
keztek mindenkor bé-takarni. Mellyre, a' több
köntösök alatt, a' mejjre-valók, az idő' járásá-
hoz, és a' bé-vett eledelek' és italok' nemei-
hez alkalmaztatva, hol meg-vastagítva, hol meg-
vékonyítva, hasznoson segitének. Szükségek
van pedig az e'féle mejjre-valókra mások fe-
lett, az öregeknek, beteges, széllel, taknyos
has-menéssel, fel-bőfögéssel bajlódo, hideg, és
erőtlen gyomru, *hypochondriacus* izemélyek-
nek. A'ra mindazáltal nekik-is illő vigyázni-
ók, hogy midon hasokat így jó melegben
igyekezik tartani, hátul veséjek' környékét le-
letőbb fel-ne hevítsék. Mert azzal a' vér kel-
ketnél nagyobb mértékbe vonódván a' vesék-

A' Turak
közé leg-
több mele-
get kíván
derekük:

re, ott dugulások, köveket, *inflammatio*kat könnyen szerezhet: a' sully vagy *haemorrhoidalis* erek-is ez által ki-tágasulván és felet-több meg-telvén, terhes derék' 's fartsak' fá-jások, vagy rend kívül bőv vér-folyások és *venereus* indulatokat okoznak.

Derekunk után szorgosabb gondvitelést ki-vánnak *Lábaink*. Tapasztalt dolog ugyan-is, hogy ha lábaink meg-áztak, akármí jól lé-gyen egyéb testünk ruházva; de alól egészen fel-vétzen a' hideg: ellenben, ha lábaink jó melegek, reszkeffen bár a' hidegtől egyéb tes-tünk, de annak ártalmától semmit nem félhe-tünk.

Leg-távolabb esnek t. i. a' Szívtől, a' me-legnek kút-ejétől, ezen tagjaink: a' vérnek-is mezfize kellettén fel-tojúlni rajtok, lassán 's későre kerulhet visszra a' Szívre; innen gyen-gén furóthatja az edények' ó-dalait: melly mi-att a' természeti meleg önként-is igen meg-erőtlenülvén lábainkban, a' külső hidegnek ere-jét annál hamarébb meg-érzik, 's nehezebben áll-hatják-is-ki. Vagynak ugyan sokan olyan tömött, húsos lábakkal fel-ruháztatott szemé-lyek, a' kikben itt-is, tágas 's szabad útjai lévén a' vérnek, a' vér maga-is sűrűbb 's vas-tagabb lévén benne, erősebb 's serényebb furolált téfzen; 's ezzel úgy meg-tartja a' ma-ga melegét, hogy az erős téli hideget-is egy kis t-izmátskában, vagy igen vékony ruha-kaptzátiskával férelem nélkül el-fzenvedbetik. De többen vagynak, a' kikben a' vérnek lassú és akadékos kerengése miatt, a' meleg szobák-ban és jó takarók közt-is többire fáznak a' térdeik és lábok' újjai: annyival inkább a' kül-ső hidegtől tsak nem egészen jéggé válnak; és hamar el-veztik mindeu érzékenységeket, ere-jeket és mozgásokat. Egyébként-is, olyan szoros egyezések van a' láb' talpain és újjain el-terjedett inaknak a' belső részeket elevenítő, és a' testnek szmér érzékenyítő inakkal, hogy a' mint ezek a' fázás miatt el-tányarodnak és

öszve-fugorodnak, a' Izerint, ki-terjed ez a' változás minden belső rézekre, és az egéiz teltnék borére. Innen vazyon, hogy az érzékenyebb, és el-gyengult személyek tsupán tsak a' lábnek meg-fázásából gyakorta kinos kötikákat, has-menéeket, náthákat, fő és Izem-lááfokat, fut-zigálokat, meg-vakulást, vér-pökést, gutta-utést; az afzizonyi renden, havi tisztulásnak veszedelmes meg-rekedését és rendetlen járását 's a' t. kaptanak: mint mind ezekrol az Orvosok' jegyzéseiben fok példakat olvasunk. Bizonyos, hogy, a' közvények, hideg-lelések, mellyek a' bor' ízínén lenni szokott savanyu ki-gozólesnek benn-rekedésből izuletnek, temmitől gyakrabban és kegyetlenebbul meg-nem ujjúlnak, mint a' lábakuak fázódásaiól. Mind ezek pedig leg-hamarébb és nagyobb mértékben, az idejeket utállal és *kikre néz* erős elmélkedéssel töltő, *hypochondriacus*, hi-ez a' ta-deg, erotlen gyomru, fok izéllal bajlódo férj-náts fokéfiakon és gyenge, érzékeny 's méhekrol nyá-pen? valygo afzizonyokon izoktak meg-esni; a' kiknek többire magában-is hideg izokott lenni mind nkor a' lábok: kívát ha az emlett nyavalyáknak az előtt-is valami jelentéseit érzették magckban, vagy valaha a' Iagy meg-ronotta volt lábaikat. Másoknak-is tehát mindeneknek, de főbbképen ezeknek nagy gondjoknak kell ára lenni, hogy lábaikat az erős meg-fázásól, valamennyire lehet védelmezzék. A' Belgáknál köz-mondás: *A' ti a' maga lábának nem jo harátja, es a' mi jót vele tebet, a'ban leg-kisfebbet-is el-mulat; az, minden egyéb tagjainak eilensege.* A' tsak nem egéizen mezeitelen lepedős tzigánynék-is télbe holmi pokrótzrongyokkal magok lábaikat bé kötözik. Annnyival inkább tehát másoknak, a' kiknek jobb módjok van benne, szoros kötelelségek, hogy lábaikat mindenkör jó melegben tartsák. Sajná va értettem, *igy mond HAEN Ur Pathol. T. IV. p. 463.* a' n pokban egy szép fiu-gyermeknek *iatumát*, a' kit hideg, nedves időben-is;

az atya' parantolatjából, hogy erősebb egés-
séje legyen, mezitláb jártattak, és e' miatt
has-menésbe esvén, meg-halálozott.

Nem magyarázom már én itt ennek mód-
ját és eszközeit: ki-ki, csak igyekezzék, ma-
ga állapotja szerint, ki-tsinálhatja mind eze-
ket. Hogy a' fagyos föld vagy jég, a' maga
hidegét az ember' talpába által ne önthesse,
a' jó száraz szalma leg-jobban tartóztatja. Az
olaj, 'sir, háj, fagygyu, ha melegen a' tüz
előtt jól bé-furólva, a' tagakat vélek meg-ke-
nik, és bé-itatják, a' nedves hideg' sértése el-
len azokat tsudaképen óltalmazza; nem enged-
vén, hogy a' hideg, vizes nedveség a' testnek
porusain bé-furhassa magát. Az *Irlandiai*, *Lap-
poniai* és *Norwegiai* parasztok, midőn otthon
lábaikat, kezeiket, füleket, orrokat, ajkai-
kat így fagygyuval jól meg-kenték, a' havat
egész nap tartózkodás nélkül úszfák. *Hanni-
bálról* hagyta emlékezetbe *Livius L. XXI. c.
54. 55.*, hogy ő egykor c⁴re jól tartván étel-
lel és itallal a' maga katonáit, és olajjal a' tüz
előtt meg-kenetvén azoknak tagjait és izeiknek
hajlúait, erős télbe, jó reggel ki-tsalja ütkö-
zetre a' Romaiakat: a' kik, e'hez a' mester-
séghez nem értvén, a' mint ágyokból fel-kői-
tek, éhomra, a' szörnyü hideg vizeken gá-
zolja reá ütének a' *Poenusokra*, de a' hideg-
nek miatta annyira el-kényszeredve, hogy kon-
nyen a' *Hannibal'* prédáji levének. *Ditséri e'
végre ZUCKERT Abb. v. der Lust. c. 6. §. 58.*
a' meleg fert-is, ha fagygyut tsepegtetve belé,
mosdanak véle. Nékünk mindazáltal, a' kik-
nek lakásunkat engedelmesebb aru helyen szab-
ta-ki a' véghetetlen Jóság, e're a' mesterségre
nem annyira van szükségünk.

A' meleg téglákkal, forró vízzel töltött
őn palazkokkal, meleg főveny 'satskókkal,
szenes láditskókkal való láb-melegítélekről tar-
tunk-meg: hogy ezek ugyan a' lábakat boká-
ig jó melegbe tartják; de ha sűrös melegek,
egyéb részeink felett fel-hevítvén itt alatt lá-
lunk-

Mikkel
Zeh: Libu-
mát hi-
ceg ellen
erősíteni?

bunkba a' vért, annak kerengését egyenetlen- né téstik; 's midőn itt a' porusokat nagyon ki-nyitották, azontúl, ha meg-hűlnek, a' hidegnek a' vérbe tágafabb útat készítenek. A' szenes ládáknak kénköves gőze a' főben-is könnyen kárt tehet.

Nem tsak künn jártunkba nappal, hanem éjszaka-is. Ágyunkba fekuve-is, illo lábunk' me- *Nem jó ob-
lyyha kö-*
lexére gondot viselni, minthogy hideg lábbal *ny-jtani
an, a' takaró-
zó alól lá-*
el-alunni sem lehet. De egyébként-is a' men- *bunkat.*
nyiben a' kor testünk egész nyugodalomba
's álom közben a' vérnek-is az egész testben
tsendesebb folyása szokott lenni, az a' láb-
ba sokkal kevesebb meleget gerjeszthet mint
a' nappali vigyázásban: a' külső hideg, ha
a' takarózó alól ki-nyújtjuk, annál hamarébb
által-járhatja azokat.

Libunk után gondolnunk kell *Fejünk'* me- *A' Fő is
ilendő me-
legben va-
ló tartás-
kivdn.*
legével. Mert, minthogy az agy-velő és a'
ból származó inak magokban-is hideg termé-
szetűek és vizes nedvelséggel tellyetek; innen
a' meg-lázásra és meg-fagyásra nagyon haj-
landók. BOERHAAVE de Morb. Nerv. p. 657.
úgy tartja, hogy néha, az erős hidegben, az
embernek agy-veleje-is körül meg-fagy; és az
az etébb-is említett álom forma tsendes ha-
lál, e'ből következnek. HIPPOCRATES maga-
is vette-volt észre ezeket: mellyre nézve *A-
phor.* 18. §. 5. így ír: *Frigidum inimicum ossi-
bus, dentibus, nervis, cerebro, dorsali medul-
lae: calidum vero amicum.* A' hideg ellensége
a' tsontoknak, fogaknak, inaknak, agy-velő-
nek, hát-gerintzek' velejének: a' meleg pe-
dig mind ezeknek barátja. Elébb *Aphor.* 17,
ismét, azt jegyzette-vals-meg, hogy a' hideg,
nyavalya-törést, meg-merevedést, el-kékelést,
hideg-lelős szigorodást okozna. A' mellyek-is
mind az inak' sérelméből származnak. Ugy-is
látjuk, hogy a' bölts Természet maga, az
agy-velőnek védelmezéséről előre már gondos
vált, midőn a' fejet, nagy, tömött hajjal és
vastag koponya tsontal bé-tedezte. Ellenben,
tanulj

Az erős
melegítés
káros.

télbe me-
z. telen fo-
vel jární
lehet-e?

A' hideg
vizzel va-
ló mosás

tanúljuk-meg azt-is, hogy a' hevito .erős me-
leg, az hideg természetü agy-velőnek a' hideg-
nél fokkal veszedelmesebb légyen. Vehetik ezt
éltre nyughatatlan 's rettegettő álmadozásai-
ból, közelebből azok, a' kik bőrből kézfut
meleg süvegekbe szoktak hálni; annyival szo-
moruabban, a' kiknek mez. telen fejeket ny. r-
ba a' Nap' sugári hoz. zafon és keményen sü-
rötték; mellytol fokaknak agyok-veleje egé-
fzen fel-gyüladott; és bolond hagymázba es-
tenek. Itt-is azért a' köz. p. út bátorságos.
Fr. HOFFMANN maga tapasztalásából írja *Syll.
Med. T. III. S. I. c. 8. §. 16.* hogy a' paróká-
nak meleg füről való hirtelen lett le-vérelébol,
kemény fő-fájás, szédülés, ful-zúgás és tsn-
gés, sot egész suketség köverkezett. Tud ő
ollyanokat-is, a' kik mig tsak magok hajok-
kal jártak, ezektől a' nyavalyáktól ureffek egy-
szer is alig lehettek; parókát tévén-fel, vég-
képen meg-szabadultak. A' Régiek, a' mint
előbb látók, többire télen által-is hajadon fő-
vel jártak. *Mafinijs* dról említi CICERO *de Senect.*
c. 10, hogy ő kilentzven éltendos volt, 's
soha a'ra nem vehették, se esőben, se hideg-
ben, hogy valamit tégyen a' fejére. Talál-
koztak azután-is nem kevesen, a' kik leg-
erősebb télbe-is, hajadon fovel voltak: 's azt
mondották, hogy a' fő-fájásnak, náthának,
ful-zúgásnak 's egyéb e'féle fobéli nyavalyák-
nak soha még tsak jeleit sem érzették: mint,
a' többek közt, HELMONTIUS magát-is példá-
ul téfzi-fel. jóllehet haja igen kevés volt. Le-
het e'féle fedetlen feju Üri embereket tsatto-
gó télbe, ma-is, böven látni a' felso Or-zágok'
királyi városaiban; a' kik-is kézfek mindent
ki-állani, mint sem szépen fel-fodorított és
meg-porozott hajokat, a' kalap' fel-tételivel
valami rézben meg-sírták. Jó rozf légyen
ez a' mód; ugyan tsak szenvedhetőbb.

De mit mondunk a' *fonék* hideg vizzel va-
zó téli mosogatásdról, mellyet ezen száznak e-
leln némelly Anglus és Olofz Orvosok, ma-
gok

gok vetéséből inkább, mint természeti okokból, annyi ditséretekkel újra commendálni kezdének; és a' Németek közül is sokakkal úgy el-hitetének, hogy épen a' magok egészségek' és hosztu életek fundamentomává tennék. ha fejeket minden reggel, erős hideg vízzel tálbe nyárba-boveen meg-öntetnék; sot hogy ha jég-ből tsinalhatóan magoknak lapkákat, vagy a' fejek' tetején jeget hordozhatnának, a' fejeket annyival erősebbnek, és egészségeket tartólabbnak lenni képzelnék: a' mint e'rol megjegyzi oket TRALLES *Vra Meth. Sanit. p. 222.*

Igy okoskodnak t. i. hogy a' hideg erősíti, *mi okból* tömörebbé téfzi mind a' koponyát, mind ma-*vették - fel* gát az agy-velőt és a' belőle támadó inakat; *némeltyek?* és így, a' koponya-tsont jobban védelmezi a' külső változások ellen a' a' belé-zárt részeket, keményebben nyomja egybe az agy-velőt; melly ízerint, az, izukségtelen nedvelségeket bé sem vélzen: a' mit bé-vett, azt jobban el-készíti, és így bővebb 's tisztább *Spiritusok*at izaporít; mellyek az egész testet jobban meg-erősítik, 's fiisítik. Igyekezik ezen képzelődéfeket biteleléssé tenni: 1.) MAGIBÓL HIPPOCRATESBÓL is *Apbor. 21. §. 5.* a' bol azt írja, hogy egy testes ifju, seb nélkül lett meg-merevedésből vagy el-hüléséből, nyár' közepén, sok hideg víznek reá öntésével gyógyult vala-meg: vízíza hozván a' hideg a' melegséget, a' melegség el-hárítván a' meg-merevedést. 2.) CELSVSBÓL, a' ki *L. I. c. 5.* Nem „ tsak azoknak használ, *ugy mond,* fejeket „ hideg vízzel mosni, a' kiknek fejek erőte- „ len, hanem azoknak is, a' kiknek szemek „ szüntelen tsipázik, náthájok el-nem akar „ műlni, orrok' leve tsepeg, nyeldeklőjek „ meg-dagadt. Ezeknek nem tsak meg-kell a' „ fejeket önteni hideg vízzel mindennap. ha „ nem szájokba is sok hideg vizet kell tartani, „ kivált mikor a' Déli ízelek terhelebbé tet- „ ték a' levegő eget. „ 3.) ARETAEVUS CAP- PADOXBÓL, a' ki hasonlóképen ditséri szédü-
lés

Allenkező
okok.

lés ellen a' főnek hideg vízzel való mosását. Példákat-is hoznak elé, a' kiken, a' főnek a' hideg vízzel való mosása sokat fejtett. De jól veszi-fel az ő okoskodásokat TRALLER, hogy azok a' Régiek, a' hideg vizet csak nyárra, és bizonyos környűl állatok közt jóvallozták. Egyébként-is, egy két példából nem lehetne közön éges regulát formálni: mert az emberek' állapotja 's természete nem mind egy-téle. Ő leg-alább, maga magán fájdalommal nem egy ízben tapasztalta, jóllehet a' hideghez gyermekiségétől fogva eléggé hozzá szokott, melly terhes nyavalyákat szűljen, nem nagy hidegekben-is, a' nyak-tízrtnek és fő hátul ő részének a' szelektől való meg-hullése; úgy hogy, véle azt senki soha el-nem hiteti, hogy az ő fejének a' hideg vízzel való öntözés (melly a' levegő égnél annyival hidegebb, a' mennyivel nehezebb) hasznos legyen; és hogy könnyű szerrel, vagy épen bé nem fedezett fővel télnék idején az uttzíkon széllyel járni ártalom nélkül lehessen. Esmért ő *Silesiában*, néhány, egyébként tudós Orvoslakat, a' kik magok, a' hideg vízzel való mosódáson lelettébb kapván, azt egész házák' népére-is által vitték; de igen nagy kárral. Mert attól az ő ábrázatjoknak *musculusai* irtoztató ölzve vonódásokat kaptak; mellyeket későre, nagy nehezen lehetett meleg feredőkkel meg-gyógyítani. Látott e'ből következtetett kínos nyak-merevedéseket; mellyeket sok esztendőök alatt se e'vel, sem egyéb eszköökkel nem gyógyíthattak-meg. Esmért egy Papot, a' ki *Medicus* barátja' jóvállásából soha semmi hidegbe a' fejét bé nem fedte; a' mellett, azt minden reggel mikor ágyból fel-költ, fokáig sok hideg vízzel öntöztette; azonközbe gutta-ütésbe esvén, mibellyt annyira gyavult, más Orvos' erős intése ellen-s, eiebbi szokását ismét elé-vette, mig nem terhefebben meg-ütvén a' gutta, meg-hólt. Esmértem, így szól de HAEN l. c. p. 404. egy embert,

bert, a' ki HELMONTIUST akarván követni, de egyébként gyenge egélséggel bírván, a' maga fejét reggelenként a' hideg forráfok' tsorgója alá szokta-vala tartani: mellytol minden képzeltetőkínos *rheumatismus*nál kínofabb *rheumaticus* fájalmok fogták-vala-el az ő egész testét. *Helleborismo utantur*, így fejezi-bé szavait, *maleferati tales imitatores. Servum pecus.* — Vagynak ugyan olyan erős termélnzetű emberek, a' mint fellyebb a' szokástól látók, a' kik végső romlás nélkül, fok természetel ellenkező dolgokat véghez vihetnek. De mindenkor nagyobb okolság, a' természetnek orszagos útját, erőltetés nélkül követni. Teli vagyon tejünk-bőre, fős, kövér nedvességet szivárgó *kryptütskák*kal, a' melly fokoknak hajokat-is meg-nedvesíti; és le-foly köntösökre-is bövséggel. Ez, valamint a' testnek egyéb ki-gozólései, ha benn rekedt, terhes fő-fájafok, tuzes orbántzokat, rút fekélyeket, szédülést, szem és fül-fájást; hájogat, süketséget, folyó fuleket, számtalan fokoknak okozott. Mellyek meg sem gyógyíttathattak a' főnek és láboknak jó száraz melegbe való tartása nélkül. Tapasztalhatjuk fokízor mindnyájon mi magunkon-is, hogy ha nagy hidegben fejünket hirtelen meg-mezitelenítjük, azonnal fezfuzlani kezd a' homlokunk, kaprozik a' szemünk, merevedni kezd a' nyakunk. A' mellyis nem egyébtől, hanem az említett gőznek vízfza verettetésétől vagyon.

Igen, szükséges tehát az embernek, ezt az útját-is a' főre takarodó nedvességek' tisztulásának, a' mennyiben lehet, mindenkor szabadon tartani. Mellyet itt-is, mint egyebütt, a' bőr' színének tisztán való tartása mellett, a' sanyarító hidegnek reájok való nem botsításával nyerhet-meg leg-bizonyofabban. Különösen ^{kiknek árt} szól ez a' tanács azoknak, a' kiknek, vagy ^{leg inkább} testeknek születéli kézfzulete szerint, vagy va- ^{a főnek} lami nyavalyából, vagy roz *Diaeta* tartásból, ^{meg-bülsé-} nevezetesen a' réizegítő italokkal való vízfza ^{se?}

élésből és bujálkodásból, vagy a' gyakor indulatoskodásból, vagy az öregség miatt, testek és fejek már meg-erőtlenult; könnyen és gyakran szédül, és fáj; vagy erős elmélkedések és fok olvasások közt töltik idejüket; vagy már-is, az elébb említett főbéli nyavalyákkal, gutta-ütéffel, tagok' el-ejtésével 's a' t. bántattak; minthogy ezeket a' bajokat az ő láboiknak és fejeknek fázódása minden kétség kívül öregbitené, sőt veszedelmese-is könnyen tehetné. A' józon okofság kívánja tehát, hogy az ilyenek, e' részben-is, a' magok hasznára vigyázzanak inkább, mint mások' példájára. Ditséri ez okból, a' nevezett helyen p. 225, TRALLES, nem-is ok nélkül Stanislaus Augustust, ez előtti Lengyel Királyt, (a' kinek számára írta-va ez a' könyvet) hogy ő a' több Lengyeleket, a' kik 1073-ban, a' II. Miecislaus' halála után, hogy I. Casimirust, a' Cluniacumi klostromból magok Királyoknak kinyerhetnének, a' Pápa' kívánságára, a' többek közt, a'ra-is kötelezték-va magokat, hogy a' magok hajokat mindnyájon el-beretváltatják, e'ben nem követte; hanem a' maga szép haját rendbe szedve egészen meg-hagyta; 's e' mellett, hideg ellen, süvegekkel-is a' fejét gondoson védelmezni el-nem mulatta. A'ra mindazáltal illő mindeneknek vigyázniok, hogy magokat, fejeknek felettébb való melegítésével, ellenkező veszedelemben ne ejtsék. Mert az, másfunnan-is oda vonván a' nedveségeket, fejeket majd úgy el-puhítja, hogy midőn erős hidegekben, a' templomokban, 's másutt a' nagyobbak' tiszteletére, fejeket kikkell fedezniök, a' hirtelen esett nagy változást kár nélkül ki nem állhatják. Mellyre, a' mi embereinknek, a' kik télbe, néhány rétü, bősüvegekbe járnak, jó volna inkább ügyelniök. A' hol szokásba van, az említett gyenge fejü személlyeknek, a' páróka igen szép hasznatot tehet; egyenlő melegbe tartván az ő fejeket.

A' *Commotio*, vagy a' testnek mozgatás által való gyakorlása, a' hidegnek el-üzésére, vagy belénk nem bojsítására minden eddig elé szímlált eszközöknél többet tehet; és éppen magától a' természetből rendeltetett e're a' végre. Alig történt valaha, hogy a' hideg valakit meg-ölt-vólna, hanem ha részzege, túnyasága, vagy erőtlensége miatt, maga tetté illendöképen gyakorolni el-múlatta. Gyalogva, lát fágva, vagy tsépelve, nem tsak meg nem fáznak, hanem leg-erősebb télbe-is gyakran meg-izzadnak a' nem restelkedő emberek. Tsudálva és mulatsággal nézzük, miként melegítik a' hó' tetején-is magokat láboknak földhez való verésével, kezeiknek hányásával vetélivel, egybe-tsapdosásával és serény öszve-furolásával, az ügyesebb kotsilok és kunn telelő juhászok. A' izegény lovak, midőn tsattogó télbe, nyargalva szánkúzniok kellek, egészen vízbe borúlnak, és mint a' hegyek, úgy fustelegnek. Es ez a' neme a' melegítésnek, melly *Commotio* által léfzen, a' szobák' és köntösök' meleginél, az egészségre-is annyival hasznosabb, hogy szabad, friss aérbe mégyen véghez, és éppen azokba a' részekbe, mellyeket a' hideg erősebben ostromol: és, hogy nem tsak el nem puhítja a' testet, mint a' köntösök' alatt meg-ekedt gőzök, hanem inkább hatalmason erősíti; a' nedveségeknek-is mind jobban való el-készülését, mind ki-tisztulását kiváltképen segiti. Mind ezeket az ilyen *Commotio*któl melegítő személyeknek eleven, friss, piros, tellyes ábrázatjok, virgontz, erős testek és állandó jó egészségek bővegesen bizonyítja. Midőn 1597-ben a' *Hollandusok*, *Norvegia*, *Ruszia*, és *Sartaria* felett *Chinába* először utat akarnának keresni, és *Nova Zemblánál*, *Septemberbe*, (a' mikor ott a' Nap el-enyézfván, *Januarius*' végéig többé felnem szokott tettzeni) a' fagy, hó' és hideg miatt meg-rekedének, 's magoknak fából kunyhókat építvén, ott telelni szándékoznának;

mig a' rókák' és egyéb vadak' fogására az er-
 dőken széllyel járhatának, meg-lehetősen szol-
 gála egészségek: de minekutánna a' hó és hi-
 deg felette meg-nevekedvén, a' kunyhókba
 bé-rekefzté őket, és erősebb tüzeket tenni, a'
 kurtóket és minden nyilátokat bé-dugni,
 (melly miatt a' tüzek sem éghetett) kénfze-
 rité; heveréssel 's álommal töltvén idejeket, e-
 géz testek meg-merevedék, és *Scorbutus*ba hól-
 tig való beszélgetések közt, egyről-egyik el-
 veszének. A' mikor az utolsó az ő *Diarium*-
 okat így végeze-el: *Haereo inter cadavera mo-
 riorque, ita enim me habeo, ut artus nequeam
 ultra movere.* az az; Fekszem a' holt testek
 közt, és haldoklom; mert a'ra jutott állapo-
 tom, hogy tagaimat többé nem mozdíthatom.
 Mellyet a' következő éftendő' nyarán, más
 rendbéli hajósok, a' la kunyhókról az ő hel-
 lyekre reá akadván, az holt testek 's meg-ma-
 radott eleségek közt talált *Diariumokból*, ú. y
 tanulának-ki. Így jártak-vala ugyan ott 1696-
 ban-is más két nagy Belga hajók, midon ezek-is
 Septembertől fogva egész Juniustig a' jegek közt
 teleltek-vólna. A' mikor Jakob van Heemsterk
 nevü hajós Kapitány tizenegyed magával két
 kiseded hajón tsudálatoson verekedék által Rus-
 síába. A' kik-is, mint szintén amazok, együtt
 beszélgetve, a' halálról nem-is gondolkodva,
 halának-meg. Mellynek közelebb való okáról
 úgy vélekedik HAEN Úr *Pathol. T. II. p. 177.*
 a' hol ezeket elé-bezféli, hogy a' *Scorbutus*ban
 meg-rothadt vér, ki-rágván belől a' nagy ere-
 ket, és az egybe, omolván-ki az ő belső ré-
 szeikbe, a' miatt hóltak-meg minden fájda-
 lom, és előre való érzés nélkül oly hirtelen.

A' Kotszás és szánkzás hideg ellen semmit
 erő *Commotiók*. Mert ezen közben az ember
 tsendefen veszteg ül, a' szél-is sebesebben éri: in-
 nen a' lábaknak, kezeknek, fuleknek, orrnak meg-
 fagyása, leg-gyakrabban illy alkalmatóságokkal
 szokott meg-esni. A' Lovaglás közben ugyan
 inkább mozog az ember' teste, de a' hidegnek

el-üzésére magára e' sem elégséges. Azért, az ottan-ottan való serény gyaloglás mindenik *Commotiora* meg - kívántatik. A' gyaloglásba mindazáltal szükség leszzen a'ra jól vigyázni, ne hogy a' hidegtől egybe-szorult tüdőinket, az erőssen bé-lélekzelt sűrű hideg aér, midön ilyenkor a' vér nagyobb sebességgel és bővséggel rojúl által rajtok, meg-szakaszfa, vagy el-sullaszfa; mint ezt mejjunk' el-fojlodása, és pihegő lélekzet - vételünk-is értésünkre adja; fok meg-esett szomorú történetek-is bizonyítják. A' Sétálás és léptetve való vidám járás, a' kellemetes fel-melegedésig, bátorságos: és ez a' benn ülő embereknek, egy két óráig a' téli napokban, ok vetetlen szükséges, hogy ezzel a' ki-gőzölés és vizellet, (mellynek bővebb volta ilyenkor a' ki-gőzölés' fogyatkozását pótolja) elé-mozdittassék. Egyébként a' benn rekedett fok víztől, az ő vérek el-taknyosulván, mi-hellyt lágyúl az idő, náthával el-telnek. A' meg-izzadásig vitt *Commotio* annyiban káros, hogy, ha azután meg-fázunk, mélyebben belénk hat a' hideg.

Hogy az *Étel* és *Ital*-is fokot tégyen a' hamarébb vagy később meg-fázásra, a' tapasztalás-is bizonyítja, a' dolog' természete-is magával hozza. A' viz, hideg *Elementum*, innen a' hideget leg-hamarébb és nagyobb mértékbe bé-vefzi, és attól jéggé válik: a' savanyuk a' hidegséget nevelik. Azért, hogy az eledelek' rendiben az e'télék télre rofzszúl illjenek, akárki látja. Nem minden részből bátor-ságosok az olyanok-is, mellyek könnyen emésződnek, és a' vért hirtelen meg-bővítik, vagy ki-terjesztik. Mert, a' mint már régen meg-jegyzette-volt *HIPPOCRATES Aphor. 15. §. 1.* Télbe a' gyomor melegebb, innen több eledelt kíván, és jobban-is emészt: az álm-is igen hofzszu; melly a' nedvességeket benn tartóztatja. Ha tehát az eledelek igen könnyen emészto nek, nem léznen elégségesek meg-felelni a' gyomor' erejének; ha a' vér hirtelen

A' *Com-*
motio
mennire
bajnos ?

Télre mi-
tsoda ele-
delek alkal-
matofub-
bak ?

igen meg-bővülne, az a' testet felettebb meg-toltené; annyival inkább, ha egyizer'smind ki-terjesztő erő-is van benne, mint a' borban és égett-borban, az edényekben el nem férne. Mellyből a' lenne, hogy midon a' külső hideg a' ki-gőzölést benn rekeszti, a' testet-is körül öszvébb szoritja, a' fok vér a' belső részeknek és az agy-velőnek szorosabb edényeiben-is erőszakoson bé-furná magát; kivált mikor az alsó részek meg-fáztak; vagy erős *Com-motio* által a' vér nagyon meg-indittatott és fel-melegített. Bizonyítják ennek az okoskodásnak valóságát, a' *Substantiojus* eledelekkel élő és hőven pohározó Uri emberek közt, az erős hideg Farfangi napokban, olly gyakran történő, gyúlasztó, forró nyavalyák, tüdőknek és oldal' hártyáknak, májnak, toroknak, agy-kérgeknek gyúladási, egész és fél-gutta-ütetek, vér-pökések, kinos *fluxusok*, náthák 's a' t. Ezek így lévén, élzre-vehetjük, mit kellefsék várni a' fok bor és égett-bor italból vett meg-melegülésből-is. A' Bor, ha gyenge, vízzel a' testet meg-tölti: ha erős, a' vért nagyon ki-terjeszti, 's ha ki nem gőzölhet, az egész testet szörnyen el-bádjaasztja, 's az említett nyavalyákra nyakra fore vízi: ha ki-gőzöl, többire izzadságot, 's azután az erőtlent testben károsabb meg-fázást okoz. Az *Egett bor* mind ezeket nagyobb mértékben, hamarébb 's annyival veszedelmesebben tselekefzi, hogy az agy-velőre a' vért bővebben és sebesebben vivén, a' nyers nedvességeket az agy-velőnek szorosságaiiban mélyebben bé-furja; mellyből elébb ugyan meg-frisul az ember; de azután nagyobb el-bádgyad, érzékenytelen és álmos lézen, úgy hogy minekelötte magát élzre venné, a' hideg minden-felöl átal-járja, 's következképen egészen meg-is veszi. Gyakor példák esnek ilyenek, a' téli hideg éjtizakákon hozszafon kunn strásáló katonák közt: a' kik az égett-bort egyébkor-is nagyon szeretik, ilyenkor pedig hogy jobb kedvek légyen, és vé-

A' bor,
égett - bor
modjával
elvé jó.

kony köntösök' melegét pótolhassák, nem értvén a' benne el-rejtezett halált, kelletlenül bővebben ízfizák. Az ittasságot, a' meleg házba, sokszor nem érzi az ember; 's ha benn maradna, nem-is lenne attól semmi baja: de midőn a' hidegre ki-ment, helybe úgy meg-rézfegzik, úgy el-szakad minden ereje, hogy magát tellyeséggel nem bírja; 's valahol így le-lekötívén, a' hideg igen könnyen meg-öli. Meg-elik gyakorta az-is, kivált a' jó tárfak között, hogy bátorságot vévén magoknak a' rélzegítő italtól, künn a' hidegen eros *Commotiok*at téfznek, kiáltoznak, ordítanak, a' széllel izembe szánkázanak, lovagolnak 's a' t, mellybol-is, ritka, hogy valami torok 's tüdőbéli romlás ne következne. A' *Bor* és *égett-bor* tehát, *csak kevés mertékbe tanátsos a' hidegnek újesere.* De a'kor-is úgy, hogy valami kemény eledellel a' gyomor egyszer'smind erősítte meg; melly a' *Spiritust* bé-igya, és hirtelen a' fore repulni ne engedje. Így, midőn a' mezei munkás emberek, jó reggel, egy pohár *égett-bor* fel-hajtottak, 's a'ra egy darab fekete kenyeret meg-ettek, egész nap künn a' hidegen jó kedvel dolgoznak.

Hellyes köz mondás, hogy *télbe nem emberség a' vendéget ellen el-botsdtani.* Mert a' *Üres* gyomor és belek magok-is hideg természetü és *morrul* igen érzékeny vizes hárttyákból lévén készül-nem jó tél-ve, ha a' hideg aër azoknak üregibe mezite-be *utra in-* len száll-bé, a' belső részeket által-járván, az *dülni.* egész test hamarébb meg-fázik. Egyebként-is, az étel és ital, az egész testet nagyon erősíti; mint elébb a' *Hannibal'* tselekedetiből ki-tet-tett. De tartasuk meg azt-is, hogy a' kemény és száraz természetü étel és kevés ital, jóval *A' nöhez* jobban tartja a' gyomrot; 's a' testben-is *emefzhető* hidegnek inkább ellent-áll, mint a' leves, gyen-*kemény,* ge eledelek, és a' fok ital. A' fekete-sáros, *durva eie-* surü, enyves, száraz vértől elméjekben meg-*delek télre* háborodott emberek, minden tűz és ruházat *inkább it-* nélkül egy kamarába bé-zárva, fázás nélkül *lenek.*

töltik tsattogó télben-is az időt. A' rabotával élő szegény emberek, fekete kenyeret, málét, fajtót, túró, 's egyéb ilyen száraz termézetű eledelt esznek, 's egész nap-is fokszor semmit nem isznak, 's tsudáljuk, melly jól szenvedhetik, tsekély ruhákban egész nap a' hideget: midőn a' gyenge, vékony, nedves eledellel élő, fok bort 's égett-bort ivó személyek, a' házban-is majd meg-fagynak. A' víz t. i. magában-is hideg *Elementum*; de a' vért is, midőn bőven közibe elegyedett, meg-higítja, és el-lágyítja, hogy az, az edényeknek oldalait, egész erőben ne ürölhassa; mellyből kellene a' test' természeti melegének származni. Nem történetből, hanem valóságos természeti okból esett tehát, hogy tékre a' kerti zöldségek, nyers gyümölcsök, tejes és etzetes ételek, gyenge tsirkék, bárányok, a' konyhákrol ennyire ki-maradtak; és azok helyett a' kemény marha és díznó húfok, erdei sovány vadak, nagy testű szárnyas állatok és halak, bé-szozott, fel-sustelt, bé-pátzot, szélen szárazított, durva húfok, kápolzta, répa, hagyma, torma, mustár, fajt 's több e'féle nehéz emészthető, szűken tápláló, de vastag, tartós, sovány, sós, meleg vért tsináló eledelek kerültek-elé. A' lágyabb téli napokban mindazáltal ezek sem annyira bátorságotok. A' jó erős ó bort ilyenkor módjával viz nélkül innya, fokot fegit. Ezeket a' hidegről közönségesen.

§. LXXVIII.

Ha pedig a' hideg *Aer* egyszer'smind nedves is léfzen, a'kor nem kívül-süttő kementzekkel; hanem belől-süttőkkel kell a' szobákat melegíteni, még pedig, ha lehet, jól lángoló száraz fákkal: mert a' láng a' házbéli *Aer*nek nedveségét magához húzza, és a' süttel együtt a' keményen
ki-

ki-vízi; egyébként pedig az Aérrel együtt a' nedveség-is meg-melegednék, melly az egészséggel igenellenkezik. Sokan ha a' szem állhatná, az ilyen Aérü házban, fedetlen edényekben, fűszerfűszamokat-is bőven tartani, jónak tartanak.

Már fellyebb meg-műtattuk-vala elégségesképen, melly igen szükséges légyen a' házunk embereknek, kivált a' kiknek lakásunk, az északi hidegebb tartományokban esett; és a' Lucomoriai népekkel, békák' és fetskék' módjára, télre meg-halni, tavaszra fel-támadni; a' darvakkal melegebb országokra által-költözni; vagy a' medvékkel földi mély barlangokba el-rejtezve alunni, nem természetünk. Most azért csak a' házak' bé-fűtésének módjairól térszünk ide néhány jegyzéseket, hogy t. i. azok közül, mellyik? mikor? miként egyezték inkább egészségünkkel?

A' Háza-
kat mitént
jobb juttat-
ni?

A' belől fűtő vagy tüzelő tdgas szdju kementzek, a' közönséges életre, minthogy egyszerű'smind sütni, főzni-is, lehet alattok, legelőbb valók az egészségre-is, a' mennyiben a' házbéli aért, a' rossz gőzöktől meg-szabadítják, kivált az alatt való nedves házakban, és őszszel 's tavaszszal, mikor nagy hidegek nintsenek, leg-alkalmatosabbak. Hanem, sok fával, egyenetlenül, és inkább csak elől melegítenek; 's hamar meg-is hűlnek; bé-sziván az ajtók' és ablakok' nyilásfain a' külső hideget, a' magok melegét pedig a' házból vízfűzavonván, 's a' kürtöken a' füsttel együtt ki-repitvén.

A' kisdud vas ajtókkal bé-zárható belől fűtő, vagy bé-szivó kementzek kevesebb fűt kívánnak, tartótabban melegítenek, kivált ha a' kürtőjek keresztül fordítható nyelvel, a' tüznek elégeése után bé-zárattatik; e' mellett a' házból-is bé-szivják a' meg-tisztátalanult aért. Ennyiben azért a' szabad száju kementzéknél ház' melegíteni előbb valók. Hanem annyiban na-

gyobb vigyázást kívánnak, hogy ha a' kürtőjek, míg a' szén jól ki nem gőzölte magát, bé-zárattatik, az eleven szenek' gőze a' házba jó vízfűza, és bádgyadtságot, fő-fájást, ájulást, hányást, tagak' részketését, sőt a' izoros háló házakban, halált-is könnyen okozhat.

A' kívül fűttők e'ben a' részben bátorságosabbak, a' nagy magofs házakat-is egyenlobben melegítik: a' fűtet sem botsátják-ki a' házba, mint a' két első; nem tsak fával, hanem akármi tüzet fogó *materiával*, giz-gazzal, belső alkalmatlanság nélkül bé-lehet fűtteni: a' meleg sem szürődik-ki rajtok a' házból: a' házat és házi portékákat-is tisztábban, tsinosabban lehet ezek mellett tartani, innen közönségesebb szokásba-is vagynak.

A'ra mindazáltal a' kívül fűttőkben igen szükség vigyázni, hogy egyszer-is igen bé ne hevítsek: mert az ilyen meg-rekedt meleg, a' házba rosz gözt tsinál, a' melly fő-fájást, el-ájulást 's a' t. szerez: de el-is hafadoznak a' kályhák, mellyen a' fűst ki-jő, és mikor bé-tapaszttják, fokáig, mind annyiszor, rosz szagja vagyon, 's azon közben a' ház-is el-hül. Tanátsosabb azért a' tüzet ez okokra nézve-is gyakran újjítani: de azért-is, hogy midőn a' házból ottan-ottan ki 's bé-járunk, a' nagy melegnek nagy hideggel, nagy hidegnek nagy meleggel birtelen való fel-tserélése nem annyira teher kárr.

Szükség továbbá az ilyen kementzék, a' portól és pilyhéktől gyakran jól meg-törölni; mert ezekből-is igen rosz gőzök támadnak; és az így kívül fűttött házakat, télnek idején ottan-ottan ki-szellőztetni, 's holmi jó szagu füsttel fűstelgetni. A' Kályhák-is, ha mázasok, tisztábban tartják a' házbéli aërt; mert a' puszta tserepek, magokba sziván a' házbéli 'siros nedvességeket, valahányszor újra hevítettnek, mind annyiszor rosz gözt tsinálnak; de nem-is tisztíthatnak a' portól, pilyhéktől úgy, mint

A' vas a' mázas kementzék. A' *Vas-fűttők*, körül, fűttők ni- igen birtelen és erősen melegítenek, midőn távo-

távolabb még nagyon hideg a' ház; hamar meg-is hulnek, mellyel a' vérenek egyenlő ke-
 rülését nagyon el bontják; ro'sdás, szorító, ért alkal-
matlanok?
 gálitz-köves szagjokkal a' tudoknak és a' fő-
 nek-is ártanak. A' tiszta eleven szenekkel,
 kementze nélkül való ház melegítésnek veze-
 delmes vóltáról már fellyebb szólottunk: mel-
 lyet méltó lészzen az Olvasónak újra meg-te-
 kinteni. HELMONTIVST, azt az elébb is emli-
 tett, hires, nagy elméjű, de elméségével fok
 dolgokban vizsgálta élt *Medicust*, mikor ő ma-
 ga femmi ro'szszat nem érzene, fél-hóltan hü-
 zá-ki asztala mellől a' maga leánya, észre-vé-
 vén a' szénnek szagját a' házban; mellyet tsak
 keze' és tentája' engedztelésére vitetett-vala-bé,
 BOERHAAVE írja *de Morb. Nerv. p. 253.* Ugyan
 ott említi, hogy ő maga egykor egy Uri ház-
 hoz bé-térvén, látja, hogy az asztal körül
 ülo Kis-Afziszonyok, mindnyájon mint a' ha-
 lálnak meg aunyi képei, úgy néznek, és már
 fulladó félben vagynak; mellyre, mig hirte-
 len az ajtókat ablakokat meg-nyithatták, ki-
 tsinybe múlt-el, hogy maga-is le-nem rogygyott.
 Oka tsak a' *Herbatbee* üstöskéhez viz' mele-
 giteni szén-fogóba bé-vitt eleven szénnek gő-
 ze vala. A' melly alkalmatossággal azt jegy-
 zi-meg, hogy ha az eleven szénre, jó bőven főt
 hintenek, vagy a' házba bé-zárva puska-port
 gyújtanak-meg, a' szénnek gőze nem annyira árt-
 hat. Azokat a' személlyeket pedig, a' kik ilyen
 göztől meg-fulladtak, hideg vízzel jóvalja meg-
 hinteni, vagy egészen hideg vízbe vetni.

Eleven
szenekkel
melegíteni
nem bátor-
ságos.

A' *Livoniai, Irlandiai, Norvegiai,* és Hóval vá-
ló dörgő-
lés a' meg-
fagyott vé-
szeket en-
gejzteli.
 más északi hideg tartományokat lakó embe-
 reknek szokások, hogy mikor hószszas fázó-
 dás után, estve, a' meleg házakba akarnak men-
 ni, kezeiket, láboikat, orrokat és füleket,
 mellyeket a' hideg inkább el-tanyarított, hó-
 val jól meg-dörgölik, mellyel a' fagyat árta-
 lom nélkül ki-ólvasztják.

Meg-esik nálunk-is fokakon, mikor erős
 télbe, a' bérlett kesztyükben, vagy meleg kap-
 ták-

Hogy a hideg meg-
ne tsipje
külső tag-
jainkat,
hogy kell
el-kerülni?

tzákban meg-izzadt tagjaik hitelen nagyo meg-fáznak, vagy a' gyengébb, véres test gyermekek és ifjak mezitelen kézzel, és gyen-ge tsizmákban meg-nedvesült lábakkal, az erős hidegen fokáig mulatnak, hogy kezek' és lábok' újjait, talpokat, orrokat, füleket meg-tsipji a' hideg. Mellytől azon részek meg-tüzesülnek, meg-dagadnak, erős vízketést, fájdalmot szenvednek, néha ki-is sebesülnek, vagy el-halnak; mellyek ha szinte későre-hárá, a'kor meg-gyógyúlnak-is, de azután-is fok esztendőig, ha ugyan gondoson magokra nem vigyáznak, a' hideg bé-állásával, kiken őzfzel mindjárt, kiken egész télen által, kiken tavaszfzal, önként, nagy alkalmatlansággal, meg-újjúlnak. A' miéink vak-tetünek hívják: Deakül Pernio.

Ennek meg-előzésére *commendāja Doctor Tissot Anleitung für das Landvolck in Absicht auf seine Gesundheit* §. 465. hogy az ember mosdjék mindenkor hideg vízzel: a' gyermekek pedig őzfzel jó elein el-kezdve, minden reggel és vatsora előtt egy-nehány minutáig dugják a' kezeket jó hideg vízbe, mellyet télen által se mulassanak-el, akármi hideg légyen is a' viz; a' lábainkat-is kétszer, háromszor egy héten, így hideg vízbe mártani jó lézen. Mellyel kevés esztendők alatt úgy meg-erősedik az ő bőrök, hogy azután a' hideg meg-tsipésétől nem félhetnek. A' nagy embereknek nem annyira volna bátorságos e'hez kezdeni. Vigyázni kell a'ra-is, hogy mikor a' gyermekek, a' hidegről meg-fázva bé-mennek, a' tűzhez mindjárt közel ne menjenek, kezeket és lábokat a' tűzhez ne tartsák, meleg kályhákra ne tegyék; mert leg-gyakrabban az említett *fagyos dagaxatok* ettől léznek. Nem jó a' gyermeket keztyuhez szoktatni: és ha bizonyos okokra nézve a' nélkül nem lehetnének-is, az ő keztyüjek, tsak vékony, sima irhábúl légyen. Ha pedig már a' hideg valamely rézeket meg-tsipje, mig a' fagyos da-
gana-

ganatok nem fájnak, hanem csak el-fejérülnek, és nem érzenek, vagy kevésé meg-tuzesülnek 's vízkutnek; ennek meg-orvoslására-is, a' mint D. Tissot l. c. mind magán, mind másokon sokszor próbálta, nints hasznosabb, mint a' meg-sértődött részeket mindennap néhány izben, egy-egy kevésé hideg vízbe tenni, vagy a ba mártott ruhával bé-takarni, vagy, a' melly ennél-is bathatósfabb, hóval vagy jéggel meg-dörgölni. Ettől ugyan első pillantatban éles fájdalmot érzenek, a' melly hamar el-múlik, újjaik-is a' vízben egy kevésé meg-mervednek, nem érzenek; de lassanként magoktól megint fel-melegednek: a' hótól, jégtől pedig meg-is tuzesülnek és égnek; de ez-is kevésé tart, egy fertály óra múlva ismét semmi fájdalmok nem lézen. Ezzel azért, meg-törölvén és meg-száraztván a' nedvességtől a' kezeiket, vagy egyéb hideg-vette részeiket, tartsák száraz, gyenge melegbe: két három nap egymás után így meg-dörgölvén, vagy vontatván kezeiket, a' bőrök meg-fonnyad, egybe-rántzosul, 's e'vel tökéletesen meg-gyógyul, 's azon a' télen többé bajok véle nem lézen. Más elztendőben-is, ha elein így tselekesznek, azon *affecti*ot egézen el-kerulhetik.

Hogy ha pedig valaki, azt az erős hidegbe való vontatást, kényelése, vagy testének felettébb való érzékenysége miatt ki nem állhatná; vagy a' fagy, annyira ment-vólna, hogy a' részeket tuzes fájdalmok fogták-el, és a' bőr' színe-is fel-tsattagzott; úgy a' hideg vízzel és hóval való mosódás ártalmos vólna; hanem, ha csak tuzesek, fájós részeiket tartsák éjjel nappal lágy meleg keztyukben, salavárikban; ha pedig mint az égés fel-is tsattantak, vontassák lágy melegnél melegebb vízbe, mellybe tós répa hajat, vagy holmi febre való füveket, minémuek a' *Betonica*, apró Bójtörján, Isóp, Kuta, Ro'smarint, Majoránt, Levendula, Ró'sa 's a' t. löztek-meg, és egy tizen-

A hideg-
vette része
ket hogy
kell orvu-
jóini?

tizenhatod résznyi bor-etzet-et-is töltöttek hozzá: vagy borongásák 's kötözzék e'be mártott néhány rétu ruhákkal, ottan-ottan újjítva, hogy meg ne huljen. A' magok meleg vizelletével mosogatni-is magára, vagy méz vízzel elegy, ditsértetik. A' Bor-etzettel való párolás ennél-is hathatósabb. LINNAEVS *Amoen. Acad. T. III. p. 175.* az ilyen hideg tsipte daganatokra, tsalhatatlan, és minden egyéb eszközök felett hamar segítő szernek írja a' főből vett savanyu *Spirituust* (*Spirium fulis acidum*) ha ezzel azokat nehányszor meg-hintezik. Mellyben az a' jó-is meg-van, hogy az így meg-gyógyúlt daganatok soha többé meg-fem újjúlnak. A' *Lapponiaiakról* pedig azt jegyzi-meg, hogy azok a' *Rangifer* szarvas fajtból, a' tűznél olajat ólvasztanak-ki, és azzal mázsalják-bé hideg-vette részeket. Melly helyett UNZER kiváltképen való haszonnal segíteni mondja *der Arzt B. I. p. 642.* a' másféle fajtnak olaját-is, ha hév vafat sütogetvén belé úgy ólvasztják-ki. Magát a' fajtót-is szelitenként meg-piritva, jó melegen reá kötni, ditsértetik, úgy a' sütos meleg hammu 'satskó-is. Akár mellyikkel étek-légyen, szükség, hogy azután illendő takarókkal a' külső hideg ellen fájos részeiket gondoson védelmezzék. Ha a' párlás és kötözés alatt a' hő-rök igen meg-gyengült, felényi vízzel elegyített kámforos égett-borral mosogatni fokot segit. A' *Terpentina* olajjal vagy kö-olajjal való kengetés-is, magára, vagy kénko bal'sammal (*Bal'amo sulphuris*) elegy, úgy, ha egyéb nints, a' fős káposzta levéllel való béraggatás-is, a' savanyu kováz, rothadt alma, fagyos ló-ganój, sült répa fótalan vajjal egybe-törve, mint a' szegényebb rendü emberek példái mutatják, a' hideg-vette részeket jól orvosólják. A' kutya-bőrből kélzült lágy kélztyük, vagy orr és ful-tokok-is e' végre az egyéb bőrből valóknál jobbnak tartatnak. Ha ki-lebesultek a' hideg-vette részek, a' *Myrrba* olaj

olaj, fejér liliom vagy tojás, olajjal elegy, ezt-is meg-gyógyítja.

Ha pedig az *inflammatio*k igen nagy fájdalommal és hideg-lelős forrossággal vólnának, az ér-vágatás, *clysterozás*, hivesítő *laxativák* és *mixturák*-is meg-kivántatnak.

Azokról a' hidegtől kapott, erős és kinos fájdalomokról, mellyeket *fluxusnak*, *rheumatis-* *A' fluxus-*
musnak 's az izekben közvénynek nevezünk, *béli kinos*
 hogy tödalékül ezt-is meg-empltsem, LINNAEVS *fájdalom*
 fzerint így lehet gondolkodni: Szerzik ezeket *mitől van?*
 a' ki-gőzölni való, de most a' hidegtől benn
 rekedt, és ide fészket vert nedveségekben
 özve ment nyers sónak vadgaló és szúró szá-
 lkái. Olyan természete van t. i. a' sónak,
 hogy annak részei a' meleg vízben egészen el-ól-
 vadnak és láthatatlanokká léznek; de ha a' víz
 meg-hűl, a'ból ki-válnak, és lántsa forma kri-
 stály szálkákat formálnak. A' melly termé-
 zeteket, hogy a' mi testünk' nedveségeiben
 le-vetkezzék; e're hoszfzas rontsolás, fok szü-
 rögetés, elegyitgetés, tisztogatás kivántatik
 mindenkor; melly a' téli hidegbe, és kevés
*Commotio*k közt véghez ritkán mehet. Ide jár-
 rúl, hogy télbe lők durva, kemény, sós, tsi-
 pós eledelekkel-is élünk; mellyekből több só
 gyűl a' mi vérünkbe, mint nyárba, a' vizes, fa-
 létromos, gyenge, kerti veteményekből, és
 egyéb nyári eledelekből. De nyárba-is, melly
 nagy tsipősége legyen ennek a' sónak, a' ki-
 gőzőlő nedveségekben, tapasztaljuk a' verej-
 tékből, ha a' szemünkbe, vagy ki-febesült re-
 szeinkre ment. Télbe-is, mikor ez a' náthá-
 val, orrunk' és tüdőink' belső részeiben ki-fzi-
 várgott, vég nélkül ptrüzkoltet, 's köhög-
 tet, sőt, mint a' tüz fel-égeti és ki-febesíti orrun-
 kat és tüdőinket. Midőn tehát ez a' tsipós
 só, a' mi vérünkben így meg-gyűlt, meg-lem-
 lágyúlhatott, ki-fem gőzölöghatett; a' bőr a-
 latt közel eső, érzékeny, inas hártyáknak vé-
 kony edényetskéiben meg-hidegűl és vastagűl,
 és az ezekben lévő, vizes nedveségben özve
 forr;

forr; kemény, valtag, által nem folyható zsálkákat formál: a' mellyek azokban, az egyébképen-is szorofs, de most a' hidegtől jobban is egybe kutzorodott edényetskében meg-rekednek, azokat élesen értegetni, szúrni kezdik. Mellyre, azok az érzékeny, *fibrák*, az ő természetek szerint, még inkább öfzve sugorodnak, és a' fájdalom annál inkább nevededik. Így esik, hogy ez a' kinos nyavalya, többire éjtizakai álmunkba, a' nyakunknak bal részét és a' bal vállunkat szokta el-fogni; minthogy ezen részeink a' takarózó alól gyakorta kiállanak, az ágyak-is igen úgy vagynak fővel az ablak-felé fordítva, hogy a' ízél ezeket csak nem mezeitelen érheti. Neveli ezt az érzékenyebb 's szorofsabb helyeken, minémük, az inak és tsontoknak takaró hártái, és épen el szenvedhetetlenné téfzi a' hátul elé tafzító vérnek oda rohanása; melly-is az öfzönre-mott oda inkább fiet. Melly miatt, az így különösen meg-fázott részekben veszedelmes gyúladások, a' gyúladásból el-rothadások, e ből ismét halál sokszor következnek. Jegyezzük-meg, hogy az e'féle *fluxusok*, vagy *rheumatismusok* rend szerint azon részeknek valami nyiláson hirtelen és erőssen lett különös meghulélekből, az erőtlenebb és érzékenyebb szemellyeken olyankor szoktak esni, mikor a' telt egyébütt meleg.

Széles út nyitódnék már itt nékem a' hidegből származni szokott egyéb éles nyavalyák természeteknek és orvoslásainak bővebb magyarázatjára-is. De ezt a' gyógyító Orvosokra bizon; tartván attól, hogy né talám a' hidegrol, és annak *Diaeta* által lehető orvoslásáról való beszéllgetésem, már-is igen sokra terjedett. Ez egyet mindazáltal újra meg-em-

Miként líteni el-nem múlathatom, melly veszedelmes *leheffen* legyen a' köz-népnek szokása, midou az ilyen *rajta segí-* hidegből kapott fájdalmasok sok ko-fenyő - kö- *teni?* mény olajos, fűszerfzamos égett-bor és bor itallal akarja el-hárítani; holott, a' mint lá-
tók,

rök, az e'féle belső hevito izerek lebellébb folyásra indítván az egész testben kerengő vért, e'vel a' meg-gyúladált, meg-rothadált, és az ezt nyomba követő halált kézen fogva vonják magok után. Ellenben, láthatjuk ezekből, melly igen szükséges légyen, ilyen alkalmatosságokkal, kivált a' véreiebb izemélyeken, a' bőv, és, a' környül állások izerint, meg-is újított ér-vágatás, hogy t. i. a' vérnek, a' megdugúlt fájdalmas helyekre való rohanása gyenguljen: nem különben, hogy a' fok meleg vizes italok, hogy a' nedveségek higuljanak és az öfzve verodett fertő só-szállakák újra elolvadjanak; úgy a' külső melengetés-is, és az elébb említett *alkalinus* és olajos kenők és kö-tők-is ilyenkor fokot fegethetnek.

Nem mellözhető: el, mi nek - előtte a' hideg ártalmainak orvofölgatásáról kezemet le-venném, *A' hideg-
ho y elé ne hozzam, a'béli dírséretes szor-bemeg-fa-
galmatosságot-is némelly új Orvofoknak, ma-gyottakar,
ként lehetne az egészen meg-fagyott embereket meg-eleve-
életre hozni, a' vízben vagy egyebként meg-níteni
fúladatnak példái szert. Ritkábbak ugyan, hogy ke-
meg kell vallani, e're a' példák mint amarra: lene?*

de nem is próbálgatták eddig annyira. KRÜ-GER' bizonyítása után írja UNZER, *der Arzt* B. I. p. 642. hogy egy gyermek negyed nap múlva találtatván meg-fagyva, melengetés által újra meg-elevenített. Annyival inkább lehetne tehát reménység azok aránt, a' kik csak kevés órákig állottak meg-fagyva, ha' olly hamar veztekbe nem hagyják őket. A' próbák, mellyeken által kellene őket vinni, ezek: a' hóval való dörgölés, vagy hó vízbe való merítés, rázás, fúrlás, és tsendes melengetés. A' meg-fagyott gyumoltsöt 's toját, ha hideg vízbe tézik, jég borítja-bé a' külső színeket, ha ezt le-tesztik 's úgy vízfúza tézik, másod-szor-is, harmadszor-is meg-jegesül; mellyel a' belső részek egészen meg-enged, és régi eleven-séget mutat. Ezeket azért meg-kellene próbálni a' meg-fagyott emberen-is. E' meg-es-
L e v é n,

vén, annál a' viznél kevésfel melegebb helyre, szalmába, ló-ganéjba, vagy ágy leplek közli kellene takarni. Mert a' hirtelenebb való melegítés, el-rothadált szerzene benne. Mikor e' izerint a' külső aérrel egy forma melegséget nyerne a' test, a'kor lágy meleg pósztóval, minden részzeit, kiváltképen azokat, mellyek inkább meg-fagytak-volt, dörgölni, az egész testet rázni és mozgatni, a' tüdőjébe meleg lehelletet fúvni, alól *cluyt*ert vetni-bé, inakat elevenítő *Spiritus*fal kenegetni, azt az orrába-is fel-fúvni, 's egyébképen-is minden-felől ösztönözni kellene; hogy a' nedvességek benne valami módon újra meg-induljonak. Mellynek, ha csak leg-kissebb jelét vehetnék észre, jól volna a' dolog: mert a' többi önként következnek. A' munka véle kevés: nem lehetne fájni, ha hiában esnék-is. A' ló-ganéjba való temetés rúratska; de szép lenne akárhol a' halottaiból lett meg-elevenedés. A' lehetőség bizony, a' meg fagytakra nézve-is nem kevesebb, mint a' vízben vagy másként meg-fulladtakra nézve. Sőt, a' menyiben, a' meg-fulladásba, a' vér a' tüdőbe megdugulván, egyeneien a' Szívet, az életnek kútfejét nyomja-el, és ha jól egybe alutt, rothadás nélkül meg-sem higulhat; jóval kevesebb mint a' meg-fagyásban, a' hol a' testnek külső színéről harapozik a' nedvességeknek egybe-állása bé-telé; a' Szív és annak környéke pedig, fokig szabadon, hig és meleg vérrel marad; a' fagyos vagy jéggé vált nedvességek is romlás nélkül meg-olvadhatnak, csak illendő melengetés járuljon hozzok. Így elevenítmeg a' tavaszi lassan kezdődő meleg, a' békákat, denevéreket, fetskéket, legyeket és sok egyéb, télen által fagyva heverő, állatokat. Az emberekre nézve-is, ha hihetnök, nevezetes volna, a' mit-ir *Alex. Guagvino* Muszka *Oberster*, a'kor a' Russiai végső Erőtségnek *Vitebsk*ának *Commenlansa*, hogy Russiának külső Izélén, *Luconwria* nevű tartományban, egész

Nem-

Nemzet volna olyan, mellyben az emberek minden esztendőben meg-fagynak, folyni kezdvén az orrok' leve *Novembernek 27-ik* napján, és a' földtől fogva az orrok' lyukán fel az agyok' velejéig egy jég tsapot tsinálván, mellyel magok-is egészen meg-fagynak, el-halnak, és télen által így hólton hevernek, míg tavaszfzal, *24-ik Aprilisben* újra fel-támadnak. A' kik pedig orrok' levét meg-fagyni nem engedik, az agyok' veleje maga fagyván-meg, azzal örökösen meg-halnak. Mint ezt az ő és *Herbenstein* krásaikból ki-jegyzette az elébb ki nevezett helyen UNZER.

NYÓLTZADIK RÉSZ.

A' Meleg Aërnek ártalmi ellen.

§. LXXIX.

Mikor fokáig nagy száraz hévfégek uralkodnak, olyankor azok, mellyek hivesítenek és a' rothadásnak ellent-állanak, fokot használhatnak. Minémüek: a' nyugalom, álm, tiszta, jó hideg viz ital, minden-féle savanyu izü italok és ételek, az igen fojtós izüeken kívül; a' saláta, *endivia*, és egyéb enni való, viz izü zöldségek, a' salétrom, szőke savó, 's a' t. A' kiket a' szorulás erőssen tart, minthogy a' forroságot semmi inkább nem neveli, mint a' belekben fokáig heverő ganéjnak rothadt gőze; szükség lészzen olyanokat választani az ételek 's italok közül, mellyek egyszer'smind a' hasat-is lágyítják, mint a' bor-kő, húfos-szilva, 's a' t. Sőt, ha ezek elég-ségesek nem volnának, holmi savanyu izü patikai *Laxatívát*-is kellett venni, leg-alább ha-

mad-napban egyfzer. A' házak közül-is, ilyenkorra az alatt való nyirkas házak alkalmatofabak, mint a' felső *Contignatiok*. Még pedig, mint-hogy a' fejer szín a' Nap' sugarait vilzsa szokta verni, a' fekete szín pedig bé-izsza, és által-botsátja azokat; nyárra a' kívül fejéren, belől teketén festett házat, jobbnak tartja BOERHAAVE. Ugyan ez okból a' köntös-is, ha fejer színü, nagyobb hiveséget tart, mintha más színü; a' kalapok-is, ha fellyül fejérek, alól feketek vólnának, jobb árnyéket és nagyobb hiveséget tartanának, mintha egészen tejérek vagy teketék. Továbbá, igen szépen hivesedik és nedvesedik az *Aér* azzal-is, ha a' házak' *pavimentumát* hideg vízzel ottan-ottan öntözik, vagy egyik edényből a' másba ott sok hideg vizet töltögetnek, vagy hideg vizes edényekben széllyel iris zöld füz, nyár vagy eper-fa ágakat, szöllő-velzszüket, új ró'sa és borza virágokat tartanak: mert ezek fok hives vizes gözt szoktak önnön magokból az *Aérbe* botsátani. A' szép kies réteken, zöldellő árnyékos berkeken, erdöken, és kertekben való múlatozás-is, föként a' hideg vízben való feredezés, tsudaképen élesztik a' hivesgben el-afzott es el-tikkadt személlyeket. De jegyczd-meg, hogy izzadó testel, akármi okból támadt-is véredben a' forróság, ha úgy nem akaríz járnai, mint régen Nagy Sándor a' *Cydnus* folyó vizében, soha erös hideg vízbe ne szállj; hanem várakozz, mig az izzadtság magában el-múlik, és tested gyengen hivesedni kezd.

A' hivesi-
sü vagy
nyári Di-
Valamiket a' természeti belső meleget ne-
velni irtunk-vala §. LXXVII. a' nagy hives-
ségnek idején mind ártalnosok: hatznosok el-
lenden, a' mellyek azt tsendesitik; úgy mint:
belöl

ből az elme és testbéli tsendesség: kívül a Nap' tényét el-fordító árnyékok, testünk' meleg gőzit el-vivő gyenge szellők, (mert az erősebb szelek ilyenkor-is ártanak) bőven nevenítő 's hivesítő italok, kedves savanyúságokkal a' vérbéli othadó tsipős sólságot óltó, nyers gyümölcsök és kerti zöldségek. *Ismer*: mellyekben egy kevésbé meg-savanyodható nyúlóság vagyon, a' mellyel tartóztatják, hogy a' vizes rész, a' vérből hirtelen ki ne költözheffen, a' vérnek kerengését - is lágyabbá tsendesebbé téfzik. Minémüek: a' téfztás és tejes ételek, árpa, zab, köles, és risikásák, marha hús lév; a' húfok' rendiben, a' borju, bárány, juh, és házi majorságok, kivált a' tsirkék egressel főzve, a' frifs halak, rákok. Az italok közt; a' jó ser, gyengén savanyu, kivált a' verefs színü termés borok: Tzitrom lével savanyított vizek, magokra, vagy nád- mézzel *Limonad*nak el-készítve; a' szegényebb renduek' számára, a' tiszta izü e-tzettel kedves savanyuságig meg-elegyített frifs hideg viz, és tiszta szöke savó; a' mellyek a' drága *Limonad*knál hasznokra nézve, nem alább v ló hivesítő italok.

A' *Kön:ösök* közt, a' mellyek *fejer* lenből és feiyemből képzultek, a' testet leg-hivesebben tartják. A' *verefs szín*-is, minthogy a' fejer szín után, a' Nap' sugárit leg-inkább akadályoztatja, egyéb színeknel hivesebb. A' *feket* és *zöld színek* a' Nap' sugárit nagy részén által-zúrik, és a' feketéhez közelgetnek; 's e're nézve inkább télre valók: mint mind ezeket, szokála szerint, böltsen okoskodva, feljegyzette a' Nagy BOERHAAVE *Elem. Chem. T. I. p. 189.* és szép példákkal meg-is világosította.

A' *Viz* a' mennyivel nehezebb, annyival hidegebb *Elementum* az aérnél; és ha árnyékos helyen az aérbe elegyedhetik, a' száraz hév-ség' ártalmát leg-szebben tartóztatja. Innen a' déli és nap-keleti melegebb tartományokat

lakó tehetősebb kényes Uraknak szokások, hogy a' magok márvány-kövel *pariven/umo-* zott nyári nagy pátájokon, hives forrásokból jövő friss vizeket eresztenek tsatornákon által; vagy a' földbe készítenek nagy kövekből magoknak hivesítő *Grottdkat*, melyeknek zöld kömőhával rakatott oldalain, az oda vett, szép tiszta forrás' vizek szüntelen tsepegdegelnek. *HALES Static. Veget.* írja, hogy ő nyári napokban, egy 71, fontot és 16, *lotot* nyomó törpe, friss, körtvély-fát a' gyökerével vízbe eresztvén, úgy tapasztalta, hogy az, tíz óra alatt, 15, font vizet szívott magába, melyből 16, *lotot* gőzölt-ki a' körül lévő *aër*-be: mászszor az alma-körtvély és baratzk-fáknak nagy ágait vízbe tévén, azok 12, óra alatt 30, 40, 50, 60, *lot* vizet ittak-bé, míg a' levelek-is raktok voltak; levelek nélkül pedig majd semmit sem. Mellyekből képzelhetni, melly szépen és nagy mértékbe hivesítsék az *aër*-nek hévségét, a' szép, zöld fák' leveleiből ki-gőzölő tiszta víznek részetskéi, a' ligetes, berkes, füves, és a' kies *Alleek* közti foglaltatott sétáló helyyeken.

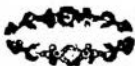
Az *Aequator* alatt, és körül lévő meleg *Indiakon*, nevezetesen *Ormus* szigetében, mikor a' Nap, egy éltendőben, kétszer az ő fejek felett által 's meg-vízszá-mégyen, és az *aër* szörnyen meg-hevül, a' lakofok egész napot árnyékos helyyeken, nyakig a' folyó vizekbe ereszkedve, töltenek. Így tanulnak ezt a' természethől az oktalan állatok-is, a' mellyek nagy hévségnek idején, delelni a' folyó vizek mellé le-szállanak, sőt a' vizekbe bé-állva kérődnek.

A' Napnak egyenesen sütő fényéről, közötteünk-is szukség tudni, hogy attól tavaszszal eröffen-sü-és nyárba, midön fokáig jutotték az ő me-ző sugári-zitelen fejeket, nagy bádgyadtságot, forró nak *ártal-*hideget, torok-fájást, nyak-dagadást, bé-ruke-dést, száraz szem-fájást, főbéli nehézséget és *ua.* fájdalmot fokban kaptak: némellyek meg-is tébolyodtak, sőt egészen meg-dühödtek 's gutta-ütés-

ütésbe estek. Egyéb tagok - is, mellyek a' Nap - fénynek hoszfazon ki-vóltak tétetve, mint a' tüztől, úgy el-égtenek, meg-feketedtenek, meg-merevedtenek és el-száradtanak.

Mind ezek a' gonoszok pedig leg-hamarébb és nagyobb mértékben, az olyanokon szoktak meg-esni, a' kik kényesebben neveltettek, és érzékenyebb testek van: máfokon, mikor *Commotió*tól, vagy fok borítottól fel-melegedvén, ki-feküsznek a' Napfényre, és ott alufznak, vagy, ha lábokkal hives, nedves földön állván, a' Nap úgy suti mezitelen fejeket. Mint mind ezeket példakkal világosítja Tissot a' n. h. §. 153. Melly nagy erejek légyen, a' hová sütnek a' Nap' fugárinak, vehetjük észre a'ból-is, hogy attól a' nagy kövek, értz-nemek-is egészen meg-hevulnek, midőn fokáig a' Nap-fényre ki-téve állanak. Ezek fértése ellen jól használnak a' gyenge meleg láb - vizek, és ha az emberek a' fejeket friss vízbe, mellybe kevés ró'sa, vagy közönséges etzetet-is elegyítettek, megmártot ruhákkal ottan-ottan bé-borítják: s azon közben valami lágyító *clyster*rel, vagy hivesítő *laxativá*val-is élnek. Ha pedig az ártalmok nagyobb mértékben vagynak, az érvágotást, hivesítő és nedvesítő *mixturá*kat, és egyéb forró nyavalyához való orvofságokat sem lehet el-múlatni. Mit tégyen e' rézben is a' hozzá szokás, tsudálva láthatjuk azokban a' mezei parasztokban, a' kik a' leghevesebb *Caniculai* napokban-is, szembe a' Nappal hanyot ki-feküvén, szájok ki-tátva, és verejtékbe borulva néhány órákig ártalom nélkül el-alufznak.

A' Nap
fénynek
ártalmát
hogyan kell
orvosolni?

KILENTZEDIK RÉSZ.

A' Dögleletes Aérnek ártalmi ellen.

§. LXXX.

Nedves melegséget az Aérnek, valamint az, legveszedelmesebb, úgy leg-szorgalmatosabban kellenék orvosólnunk. De bizony, gyakran fájdalommal kelletik szemlélnünk, melly keveset tehet ez ellen minden emberi szorgalmatosság. Leghasznosabb *antidotum* volna ez ellen, ha az ilyen meg-veszett Aérü helyet jó elein megszűre el-kerülhetnök. De ha azt nem tselekedhetjük, jó léssen, 1.) Sok helyeken szalmából, vagy egyéb könnyen égő *materiákból*, mellyek közt a' fenyő-fa, köris-fa, tseres-fa, üröm, nagyon ditsértetnek, nagy lángoló tüzeket tenni, mellyek az a'féle mérges gőzöket rész szerint meg-emésztik, rész szerint, szelet támasztván, el-osztatják. 2.) A' házakat és házak' környéket, bűdös-kő', gyanta', fenyő-mag', puska-por', tömjén,' salétrom' füstel ottan-ottan jól meg-füttlenni; vagy etzettel, bűdös-kő' és salétrom' *Spiritus*sal meg-párálni. A' Templomokat-is bizony, mellyek többire bé-zárva állanak, és temető helyeket, nem ok nélkül kezdték a' Régiek tömjénnel füttlenni. Igen sokat téssen 3.) az e'féle rothadt, nedves gőzök' ártalmának el-fordítására, a' házaknak, házi portékáknak, köntöfőknek, és a' magunk testének, az utzáknak, városoknak, tisztán való tartása, mint azt, a' többek közt,

az

az igen nedves, kövér, rosz Aërrel élő Belgák' példája eléggé bizonyítja. Mind ezeken kívül szükség leszén 4.) fejünket valami jó szaglókkal, leg-alább por-tabákkal, gyakran erősgetni; nyálunkat, mellyel az olyan veszett méreg igen szereti a' gyomorba, 's onnan a' vér közti által-költözni, szorgalmatosan ki-pökdösni; vérünket holmi gyenge izzasztó, és a' rothadástól óltalmazó orvosságotskákkal ottan-ottan tisztogatni, 's erősgetni, minémük; a' jó etzet magára is, de kivált Terjékkal, Rutával, *Marrubium* vagy Pezer-tze füvel, E-er-jó-füvel, *Calendula* virággal, 'sályával; 's a' t. el-keszítettett; minden savanyu *Spiritusok*, *Tindurák*; a' jó bor; jó kedv; bátor szív; 's több e'félék.

HIPPOCRATES *de Nat. Hom. §. 12.* a'ra tanit minket, hogy mikor valamely helységben, a' járovány nyavalyák, minden ideju és rendü embereket egyaránt el-fognak, nem szükség a'kor a' *Dieta'* változtatásról gondolkodni; hanem a' közönséges aért kell inkább jól meg-visgálni, és annak ártalmos tulajdonságait észre vévén, azokat kell, ha lehet, megigazítani. Nevezetes vólt eleitől fogva, az ilyen *epidemicus* nyavalyák' szerzésében a' *nedves meleg aër*, mellynek okait és módjait §. LXVII, már ki-bezéleltük. Ezek szerint tehát, az ilyen aërnek igazítására, foképen ez három dolgok kívántatnának. 1.) A' meghivesítés. 2.) A' meg-szárazftás. 3.) Hogy a'ból, a' nedves melegséggel öszve elegyedett undokságok, a' mennyire lehet, ki-tisztittatnának.

De kinek van az Emberek' fiai közül annyi hatalma, vagy mestersége, hogy az aért *Emberi* egész helységbe így meg-tudja változtatni? *erő felett* Egyedül a' Természetnek leg-bóltsebb és ha-van jóvó talmofabb Ura, az, a' ki forgatja az időnek já-tenni.

rásait, és azok által-is ostromozza, a' hol akarja, a' Földnek háládatlan lakosait. Ó az, a' ki valamely pillantatba nékie tettik, fel-költvén északról a' hideg szeleket, és elé-hozván nap-nyugotról a' vízzel tellyes felhőket, széllyel fúvja, a' tengerbe el-meríti az aérnek minden undokságait; meg-mossa, mint a' rubát, esővel, a' motskos levego eget: fel-gyúlasztja annak kénköves mérges gőzeit, és a' surü vil-lámásfokkal, mint az ötves az aranyat tűzzel meg-tisztítja, széllyel veri és meizsze el-üzi az azokban meg-feneklett veszedelmes gő-zöket. A' mi mesterségünk pedig a' dögleletes aérnek távoztatásába nagyobbára tsak futásból áll, a' melly, ha a' köz mondás szerint, néha szégyen-is, de itt valójában hasznos:

oda hagy
ni leg-jobb

Haec tria, tabificam, tollunt adverbis, pestem:

Mox, longe, tarde, cede, recede, redi. az az;

Ez három mód által pestist távoztathatsz,

Ha onnan elein, meizsze el-szaladhatasz,

Mind végigtsendefen tiszta helyt mulathatsz.

minémü
helyet kell
ott mülá-
tásra ud-
lajztani?

Már fellyebb-is említettük-vala, hogy a' ma-gossan álló helyek, az alatsón térségeknél; a' térségek, a' szorosfs völgyeknél; az északra esők, a' nap-keletre ny-lóknál; a' délre fekvők, a' nap-nyugotra nézőknél; a' tiszta folyó vizek mellett lévők, az álló tós helyen valok-nál; a' hol szép források, jó kutak vagynak, a' rosz vizü helyeknél, tisztább és egészsé-gebb aérrel birnak. Mellyre nézve, ezekre a' jelekre az *Asylumok*nak, vagy menedék-hel-lyeknek ki-választásába, és ha a'kor ott jó egészségesek-é a' lakosok? szükség a' pestis előtt szaladóknak, valamennyire lehet, vigyázni. A' gondosabb emberek és familiák bizony, a' pusztító dögnök mérgétől, tsak a'val, hogy jó elein az undok aéri népes városokból meiz-ze a' mezőkre, és jó aéri falukra ki-költöz-tenek, sok izben szépen meg-menekedtenek. Többek e'ról a' historikban és *Medicusok'* írásaiban a' példák mint sem itt elé-hordhat-nám. A' kiknek pedig a' dögleletes helyek-
ról

ről távozni módjok nintsen, intetnek, hogy reggel, míg a' Nap' melegétől, az estvéli hivesuléssel, fellyülről, a' föld' színéhez közel leereszkedett dögös gőzök fel nem költek, úgy este-is Nap' haladat-felé, mikor ezek ismét le-fzállottak, a' házból ki ne mennyenek, se ablakaikat nyitva ne tartsák.

A' mi pedig a' dögös aërnek emberi kéz által lehető igazítását nézi: Valamiket e' vég-re, akármikevés házzonnal, a' nagy Elmék eddig elé ki-gondoltak, igen ezekben határozódott.

1.) Távolabb költöztenek lakni a' rothadt gőzt borsátó álló tók mellől. Így hozá-meg réggen M. Hostilius, Apuluba, a' Salapia város-béliek' egészségét, 4000, lépésnyire, távolabb tévén a' várost az addig tövében lévő mocsáros büdöfs Salapia nevü nagy tótól.

2.) Az olyan undok gőzt borsátó tókat és azoknak kút-fejeit ki-szárazították, el-borsátván fenekig azoknak vizeit. Ennek tsudára méltó hasznait tapasztalták Olofz Országnak fok városai, és beteges helységei: mint azokat több ide tartozó dolgokkal öszve-fzedte, és böls magyarázatokkal meg-írta LANCISIUS de noxus Paludum effluviis. Stuttgardia mellett, a' melly a' Palarinus Elektor' elébbi lakó város vala, minék-utánna ez előtt nem sok idővel, két nagy Fejedelmi halas tók ki-száraztatának, és a' tó helyek szép kaszáló rétekké levének, az egész városról el-távoznak azok a' veszedelmes forró nyavalyák, mellyek addig majd minden nyáron kegyetlen puztítáfokat térsnek- vala. Lásd TRALLEST Vera M. th. §. XII. p. 119. Így ölé-meg hajdon az Argivusok' s Mycenusok' mezejét izintén lakhatatlanná tett Lerna tóban lakó hét-fejü Hydra kigyót Hercules, midön az Iolaus' segítségével, a' szomszéd nagy erdőt el-égetvén, azon dögölt vizü tónak kút-fejeit a' Nap' melege ki-száraztá, a' Vossius de Orig. Idol. I. II. c. 15. magyarázatja szerint.

3.) Sok helyyekeu nagy lángoló tüzeket
 3.) téven, a' rozg gőzökkel és egyéb mérges ma-
 Nagy lán teridkkel meg- undokittatott, veszteg heverő
 goló tüze- airt meg-mozdították, annak dögös párát el-
 ket zenni. szélesztették, a' férgeket tojásaikkal együtt
 benne égették, midőn t. i. a' melegtől meg-
 ritkúlt aérnek helyyére, a' körül fekvő mérges
 aér szüntelen omolván, az-is lángba merült.
 Ditsereu, így ír GALENUS de Theriaca ad
 Pison L. I. c. 16. a' tsudára meltó bolts HIP-
 POCRATEST, a' ki, azt a' nagy pestist, melly
 Szeretsen Országhól Görög Országai el-borította-
 vula, nem egyebbel orvoslá-meg, hanem az aért
 el-fordítván, es meg-változtatván. Meg-paran-
 tsolá ugyan-is, hogy szélyel az egész váro-
 son gyűjtsanak nagy tüzeket; mellyeket nem
 közönséges égő materiakkal, hanem a' magok
 koszoruiakkal és jó szagu virágokból készült
 bokrétaikkal táplá'janak: és hogy ezeken kívül,
 erős szagu, kövér fü-szerfzámokat-is hányjanak
 bőven a' tüzekbe, hogy oltán ujra ki-pallé-
 rozott és meg-elevenedett tilzta aért izivhas-
 sanak-bé. Más alkalmatofsággal ismét, a' mint
 SORANUS az ő Életében és PLINIUS L. XVII.
 c. 37. fel-jegyezték, követeket küldvén az
 Illyrusok' Királya, hogy közikbe menne, és az
 ott uralkodó pestist oltaná-el, nem ment-el;
 hanem ki-tanúlván tőlek mi-féle szelek ural-
 kodnának azokban a' tartományokban, helyes
 okoskodással észre-vette és meg-jövendölte,
 hogy azt a' pestist, a' szél, a' hegyek közt való
 nyiláson Atticába-is által-fogná viinni; a' maga
 hazájának és tanítványinak igyekez-e inkább
 gondját viseelni; ki-küldvén azok közü két fő
 tanítványit Tbesfalust és Dracot, rész szerint
 bé-tsuáltatta az a'ról felől való nyilást, rész-
 szerint nagy tüzeket rakatott a ba éjjel nappal,
 hogy a' szél egyebütt ne jöhetne-bé, hanem
 azokon a' szüntelen égő nagy tüzeken: mellyel
 a' várost a' pestistől épen meg-is tartotta, és
 ezért olyan tiszteletet rendelt néki Görög Or-
 szág a' minémü vala a' Herculesé.

Illyen

Illyen formán tselekedett-vala az előtt fok idővel, Egyiptomban, egy *Jacken* nevű Orvos-is, mint *SUIDAS*ból ki-jegyzette *van SWIETEN Comment. T. II. p. 124, Ed. Lugd. Bat 1745.* A' ki-is tüzzel óltá-ki az ottan kegyetlenkedő pestist, mellyért az Ország' költségével nagy pompával temetteték-el, és néki, mint az Isteneknek, óltárt-is készítették; és valahánytör az Országban e'féle dögös járovány nyavalyák támadtanak, a'ról az óltár-ról kellett a' Papoknak tuzet venni, hogy a' városban fok helyeken e' végre készült nagy fa-rakások fel-gyújtsák. Említ *PLUTARCHUS in Iside* egy *Acron* nevű régi Orvost-is, a' ki nagy hírre kapott-vala *Atbenae* városában a'-val, hogy a' pestist tüzzel orvoslá-meg. Nem éltek pedig ok e're, mint írja *GALENUS de Theriaca*, bolmi közönséges fákkal, hanem *tzi-prus*, *gyalog-fenyő*, *szurkot* és *terpentinát* hozó *balfamom Izagu* fákkal. Mert egyébként, a' *MEADIUS'* bölts meg-jegyzése szerint *de Peste P. II. c. 2.* a' dögös aërnek fel-melegedésével, a' méreg még nagyobb erőt vett-vólna, ha azon közbe e'féle rothadást ellenző szerekkel nem *inbalsamáltatott-vólna*. Igaz az, hogy tavaszszal és nyárba, mindenkor nagyobb mértékbe uralkodik a' pestis; télbe pedig és őszszal a' hidegnek bé-következésével szemlátomást tsendefedik. Történt, úgy mond *MEAD 1665-ben* Londonban, hogy minekutánna meg-parantsoltatott - vólna, hogy harmad-napig az uttzákon minden-felé nagy lángoló tuzeket tartsanak, egyen a' közelebb való éjt-fzakák közul, négy ezer ember vesze-el, a' mennyinek fele lem holt-va-meg az előtt egész héten. Igy tapasztaltatott, úgy mond *rovabbá*, ez, közelebb a' *Maffiliai* pestisben-is, hogy a' tüzzel a' pestisnek mérge a' városon naponként öregbedett. *MERCURIALIS*-is a' *Velentzei* pestisben, a' kovátsokat és egyéb tüz körül forgódó személyeket látta leginkább veszedelmezni. De nem egy természe-

te lehet minden pestisnek; mert a'ba a' nagy izzadáással járó pestisben, a' melly a' múlt századnak közepén Angliába olyan nagy pusztítást téve, a' kovácsok 's más tuzzel bábó mester emberek épen nem bántattak. Akár-mint voltak azok; meg-kell aztadnunk MEAD-nak, hogy a' tuz az aérnek dögleletességét előre orvosólhatja - meg inkább, mint mikor a' már dühösködik.

Igy gondolkodik ő az ágyukkal és pus-kákkal való lövöldözésnek hasznáról-is; mellyet ilyen alkalmatóságokra sokan annyira magasztalnak, sőt BENZOÉ, a' tömjén', storax', gyanta' fulteket - is, a' mennyiben melegítenek, a' pestises idoben igen gyanusnak tartja. Mit mondjunk a' Lengyeleknek és köztük-is az Oláhoknak a'ról az utálatos szokásokról, melly szerint talám valami e'féle képzelt dögleletnek ki-oltására,ok-is a' falukban és széllyel a' mezöken nagy, száraz ganéj dombokat gyűjtanak-meg; mellyeknek sok napokig fel-menő undok füst-jek, a' helységeket izerte-széllyel földig elborítja? Sokat segített a' dögleletnek el-for-dítására a' rothasztó nedves déli szeleknek ki-zárása is. VARRO Pompejurnak Hadi vezére, midon a' maga táborával Corcyra szigetben mulatna, és látná hogy dögös nyavalyákkal minden házak teli vólnának, és a' lakofok egymásra hálnának, bé-tsináltata a' maga em-bereivel minden délre nyíló ajtókat, ablakokat, és más ujjakat nyitva észak-felé. Mellyel, s' egyéb ide tartozó szorgalmatosságával a' magáéit férelem nélkül meg-tartá, a' mint emlékezetbe hagyta Ter VARRO de Re Rust. L. I. c. 4. Jeles találmányát írta-le ZUCKERT *Abb. von Lust u. W.* c. V. §. 44. az *Arvioux'* utazásából Emir Fekherdinnek-is, Syriának Barat nevü nagy városa aránt, hogy t. i. vévén ő azt élzre, hogy a' tengeri széltől oda által-vitetett dö-gös gőzöknek, a' körül lévő hegyekben, a' város felett lett meg-dugulása és a'ban való le-telepedése tenné azt olyan vézedelmisé

a' tenger felől eső hegyekre tömött fenyő erdőket ültettete: mellyekben reggel egy ideig meg-akadván az a'ra menő vastag ködök, ott a' Napnak sugári el-öfzlatak, mellyel a' városnak a'ere szépen meg-igazodék. Így fordította-va-el régen, a' bölts *Physicus* EMPEDOCLES, *Chaeroneáról* a' PLUTARCHUS' hazájáról a' pestist; be-dugatván a' köfszikkak között holmi mély nyílást, mellyen a' déli szél estvéneként igen nehéz és dögleletes aërt viszen-va- által a'ra a' térségre, PLUTARCHUS *Op. T. II. p. m. 285.* Hogy eshefsék- meg ez, által láthatjuk a'ból, hogy a' HAEN Úr tartása szerint, *Patbol. T. V. p. 41.* az e'féle dögleletes mérég, az aërbbe nem szokott olly magosan fel-emelkedni, mint vagynak a' nagy hegyek' tetejei: azért ha a' hegyek közt való nyílásokat úgy bé-tsinálják, hogy az alatt való vastag *infectus aërt* azokon által nem viheti a' szél, a' hegyek' tetején által nem mehet. Egyébként tudva lévő dolog, hogy a' szelek, kivált a' nap-keleti tiszta, és északi hideg szelek, az e'féle dögleleteiségtől az aërt hatalmason tisztitják. *Apollo* HOMERUSnál *Iliad. L. I.* minekutánna a' Görögökhöz meg-engefztelődett-vólna, és a' pestistől meg-akarná az ő táborokat szabadítani, e' végre erős szelet botsáta-ki. Az *Arabok* is, a' kik, minthogy gyakran próbálják, a' pestisnek természetét leg jobban - is értik, jóvalják, hogy minél nagyobb folyása lehet valahol az aërnek, ollyant keressünk, és lakó helyül-is a' szélnek ki-tétetett magofs dombokat választjuk, mellyeket a' mellettek le-folyó források hivesen tartsanak.

Meg-változtatására vagy ki-ólrására ennek az aërt mérgesítő *miasmának*, a' tisztaság mellett a' savanyu természetü dolgok leg-töb- bet tehetnek. A' Persák, hogy az ő határaik mellett majd minden esztendőben meg-forduló dög, közikbe bé ne kaphasson, házaiknak és városaiknak gondos ki-tisztítása által kerül- el. A' savanyuságoknak munkája pedig itt a'ban

a'ban áll, hogy azok, azt az *aktinus* vagy rot-
 balztó gőzt, a' melly meg-mérge-ítette az acrt,
 meg-változtatják, és ártatlanabb közép ter-
 méfzetü fővá télszik. Ennek meg-nyerésére
 azért, mind az okofság, mind a' tapasztalás jó-
 valja, hogy az ilyen dögös időkben a' fzo-
 bákat eleven ízénre tett ízéles Száju edények-
 ből, vagy hév vasra 's téglára ontözve, jó
 erős bor-etzettel minden-nap, gyakran pá-
 rólják-meg: magokkal-is hordozzanak az em-
 berek etzetbe mártott spongyiát vagy kenyeret,
 mellynek gőze a' körültekkel lévo aert járja
 által; 's szagolják-is azt ottan-ottan. Melly-
 ből két háznót vélsznek; *egyik*, hogy az orr-
 nak mezítelen inain az etzetnek szagja egybe
 által repül az elevenitő inaknak kút-fejére,
 és azokban frissebb mozgást gerjeszt, mint ezt
 az el-bádgyadtakban vagy ajultakban mászor-
 is gyakran tapasztaljuk: *más*, hogy a' tüdők-
 ben, a' hová ez a' dögletes méreg, bé-lehellés-
 fel, bővebben járja-bé magát, helybe meg-
 fojtattatik, és a' tsendes köhögés által az
 etzetnek ösztönére ki-vettettetik. Ugyan ez
 okból, ha tüdők és gyomrok, az etzetnek
 erősebb ösztönét el szenevehetné, jó volna,
 mint *De le-bue SYLVIVS 1669-ben* és *70-ben*
 a' Lejdai nagy pestisbe 8, hónapok alatt
 maga-is tselekedett, egy kalányi etzetet min-
 den reggel, míg a' házból ki-mennének fel-hör-
 pönteni, 's minden aert ilyen etzetes spon-
 gyián által lehelleni-bé. Ez, a' SYLVIVS ta-
 nátsa szerint *Op. Med. p. m. 657.* tsalhatatlan
praejervativa. Mellyet HUXHAM *Oper. Med.*
T. II. p. 116. 117. ha az etzethez kámfort-
 is télsznek, még bathatófabbnak mond. Azok
 a' híres *antipestilentialis* régi orvofságok - is
 többire mind etzetből állottak; mellyben jó-
 szagu füveket, virágokat és gyökereket, és
 kámfort áztattak-volt - meg.

4.) A' *Sulétromnak*, *fónak*, *kentőnek-is igen*
A' julé-bathatós savanyu gozók van: Azert ezeket-is
trum es ilyenkor eleven ízénre, tuzes vasra va., tse-
 rep-

répre binteni commendálják. A' kénkö ugyan, kénkö' füst
 füstivel, a' tüdőknek nagyon árt, sőt könnyen is ez ok-
 meg-is fullaszthatja az embert; mellyre nézve ból baj-
 míg el-takarodik, a' szobából ki-kell menni, nos.
 vagy tsak kívül kell meg-fűtteni a' ház' kör-
 nyékét. A' Puska-por, falétromból, kénkö-
 ből, és holt szénből lévén készülve, minthogy A' Puska-
 hirtelen fel-lobbanván, a' kénkönek fojtós füs- por ezek-
 tét a' sebefs láng széllyel-tsapja, e' végre a' nel-is jobb.
 tiszta kénkönél hasznosabb és bátorságosabb.
 E' mellett az a' jó-is meg-van benne, hogy
 sebefs langjával az árt-is nagyon meg-mozdit-
 ja, kivált ha puskákból és ágyukból lövöldö-
 zik-ki. A' Ger. van SWIETEN Úr' Commenta-
 riusiból in Aphor. Boerb. T. IV p. 169. olvas-
 suk, hogy egy ellenségtől meg-szállott város-
 ba-pestis támadván, meg-gyúl történetből a'
 puska-poros bástya; és mikor szörnyü ki-lö-
 völdözéssel a' fok puska-por a' szomszéd há-
 zaknak, fok embereknek és a' vár-falainak-is
 egybe-rontásával fel-lobbant-vólna, a' pestis
 azon városba azonnal meg-szünt. Így tartá-
 meg magát a' Tornakomi Praesidium-is a' körül
 való helyiségekben dühösködő pestis ellen, a'
 közelebb múlt Seculumnak elein, midőn alatt
 a' városban a' pestis szörnyen kegyetlenkedék.
 LEVINUS Lemnius de Nat. Mir. p. m. 227.
 BOERHAAVE, v. SWIETEN, TRALLES, SCHULZ,
 's más nagy Doctörök, ma sem tartanak a' ned-
 ves melegségbe el-mérgeült árnek tisztítására
 a' puska-por langjánál egy hathatósabb orvos-
 ságot, ha t. i. azt a' házakba, magára-is, ap-
 ránként gyakran fel-lobbantják. Különös, a'
 mit ír a' HELMONTIUS Observatiójából v. SWIE-
 TEN Úr l. c. T. II. p. 127. Hogy midőn a'
 Gandaviai lántzban, pestisben, az egész Neapo-
 lii legio el-veszett-vólna, valának ott Német
 Regimentek-is, a' kik puska-porral meg-festették-
 vala a' magok ingeit, hogy a' mosatást és
 tetveséget inkább el-kerülhetnék: mellyel azt-
 is meg-nyerték, hogy közülek, néhányon ugyan

vér-hasban el-veztek, de pestisben senki meg-nem holt.

A' Dohány' vagy Tabak' füstnek pipából való A' Dohány fel-szivását, a' Ninvegi nagy pestisben igen hat-
fűst mit te-nosnak tapasztalta, mind magában, mind má-
bet a' pes-sokban DIEMERBROECK L. I. c. 12. p. 162. Es
tis ellen? mint leg-halznolább alexipharmacumot úgy jo-
valja, hogy az olyan dögleletes helyen, fél-
re-tévén minden dolgát, reggelenként, minek-
előtte az ember a' házból ki-menne, két há-
rom pipa dohányt szivjon-fel: úgy, ebéd és
vatsóra után-is; mellyel ő, magáról-is, a mint
mondja, háromszor üzte-el a' pestist, mikor
annak jeleit már érzeni kezdette-volt. A'
szárazabb és hevesebb testűeknek, pipázás köz-
be, Theit-is hörpölni, szükségesnek tartja. Vagy-
nak mások-is, a' kik a' Dohány füstet, minden
rothasztó méreg ellen, mint *specificum*ot úgy
tartják. De vagynak ellenben olyanok-is, a'
kik e'ről kevesebbet tartnak. *Duclor* CHANOT
Ur, ez előtti Erdélyi *Proto-medicus*, régi ked-
ves jó Uram, Barátom, 1757-ben, a' Tömösi
Passus körül, és a' Brassai hostátban uralko-
dó pestisben, a' pipázásnak kevés hasznát ta-
pasztalta. *Inter vulgares plurimos, quibus Ta-
bacum in deliciis erat, vidimus peste correptos,*
igy ír *Tract. de Peste* p. 241.

Egy nevezetes haszonúl tézlik-fel a' pipá-
A' nyúlnak zásnak *patronusai*, hogy a' pipázás közbe, jök
ki-pökös-fé-nyúlat pöknek-ki; a' nyúlnak le-nem nyelése pe-
se bajznos-dig, a' pestises időben magdba-is jönnek tartat-
e? tit. DOBRZENSKI nevü Lengyel *Duclor*, egész
könyvet adott-ki 1680-ban a'ról, hogy a' nyúlnak
ki-pökése mindenkor jórovány dögleletesseg el-
len természetes praeservativa légyen, ilyen név
alatt: *Praeservativum universale naturale contra
omnem in aura serpentem contagionem.* Az igaz,
hogy a' nap-keleti nemzetségeknél közönsé-
ges szokás akármi bűdöfségre vagy úrtált dol-
gokra pökösni: az honnan, ez, köztünk-is
Magyarokul, mind ez ideig gyakoroltatik.
A' bővebb pökés' kedvéért, és hogy az azzal
bé-

bé-lehellett és le-nyelt aer-is orvoslódjék, holmi jó szagu, tsipős izü gyökereket-is, minéműek, az örmény-, atsa-lapu- és vad tárkony-gyökerek, rátskálni, ilyenkor igen commendlják. Lehet, hogy haszna-is van; de még-is, hogy magát valaki tsak ezekre bizná, vakmerőség volna. Azon-közben szükség a'ra-is vigyázni, ne hogy a' nyáltól, mint az emésztésre igen szükséges nedvességtől, a' gyakor pökdösés által, a' gyomor meg-fosztasék, és amannál nem kevésbé káros szomjuság okoztasék.

A' *Diaetáról*, mint fellyebb-is a' HIPPOCRATES' itéletét emlitem, nem annyira szükség az ilyen járovány nyavalyákban szorgalmatoskodni: ki mi-féle ételekhez és italokhoz szokott, azokkal ilyenkor-is jó rendin megmaradhat; tsak a' mértékletesség' réguláit által ne hágja; mivel az ilyen meleg, nedves aérben el-puhult test, az erőszakot ilyen állapotban nem könnyen állhatná-ki. A' meg-füstelt, bé-szózott, meg-avasult kövér húfokat vagy halakat, kivált a' fertős húst, szalonát 's egyebeket-is, a' mik szaporán meg-rothadnak, és meg-avasúlnak, úgy a' fok-hagymát 's egyéb hagymákat, a' mustárt, borsot, mézet, mellyek a' vért hevitik és tsipósítik, ártalmosnak tapasztalta DIEMERBROECK l. c. p. 164. És, hogy, a' mint ő mondja, a' fok-hagymának (talám hogy GALENVS azt *parasztok'* terjekének nevezte,) az ilyen dögleleteség ellen sokan annyit tulajdonítottanak, káros vélekedés, holott a' forróságot minden-féle hagymák tapasztalhatóképen nevelik, és a' rothadást siettetik. Üre's gyomorral, a' ködös és büsz-
bödt a'rvü helyeken, reggel a' házból ki-menni-is

Az étel, ital válogatás keveset er pestises időben.

Üre'sgyomorral nem jó, mert nem jó ilyenkor ki-menni?

tudók jóval több aért, 's a'val együtt egyéb ártalmos *materiákat* szivnak-bé. De a' gyomor maga-is, merő érzékeny inas hártýákból lévén

készülve, ureffen a' nyállal le-nyelt mérget fokkal élefebben érzi. Egyébként-is az éjtzakai és reggeli bõv *perspiratio* által, nagyon kiüresülvén az erek, a' testnek kulso izine-is fokkal bövebben szívja magába a' körül lévő aérnek poshadt nedvességeit, és minthogy a' mi testünknek nedvességeit, a' belsõ meleg miatt void el-rothadástól, rend szerint az újjabb-újjabb *Chylus* tartóztatja; éhomra tehát ez a' dögös kovász, a' rothadásra készebben találván a' vért, azt jóval hamarébb maga vezettségére vonszaná, mint ha a' friss *Chylus*sal meg-van erősíttetve. Jól tseleklzik azért mindenek, az ilyen dohos aérü idõkben, ha reggel, minekelõtte dolgok' folytatására házaikból ki-indulnának, a' tehetõlebbek egy tsészétske bor, ser, vagy gyõmhéres zuppan levelt, vagy egy darabotska kenyeret észnek, és egy pohár jó bort, vagy kevés *rosolist* isznak reá, a' melly ilyenkor a' kávénál többet használ: a' szegényebb rendüek-is, ha a' magok *gustas*ok szerint, jó fok-hagymás, etzetes tziprét hörpölnek, vagy, fél pohárnyi égett-bort és egy darabotska kenyeret el-koltenek.

A' Tzitrom fokát legubet.

A' Tzitrom, a' nap-keletre és délre esõ meleg tartományokban, a' hol a' dögös nyavalyák fokkal közönségefebbek mint nálunk, minden féle forróság ellen egész *anidotumnak* tartatik. Ennek haját és belit rágják, a' levét iszják, mihellyt változásokot érzik. Közünk-is a' Tzitrom-lév a' szárazabb természetü forró nyavalyákban, mint alább bövebben le-irjuk, szépen hivesít, és a' forróságot nagyon óltja.

Az olyan forró nyavalyákban pedig, a' jó bor mellyek az aérnek nedves melegségébõl támadnak, 's nem szomjuztatják a' betegeket, a' Tzitromnál fokkal többet segítenek a' kedves, *prae-savanyu izü 's egyzer'smind jó erejü rekonvalesciva. borok*, úgy-is, mint *prae-servativák*, úgy-is, mint *medicinák* a' jó kedv meg-újjulásáig. De ha valahol, itt a' részegség a' veszedelmet szítottat.

ette né. HUXHAM a' *pestilentialis* Epidemiákban, nem tart hatalmofabb és bizonyofalbb *praeservativát* a' jó erejű termés-veres bornát, mellybe sa-hajat, narants-hajat, szoretsen-diót és virágot főzzenek-meg, felényi vízzel meg-elegyítve; kívált ha a' gyomrot és beleket, a' fel-gyúladt 's el-rothadt epe-sártól, a'hoz való *laxativa*, vagy hánytató által, jó eleve ki-tisztították, *Oper. Med. T. I. p. 242. et T. II. p. 120.*

De mind ezek felett hasznos *alexipharmacum* a' leg-mérgefebb *pestilentialis* nyavalyákban-is, az Isteni gondvitelésben meg-nyugott, minden babonától, félelemtől és epefző szorgalmatofaságtól urefs és tsendes Elme.

Utoljára, az olyan szoros helyeken, a' hol az undok *aër* régen meg-feneklett, mint a' mély tömlőtőkben, búza-vermekben, kütakban, a' nagy gályák' fenekén, némelly kryptakban és pintzékben sokszor meg-esik, és az eddig jóvallott mesterségekkel segíteni nem lehet; jóvaltatik, hogy előre néhány napokig rartsák ki-bontva, és a' hol lehet, a' nyilásokhoz közel, a' merrol a' kor fiuv a' szél, tégyenek lüngoló tuzeket, vessenek beléjek meggyújtott száraz szalma, vagy fenyő-ág süpokkat; lövöldözzenek-bé puskákkal, vagy hányjanak-bé bombákat, papiros *granát*okat. A' hol pedig a'ban mód vagyon, leg-hafzanofabb lészzen azt a' meg-veszett *aër* egészen ki-meríteni és szélnek bocsátani, 's annak helyében újabb, frissebb, külső *aër*t tölteni. E're való az a' szél-malom módra készült nagy *Ventilator*, vagy *Autlia*, mellyet nem regiben, Angliában, egy HALES nevű étes elméjű *Mathematicus* talált-vala-fel; és azután egy SUTTON nevű *Medicus* tökéllerességre vitt: mellynek egyik tsőjén a' mélységbe meg-feneklett, dögös *aër*t ki-fizivják, a' máson magols helyről új *aër*t bocsátanak-bé. Nem tanátsos miadazáltal mikor mind ezeket véghez-vitték-is, az e'féle meg-rekedt, mérges *aër*ü helyekre vakmerőül bemen-

A' meg-rekedt dögös *aër*t, hogy lehet igazítani?

menni ; hanem az elébb meg-irt mód szerint , nagyon égő gyertyákat , vagy fáklyákat kell rúdakon azokba bé-dúgni vagy erelzteni , és ha azok rolszfúl égnék , vagy a' langjok öfzve szorúl , jele , hogy nintsenek még eléggé ki-tisztúlva , annyival iukább ha magokra ki-alulznak : azért a' tisztitált újra el-kell követni , 's azután a' gyertyákkal való próbát ismét meg-tenni , míg azoknak égések a' bellynek fenekén vagy belső részén sem változik . Ha pedig történnék , hogy valaki szerentsélenül , az olyan mérgesült *aër*be el-'ulladna , a'kor-is inkább azon kell forgódni , hogy hirtelen azt az *aért* meg-igazítsuk ; egyébként a' segíteni kívánók-is oda vesznek , mint fellyebb ennek siralmos példáit látók . Azután úgy kell a' benn fulladt ember' ki-húzását próbálni : és ha egyszer a' szabad *aër*re ki-lehetett venni , ruhájából szaporán ki-vetkeztetvén , az ábrázatját 's mejjét friss hideg vízzel hintezzék és öntözzék gyakran : orrát bé-fogván , a' száján egy erős mejjú ember fúvjon keményen friss *aért* bé a' tildójébe , hogy a' meg-dugúlt vérnek azokon út nyitassék : ugyan e' végre , jó lesz' az orra alá erős bor etzetet tenni , sőt az orrába-is fel-fúvni : alól-is valami jó tsipős *clyster* bé-vetni : mellyre a' dohány-füst , a' mái időben , leg-bathatósabbnak tapasztaltott , a'hol e'hez való elzköz találtatik : vagy egy fertály vízbe egy *lot* dohányt meg-főzvé , *clyster* gyanánt vessek-bé : dörgöljék ízáraz , éles ruhákkal vagy posztókkal mindenfelől az egész testét . Ha az ortzája , torka , karja meg-van puffadva , a' nyakának valamelyik oldalán , szukség lészén az eret-is haladék nélkül meg-vágni : vagy ha a' nem lehetne , a' karján vagy lábán : jóllehet a' nyak-ér itt bizonyosabban segítene . Ha az elevenedésnek valami jele tapasztaltatnék a' *pulzus*okon , a'kor tized résznyi etzettel meg-elegyített meleg vizet a' szájába-is jó lesz' bé-tölteni , ha valahogy le-nyelhetné , a' melly az ő meg-élelésére

sére fokot fejitene. Ezek azok a' dolgok, hogy múltlag azt-is meg-emlitem, mellyekkel a' vízbe fulladtokon lehet fejiteni.

Ezek valának, a' miket az aër' dögleletességéből következni szokott járovány nyavalyáknak el-hárítására, a' *Diaeticának* keskeny határai közt, ezen második ki-adásban, elé-számálni illendőnek és szükségesnek itéltem.

Még ez egyet-is ide tenni, hivatalomra néző dolognak esmérem, hogy t. i. én, a' mint feilyebb-is §. I. XVII. fel-tettem, a' mostani izemelebb új *Doctörök*kal, a' valóságos pestist, *tijzta ragadó nyavalyának tartom*: és a' miket eddig a' *pestilenialis aërnek* orvoslásáról beszélttem, a' régi *stylus* szerint szóllottam. A' mennyiben pedig a' mostani *szoróssabb meg-bátározás* szerint *veszszük a' pestist*, a' leg-egészségelebb *aeru hely-is* ettől *privilegidlva* nem lehet. E' szerint tehát, a' pestis körül való *Diaeta*, és minden előre való vigyázás, azoknak a' *cautiok*nak, mellyeket az aër', étel' és ital' hibái és azoknak orvoslásai körül megjegyzettünk (minthogy ezek, ha szinte a' pestist magát nem szulnék-is; de azt minden bizonynyal, mint fok ezer példák meg-bizonyították, sokkal veszedelmesebbé tehetik) gondos el-követése mellett, kiváltképen a' hól áll:

1.) Hogy pestifes városba vagy faluba, annyival-is inkább *infectu* házba és emberek' társaságába ne menjünk, söt ezeket minél távolabb lehet, el keruljuk. Igy tartá-meg a' *SYDENHAM*' megjegyzése szerint *Op. Med. p. m. 132. Edit. Lips. 1695.* a' XVII-dik Száznak közepén *III Cosmus, Hetruriának* Nagy Hertzege, az egész *Florentia* Hertzegeget, attól a' izórnyü pestistől, a' melly a'kor majd egész Európát el-járta-vala, küzelebb pedig Olofz Országot szinte végső pusztulásra juttatta-vala; kemény parantsolatokat szegeztetvén-ki, előre, a' Hertzegegnek minden vég-helyeire, hogy mindjárt irgalom és személly válogatás nélkül löjjeék agyon a' vigyázók, ha valaki a'

A' valóságos ragadó pestisbe mire kell inkább vigyázni?

ki-határozott *linedt* által-lépni merészelné. 2.) Minden portékáktól, valamelyekről csak gyanítani-is lehet, hogy a'féle pestifés emberek' kezén meg-fordultak, mint a' pestisnek megannyi égető tüzetől, úgy irtózzunk, 's őrizkedjünk. 3.) Hogy pedig e' részben, kivált pestifés időben, még-is inkább meg-ne tsalattassunk, ha né talám ezek vagy amazok *infectus* portékák lennének? minekelőtte házunkba vinnők, vagy magunkhoz 's familiánkhoz közelebb ereszténők, azokat szorgalmatoson tisztítsuk-meg. A' melly tisztítás, tűz, víz, kénkövel való meg-lüftelés és szellőztetés által léfzen. Az olyan dolgokat azért, mellyeket a' szél jól által-járhat, és tsak könnyű szerrel tartatnak *infectus*oknak, sa vagy vas vilákkal rúdakra fel-hányván, a' háztól távul, künn, a' szabad *aër*-be, hofzfazon szellőztessük: de ha a' vízzel való ki-mosást szenvedhetik, sokkal bátorságosabb, tiszta folyó vízben, ezeket is, nem külömben, mint a' mellyeknek bővebb *infectio*jától méltán tarthatunk, fával néhány izben jól belé gyúrva, két három izben emberül ki-mosni; minthogy a' víz, akármi mérget-is meg-szokott fojtani. Ha pedig a' portékák olyanok, mellyeket se ügyibe ki-mosni, se ki-szellőztetni nem lehet, vagy annyi munkát nem-is érdemelnek, mint sok hitvány, szőr, tollu és szalma ágy-némüek, gyapjas bőrből vagy szőrből való rongyos ruházatok, hafzontalan mofkos házi eszközök, el-táskáfült, régi, sövény házak, vagy semmit erő kunyhók's a' t. ha a' szomszédok' kára nélkül meg-eshetik, leg-tanátsosabb azokat olyan helyt hogy a' szél a' füstet a' pufzta mezőkre vigye (*universalis purgatorio*) tüzzel végképen el-torleni. Akár szellőztetés, akár ki-mosás által légyen pedig a' gyanus egyet-másnak ki-tisztítása, ha az előtt, míg élni kezdenek vélek, szárazon, bűdöfs-kövel-is jól meg-lüftelik (minthogy a' bűdöfs-kőnek savanyu fusti a' pestifés mérget leg-hatalmosabban óltja) jóval bátorsá-

gofabb léizen. A' gyanus ízemélyekre, nézve pedig, igen bolts rendelések a' *Contumaciák* vagy *Quarentanák*, a'hol az olyan gyanus helyek-rol jövő emberek, a' lakosok' helyeitől bizonyos *distanciára*, most három (ez előtt hat) hetekig külön rekesztve szoktak tartatni, hogy ha mi dögös nyavalya lappangana benne, az alatt ki-útvén magát, a' dögletet tovább ne vihefsék. Mellynek a' minap, a' meg-feresztés után való el-botsáttatás igen helyfehen ragasztatott melléje.

Tagadhatatlan ugyan az, hogy ez a' *curiositas* az utazó és kereskedő embereknek nagy rövidségekkel esik: helybe-is az e'ből származó *occlusiók* a' gazdaságnak nem kevés kárával szoktak lenni. De a' közönséges Jónak fenn-tartása, egy-nehány személyes emberek' kárért el-nem mellőztethetik. Meg-hálálhatatlan kegyelmesség az Uralkodó Felsőben, hogy az ilyen okok miatt meg-károsodott portékák-nak-is az árrát, igaz bets szerint, a' maga Tár-házából ki-fizettetni méltóztatik. Felettébb nagy közönetet érdemel az-is, hogy minekutánna a' szegény utazó emberek, az *expositus Chirurgusok* által, meg-visgáltatván, két három meg-feresztés és izzasztás által-is meg-próbáltatván, egélségefeknek találatnak, olly hozszas ideig, mint az előtt szokásba vala, a' *Contumaciákon* nem tartóztatnak.

Utolja a, a dögletes aérnek veszedelmes vóltáról, szükségesnek tartottam meg-emliteni a' *bójagos himlőnek siralmos példit*, melly miatt egy-nehány *Seculumok*' le-folyása alatt, mig t. i. a'ban a' gondolatban valának a' *Medicusok*, hogy a' himlő' mérgét leg-jobb és leg-szükségebb volna, izzasztás által hójagokba, a' test' színére ki-vernü, 's e're nézve a' szegény betegeket minden-felől gondoson bé-tsinált, és jól hé-melegített házakba rekesztik, és a' külső aértől, mint a' méregtől, úgy őrzik-vala, se ingeiket, se ágy-némüeket meg-változtatni,

A' bójagos
Himlőnek
ragadós
gőzről.

akármilyen utálatosok és évséggel tellyefek voltak is, nem engedik-vala; *fele*, leg-alább *ötöd része* a' betegeknek el-vész-vala; a' mikor a' szegény falusi emberek közül, a' kik e're a' gondoságra nem érkeztek, 's nem-is tudtak hozzá, hanem mint-egy vesztibe hagyván a' magok himlőző betegeiket-is, ott engedték járni és mulatni, a' hol nékiek tettett, *ötven*, vagy *száz közül-is*, *egy*, *alig ből-meg*. Mellyet látván és bezy-kbe ízedvén a' himlő bé-öltésnek ravasz mesterei, ök-is épen a' szerint kezdettek banni a' magok betegeikkel, és szembe-tünöképen tapasztalták, hogy azoknak a' belső, külső tüztől szörnyen égő betegeknél, valamint kivánatos, szintén olyan hasznos a' külső gyengén hives, tisztá, szabad *air*; ök-is azért a' himlőző személlyeket, valamig magoknak tettett fenn járni, ágy kívül mulatni, sőt ha kivánták, a' külső *air*-be-is ki-menni engedték, ajtókat, ablakokat ottan-ottan ki-nyitván, a' házat ki-izellőztették; sőt, ha a' betegek nagy forróságát és erőtlenségét látták, az ágyból akarattjuk ellen-is ki-vitették; 's a' külső szabad *air*-re, ha csak igen hideg, és nagy szél nem volt, ki-tétették, tisztátalan motkos ingeiket és ágy-némuiket újjakkal, előre jól meg-izáralztva, és gyengén meg-melgitve, gyakran meg-változtatták, semmi hevítő ételeket és izzasztó italokat nékik nem adtak; világ' tsudájára, olyan szerentsélek lettek a' himlő' curájában, hogy az ő betegek közül *százból*, sőt *ezerből*, *egy*, *alig ből-meg*. Sokáig mind a' bé-öltésnek tulajdonítják-vala ezt a' hasznót közönségesen az emberek; de néhány esztendőkkel ez előtt, némelly nagy *experientia*ju *Medicusok*, Itten' késértésnek tartván a' himlőnek egészséges emberbe lett által-öltését, e' szerint kezdették a' magok természeti himlős betegeiket-is *irasztani*, mint a' bé-öltők, és épen olyan szerentsélek lettenek. Mellyből ki-tettzik elég világoson, hogy egyebet

beket el-halgassák, melly ártalmos légyen ilyenkor a' meg-rekesztett, és a' betegek' gözitől meg-undokitva tartatott aër; ellenben a' friss, szabad és szellőtől gyakran tisztult aër, mennyire *influidjon* közönségesen a' beteg emberek' életére és egélségére: minthogy tagadni épen nem lehet, hogy ezt a' nagy változást, a' himlősek' élete és halála körül mindennek felett a' friss, tiszta, szabad aërnek keltsék tulajdonítani. Más-féle betegek-is, hogy az Ispotályokban számosan halnak-meg, főképen a' házakban meg-rekedt undok aërnek kell tulajdonítani, nem pedig a' nyavalyák' halálos természetének. Mint ezt néhány nevezetes példakkal ki-foghatás nélkül bizonyítja ZUCKERT *Abb. v. der Luft. u. Witt. c. 8. §. 68. Vorbeug. Epid. Krankh. p. 63, 64.*

T I Z E D I K R É S Z.

Az Aër' Változtatásnak hasznairól.

§. LXXXI.

Utóljára, meg-tartásra méltó dolog leszzen még az-is; hogy a' száraz betegséget, nyavalya-törést, gutta-ütést, viz-kórságot, negyed-napi hideg-lélést, nehéz köhögést, rút folyó sebeket, 's más terhes, hoszszas nyavalyákat, mellyek a' jó vérnek, és *Spiritusok*nak meg-fogyatkozásából származnak, a'kor-is midőn minden orvosságoknak haszontalan el-próbálása után, telylefféggel meg-orvosólhatatlanoknak tartattak, tsupán csak a' régi meg-szokott Aërnek változtatá-

sa, vagy a' Betegnek egyik helységről a' másba való által-menetele, és ott mulatása, száma nélkül sokszor meg-gyógyította. *Pessimus aegro coelum est*, így ír CELSVS L. II. c. 1. *quod aegrum fecit, adeo, ut in id quoque genus quod natura pejus est, in hoc statu, salubris mutatio sit.* az az: Legroszszabb a' betegnek, az az *Aer*, melly a' nyavalyát szülte, úgy hogy, ilyenkor meg azzal-is, melly természetere szerint alább-való, hasznos legyen azt el-tserélni. De e'ről máskint bővebben is fogunk szólnani.

Régen
gyakorol-
tatik.

A' régi Medicusok, HIPPOCRATES, ERONTIANUS, GALENUS, AVICENNA 's mások, kiknek e're tartozó szavait elé-hordja Fr. HOFFMANN *Diss. de Peregr. Sanit. causa instit. Op. in fol. T. V. p. m. 321.* egyező értelemmel tanátsolják a' hosszú nyavalyák' orvoslására, az aernek és helynek változtatását. CICERO, mikor a' száraz betegségben már szinte elveszett-vólna, Barátai' és Medicusai' jóvállásából, Olofz Országból által-méne *Aziaba*, onnan Görög Országba, a' hol két eiztendőkig helyből helybe utazván, egészségét nem csak tökéletesen meg-nyerte; hanem még jobban meg-erősövedve, mint volt valaha, tere visszra Romába, mint maga írja *de Clar. Orat. c. 16.* Mászor vér-hasba esvén, Romából *Tusculanumba* ki-költözött, a' hol önként szépen meg-gyógyult, L. VII. *Epist. ad Diver. Ep. 26.* GALENUS, a' maga vér-pökös és *beducás* betegeit *Neapolisba*, *Tabiae* nevü helységbe szoktávala küldeni. CELSVS' idejében, a' kik Olofz Országban száraz betegségbe estek, Egyiptomba, nevezetelen *Alexandriába* mennek-vala gyógyulni. L. III. c. 22. A' forró természetü *melancholicus* Spanyolok, a' nedves, ködös aeriü Angliában sokkal jobban vagynak, mint ott-
hon

hon Spanyol Országban. Az Anglusok-is ott-hon a' Scorbutustól, száraz betegségtől, frantzutól nehezebben menekedhetnek-meg, mint a' tisztább és szárazabb aerü Frantzia Országban. A' Frantziáknak Olosz Országba, kivált Siciliába lakni veszedelmes. Mantova az Erdélyi katonáknak, sok esztendőök alatt, közönséges temető helye-vala. Hajdon a' Romai nagy Urak, nyárra, a Városból Tiburba, többire mind ki-költöznek-vala. A' Persiai Királysok, télbe, *Susa*; nyárba, *Ekbatana*; őszfel, *Persepolis* nevü városokba; egyébkor *Babylon*ba laknak-vala. Minthogy *Susa*' környéke igen engedelmes, jól mérséklett, egészséges aerü, és kies formájú hely vala: *Ekbatana* pedig hegyes tartományban fekszik-vala; mellyet az éltzaki hives szél jól járhatott, az Ási mielőtt nedves szelek pedig nem érhettek: mint a' *Neander*' és *Atbenaeus*' irálból HOFFMANN a' u. h. ki-jegyzette. Nevezetesen a' hideg-lelőseknek, meg-bomlott elinéljüeknek, száraz betegségekre hajlandóknak, vénég miatt erőtlenedőknak, mástok felett hasznosnak tapasztaltatott az aer' változtatása. *Plurimi e Roma Neapolim secessum faciunt, quos senectus affligit, vel adversa valetudo*; így ír STRABO L. V. p. m. 449. HIPPOCRATES-is azt mondja *Aphor. 45. §. 2. Finem Epilepsiae juvenibus afferunt, aetatis, loci, et victus mutatio.* az az; a' nyavalya-törést meg-gyógyítják az időnek, bellységnek és élet' módjának változtatásai.

A, nyilván vagyon, hogy egyik betegséghez és *temperamentum*hoz, hives, száraz; a' máshoz meleg aer kivántatik. Így a' száraz természetü, száraz betegsége, a' forró hideg-lelésekre, fő-fájdalmokra hajlandó izeméllyeknek, a' száraz meleg aer ártalmas, a' mértékletes hideg pedig igen hasznos: a' kövér vérrel el-tölt, igen érzékeny, nyilallásokkal, köszvényel, gutta-utással bajlódóknak ellenben, a' hideg ártalmas, a' meleg hasznos. A' meleg, ned-

kitnek
szüksége-
sebb?

Haszna
mitől
függ?

nedves aért a' *Heřticusok* jól szenvedhetik, a' melly másoknak veszedelmes. A' viz, ser, bor, kenyér 's egyéb eledelék-is, egy helyt nem olyanok, mint más helyt: a' mellyek az egészség' dolgába nagyon balé-elegyednek.

Azt a' *Neapolisi Tabiue* nevü tartományt-is, nevezetesen a' téfzi-va a' *Heřticusok*nak annyira hasznosá, hogy fenn-vaio, száraz természetü, szép legelő mezőkkel ékes helyly va-la, a' mellyekről a' marhák-is igen jó-fele te-jet gyűjtöttek, mint *GALENUS Meth. Med. L. V.* maga-is meg-jegyzi. Köztünk-is sok el-szá-radott 's vér-pökő nyomorék emberek, nyárba a' havafokra major-házakhoz menvén savót innva, sokszor meg-újjúlva térnek vissza. A' Savanyu, vagy Bor-vizekre való menetel-nek-is nevezetes haszna, az úti *Comnotiótól* és aér' változtatástól vagyron. Ide gondolván azt-is, hogy ilyenkor házi és hivatalbéli gondjai-kat félre tévén az emberek, jó barátjaikkal nyájason töltik az idót. Mindazáltal igaz az-is, hogy az aér' változtatás sem szolgál min-deneknek egyaránt. Példák az hideg északra lakó *Svecusok* és *Norwegusok*, a' kik, Német Országrol, a' hol az aér' melegebb, többnyire betegen mennek haza. A' Tengeri nedves aérhez szokott *Belgák*-is, ha szárazabb tarto-mányba kell múlatniok, egészségeket el-vesz-tik.

Utazók'
Dietaája.

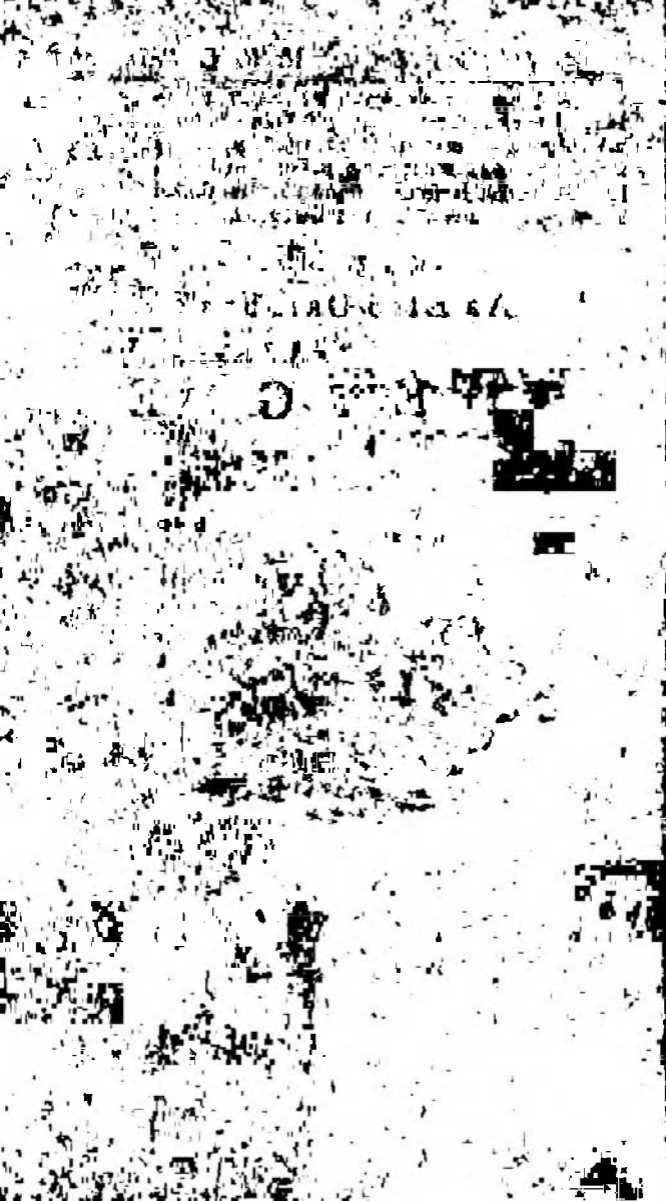
Az utazás közben, szükségesnek tartja *H. Hoffmann. l. c. cap. 5. §. 6.* e' következő regulákra figyelmezeni. 1.) A' nagy testü-ek sebesebben, a' soványok lassabban men-nyenek: a' véresebbek el-indulások előtt vá-gassanak magokon eret, 's vegyenek *purgatiót*, mert másként hideg-lelésbe vagy náthába es-nek, vagy meg-rühöfödnék, 's ki-fakadoz a' testek. 2.) Ha meszse kell menniek, se erős melegbe, se éjtszaka, ha lehet, ne utazzan-ak, harmad negyed-nap meg-állapodjanak, és nyugodják, alügyák jól ki magokat, mér-
ték-

tékletesen egyenek és igyanak, kivált vatso-
rán, ha éjtszakára - is menni szándékoznak.
3.) Gyomrok' emésztését és tisztulását, ha
meg-tsökönnék, a'hoz való orvofságotokkával
haladék nélkül segilyék, mindenütt magokkal
hordozván, a' mik e' végre szükségefek.

Az Első Darabnak

V É G - E.

A' le - irásban, által - irásban, és nyomtatásban efelt nevezetesebb hi- báknak meg-igazítása.

A' hól, az első számok a' levelet vagy páginat; az r. ren-
det téfznek: a' v. sz. r. pedig jelenti a' végiról szám-
lálva rend addh. add hozzá.

AZ ELSÓ DARABBAN.

Az Olvasóhoz.

Levél.	I evél.
VI. r. 8. nyóltz ólv. hat	277 r. 4. rég ólv. régi
3 r. 9. gyümóltse-is ólv. gyümóltsei-is	301 a' v. sz. r. 5. Saturnak ólv. Saturnusnak
26 a' v. sz. r. 6. 1771 - be töröld-ki	332 a' v. sz. r. 2. viplági ólv. világi
35 r. 10. fzerkent ólv. fer- kent	335 a' v. sz. r. 2. men ólv. nem
36 r. 11. Meg-érhetjük ólv. Meg-érth.	363 a' v. sz. r. 16. relegiofum l. religiofum
49 a' v. sz. r. 5. eört ólv. eröt	375 a' v. sz. r. 14. Tsáfzár ólv. Caesar
95 a' v. sz. r. 6. újja ólv. fújja	399 r. 1. Tsáfzárról ólv. Cae- sfárról.
112 r. 12. glangliis l. gangliis	428 r. 2. test ólv. testü
115 r. 22. meg - tipösül ólv. meg-tsipösül	446 r. 13. söt BENZOE ólv. söt a' Benzoe.
184 r. 1. WIEBLEG ólv. WIEGLEB	

161

